

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2021, № 4 (96)

4 /2021

Бас редактор
Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз Мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан).

Аязан Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі республикалық орталығының директоры, ЮНЕСКО-ның «Ғылым және руханият» кафедрасының меңгерушісі (Алматы қ., Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Әжіғали Серік Ескендірұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры (Алматы қ., Қазақстан).

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Дүниежүзі тарихын зерттеу орталығының» директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Кудряченко Андрей Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Украина Ұлттық ғылым академиясының Дүниежүзі тарихы институтының директоры (Украина).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің профессоры (Алматы қ., Қазақстан).

Любичанковский Сергей Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Орынбор Мемлекеттік Педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының меңгерушісі (РФ)

Мұхтар Әбілсейіт Қапизұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Сарайшық» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының директоры, (Атырау қ., Қазақстан).

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – PhD, Макс Планк атындағы Институт, Цюрих университеті (Швейцария)

Сыдықов Ерлан Бәтмашұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан).

Уяма Томохико – PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония).

Жауапты редактор

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зикирбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, заведующая кафедрой ЮНЕСКО «Наука и духовность» (г. Алматы, Казахстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (г. Алматы, Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Нур-Султан, Казахстан)

Ажигали Серик Ескендиорович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Международной академии архитектуры стран Востока, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Жумагулов Калкаман Турсынович – доктор исторических наук, профессор, почетный профессор Гёттингенского университета в Германии, директор Республиканского научно-исследовательского центра по изучению всемирной истории Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (г. Нур-Султан, Казахстан)

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института всемирной истории Национальной академии наук Украины (Украина)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Алматы, Казахстан)

Любичанковский Сергей Валентинович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России Оренбургского государственного педагогического университета (Россия)

Мухтар Абилсейит Капизулы – доктор исторических наук, профессор, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» (г. Атырау, Казахстан)

Петер Финке (Dr. Peter Finke) – доктор PhD, Институт Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Уяма Томохико – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева Венера Сериковна

Chief editor
Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – doctor of historical sciences, professor. Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna – doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Science Republic of Kazakhstan, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials of the Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Head of the UNESCO Department “Science and Spirituality” (Almaty, Kazakhstan)

Alimbay Nursan – candidate of historical sciences, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholuly – doctor of historical sciences, professor, director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – doctor of historical sciences, professor, deputy director at Institute of history of the state (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich – doctor of historical sciences, professor, corresponding member of eastern countries international academy of architecture, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Zhumagulov Kalkaman Tursunovich – doctor of historical sciences, academician, professor at Al-Farabi Kazakh National University. Director of the Research Center on World History Studies. Emeritus Professor of German Göttingen University (Almaty, Kazakhstan)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the National Academy of Sciences of the Kazakhstan Republic, member-correspondent of Bologna Academy of Sciences (Italy), head of the laboratory of Physical Anthropology of the National museum of Kazakhstan Republic (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Kudriachenko Andrey Ivanovich – doctor of historical sciences, professor, director of Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kiev, Ukraine)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan, director at International Institute of Kipchak Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Sergey V. Lyubichankovskiy – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Russian History, Orenburg State Pedagogical University (Russia)

Muktar Abilseit Kapizuly – doctor of historical sciences, professor, director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve “Sarayshyk” in Atyrau (Atyrau, Kazakhstan)

Peter Finke – PhD, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland)

Sydykov Yerlan Battashevich – doctor of historical sciences, professor, National Academy of Science Republic of Kazakhstan. Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Uyama Tomohiko – PhD, professor at Slavic Research Center, Hokkaido University (Japan)

Executive Editor
Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Executive Secretary
Murzakhodzhayev Kuanysh Madiyevich

Scientific Editor
Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Technical secretary
Zikirybayeva Venera Serikovna

Редакциянын мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhstory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

FTAMP 14.09.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_5

**А. ВАСИЛЬЕВТИҢ «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК
ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МӘН-МАҢЫЗЫ (ОЧЕРКТИҢ І БӨЛІМІ БОЙЫНША)**

Әбсадық А.А.^{1*}, Қабылдинов З.Е.², Арықбаева Ж.³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қазақстан, Қостанай.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

³С. Мауленов атындағы Қостанай гимназиясы. Қазақстан, Қостанай.

*Автор корреспондент

E-mail: absalmas@mail.ru (Әбсадық), kabulzia@rambler.ru (Қабылдинов), jami-67@mail.ru (Арықбаева)

Түйіндеме. Александр Васильевич Васильев (1861–1943 жж.) – Ресей империясының бөгде жұрттар арасында халық ағарту ісін ұйымдастыру саласының қайраткері, миссионер. Чуваш, татар, қазақ, араб тілдерін меңгерген түрколог. Ұлты – чуваш. Ол 1869-1876 жылдары Чебоксар діни мектебінде, 1876-1882 жылдары Қазан діни семинариясында, одан соң Қазан діни академиясында мұсылмандық діни сенімге қарсы маманданатын миссионерлік бағытта білім алады. 1886 жылы Қазан діни академиясын тамамдағаннан кейін Орынбор діни семинариясында грек тілінен, миссионерлік пәндерден, музыкадан сабақ береді. Шенеунік қызметтерін де атқарды. 1889-1894 жылдары Торғай облысының инспекторы лауазымын атқара жүріп, ол Торғай облысына орыс білімін тарату тарихымен танысады. Соның нәтижесінде оның «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» деп аталатын тарихи очергі дүниеге келіп, 1896 жылы Орынборда басылып шығады. Кеңес дәуірінде аталмыш зерттеудегі деректер «жабық» түрде болып, ғылыми ортаға кең таныс болмады.

А. Васильевтің зерттеуі - Торғай облысына орыс білімін тарату ісінің басы-қасында болған Н. Ильминскийдің, В. Григорьевтердің еңбектеріне, Орынбор әкімшілігінің қызметтік хаттарына, үкіметтің құжаттарға, архивтік материалдарға негізделген құнды тарихи-анықтамалық тарихи еңбек. Онда Торғай облысында ашылған орыс-қазақ мектептерінің ашылуы, онда қызмет еткен ұстаздар, білім алған шәкірттер туралы толымды тарихи деректер келтіріледі. Ағартушы А. Байтұрсынұлының ұстаздық жолындағы алғашқы мәліметтер де осы кітапта сақталған..

Кілт сөздер. Васильев, Байтұрсынұлы, Торғай облысы, мектептер жүйесі, мұғалімдер, ауыл мектебі.

**Мақала «А. Байтұрсынұлының ауылдық мектептердегі ағартушылық және қоғамдық қызметі (жаңа архивтік деректер мен өлкетанушылық мағлұматтар, тұлғаның тыңнан табылған шығармалары негізінде)» атты тақырыптағы ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2021 жылға арналған гранттық Жобасы негізінде дайындалды.*

МРНТИ 14.09.91

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ И ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЕ КНИГИ
А. ВАСИЛЬЕВА «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» (ПО РАЗДЕЛУ I ОЧЕРКА)**

Абсадық А.А.^{1*}, Кабульдинов З.Е.², Арықбаева Ж.³

¹Региональный университет им.А. Байтұрсынова, Казахстан, г. Костанай.

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

³Гимназия имени С. Мауленова, Казахстан, г. Костанай.

*Автор корреспондент

E-mail: absalmas@mail.ru (Абсадық), kabulzia@rambler.ru (Кабульдинов), jami-67@mail.ru (Арықбаева)

Аннотация. Александр Васильевич Васильев (1861–1943) был миссионером, работал в области организации инородческого образования Российской империи. Турколог, владел чувашским, татарским, казахским и арабским языками. По национальности - чуваш. А. Васильев учился в Чебоксарском духовном училище в 1869–1876 годы и в Казанской духовной семинарии в 1876–1882 годах, позже в Казанской духовной академии по специальности антимусульманское вероисповедание. После окончания Казанской духовной академии в 1886 году он преподавал греческий язык, миссионерские предметы и музыку в Оренбургской духовной семинарии.

После учительской деятельности работает чиновником. Работая в качестве инспектора Тургайской области в 1889–1894 гг. он знакомится с историей распространения русского образования в Тургайской области. В результате был опубликован его труд «Исторический очерк русского образования в Тургайской области», изданный в 1896 году в Оренбурге. В советское время это исследование было малоизвестным в научном сообществе.

Данное исследование А. Васильева является ценным историческим трудом, основанным на трудах Н. Ильминского, В. Григорьева, официальных письмах администрации Оренбурга, правительственных документах, архивных материалах, которые были в авангарде привлечения русского образования в Тургайской области. Работа содержит подробные исторические данные об открытии русско-казахских школ в Тургайском районе, учителях, которые там работали, учениках, получивших образование. В книге также сохранились первые сведения о педагогической деятельности педагога А. Байтурсынова.

Ключевые слова. Васильев, Байтурсынов, Тургайская область, школьная система, учителя, аульная школа

IRSTI 03.20.00

HISTORICAL VALUE AND COGNITIVE SIGNIFICANCE OF A. VASILIEV'S BOOK “HISTORICAL OUTLINE OF RUSSIAN EDUCATION IN THE TURGAI REGION” (ACCORDING TO SECTION I OF THE ESSAY)

Absadyk A.A.^{1*}, Kabuldinov Z.E.², Arykbaeva Zh.³

¹Kostanay State University named after A. Baitursynova, Kostanay, Kazakhstan.

²Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

³Gymnasium named after S. Maulenov. Kazakhstan, Kostanay.

* Author correspondent

E-mail: absalmas@mail.ru (Absadyk), kabulzia@rambler.ru (Kabuldinov), jami-67@mail.ru (Arykbaeva)

Abstract. Alexander Vasilievich Vasiliev (1861–1943) was a missionary, worked in the field of organizing foreign education during the period of the Russian Empire. A Turkologist who speaks the Chuvash, Tatar, Kazakh and Arabic languages. By nationality - Chuvash. A. Vasiliev studied at the Cheboksary Theological School in 1869-1876, then at the Kazan Theological Seminary in 1876-1882, later at the Kazan Theological Academy with a degree in anti-Muslim religion. After graduating from the Kazan Theological Academy in 1886, he taught Greek, missionary subjects, and music at the Orenburg Theological Seminary.

After teaching, he works as an official. One of these positions was his work as an inspector of the Turgai region in 1889-1894. In this position, he deeply familiarized himself with the history of the spread of Russian education in the Turgai region. As a result, his historical work “Historical sketch of Russian education in the Turgai region” was published, published in 1896 in Orenburg. Under the influence of the class ideology that prevailed in the Soviet era, this study was “closed” and little known in the scientific community.

This research by A. Vasiliev is a valuable historical work based on the works of N. Ilminsky, V. Grigoriev, official letters from the Orenburg administration, government documents, archival materials that were at the forefront of attracting Russian education in the Turgai region. The work contains detailed historical data on the opening of Russian-Kazakh schools in the Turgai region, teachers who worked there, students who received education. The book also contains the first information about the pedagogical activity of the teacher A. Baitursynov.

Key words. Vasiliev, Baytursynov, Turgai region, school systems, teachers, aul school

Кіріспе. Торғай халық мектептерінің инспекторы (1889-1895 жж.) лауазымын атқарған Александр Васильевич Васильев қызметтен кеткеннен кейін 1896 жылы Торғай облысына орыс білімінің таралу тарихын баяндаған «Исторический очерк русского образования в Тургайской

области» деп аталатын анықтамалық-деректік мазмұндағы тарихи зерттеу еңбегін жариялайды. Бұл зерттеу - патша заманында Орынборға қараған Торғай облысында орыс тілді мектептердің тарихы мен дамуын баяндайтын еңбек. Автор өз зерттеуіне қазақ даласына орыс білімін таратудың идеологтары В. Григорьев, Н. Ильминскийдің еңбектерін, орыс әкімшілігі тарапынан шыққан құжаттарды, архивтік материалдарды пайдаланып, Торғай облысында білім жүйесінің қалыптасуы туралы статистикалық мәліметтерге сүйенген мол деректер келтірген. А. Васильевтің еңбегі Торғай облысының білім беру жүйесін зерттеген алғашқы жүйелі зерттеулердің бірі. Осы ерекшелігімен очерктің тарихи және деректік мән-мазмұны өте бағалы әрі құнды.

Мақаланың мақсаты – А. Васильевтің аталмыш тарихи еңбегін түпнұсқадан талдай отырып, оның тарихи деректік жән танымдық мән-маңызын талдау. Сонымен қатар тарихи очерктің анықтамалық сипаттағы деректері арқылы қазақ даласында орыс білімі жүйесін қалыптастыруға атқарған лауазымдық қызметтері тұрғысынан септігін тигізген шенеуніктердің, ағартушылық салада қызмет еткен мұғалімдердің, білім қуған шәкірттердің қатарын анықтау, оны өлкетанушылық мағлұматтармен толықтыру да мақаланың басты мақсаттарының бірі.

Материалдар мен қолданылған ғылыми әдіснамалар. Мақалаға А. Васильевтің 1896 жылы Орынбор қаласында басылып шыққан «Исторический очерк русского образования в Тургайской области» деп аталатын кітабының түпнұсқасы, Қазан университеті, Орынбор облыстық архивтерінің мұрағаттары, сондай-ақ патшалық Ресей тұсында баспадан шыққан қазіргі таңда өте сирек кездесетін тарихи еңбектер мен мерзімді басылымдардағы жазбалар пайдаланылды. Зерттеу әдіснамасына гуманитарлық ғылымдар саласында қолданылатын салыстыру, аналитикалық сараптау, жинақтау әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер. 1889 жылы 17 шілдеде Ы. Алтынсарин науқастан қайтыс болып, оның орнына Торғай облысының білім инспекторы болып А. Васильев 10 желтоқсанынан бастап кіріседі. Шілде мен желтоқсан айы арасындағы аралықта инспекторлық лаузым қызметі уақытша Қостанай екі кластық орыс-қазақ мектебінің меңгерушісі Ф.Д. Соколовқа жүктеледі (Алекторов, 1900, 100). Инспекторлық лауазымға А. Васильевті бекіту туралы шешімнің қабылдануына башқұрт, қазақ мектептерінің инспекторы В.В. Катаринскийдің (Чебоксар діни мектебінің бұрынғы ректоры) өз тарапынан да және бөгде жұрттарға білім саласы арқылы православия дінін насихаттау миссиясының жетекшісі Н. Ильминскийдің де ықпалы болған деп болжауға болады. Бұған жанама дәлеліміз - В.В. Катаринскийдің 1889 жылдың 8 тамызында Н. Ильминскийге жазған хатындағы хабарлама. Онда ол Алтынсаринның орнына кімді инспекторлыққа бекіту мәселесі талқыланғанын, үміткерлер қатарында қазақ арасынан Қазан университетінде оқыған Б. Алдияров пен дәрігер М. Қарабаев, Троицк судьясы Т. Сейдалин және Торғай уезінің көмекшісі И. Бабинның есімдері аталғанын, бірақ түптеп келгенде, орыс ұлтының өкілін бекіту туралы тоқтам болғандығын баяндай келе, оқу округінің басшысы (попечитель) А. Васильевті бекітпек болып отырғанын, одан басқа ыңғайлы орыс ұлтының өкілі жоқ екенін жазады (ТРҰА, 117:95-96).

А. Васильев облысы халық мектептерінің инспекторы қызметінде миссионер Н. Ильминскийдің бөгде жұрттар арасындағы білім саясатына қатысты ұстанымы мен ұсынған жүйесін қолданады, араб әліпбиін кирилл әліпбиімен ауыстыруды қолдап, оны жетілдіруге, мұсылмандық татар ықпалын қазақ арасында әлсірету мақсатында діни сабақты мешіт имамы немесе молда емес, зайырлы білімі бар оқытушы жүргізу саясатын қолдады. Араб әріпіне негізделген қазақ әліпбиін орыс алфавитіне ауыстыру мәселесінде олақты әрекеттер жасап, 1892-1893 жылдары Ы. Алтынсаринның орыс-қазақ мектептерінде қосымша ретінде жүргізілетін «Мұсылман заңы» пәніне арналған «Шарият-ул ислам» оқулығын кирилл әрпінде қайта бастырып шығарады (Балғымбаев, 1991: 369).

Ол Торғай облысына жер ауып келген орыс жұртының дін істерін жолға қою ісін білім саласындағы миссионерлік бағытпен ұштастыруға атсалысады. Оның бұл бағыттағы еңбегі Орынбор өлкесіндегі православия діни әкімшілігінің ресми үні «Оренбургские епархиальные ведомости» газетасының 1903 жылғы №17 санында былайша аталып өткен:

«Жеке отбасыларымен ауылдарға және даладағы шағын шаруа қожалықтарына тарап кеткен орыс халқы ұзақ уақыт бойы өздерінің дін ісіне қатысты қажеттіліктеріне, пасторлардың басшылығы мен жұбанышына мұқтаж болды. Торғай даласындағы орыстардың осындай мүшкіл жағдайы мен осы бөгде өлкенің мұқтаждықты Орынбор өлкесіндегі халықтар мектептерінің инспекторы В.В. Катаринский және А.Васильев облыс, Орынбор архипастерлеріне аймақтың рухани қажеттіліктері туралы хабарлады. Осы кісілердің Ордадағы орыстардың мүшкіл жағдайына араласуы Торғай облысындағы миссионерлік қызметтің кішігірім ілкі бастауы болды» (Оренбургские..., 1903: 594).

Сонымен қатар А. Васильев өзі атқарған лауазымдық қызметі тұсында Торғай облысының тұңғыш инспекторы Ы. Алтынсаринның XIX ғасырдың 80-жылдары көтерген ауыл (болыс) мектептерін ашу бастамасын іс жүзінде жүзеге асыруға атсалысып, 1889-1895 жылдары 30 астам ауылдық орыс-қазақ мектептерін ашуға басшы ретінде үлес қосады. Облыс көлемінде жедел ашылып

жатқан орыс мектептері мен ауылдық жердегі орыс-қазақ мектептеріне жедел түрде мұғалімдер дайындау мақсатында Қостанай қаласынан 2 жылдық педагогикалық класс ашуға ықпал етеді. Педагогикалық класс 1897 жылы инспектор Ы. Алтынсариннің тұсында ашылған Қостанай екі кластық орыс-қазақ мектебінің жанынан ашылады. 1901-1902 жылдары аталмыш педагогикалық класта Қостанай уезінің Меңдіқара болысындағы Орынбаев мектебінде (Урунбаевская школа) ұстаздық еткен А. Байтұрсынұлы сабақ береді (Адрес-календарь, 1902: 76; 80).

А. Васильевтің тарихи танымдық және деректік маңызы ерекше анықтамалық мазмұндағы зерттеу еңбегінің құрылымы үш бөлімнен құралды. Олар: кіріспеден, қазақ даласындағы орыс білімінің таралу тарихы мен оның сол кездегі жай-күйі туралы талдаулар жазылып, диаграммалық кесте мен карталар көрсетілген басты бөлім және мектептер мен арнайы стипендиялардың ережелері мен жарғылары жинақталған қосымшадан тұрады.

Очерктің кіріспесінде А. Васильев Орынборға қараған қазақ өлкесіне (кейінгі Орал, Торғай облысы) орыс білімінің таралуын баяндау үшін қазақ даласының Ресей империясына қосылу тарихына қысқаша шолу жасайды. Шолуды ол жалпыға мәлім тарихи мәліметтерге сүйене отырып жазып, Ресей империясының далалық өлкелерде жүргізген колониалдық саясатын миссионер ағартушының көзқарасы арқауында баяндайды.

Ағартушы миссионер Ресей үкіметі XIX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Қазақ даласымен Орынбор және Сібір (қазақ ұғымында - Арқа) өлкелеріндегі үлкен өзендер бойын жағалай салынған бекіністерді басқарған Шекаралық комиссия жүйесі арқылы қарым-қатынас жасалынып келгенін және ол кезеңде қазақтардың Ресейге бағыныштылығы номинальды (қазақша ұғыммен айтқанда, ұзын арқан, кең тұсау) түрде болғанын баяндай келе, нағыз әкімшілік басқару реформалары 1822 жылдың 22 маусымында жарияланған «Сібір қазақтары туралы уставтың» қабылдануына байланысты қарқын алғанын жазады. Атылмыш Устав негізінде хандық жүйе таратылып, оның орнына округтер құрылып, оған аға сұлтандық басқару әкімшілігі орнығады. Кейін аға сұлтандарды «сұлтан-әміршілер» деп атап оларға қазынадан жалақы, азық-түлік және олардың қауіпсіздігі үшін 200 адамнан тұратын казак отрядтары бекітіледі. Дегенмен де, автордың пікірінше, бұл реформалар шекаралық линияға жақын өлкелерге өз пайдасын тигізеді, бірақ даланың алыс түпкірлеріне оның еш ықпалы болмайды. Патша үкіметінің Хива экспедициясы сәтсіздікке ұшырайды, Қазақ даласында Кенесары Қасымұлының көтерілісі орын алады. Сондықтан үкімет мұндай келеңсіздіктерді жою үшін XIX ғасырдың орта шенінде даланың алыс түпкірлеріне әскери бекіністер салуды жүзеге асырады. Қысқа уақыттың шегінде, яғни 1843-1848 жылдары қазақ даласында Орал (Ырғыз), Орынбор (Торғай), форт Қарабұтақ, Каспий теңізі жағасында Н.-Петровка, Сырдария жағалауында Райым немесе №1 форт бекіністері пайда болады. Сол бекіністердің негізінде далада орыс жұртының қоныстары пайда болып, тұрмыс-тіршіліктің отыршылдық мәдениеті көрініс алады. 1950 жылы Орынбор қаласында Шекаралық комиссия жанынан қазақ балалары үшін орыс тілінде білім беретін мектеп ашылады, ал 1861 жылдан бастап әскери шекаралық сызықтағы қалалар мен далалық өлкедегі әскери бекіністерде орыс мектептері жұмыс жасай бастайды. Қазақ билеушілерінің балалары аталмыш мектепке тартылып, оны бітірген соң патша әкімшілігінің қызметтеріне алына бастайды. Осылайша XIX ғасырдың орта шенінде қазақ даласы тыныштала бастайды.

1859 жылы Орынбор өлкесі қазақтары «Орынбор облысы» атанып, Шекаралық комиссия Орынбор облыстық басқармасы болып қайта құрылады. Оның басшылығында бұрынғы Шекаралық комиссияның төрағасы, шығыстанушы ғалым В.В. Григорьев қалады. А. Васильев В. Григорьевті «қазақ балаларына мектеп ашу ісіне аңсары ауған кісі еді, ғалым, гуманист басшының қазақ мектептерін ашу бастамасы даланың түпкір-түпкіріне жаңғырықтай тарады» деп баға бере келе, оның бастамасымен 1861-1864 жылдар аралығында Троицк, Торғай, Ырғыз, Райым, Перовск бекіністерінде орыс-қазақ бастауыш мектептері ашылғанын атап өтеді (Васильев, 1896: 5).

Шығыстанушы ғалым В. Григорьев жоғары лауазымдық қызмет атқара жүріп қазақ даласына орысша білім татартуда кездескен ментальдік, әлеуметтік қиындықтар жайында «Северная пчела», «День» сынды мерзімдік басылымдарда «Троицкий житель», «Сулан Мендали Пиралиев» (Веселовский, 1887: 197-199) деген бүркеншік есімдермен мақалалар жариялайды. Оның 1861 жылдың 28 қазанында «Северная пчела» газетінде жариялаған «Открытие киргизской школы в Троицке» атты жариялымын (Троицкий житель, 1861: №241) Торғай облысында тұңғыш мектеп туралы алғаш жазылған мақала деп тануға болады.

1868 жылы Ресей үкіметі қазақ даласын билеудегі әкімшілік-басқару жүйесіне кезекті бір реформаны жүргізіп, аға сұлтандық басқаруды таратып, Орынбор және Сібір өлкелерінде генерал-губернаторларға тікелей бағынатын төрт облыс – Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын құрады. Реформаның ресми атауы – «Временное Положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской» деп аталды. Облыстар уездерге, уездер болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінеді. А. Васильевтің пікірінше, әкімшілік-басқару жүйесінің аталмыш реформасы қазақ даласын әскери басқару жүйесінен азаматтық басқару жүйесіне қарай жасалған

маңызды қадам болып саналды. Шекаралық белдеу бойына орналасқан патша әкімшілігінің шенеуніктері ендігі кезекте дала түпкірлеріндегі уездерге орныға бастайды. Қазақтарды орыс жұртымен жақындастыру, Ресей үкіметінің заңдылықтары мен тәртібін сақтау, экономикалық, қоғамдық және тұрмыстық жағдайды жақсарту мақсатында патша әкімшілігі орыс білімін кеңінен таратуға ден қояды. Уақытша Ережеде аталмыш мәселені жүзеге асыру үшін облыстық әкімшіліктерге қазынадан жыл сайын 8000 руб. қаржы бөліп отыру қарастырылады.

Инспектор А. Васильев қазақ даласындағы орыс білімін орнықтыру мақсатындағы мектептерге қазынадан қаржы бөлу бір бөлек, ал оның жұмысын бірыңғайландырып жүйелеп құруды жолға қою екінші бір мәселе екенін жазады. Бұл орайда ол Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Н.А. Крыжановскийдің (1864 – 1881 жылдар аралығында қызмет атқарған) атқарған істерін ерекше атап өтеді. Ол Губернаторды «аса сауатты» (высокопросвещенный), мектеп ісін жүрегіне жақын қабылдаған» (Васильев, 1896: 7) басшы ретінде сипаттайды. Оның бастамасымен 1874 жылы Орынбор өлкесінде арнайы оқу округы ашылып, бөгде жұртқа білім беру ісінің жоспары мен жүйесі жасалынады. Ал 1879 жылдан бастап оны жүзеге асырудың нақты жұмыстары жолға қойылып, атап айтқанда, Торғай облысында оқу ісін қадағалайтын арнайы инспектор лауазымы, уездік орталықтарда 2 сыныптық мектеп, Ор қаласында Мұғалімдік мектеп ашылғанын атап өтеді.

Торғай облысының инспекторы қызметіне Н. Ильминскийдің Ағарту министрі граф Толстойға жасаған ұсынысымен Ы. Алтынсарин бекітіледі. Ол аталмыш лауазымды 1879-1889 жылдары атқарады. Білім саласының үлкен лауазымына қазақ арасынан шыққан кісінің бекітілуі далалық өлкедегі мектептердің дамуына игі әсерін тигізеді. Ал араға көп жылдар салып барып 1883 жылы Ор қаласында ашылған Мұғалімдік мектеп Торғай облысындағы мектептер жүйесін кеңейтуге көп жәрдем етіп, қазақ даласында қыз балалар үшін бастауыштық білім беретін оқу орындарын (Ырғыз, Торғай, Қостанай уездік орталықтарында) ашу ісін де жолға қоюға да ықпал етеді. Мектеп ашу ісін қаржыландырудың негізгі көзіне ретінде қазақтардан алынатын үй салығы (кибиточный сбор) жұмсалады, дегенмен де қаржы тапшылығы болыстардан жаңа мектептер ашуға мүмкіндік бермей, 1891 жылдан бастап шығыны аз, арзан әрі көшпелі тұрмысқа ыңғайлы ауыл мектептерін ашу жұмысы басталады. Бұл бастама бір мектеп жұмысын қамтамасыз етуге жұмсалатын 1886 руб. қаржыны 324 руб. көлеміне дейін арзандатады. Алғашқы ауыл мектебі 1892 жылдың 15 маусымында ашылып, 1896 жылдың 1 қаңтарына дейінгі уақытта оның саны 30-ға жетеді (Васильев, 1896: 8).

«Кіріспе бөлімнің» соңында автор Торғай облысында орыс білімін таратуды жолға қою тарихының бел-белестерін үш тарихи хронологиялық кезеңге бөліп қарастыратынын, бұл бағытта ол Торғай облыстық басқармасының архивтік материалдарын пайдаланғанын жазады. Сонымен қатар ол орыс білімін таратуда қызмет бабымен ықпал еткен Орынбор және Торғай облыстарының генерал-губернаторларының, вице-губернаторлардың, оқу округтері басшыларының (попечитель) қызмет атқарған жылдары туралы хронологиялық анықтама кесте ұсынады (Васильев, 1896: 10).

А.В. Васильевтің архивтік құжаттарға сүйене отырып Торғай облысындағы орысша білім беру тарихын баяндаған басты бөлігі – үш бөлімге бөлінген. Бөлімнің атаулары автордың өзі айқындаған тарихи кезеңдердің басталу және аяқталу шегімен берілген. Ал бөлімдер іштей бірнеше көлемді тараулардан тұрады:

Бірінші кезең (1824-1868 ж.);

Екінші кезең (1869-1891 ж.);

Үшінші кезең (1892-1895 ж.).

Автордың Орынбор өлкесіне қарасты қазақ даласына орыс білімін тарату тарихының бірінші кезеңін хронологиялық тұрғыдан үш тарауға бөледі. Тараулардың атауына сол жылдары аралығында ашылған бірнеше оқу орындары алынып, онда, негізінен, оқу орнының ашылу тарихы, оқу ісінің жүргізілу барысы мен тәртібі, онда білім алған қазақ шәкірттері туралы деректер беріледі. Бұл орайда ол аталмыш кезеңге Орынбордағы Неплюев кадет корпусын, Орынбор әскери госпиталь жанындағы фельшерлік мектеп және Троицк ауруханасы жанындағы фельшерлік курсы, Орынбор қырғыз (қазақ) мектебі және әскери гимназия жанындағы аудармашылар бөлімін, Торғай, Ырғыз бекіністері мен Троицк қаласындағы орыс-қазақ бастауыш мектептерін жатқызып, олардың жұмысына, оқу ісіне сипаттама береді.

Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусы. Автор Орынбордың тұңғыш генерал-губернаторы Иван Иванович Неплюевтің құрметіне аты өзгертілген «Неплюев кадет корпусын» (алғашқыда Орынбордағы Неплюев әскери мектебі, оның алдында «Татар мектебі») – қазақ даласындағы орыс білімінің тұңғыш бесігі деп таниды. А. Васильев аталмыш оқу орнының тарихы туралы арнайы еңбек жазады. Ол «Оренбургский Неплюевский кадетский корпус как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов» деген атаумен 1896 жылы Орынборда басылып шығады.

А. Васильев Н.Н. Неплюевке мұндай құрметті көрсетудің тарихи астары бар еді деп көрсетеді. Орынбордың тұңғыш генерал-губернаторы 1744 жылы Орынборда қызмет ететін әскери шенеуніктердің балаларына арналған «Татар мектебін» ашады. Ол мектепте жергілікті әкімшілікке

шығыстық татар тілдерін меңгерген канцелария қызметкерлері, кеден, тілмаш, аудармашылар дайындалды. Аталмыш мектеп түлектерінің ішінен Орынбор өлкесінің атақты зерттеушісі П.И. Рычковтың баласы А.П. Рычковты атап өтуге болады деп жазады А. Васильев.

Уақыт өте келе «Татар мектебі» шығыс тілдерін тереңдетіп меңгертетін орта әскери мектепке айналып, оған бөгде жұрттардың - татар, башқұрт, қазақ, тептерлердің балалары қабылданатын болады. Мұның соңы Шекаралық комиссия төрағасы қоса басқаратын Неплюев атындағы әскери мектеп болып құрылуына ұласады. Неплюев әскери мектебінің мақсаты «азиялықтарды орыс жұртымен жақындастыру, орыс үкіметіне сенім мен сүйіспеншілікті орнату, өлкеге білімді кісілерді дайындау» (Васильев, 1896:13) еді.

Неплюев әскери мектебінің ашылу салтанаты 1825 жылы 2 қаңтарда өтеді. Шараға қатысқан мәртебелі қонақтар арасында «Кіші жүздің жоғары мәртебелі ханы Шерғазы Айшуақов» та болады (Матвиевская, 2016: 17).

XIX ғасырдың 30 жылдарына дейін әскери мектепке қабылданған қазақ балаларының басым бөлігі Жәңгір хан билеген Бөкей Ордасынан шығып отырды. Бұған Астрахань губернаторы Андреевтің қолдауымен орысша бастауыш білім алған Жәңгір хан ерекше ықпал етті. Әскери мектепке алғашқыда оқуға келген қазақ балалары өте аз болады. А. Васильев Неплюев әскери мектебіне алғаш қабылданған қазақ балалары қатарында 7 шәкірттің есімін атайды. Олар: 1) Мұхаммедқали Тәукин (Тяукин), 2) Құшак (Кучак) Шығасев (Шигаев), 3) Қоб. Қарауылов (Караулов), 4) Досмұхаммед Шөкеев (Чукеев), 5) Нұржан Ғабдулғалимов, 6) Дост. Айшуақов және 7) Таубаев.

А. Васильев 1831 жылы әскери мектепті бітірмей, жоғары сыныпта тастап кеткен Мұхамбетқали Тәукинді алғашқыорысша әскери білім алған шәкірт деп таниды. М. Тәукин - Әбілқайыр ханның ұрпағы, әкімшілік кеңесшісі (надворный советник) сұлтан Тәуке Айшуақовтың баласы. Оның әскери мектепте оқығанын дәлелдейтін куәлігін Орынбор облыстық басқармасында қызмет жасаған баласы (автор оның аты-жөнін атамайды) кітап авторына көрсеткен (Васильев, 1896: 14).

1830-жылдардан кейін әскери мектепке Орынбор өлкесіне қараған басқа да қазақ Ордаларының балалары оқуға келе бастайды. Әскери мектеп 1844 жылы кадеттік корпусқа айналады. Оның құрылымы европалық және азиялық әрқайсысы 100 кадеттен тұратын екі эскадронға бөлініп, азиялық эскадроннан 30 вакансия қазақ сұлтандары мен би-старшиналарының балаларына беріледі. Осы кезеңде қазақ арасынан оқуға түскен балалар қатары көбейеді (Васильев, 1896: 17). Дегенмен де, белгіленген 30 вакансияны толтыру әкімшілікке оңай соқпайды. Себебі қазақ жұртының төре-сұлтандары, би-старшындары балаларын әскери оқуға беруге ықыласты болмайды. Ел арасында «орыс оқуы балаларды шоқындырып, оларды солдатқа алады» деген үрей болады. Орысша оқудың төре-сұлтандар арасында қандай үрей тудырғанын 1862 жылдың 21 сәуірдің №28 нөмерінде сұлтан Меңдали Піралиев деген бүреншік есімді жамылған В. Григорьев «Оралдың арғы бетінен хат» деп аталатын мақалада жақсы сипаттап жазған (Султан, 1862: №28).

Кадет корпусы туралы бөлімде А. Васильев сұлтан Сейдалин Тілеумұхамбеттің (Сейдалин-2) кадет корпусы туралы жылы лебізін келтіреді. Онда Т. Сейдалин кадет корпусы туралы қазақ арасындағы үрейдің шындық өмірмен қабыспайтынын, оқу барысында көп қамқорлық көргенін жазады (Васильев, 1896: 18-19). Әйтсе де, қазақ балаларына бөлінген 30 вакансия, Бөкей Ордасының ханы Жәңгір, Шығыс Орданың сұлтан-әміршілері (султан-правитель) Ахмед Жантурин сынды қазақ даласының билеушілері қанша күш салғанымен, еш уақытта толық игерілмей қалып отырады. Айталық, 1848 жылы 21 шәкірт қабылданса, 1850 жылы – 26.

1862 жылы Неплюев кадет корпусын реформалау жұмысы жүргізіліп, қазақтарға арнайы бөлінген 30 вакансия тоқтатылады және оқу орнына қабылдауда орыс тілінен емтихан, оқу ақысына жылына 10 руб. белгіленеді. 1868 жылы кадет корпусы әскери гимназияға айналады. Оқу басшылығы қазақ балаларын әскери оқу алуды тоқтатып, білім алып жатқан шәкірттерді азаматтық білім беретін мектептерге ауыстырады (Васильев, 1896: 21-24).

Тарихи анықтамалық еңбекте А. Васильев Неплюев кадет корпусын бітірген қазақ шәкірттінің тізімін арнайы кестемен ұсынады. Онда 28 кісінің аты-жөні, шыққан тегі, оқуға түскен және бітірген жылдары, қандай шенде және қандай қызмет атқарғаны белгіленеді. Кестедегі дерек бойынша, кадет корпусын Бөкей Ордасынан - 14, Батыс Ордадан – 3, Орта Ордадан -2, Шығыс Ордадан -7 және Оралдың (Жайықтың) арғы бетіндегі Ордадан – 2 шәкір бітіреді. (Васильев, 1896: 25-26).

Кадет корпусын бітірген қазақ балалары патша үкіметінің әскери және әкімшілік басқару жүйесінде қызмет жасайды. Олардың көпшілігі есімі тарихта қалды. Олардың қатарында Бөкей, Айшаук, Шығай, Жантурин, Сейдалин әулеттерінің есімдерін атауға болады.

Әскери госпиталь жанындағы Орынбор фельшерлік мектебі. Қазақ жұрты үшін ашылған Орынбор фельшерлік мектебі 1847 жылдан бастап әскери госпиталь жанынан жұмыс жасай бастайды. Оның ашылуына мұрындық болған құжат – 1844 жылдың 14 маусымында қабылданған «Орынбор қазақтарын басқару Ережесі». Ереженің «Орынбор басқармасының штаты» белгіленген бөлімінде фельшерлер үшін әрбір адамға 55 руб. көлемінде кесілген 550 руб. белгіленеді

(Положение, 1844: 34). Қазақ баларынан фельшерлер дайындағанда оларды оспа (шешек) жұқпалы ауруына қарсы екпе егуді, онымен күресуге мамандандырылатын еді.

Алғашқы оқу жылында фельшерлік мектепке 3 қазақ баласы қабылданады, 1849 жылы мектепке Шекаралық комиссия жанында екі жылдық дайындықтан өткен екі шәкірт – Жәтілеуов (Джатлявов) пен Тлеуов (Тлявов) ауыстыралады. Бірақ аталмыш екі бала да оқуда жүріп қайтыс болады. Олардың қазасы қазақ даласына тез тарап, жұрттың үрейін тудырады. Мектепке түсушілер тез тыйылады. 1857 жылы фельшерлік мектепте жалғыз қазақ баласы Хамза Қаржасов (Карджасов) оқиды (Васильев, 1896: 27-28). Бұл оның Орынборға екінші рет оқуға келуі болатын. Бұған дейін ол сұлтан Ахмет Жантуринның қолдауымен ағасы Қалжан Қаржасов екеуі 1850 жылы Орынбор қазақ мектебіне барады, бірақ оның денсаулығы жарамай, мектепке ілікпейді. Бұл оқиғаны ол «Тургайская газетаның» 1895 жылдың 9 шілдесіндегі № 28 санында «Сұлтан Ахмет Жантурин туралы естеліктер» деген өзінің мақаласында былайша еске алады:

«Шығыс Ордада Жантуриналғашқы болып орыс оқу орындарында қазақ балаларын оқытудың негізін қалады, бұл оған өзіне жақын сыйлы қазақтарды ғана емес, өз ісімен де үлгі болды. Ол алдымен ұлы Сейітханды, немере ағайын Махмұд пен Омардың балаларын, сұлтандар Айтөре мен Күнтөре Сейдалинның, Жәнібек пен қазақ Маусымбайдың балаларын 2-ші Неплюевский кадет корпусына береді, бұдан кейін ол Орынборда Шекара комиссиясы жанынан құрылған бірінші қырғыз мектебі ашылғанда сыйлы қазақ Алтынсарының ұлын, мені және ағам Қалжанды, өз үйіндегі үйіндегі молда әрі дін үйретуші ұстаздың екі ұлын, - Хисаметдин, Көшербай, Құлыбек қазақтардың және 20 жуық ұл балаларды оқуға жібереді. Бірақ мен, ол кезде жеті жасар баламын, Орынборда қатты ауырып қалып, оған осы күнге дейін өзегім өртенеді, Жайлауовтың екі баласымен бірге кейін қайттым» (Карджасов, 1895: 28).

А. Васильев сұлтан-әмірші Ахмет Жантуринды Торғай облысында орыс білімін таратуға жеке басының үлгісімен де, билеуші сұлтан ретінде де көп үлес қосқан кісі деп бағалайды. Ол оның қызметі туралы «Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов» атты еңбегінде баяндап, сұлтанның портретін кітапқа енгізеді (Оренбургский, 1896: 3;7).

Қостанай өңірінде «әділетті төре» атанған Ахмет Жантуринның отбасынан Орынбор кадет корпусында орысша білім алып шыққан баласы Сәлімгерей Жантурин үлкен лауазымдық қызметтерде болып, 1905 жылғы I Дума депутаты болды (Әбсадық, 2019: 136-140).

Фельшерлік мектептен кейін Х. Қаржасов Шығыс Орда сұлтанының қасында қызмет атқарады, біраз жылдар Орынбордағы орыс-қазақ мектебінің дәрігері, кейін Қостанай уезі басшысының аудармашысы қызметінде болады. «Тургайская газета» басылымымен тығыз байланыста болып Қостанай уезі туралы хабарламалар, қазақ аңыздары үлгілерін жариялап тұрған (Карджасов, 1895: 3; 26).

Орынбор фельшерлік мектебі 1861 жылдан бастап Орынбор генерал-губернаторы Безактың тікелей араласуымен қайта жанданады. Қазақ балаларын фельшерлік мектепке жіберу ісіне далалық өлкенің сұлтан-әміршілері жұмылдырылады. Дегенмен де, көзделген 10 вакансияны толтыру оңай болмайды. Жыл сайынғы көрсеткіш төмендей береді. Далалық өлкедегі қазақ балаларына Орынбор қаласы алыс болғандықтан шекара бойындағы Троицк қаласының ауруханасы жанынан да шешек ауруына қарсы екпе егуді үйрететін фельшерлік курс ашылады. Ақыр соңында 1871 жылы Орынбор фельшерлік мектебі әскери мекемеден Ішкі істер министрлігіне ауысуына байланысты тоқтатылады. А. Васильев Орынбор фельшерлік мектебі жұмыс жасаған жылдары 5 қазақ баласы мектептің толық курсын аяқтап шықты деп баяндай келе, олардың аты-жөнін, қайдан келгенін, оқуға қай жылы түсіп, қашан аяқтағанын және қайда қызмет жасап жатқанын көрсететін кесте ұсынады. Фельшерлік мектепті тамадаған қазақ шәкірттері мыналар: 1) Хамза Қаржасов, 2) Тұрмұхаммед Избасқанов, 3) Қазыев, 4) Мұсабай Тутаев, 5) Исмагил Битауов (Васильев, 1896: 31-34).

Шекаралық комиссия жанындағы қазақ балаларына арналған Орынбор мектебі. Қазақ балаларына арналған Орынбор мектебін ашу, оның мақсатын айқындау, штатын белгілеу, мектепке 30 шәкіртті қабылдау мәселесі 1844 жылы қабылданған Ережеде нақты айқындалады. Онда мектептің басты мақсаты №2 параграфта былайша белгіленген: «Мектеп ашудың негізгі мақсаты - қырғыздар арасында орыс тіліндегі сауаттылықты таратумен қатар, қабілетті адамдарды шекаралық басқармаға қарайтын сұлтан-әміршілер мен алыс шалғайдағы дистанция басшыларына ісжүргізуші, сондай-ақ тек қырғыздар тағайындалған басқа лауазымдарға қызметкерлер қызметкерлер дайындау» (Положение, 1844: 27).

Қазақ балаларына орысша сауат бере отырып әкімшілік істерге шенеуніктер дайындау мақсатындағы мектепті іске асыру жұмыстары бірнеше жылдарға созылып, 1850 жылы ғана жүзеге асады. Бастаманың көпке созылып кетуінің басты себебі, А. Васильевтің көрсетуінше, Шекаралық комиссияның мектепте оқытылатын пәндерді кеңейту мәселесінің Орынбор генерал-губернаторы Обручев тарапынан келісім таппай, істің сөзбұдайға салынуына байланысты болады. Комиссия оқу үрдісіне геометрия, топография, география, қолөнер шеберлігі және әскери гимнастика сынды

пәндерді енгізуді ұсынады, ал Обручев Ережеде қабылданған пәндермен шектелу қажеттігін алға тартады. Орынбор әкімшілігі мен Шекаралық комиссия арасындағы пікір талас генерал-губернатордың пайдасына қарай шешіледі: Сыртқы істер министрлігі генерал-губернатор тарапынан ұсынылған «Нұсқаулықты» бекітеді (Васильев, 1896: 34-36).

Осылайша Ереже қабылданған 1844 жылдан 6 жыл өткенде, яғни 1850 жылдың 22-ші тамыз күні мектеп салтанатты түрде ашылады. Ашылу салтанатын бұлайша белгіленуі де кездейсоқ емес еді: 22-тамыз патша Императордың таққа отырған күні болатын. Мектеп қабырғасына алғаш қабылданған 30 баланың басым көпшілігі, яғни үштен екі бөлігі А. Жантурин басқаратын Шығыс Ордадан келсе, Батыс Ордадан-7, Орта Ордадан - 3 шәкірт келеді. Жалпы, Шығыс Ордадан 23 бала Орынборға келеді, бірақ Шекаралық комиссияның басшысы Ладыженский аталмыш Ордадан 20 баланы алуды бұйырады (Ильминский, 1891-А: 80). Сол себепті үш бала, оның ішінде жоғарыда біз атап өткен Х. Қаржасов бар, «денсаулығына байланысты» мектепке қабылданбайды.

Орынбор мектебінің алғашқы басшысы (надзиратель) болып Неплюев кадет корпусының шығыс тілдерінің оқытушысы Салихзян Кукляшев 1850 жылдың 16 тамызында Венгрхиновскийдің орнына бекітіледі. 6 жыл басшысы болған ол мектептің «татар кейіпі мен күрделі-мұсылмандық ахуалды» (Васильев, 1896: 43) орнықтырады. Мектептің алғашқы кездегі мұндай аталмыш жай-күйін Н. Ильминский өзінің Ы. Алтынсарин туралы естелігінде қатты сынайды (Ильминский, 1891: 15-19).

Жалпы, А. Васильевтің еңбегінде Орынбордағы орыс-қазақ мектебінің тарихы Н. Ильминскийдің «Воспоминания об И.А. Алтынсарине» атты еңбегіндегі деректермен сәйкес және мазмұндық баяны тұрғысынан үндес келеді. Дей тұрғанмен де, автор өз тарапынан мектептің ашылу тарихы мен онда қызмет істеген мұғалімдер туралы кеңірек мәлімет береді. Ол мектептің 19 жылғы тарихында ұстаздық етіп, шәкірттерге білім мен тәрбие берген басшылар (надзиратель) мен мұғалімдердің және қатарын атап өтеді. Оның ішінде Неплюев кадет корпусында татар тілінің кіші оқытушысы болған Мирсалих Бекчурин (мектеп жабылғанға дейін қызмет етеді), төменгі сыныптарда татар тілінен сабақ берген Батыршин, 1867 жылы оны Биглов ауыстырады. Орыс тілі мен арифметиканы Костромитинов, таза жазу мен сызудан Кутергин, мектептің жабылар алдындағы соңғы жылдары Ресей тарихынан Борецкий, арифметикадан А. Васильев, іс жүргізуден Урунбаев, гимнастикадан Конохов сынды мұғалімдердің қызмет еткенін атап өтеді Дін сабағынан татар молдалары дәріс береді (Васильев, 1896: 47-48).

Орынбор орыс-қазақ мектебі Ресей империясының бөгде жұрттың әлеуметтік мәселесін шешудегі айтулы оқиға ретінде қабылданды. Мұндай көзқарасты 1853 жылы Орынбордың тумасы, суретші А. Чернышевтің «Русский художественный листок» газетінің 10 маусымындағы № 17 санында «Оренбургская киргизская школа» деген атаумен жариялаған мақаласынан байқауға болады. Автор мектептің ашылу салтанатын былайша суреттейді: «Мектеп туралы Ереже 1844 жылы 14 маусымда бекітіледі; бірақ ол 1850 жылы 22 тамызда мемлекет басшысы Императордың таққа отыру күні ашылады. Питербургтегі маған мектептің ашылуы қалай өткені туралы менің туыстарым жазды. Осы оқиғаға орай Орынборғадаланың игі жақсыларыжәне басқа азиялықтардың ең құрметті адамдары келеді. 22 тамызда оларға мектепте кешкі ас беріліп, 23-і күні қала сыртында көпшілік тамашалаған мерекелік іс-шаралар ұйымдастырылады. Онда қандай шаралар болмады дейсің: күрес, жүгіру жаяу, ат жарысы және ас беру шаралары түс ауа төртен басталып, түн ортасында отпашумен аяқталды. Отпашуды далалықтар аса қатты танданыспен тамшалады» (Чернышев, 1853: 17).

Бұған қоса ол Орынбор мектебінің орналасқан мекен-жайын, оның алғашқы ашылу тарихын, күнтізбін, оқушылардың қал-жағдайын баяндайды және мектептің ішкі көріністері мен шәкірт оқушыларды қыл қалам бояуына арқау етеді (1 сурет).

1 сурет. Орынбор орыс-қазақ мектебінің ішкі көрінісі.

Орынбор мектепте оқып жүрген оқушылардың мерекелік, жаздық, жаздық-көшпелі, қыстық, қыстық-сыныптық киімдерін көрсету мақсатында А. Чернышев бес шәкірт балалардың бейнелерін суретке салады. Автор олар туралы былай дейді: «Өздері бір ғажап балалар: ұқыпты, сүйкімді, байсалды, олар өзге азиаттықтар сияқты салмақты қозғалады, құдды бүкіл адамзатқа тән данышпандықты бойларына сіңіріп алған сияқты; кейін бұлардан қандай жеміс күтуге болады? Сіздер менің балаларға қарап отырып өз қолыммен салынған суретте бес данышпанды көріп отырсыздар» (2 сурет).

2 сурет. Орынбор казак-орыс мектебі шәкірттерінің маусымдық киім үлгілері.

А. Чернышевтің «Бес данышпан» деп отырған аталмыш оқушылар мектепке алғаш қабылданған 30 бала арасынан таңдалып алынғаны сөзсіз. Суретшінің «Бес данышпаны» қатарында, бәлкім, Орынбор мектебінің даңқты түлегі, қайраткер ағартушы, ұстаз Ы. Алтынсарин, онымен бірге оқып мектепті тамамдаған соң түрлі қызметтер атқарған Ш. Құлыбеков, Н. Мұнсызбаев, М. Бахтияров, Ш. Көшербаев сынды түлектердің бірі бейнеленуі әбден мүмкін (Әбсадық, 2021).

1857 жылы мектептің алғашқы 20 түлегі 7 жылдық оқуды тамамдайды. Шекаралық комиссия аталмыш оқиғаны мектептің ашылуында болғандай салтанатты түрде ұйымдастыруға ұмтылады. Осыған байланысты шәкірттердің алыстағы ата-аналары арнайы шақырылады. Шараға Орынбор губерниясына жаңа бекітілген губернатор Катенин қатысады деп жоспарланады. Бірақ жаңа губернатордың Орынборға келуі кешіккен соң, 5 күн күткен салтанатты шара 1857 жылдың 15 маусымында өтеді. Қорытынды ашық емтихандардан сүрінбей өткен жиырма түлекке аттестат, шешекке қарсы екпе егетін медициналық ланцет (скальп) пен қолданатын материя береді.

Мектепті Шығыс Ордадан – 11, Батыс Ордадан – 6, Орта Ордадан-3 кісі бітіріп шығады. Олардың басым көпшілігі туған өлкелеріне аттанып, қазақ даласының алыс түпкірлеріндегі бекіністер мен дистанцияларда тілмаштық, аудармашылық қызметтерге тартылады. Шекаралық комиссия мектептің алғашқы түлектері қатарынан әкімшілікте аудармашылық жұмысқа машықтануды игеруге және мектепке қабылданушылардың оқуына көмектесуі үшін үш шәкіртті – Ш. Құлыбеков, Ш. Көшербаев, М. Бахтияровты Орынборда қалдырады. 1858-1860 жылдары олар әкімшілік тапсырмасымен Шекаралық комиссияға аудармашы болып қызмет жасаған Н. Ильминскийге орыс тіліндегі іс қағаздарын қазақ тіліне аударуға, мектептің жұмысымен танысуға, қазақ фольклоры үлгілері мен қазақ тілінің лексикалық сөздік қорын жазып алуға көмектеседі.

Н. Ильминский әкімшілік жанында көмекшілікке қалдырылған түлектердің бірі Мерғали Бахтияров туралы былай деп жазады: «Сол жасөспірімдер арқылы мен қырғыз мектебімен таныстым. Мені мектепке Бахтияров апарды. Ол жеңіл әрі сымбатты, қара шашты, жұмсақ қырғыз өңді жас жігіт болатын: гимнастиканы да жақсы жасайтын, биді де билеп, скрипкада ойнайтын – мұның бәрін ол өздігінен үйренген еді» (Ильминский, 1891: 15).

Сонымен қатар М. Бахтияров Н. Ильминскийдің Орынбор кезеңінде дайындаған «Самоучитель русской грамоты для киргизов» деген оқулығын қазақ тіліне араб әрпімен аударуға жәрдемдеседі (Ильминский, 1891: 31). М. Бахтияров Орынбордағы орыс-қазақ мектебіне көмекші мұғалім ретінде тұрақтап қалады. Ал келесі бір шәкірт Ш. Құлыбеков Н. Ильминскийге Марабай ақынның жырлауындағы «Ер Тарғын» жырын хатқа түсіруге көмектеседі (Ильминский, 1891:32).

1859 жылы мектептің екінші түлектері шығарылады. Олар Есмұхаммет (Ишмұхаммед) Саматов пен Сағит Тяукин еді. Үшінші шығарылым 1864 жылы жүзеге асады. Ол жылы мектепті 14 шәкірт тамамдап шығады. 1868-1869 жылдары, яғни мектеп жабылған соңғы жылы 6 оқушы тамамдайды. Еңбекте түлектердің оқуды аяқтаудағы жетістіктері, олардың шыққан жері, қайда қызмет атқарғаны туралы кестелік деректемелер беріледі.

Орынбор орыс-қазақ мектебі жабылған соң оның ғимараты Халық ағарту министрлігінің карамағына өтіп, алғашқыда Орынбор гимназиясына оқуға түскен қазақ балалары орналасатын пансион, кейін 1876 жылы Уфадан Орынборға көшкен татар «Мұғалімдік мектебі», ал оның орнына 1889 жылы Ор қаласынан көшірілген қазақ «Мұғалімдік мектебі» орналасады. 1891-1895 жылдар аралығында Орынбор Мұғалімдік мектебінде А. Байтұрсынұлы білім алады. Ол бұған дейін Ы. Алтынсарин ашқан Торғай уездік мектебін 1891 жылы бітіреді. Олай болса, Орынбор орыс-қазақ мектебінде оқыған Ы. Алтынсарин мен Мұғалімдік мектепте білім алған А. Байтұрсынұлы бір ғимаратта әр жылдары әр түрлі деңгейде білім алған болып шығады (Әбсадық, Қабылдинов, 2020: 19) Олардың ағартушылық мұраты да заманына сай әр түрлі мазмұнда болады. Ы. Алтынсарин тұсында патша әкімшілігіне орыс тілді мектептер жүйесін қалыптастыру аса өзекті болса, сол мектептер жүйесінен шыққан А. Байтұрсынұлы қазақ тіліне негізделген ұлттық білім беру мақсатына қатысты қызмет жасады, күресті.

Екі ұлы тұлғаның ағартушылық қызметіне берілген шынайы баға Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның 1925 жылы Мәскеуден А. Байтұрсынұлына жазған хатында көрініс тапты. Онда ол А. Байтұрсынұлына Ы. Алтынсарин туралы мақала жазуды өтіне келе: «Егер ол (Ыбырай- А.Ә.) қазір өмір сүрсе, сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенінде, оның ісін жасарың хақ» – деп жазады (Қамзабекұлы, 1997: 25).

Ағартушылық мұрат жолында далалық өлкелерде орыс-қазақ мектебін ашу жұмысын ұйымдастырып, мектеп бағдарламасына сәйкес оқулық жазу ісін бастаған Ыбырай Алтынсариннің және оның ісін ұлт мұратына сай арнаға бұра білген А. Байтұрсынұлының ағартушылық қайраткерлігіне берілген зерделі баға деп танымыз.

Қорытынды. Архивтік мұрағаттар мен статистикалық есептерге сүйеніп және автордың Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы қызметі кезінде өзі басы-қасында болған оқу ісіне қатысты көріністерді баяндаған тарихи очерк мынадай маңызға ие:

1 А. Васильев – қазақ даласына орыс білімін орнатудың идеологтары Н. Ильминский, В. Григорьев, В. Катаринскийлердің миссионерлік ұстанымын іс жүзінде жүзеге асыруға қатысқан лауазымдық тұлға;

2 Очеркте Торғай облысына орыс білімінің қалай тарағаны туралы құжаттарға негізделген, хронологиялық мерзім-мезгілі көрсетілген құнды мәліметтер сақталған. Ол мәліметтер тарихи және педагогика, өлеңтанушылық тұрғыдан үлкен маңызға ие;

3 Патшалық заманда Орынбор өлкесіне қараған қазақтардың орысша білім алған мектептері мен онда ұстаздық еткен мұғалімдер, білім алған шәкірттер туралы деректер орын алған

4 Очеркте қазақ ағартушылығында үлкен із қалдырған Ы. Алтынсарин, оның өмірдегі ұстаздары Н. Ильминский, В. Григорьев сынды тұлғалар туралы, ауыл мектептерінде ұстаздық еткен А. Байтұрсынұлы, Ғ. Балғымбаев сынды мұғалімдердің қызметтік ғұмырнамасына қатысты тарихи мәліметтер кездеседі;

5 А. Васильев – Ы. Алтынсариннен кейін Торғай облысы халық мектептерінің инспекторы лауазымын атқарған тұста көшпелі ауыл мектептерін ашуға және оған мұғалімдер дайындау мақсатында Қостанайда екі кластық Педагогикалық курсты ұйымдастыру бастамасын көтерген қызметкер.

Түйіндей келгенде, кеңестік дәуірде жекелеген зерттеушілерге ғана белгілі болған А. Васильевтің тарихи еңбегінің бүгінгі таңда құндылығы терең. Оны жаңа пайым, рухани парасатпен зерделеу – аса маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

Адрес-календарь Тургайской области на 1902 год. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург. Тургайская областная типо-литография, 1902.

Алекторов А.Е. Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1744-1898 г. Выпуск II, Оренбург, Типо-литография Ф.Б. Сачкова, 1900 г.

Әбсадық А. Ахмет Жантурин: әділ төре, билеуші-сұлтан, қамқоршы қайраткер // «Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыру аясында Отан тарихындағы тұлғаның рөлі» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. 497 б.

Әбсадық А., Қабылдинов З. Ахмет Байтұрсынұлы ғұмырнамасындағы Орынбор кезеңі: кейбір беймәлім мәліметтер мен деректер (ғылыми-танымдық экспедиция материалдары бойынша) // Л.Н. Гумилев атындағы Уразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №3 (132) 2020.

Әбсадық А. Ағартушылықты Алтынсаринмен бастаған бесеу кім? 2021. <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylyqty-altynsarinmen-birge-bastaghan-beseu-kim>

Балғымбаев Ғ.Ы. Алтынсарин туралы естелік. // Ыбырай Алтынсарин тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / Құраст. М. Жармұхаммедов.-Алматы: Жазушы. 1991, -384 б.

Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. Издание Тургайского областного статистического комитета. Оренбург, Типо-литография Н.Н. Жаринова, 1896.

Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам (1816-1881). Составитель Н.И. Веселовский. Издание Императорского русского археологического общества. С. -Петербург, Типография и хромофотография А. Траншеля, Стремянная, №12, 1887 г.

Ильминский Н.Н. Воспоминания об И.А. Алтынсарине. Казань, Типо-Литография В.М. Ключникова, 1891 г.

Карджасов Х. Из воспоминаний о султанине Ахмед Джантюрине. «Тургайская газета», 1895 г., № 28.

Карджасов Х. Происхождение слов: «Аман-Карагай», «Наурузум», «Тырсек», «Толагай-Теппе», «Данабике» и «Сары-Моюн». «Тургайская газета», 1895 г., № 26;

Карджасов, Х. Николаевск (Кустанай). Корреспонденция. «Тургайская газета», 1895 г., № 3.

Қамзабекұлы Д. Руханият (Мақалалар мен зерттеулер). Алматы: Білім, 1997. 272 б.

Матвиевская Г.П. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус. Очерк истории. Монография. М.: Издательской дом Академии Естествознания, 2016. 174 с.

Оренбургские епархиальные ведомости, 1903, №17.

Оренбургский А.В. Неплюевский кадетский корпус, как первое учебное заведение в истории русского образования киргизов. Оренбург, Типо-литография Н.Н. Жаринова, 1896.

Султан Мендали Пиралиев. Из Зауральской степи // «День», 1862, №28.

Татар Республикасының ұлттық архиві (ТРҰА). 968 к., 1 т., 117 іс, 95-96 шп. Письма Н.И.Ильминскому от корреспондентов, фамилии которых начинаются на «К» 1865-1891 гг.

Троицкий житель. Открытие киргизской школы в Троицке // Газета «Северная пчела», №242.

Положение об управлении Оренбургскими киргизами. Санкт-Петербург, Типография Journal de Saint-Peterbourg, 1844 г.

Чернышев А.Ф. Школа для киргизских детей в Оренбурге // Русский художественный листок. 1853, №17.

References

Absadyk A. Ahmet Janturin: adil tore, bileushi-sultan, kamkorshy kairatker [Akhmet Zhanturin: fair judge, ruler-sultan, activist] // «N.A. Nazarbaevtyн «Üly Dalanyн jeti kyry» makalasyn jüzege asyru aяsynda Otan tarihyndaғы tülğanyн roli» atty Halykaralyk ğylymi-teoriyalyk konferensiyanyn materialdary. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2019. 497 b. [In Kazakh]

Absadyk A., Kabyldinov Z. Orenburgskii period v biografii Ahmeta Baitursynova: nekotorye neizvestnye fakty i svedeniі (po materialam nauchno-poznavatelnoi ekspeditsii) [The Orenburg period in the biography of Akhmet Baitursynov: some unknown facts and information (based on the materials of the scientific and educational expedition)] // Vestnik Evraziiskogo natsionalnogo universiteta im. L.N. Gumileva. Filologicheskii sikh. №3 (132) 2020. [In Kazakh]

Absadyk A. Agartushylykty Altynsarinmen bastagan besu kim? [Who are the five who, together with Altynsarin, began educational activities?] // <https://egemen.kz/article/268807-aghartushylykty-altynsarinmen-birge-bastaghan-besu-kim> [In Kazakh] .[In Kazakh]

Adres-kalendar Turgaiskoi oblasti na 1902 god [Address-calendar of the Turgai region for 1902]. Izdanie Turgaiskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg. Turgaiskaya oblastnaya tipo-litografiya, 1902. [In Russian].

Alektorov A.E. Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti Letopis 1744-1898 g. Vypusk II [Essay on public education in the Turgai region Chronicle 1744-1898, Issue II], Orenburg, Tipo-litografiya F.B. Sachkova, 1900 g. [In Russian]

Balgymbaev Ğ.Y. Altynsarin turaly estelik [Memories of Altynsarin] // Ybyrai Altynsarin tağylymy: Adebisyn makalalar men zertteuler / Kūrast. M. Zharmuhammedov. Almaty: Zhazushy. 1991, 384 b.[In Kazakh].

Chernyshev A.F. Shkola dlya kirgizskikh detei v Orenburge [School for Kyrgyz children in Orenburg] // Russkii hudozhestvennyi listok, 1853, №17. [In Russian]

Il'minskii N.N. Vospominaniya ob I.A. Altynsarine [Memories of I.A. Altynsarin]. Kazan, Tipo-Litografiya V.M. Klchnikova, 1891 g. [In Russian]

Kamzabekuly D. Ruhaniyat (Makalalar men zertteuler) [Spirituality (articles and research)]. Almaty: Bilim, 1997. 272 b. [In Kazakh]

Kardzhasov, H. Iz vospominanii o sultane Ahmed Dzhantrine [From the memoirs of the Sultan Ahmed Dzhantrine]. «Turgaiskaya gazeta», 1895 g., № 28. [In Russian]

Kardzhasov, H. Proishozhdenie slov: «Aman-Karagai», «Nauruzum», «Tyrsek», «Tolagai-Teppe», «Danabike» i «Sary-Mon» [Origin of words: “Aman-Karagai”, “Nauruzum”, “Tyrsek”, “Tolagai-Teppe”, “Danabike” and “Sary-Moyun”]. «Turgaiskaya gazeta», 1895 g., № 26 [In Russian]; Kardzhasov, H. Nikolaevsk (Kustanai) [Nikolaevsk (Kostanay)] Korrespondensiya. «Turgaiskaya gazeta», 1895 g., № 3. [In Russian]

Matvievskaya G.P. Orenburgskii Neplevskii kadetskii korpus. Ocherk istorii [Orenburg Neplyuevsky

cadet corps. History sketch]. Monografiya. M.: Izdatelskii dom Akademii Estestvoznaniya, 2016. 174 s. [In Russian]

Nasionalnyi arhiv Tatarskoi Respubliki. Pisma N.I. Il'minskogo ot korrespondentov, familii kotorykh nachinatsya na «K» 1865-1891 [National Archives of the Tatar Republic. Letters to N.I. Il'minsky from correspondents whose surnames begin with "K" 1865-1891]. F. 968, op. 1, d. 117, l. 95-96. [In Russian]

Orenburgskaya eparhialnye vedomosti [Orenburg diocesan bulletin], 1903, №17. [In Russian]

Orenburgskii A.V. Neplevskii kadetskii korpus, kak pervoe uchebnoe zavedenie v istorii russkogo obrazovaniya kirgizov [Orenburg Neplyuevsky cadet corps, as the first educational institution in the history of Russian education of the Kyrgyz]. Orenburg, Tipo-litografiya N.N. Zharinova, 1896g. [In Russian].

Polozhenie ob upravlenii Orenburgskimi kirgizami [Regulations on the management of the Orenburg Kyrgyz]. Sankt-Peterburg, Tipografiya Zhurnal de Saint-Peterbourg, 1844 g. [In Russian]

Sultan Mendali Piraliev. Iz Zauralskoi stepi [From the Trans-Ural Steppe] // «Den», 1862, №28. [In Russian].

Troiskii zhitel. Otkrytie kirgizskoi shkoly v Troiske [Opening of the Kyrgyz school in Troitsk] // Gazeta «Svernyayachela», №242 [In Russian].

Vasilev A.V. Istoricheskii ocherk russkogo obrazovaniya v Turgaiskoi oblasti i sovremennoe ego sostoyanie [Historical sketch of Russian education in the Turgai region and its current state.]. Izdanie Turgaiskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Orenburg, Tipo-litografiya N.N. Zharinova, 1896 g. [In Russian]

Vasilii Vasilevich Grigorev po ego pismam i trudam (1816-1881) [Vasily Vasilievich Grigoriev based on his letters and works (1816-1881)]. Sostavitel N.I. Veselovskii. Izdanie Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obestva. S.-Peterburg, Tipografiya i hromolitografiya A. Transhelya, Stremyannaya, №12, 1887 g. [In Russian]

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_16

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫН (XVIII-XIX ҒАСЫРЛАР) ЗЕРТТЕУДІҢ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ, ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Нартбаев Ш.Ж.¹, Қабыл А.Ә.¹, Мамраймов С.Д.^{2*ID}

¹Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан

^{2*}«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Қабыл), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов)

Түйіндеме. Тәуелсіздікке жетуіміз тарих беттерін жаңадан зерттеуге және біздің мемлекетіміздің өткенін жан-жақты бағалауға кең мүмкіндік берді. Қазақ мемлекеттілігінің дамуындағы тәуелсіздік, әлеуметтік-экономикалық саяси және рухани прогресс үшін болған тұтас үдеріс ретіндегі халық қозғалысының ұлт-азаттық қозғалысының үлкен тарихи маңызы көпшілікке мәлім. Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының жоғарғы оқу орындарында, колледждер мен мектептерде оқыту мен оқу процесінің ерекшеліктерімен тығыз байланыста зерттелуіне үлкен көңіл бөлінуге тиіс. Сондықтан, мақалада ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы терең зерттелуді, оның тарихнамасы мен әдіснамасы сапалы деңгейде жетілдіруді қажет екені зерделенген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтар, оқулық, оқу үдерісі, оқыту, Ресей империясы, тәуелсіздік, ұлт-азаттық қозғалыс, халықтық көтерілістер.

MPHTI 03.20.00

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ (XVIII-XIX ВВ.)

Нартбаев Ш.Ж.¹, Кабыл А.А.¹, Мамраймов С.Д.^{2*ID}

¹Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан

^{2*} Университет «Мирас», Шымкент, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Қабыл), s_dauletuly@mail.ru (Мамраймов)

Аннотация. Независимость дала широкую возможность нам по-новому изучить страницы истории и дать объективную оценку прошлого нашего государства. Общеизвестно большое историческое значение национально-освободительного движения как цельного процесса народного движения к независимости, социально-экономическому, политическому и духовному прогрессу в развитии казахской государственности. Большое внимание должно уделяться исследованию национально-освободительного движения казахского народа в тесной связи с особенностями процесса преподавания и обучения по данной тематике в вузах, колледжах и школах. Поэтому в статье утверждается, что тема национально-освободительного движения требует глубокого исследования, усовершенствования методологии и историографии на качественно высоком уровне.

Ключевые слова. История Казахстана, казахи, народные восстания, национально-освободительное движение, независимость, обучение, Российская империя, учебник, учебный процесс.

IRSTI 03.20.00

ACTUAL PROBLEMS OF STUDYING AND TEACHING THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS IN KAZAKHSTAN (XVIII-XIX CENTURIES)

Nartbayev Sh.Zh.¹, Kabyl A.A.², Mamraimov S.D.^{3*}

¹Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Kazakhstan

^{2*}«Miras» University, Shymkent, Kazakhstan

*Author correspondent

E-mail: algabek-kabil@mail.ru (Kabyl), s_dauletuly@mail.ru (Mamraimov)

Abstract. It is well known that the great historical significance of the national liberation movement is an integral process of the people's movement towards independence, socio-economic, political and spiritual progress in the development of Kazakh statehood. Independence has given us a wide opportunity to study the pages of history and give an objective assessment of the past of our state. Much attention should be paid to the study of the national liberation movement of the Kazakh people in close connection with the features of the process of teaching and learning of this subject in universities, colleges and schools. Therefore, the article argues that the theme of the national liberation movement requires in-depth research, improvement of methodology and historiography at a qualitatively high level.

Keys words. History of kazakhstan, the kazakhs, independence, folk's uprising's, national-libereton movements, studingprocess, russian empire, textbook, training.

Кіріспе. Тарихты оқыту - күрделі үрдіс, оқытудың мақсатын анықтау, білім мазмұнын іріктеу, білімді оқытып-үйрету және оны меңгеруге басшылық жасау, оқушылардың білім алуы мен оқытудың нәтижесі сияқты өзара байланысты құрамдас бөлімдерден құралады. Оқыту үрдісі үнемі қозғалыста болады, яғни даму үстінде болып туындаған қайшылықтарды шешу арқылы жетіледі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке ие болғаннан бастап төл тарихын оқытуға ерекше назар аударып келеді. Оның ішінде қазақ жерінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы туралы көлемді зерттеу еңбектері жазылды, жаңа көзқарастағы пікірлер мен деректі құжат материалдары ғылыми айналымға қосылуда. Тарихшы ғалымдардың теориялық-әдістемелік және әдіснамалық негіздегі толымды еңбектері көпшілікке ұсынылып жүргені белгілі. Дегенмен, ұлт-азаттық көтерілісті зерттеу тарихы мен тарихнамасындағы осы күнге дейін өзінің толық, тіпті зерттелмей жатқан үлкен ғылыми және білім беру саласы үшін маңызы зор мәселе - ол осы тақырыпта жазылған еңбектердің, жалпы осы тақырыптың күнделікті оқу үдерісімен байланысы мен оқыту кезіндегі ерекшеліктері. Бұл арнайы талдауды қажет ететін үлкен мәселе.

Отандық тарихтағы жан-жақты зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелер мен «ақтандақтардың» бірі - халықтың тәуелсіздік жолындағы күрес тарихы. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен қаһармандық ерлік үлгісін көрсеткен батыр, хандарымыз Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев еңбектерінде ерекше атап көрсетілді. Ол туралы автор «Тәуелсіздік белестері» кітабында: «Халықтың тәуелсіздік жолындағы күресін бастаған Сырым Датов, Жоламан Тіленшіұлы, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов сынды талай-талай көсемдер мен батырлардың айрықша ардақты аттары дәл сол жылдарда елдігіміздің тарихына мәңгі бақи жазылды» дей келіп, «XIX ғасырдың екінші жартысында Кенесары Қасымовтың, басқа да қазақ сұлтандары мен батырларының отаршылдыққа жан аямай қарсыласқаны арқасында Ресей империясының Орталық Азияға қарай жылжуы едәуір кешеуілдеді», - деп баяндайды (Назарбаев, 2003). Ал ұлттық тарихқа стратегиялық тұрғыдағы өзінің көзқарасын білдірген «Тарих толқынында»

еңбегіндегі тарихтың шеңберлері және ұлттық зерде атты тарауында «XIX ғасырдың ортасында ұлттың рухани өмірінде бұрын білінбеген, жаңа бір нышандар пайда бола бастады. Қазақ руханиятының өзін-өзі туындатқан осынау күнделікті тыныс-тіршілігі ауық-ауық өзінің тұтастығын, өзінің дүниетанымы мен ұлттық дүние бейнесін қару алып, қорғау қажеттігімен алмасып отырады. Мұның өзі көбінесе рухани талаптан гөрі саяси себептерге негізделеді», - деп жазды (Назарбаев, 2003).

XIX ғасырдағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүгінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді. Тәуелсіздік жағдайында да әртүрлі кітаптар жарық көрді. Дегенмен бірқатар күрделі мәселелер әлі анықтауды қажет етеді. Академик М.Қ. Қозыбаев «Ұлт-азаттық қозғалысының белестері» атты еңбегінде «Методологиялық маңызы бар мәселенің бірі «ұлт-азаттық қозғалысы», «Отан соғысы», «ұлт-азаттық революциясы», «демократиялық қозғалыс» сияқты ұғымдар, олардың ішкі мазмұны. Ұлт-азаттық қозғалысы отар елдерге тән, ал елде ұлттық езгі барша халықты қанайды, сондықтан да ұлттың әртүрлі әлеуметтік топтарының мүддесі бір ұлттық арнаға құйылады. Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты ұлтты өзгеден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, дербестігін қалпына келтіру» дей келіп: «Біз, Қазақстан тарихшылары, осы кезге дейін ұлт-азаттық қозғалысын біріншіден жеке-жеке қарап келдік. Ал шын мәнінде Исатай мен Махамбеттің (1836-1837), Кенесарының (1837-1847) Жанғожаның (1856-1857), Есеттің (1855-1858) көтерілісі Атырауды, Арқаны, Сыр бойын, Қазақ елін тұтас қамтып, бірі бастаса, екіншісі жалғап жатқан жоқ па? Ал осы қозғалыстардың өзара байланысы, негізгі арқауы, шешуші мотиві бір емес деп кім айта алады. Екінші жағынан алсақ, қазақ сахарасындағы ұлт-азаттық қозғалысы сонау Алжирдегі, Польшадағы, Қытайдағы, Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстарымен астарлас, мұндас, сырлас. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының, дүниежүзілік отарлық жүйеге қарсы күрестің құрамды бөлігі. Бұл да бір методологиялық тұғырдан мөлшерлер мәселе», - деп атап өтеді (Қозыбаев, 2013: 281). Бүгінгі күні біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқанын айтуға болады (Мажитов: 2013: 132).

Зерттеулер мен әдістер. Тарихқа қоғамды тәрбиелеудің құралы ретінде қараған жөн. Бұрынғы қоғамдық өмірді зерттеу, оқушыға тәжірибелік мысалдың негізінде қоғамның не екенін түсінуге мүмкіндік береді; оқушыға қазіргі уақытта көрсетуге ыңғайсыз болатын, әр түрлі дәстүрлерді және мекемелерді, ең басты әлеуметтік құбылыстарды игеруге мүмкіндік береді; ол оған әр түрлі дәстүрлерді салыстыру арқылы, сол дәстүрлердің қасиетін, көптірлілігін және де ұқсастығын түсінуге мүмкіндік береді.

Тарихи ғылымда қазақтардың ұлт-азаттық күресі тарихын зерттеумен тең келетін тақырып жоқ (Қазақ көтерілістері, 2014). Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық соғыстардың тарихына объективті баға беруге, қайтадан ой елегінен өткізуге мүмкіндік туды. Өзінің мемлекеттік құрылысын өзі шешуі үшін жүргізілген ұлт-азаттық қозғалыстың мақсаты – өзінің алдындағы заңсыз құрылған мемлекеттен біржолата қол үзіп ұлттық мемлекетті құруға немесе қалпына келтіруге бағытталады. Бұл қажеттілік жерін күшпен қаратқан биліктің отаршылық сипатынан туындайды. Ал қозғалыстың стратегиясы мен әрекет ету жолдары қарсыласудың сипатынан бастау алады. Бұл қарсыласу өзінен әлдеқайда мықты, барлық ресми құралдары қолында болған отарлаушы мемлекетке қарсы бағытталғандықтан, кейінгісінің бар амал-шарғысы дұшпанымен бетпе-бет келуден бас тарту болып табылады. Сондықтан ұлт-азаттық қозғалыс алғашқы кезеңінде отарлаушы мемлекетті барынша әлсіретіп, жағдайын тұрақсыздандырып барып, соңында біржолата жеңіске жету үшін, соғыстың классикалық түріне немесе халық көтерілісіне жүгінеді (Карибаев, Болысбаев, 2016: 3).

Халқымыздың тәуелсіздік жолындағы азаттық күресінің тарихын зерттеуді тереңдету, оның методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару өзекті болып қала бермек. Бұл салада пайдаланатын дәстүрлі зерттеу әдістері мен қатар жаңа пәнаралық әдістерді еңгізу күн тәртібінде тұрған үлкен және өзекті мәселе.

Пәнаралық әдіс тұрғысынан қарағанда ұлт-азаттық қозғалыс әртүрлі формада болуы мүмкін, атап айтсақ олар:

- ұлттық егемендіктің (ұлттық теңдік) экономикалық және саяси негіздерін құру мақсатындағы парламенттік (заңнамалық) қызметі;
- халықтың білім беру деңгейін арттыруға бағытталған мәдени және білім беру іс-шаралар;
- азаматтық бағынбаудың зорлықсыз іс-шаралары;

- қарулы күрес (<http://ru.history.wikia.com/wiki/>).

Негізгі мақсаты халықты отаршылдық езгісінен азат ету, оның ұлттық мүдделерін қорғайтын тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін қалпына келтіру болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстар көп қырлы құбылыс.

Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша біздің еліміздің тәуелсіздік алғанға дейін азаттық күрестердің көбінше саяси феномен ретінде қарастырылғанын байқатады. Ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайту контекстінде үлкен орын алатын оның әлеуметтік және нақты-тарихи аспектілері идеологиялық әсерге ұшырады. Олардың мазмұны идеологиялық контекст болып есептелді. Сонымен бірге, ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеудің ғылыми өрісінен шынайы тарихтың жалпы көрінісі түрінде оның қарама-қарсылығы мен қайшылықтары, қиындықтары мен жетістіктері, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктері бар ақпараттың үлкен қабаты алынып тасталды.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» ұғымы: ғылыми-әдістемелік талдау. «Тәуелсіздік үшін күрес» туралы айтқанда көпшілік шын мәнінде Ресей империясынан «тәуелсіздік үшін болған халық-азаттық күрес» деп ұғынады. Бұл жерде тәуелсіз мемлекетті сақтау үшін болатын күрес үрдісі – бұл тарихи замана мен кеңістікте әлдеқайда кең ұғым екені тыс қалуы мүмкін. XVIII – XIX ғасырлардағы тәуелсіздік үшін болған күрес туралы сөз қозғалғанда оның метрополия ретіндегі объективті статусын ешкім жоққа шығармайтын, барлығын тек Ресей империясына ғана қарсылық болғанын келтіре беруге болмайды. Он сегізінші ғасыр қазақтардың жоңғарлармен тәуелсіздік үшін болған күресімен басталады.

Жоғарыда атап өткеніміздей Қазақстандағы XVIII – XX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді. Алғаш рет өзінің «Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында» атты еңбегінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын зерттеу тарихының теориялық аспектілеріне сипаттама берген профессор Е.Б. Бекмаханов болды (Бекмаханов, 1992). Әйгілі ғалым тұңғыш рет Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеуде қызығушылық тудыратын бірқатар зерттеудің аясын анықтады.

Посткеңестік тәуелсіз мемлекеттердің дамуындағы заманауи қазіргі кезең өз халықтарының тарихи сана-сезімін өзгертуді көрсетіп отыр. Бұл еркін ерік-жігер мен саяси бостандыққа ие болудың арқасында жүзеге асады. Қазіргі заманғы әлеуметтік және саяси тарихтың өзекті мәселелерінің бірі мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы мен даму үдерісін танудың теориялық және әдіснамалық мәселелері, сондай-ақ Қазақстанның әлеуметтік-саяси жүйесінің эволюциясы болып табылады. Зерттеу үдерісінде арнайы ғылыми көзқарасты талап ететін маңызды бір осы мәселе отаршылдық дәуіріндегі азаттық қозғалыстарының тарихы. Әдебиеттерде әдетте, оларды «ұлт-азаттық қозғалыстар» деп атау қабылданған. Сонымен қатар қоғамтанушылар мен тарихшылар «ұлт-азаттық», «халық-азаттық қозғалыстар», «наразылық қозғалыстар», «көтеріліс», «шаруалар соғысы», «төңкеріс» және т.б. түсініктер жөнінде ашық талқылаулар жүргізе бермейді.

Қазіргі заманғы тарихи және тарихнамалық ақпарат нарығында азаттық қозғалыстар тарихы бойынша мифологиялық жағдаяттардың генерациясына ықпал ететін бірқатар кемшіліктер кешені байқалып жатады. Бұл жағдайдың себептері зерттеушілерге кеңес дәуірінің қалыптасқан стереотиптері мен стандарттарының әлі күнге дейін әсер етуіне байланысты болып отыр. Бұл жерде Қазақстандағы халық-азаттық қозғалыс мәселелерін зерттеуді өзектілендіру, кемшіліктер мен деформациялар туралы болғандықтан бар парадигмалардың кейбірін айтып өтейік.

Бірінші. Бұрынғы кеңестік кезеңге дейінгі сияқты кеңестік тарихнама да теріс бағалық шкаланың өсуіне ықпал еткені жасырын емес. Керісінше пропорционалды түрде осы үрдісте тарихты шынайы патриоттық тұрғыдан жазудың шкаласы төмендеді. Тарихшылар өткеннің оң қасиеттерін табудың орнына оның теріс әсерлерін іздеуге көбірек айналысты. Сонымен қатар, отаршылдық кезеңдегі азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуде кеңестік кезеңдегі теріс үдерістер негізінде зерттеушілерде қорқыныш синдромы пайда болды, ресми режим идеологиясының нысанасы мен қоғамның аутсайдері болуға қорқыныш ұялатты.

Екінші. Ұлттық тарихнама империялық және тоталитарлық режимдердің екпінді қысымы арқылы тізеге салынды. Мұны қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы туралы жазылған, дәлірек айтқанда дайын тараулар мен бөлімдердің үлгілері бойынша қайта жазылған оқулықтар дәлелдейді. Отаршылдық дәуіріндегі барлық белгілі көтерілістер оларда бөлшектеніп, үзінді ретінде көрсетілген. Көбінде Қазақстандағы азаттық қозғалыстар тарихының хронологиялық шеңберін анықтаудағы келіспеушілік жағдай да зерттеуді күрделендіре түседі. Кейбір авторлар оны Кіші жүзді Ресейге қосып алынған 1731 жылдан, басқалары 1783-1897 жылдардағы Сырым Датұлының көтерілісінен бастайды. Бірқатар оқулықтарда наразылық қозғалысының әртүрлі кезеңдері қозғалыстың формалары болып, ал басқаларында күрес түрлері ретінде аталады және көрсетіледі. Осыдан әрбір кезеңдер аталуларында бірде «көтеріліс», бірде «халықтық қозғалыс», «соғыс», «төңкеріс» және т.б. болып түрліше беріліп жүр.

Үшінші. Іс жүзінде аталған мәселелер бойынша барлық зерттеулердің негізін кеңес дәуірінің стереотиптері құрайды. Жекелей алғанда сөз КСРО Ғылым Академиясының бастамасымен Орта Азияның одақтас республикалары мен Қазақстанның академияларымен бірлесіп өткізілген 1954 жылғы Ташкент сессиясы туралы болып отыр. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы бойынша бірлескен ғылыми сессия қазан төңкерісіне дейінгі кезеңге арналғаны белгілі. Ол Қазақстан мен Орта Азиядағы халық-азаттық қозғалыстың тарихын зерттегендердің бәріне міндетті болып ғылыми ізденіс саласын тереңдету ісінде оң нәтиже берді. Сонымен бірге тарихты баламалы зерттеудің және шындықты іздеудің жолын жауып тастады. Бұл Сессиядағы Қазақстанды Ресейге қосқан кезеңіндегі қозғалыстар тарихын тұжырымдамалық түйсіну эволюциясы туралы пікірлер кейінірек аталған мәселені айқындауда стереотиптердің жасалуына алып келді.

Төртінші. Наразылық қозғалыстар тарихының теориясы мен әдістемесінің жасақталуының жоқтығы. Наразылық қозғалыстарының тарихы бойынша еңбектерді тарихнамалық түйсіну барысы бірулгілік пен қайталанушылықты тудырады. Мысалы, Кенесары Қасымұлының халықтық соғысы бойынша тарихнамалық жұмыс Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісұлының көтерілісінің тарихнамасы тәсілінде жазылып бірегейлікке айналады. Бұл қазақ халқының тәуелсіздік үшін болған наразылық күресімен байланысты тарихи оқиғалардың әлеуметтік-мәдени көрінісін қалыптастыруға әкеледі.

Бесінші. Көрші елдердің осындай ұқсас еңбектерімен қазақстандық зерттеулер арасындағы азаттық қозғалыстарының тарихы бойынша салыстырмалы және коммуникативтік байланыстардың болмауы елеулі мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда қазақтардың ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеудегі нақты базасы мен тарихнамалық дәстүрі оның басқа мемлекеттердің архив материалдарымен салыстырмалы талдау тұрғысынан өзінің теориялық қорытуын талап етеді. Сонымен бірге қазіргі кезеңдегі ұлттық тарихнама дамуының ерекшеліктерін де ескеру керек.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ жерінде болған ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихы тұтас үдеріс ретінде үлкен рөл атқарады. Халықтық, әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани қайшылықтардың түйіні болып табылатын ұлт-азаттық қозғалыстардың мазмұны терең. Қазіргі тәуелсіздіктің тұғырын нығайту жолында өткен тарихымызға, оның ішінде ұлтымыздың ұлт-азаттық күресіне қайта-қайта назар аударып жүтінгеніміз жөн. Ал ол ұлт-азаттық күрес тарихымыз шынайы болуы тиіс. Сондықтан бүгінгі күні ұлтымыздың ұлт-азаттық күрес тарихы өзекті болып отыр. Бұл жайында отандық ғалымдардың зерттеуі бойынша көптеген еңбек жазылды, әлденеше ғылыми зерттеулер жүргізілді (Мажитов, 2007).

Дегенмен, ұлт-азаттық көтерілісті зерттеу тарихы мен тарихнамасындағы осы күнге дейін өзінің толық, тіпті зерттелмей жатқан үлен ғылыми және білім беру саласы үшін маңызы зор мәселе – ол осы тақырыпта жазылған еңбектердің, жалпы осы тақараптың күнделікті оқу үдерісімен байланысы мен оқыту кезіндегі ерекшеліктері. Шын мәнінде, бұл салада арнайы зерттеулер жүргізілмеген, яғни ұлт-азаттық көтерілістің толық процесс ретінде бейнелейтін жағыдай жасалмағанын жоғарғы оқу орындарында, колледждер мен мектептерде беріліп жатқан дәрістер барысында байқауға толық мүмкіндік бар. Арине бұл арнайы талдауды қажет ететін үлкен мәселе. Дегенмен, аталған ұлт-азаттық көтерілістің ғылыми-оқыту кеңістігімен тығыз байланысты маңызды мәселелерін төменде көрсетуге талпыныс жасалды.

Шетелдік тарихнама тәжірибесі. Бүгінгі күні оқу процесіне арнайы еңгізуді және оқытуды талап ететін мәселенің бірі – Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілістің шетелдік тарихнамасы. Біздің елімізде қазақтардың тәуелсіздік үшін болған күрестері мен отарлау саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің елеулі дәлелдік базасы мен тарихнамалық ғылыми дәстүр қалыптасқаны анық (Мажитов, 2013: 132). Сонымен қатар шетел зерттеушілері де бұл тақырыптарға үлкен назар аударып, ғылыми басым бағытта қарастырған.

АҚШ және Батыс Еуропа елдерінің қазіргі заманғы тарихнамасында Орта Азия мен Қазақстандағы патшалықтың отарлау саясатының әртүрлі аспектілеріне үлкен дәрежеде көңіл бөлінеді.

Қазақ халқының уақыт өте туындаған ұлт-азаттық қозғалыстар тақырыбы шетел тарихнамасында зерттеу пәні болып табылды. 1917 жылдың Қазан революциясына дейінгі тарихнамасы мәселелерінің қатарында айту қажеттілігі туралы мысалы, Есет Көтібарұлының басшылығымен болған көтеріліс деп аталып, Д. Бульджердің жұмысында көрсетілген (Есмагамбетов, 1992: 126). Кенесары Қасымұлының қозғалысы жөнінде Г. Крамер жазды. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен болған қозғалыстарға себеп болған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туралы М. Уйфальви, Х. Хэлл, Ю. Скайлер жазады. Сырым Датұлы бастаған көтеріліс туралы Дж. Уилер өз еңбегінде баяндайды. Батысгермандық тарихшы Э. Саркисянның оның 1773-1775 жылдардағы Шаруалар соғысына қатысқандығы жөнінде жазып, қазақтардың отарлық бұғауға қарсы күрестерінің үзіліссіздігін атап өтеді. Осы негізде ол Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының басшылықтарымен Бөкей Ордасында болған көтерілісті қарастырып өткен (Есмагамбетов, 1992: 127). Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс

туралы айта келіп, Э. Саркисянц: «Кенесары жағында бес орыс, көптеген башқұрттар, татарлар, каракалпақтар, өзбектер және қырғыздар күрес жүргізді... Кенесары кейін бүкіл Орта Азияда азаттық күрестің ту ұстаушысына айналды», - деп жазады. А. Беннигсен 1947 жылы профессор Ермұқан Бекмахановты қазақ ханы Кенесары Қасымұлын ұлттық батыр ретінде бейнелеген «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» еңбегі үшін Қаз КСР ҒА өзінің медалімен марапаттағанын, 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде аталған кітаптың авторы, қазақ ғалымы Ермұқан Бекмахановты орыстарға қарсы ретінде буржуазиялық-ұлттық идеяны жарыққа шығарып, Кенесары Қасымұлының тұлғасын жоғарылатқаны үшін кінәлаған мақала жарияланғанын жазған (Есмагамбетов, 1992: 128).

1837-1847 жж. халық-азаттық қозғалысы мен Кенесары Қасымұлының жеке тұлғасына арналған маңызды еңбектердің бірі деп «Центральная Азия. Век русского господства» (Нью-Йорк, Лондон, 1967) атты ұжымдық монографияны айтуға болады. Бұл мәселеге Хелен доц. Анкос үлкен көңіл бөліп, Кенесары Қасымовты көреген саясаткер, ал оның басшылығымен болған қозғалысты - отарлауға қарсы деп санады. Ғалымның пікірінше Кенесары егемендік алу мен қазақ халқын Ресейдің отаршылдық қамытынан босатуға ұмтылды. Ол уақыт шеңберін 1836-1846 жылдар деп анықтады. Хелен доц. Анкос және оның әріптестері үшін дереккөздер базасы «Түркістан өлкесінің материалдар жинағы» болып табылды. Қозғалыс талдауы, Кенесары Қасымовтың жеке тұлғасын зерттеу ізденушілерді біржақтылыққа әкеледі.

Кенесары Қасымовтың қозғалыстарына қызығушылық танытқан зерттеушілердің бірі американдық ғалым Марта Брилл Олкотт болды. Ол өзінің «Қазақтар» атты монографиясында көтерілісті «орыс өкіметіне қуатты сынақ» ретінде сипаттайды. М.Б. Олкотт 1837-1847 жж. ұлт-азаттық қозғалысты Қасым және оның әулетінің патшалықтың Ресейдің отарлаушы саясатына қарсы көп жылғы күресінің нәтижесі ретінде қарастырады. Кенесары Қасымовтың өзін М.Б. Олкотт «үлкен қайраткер және парасатты адам» деп санады. Сонымен бірге ол: «Бүгінгі күні көп қазақтар Кенесарыны алғашқы қазақ ұлтшыл ретінде есептейді», - деп жазады. Оның пікірінше Кенесары Қасымов өзінің атасы Абылайдың «өзін-өзі жариялаған мұрагері» ретінде оның орыстармен келісім жасауға және Қоқан ханының жаулап алу қатерін жою үшін қазақ халқын ұйымдастыра алатынын білдіреді. Ол Кенесарының көпшіліктің қолдауына жету мүмкіндігі бар екенін атап өтеді (Кусаинова, <https://articlekz.com/article/18062>).

XVIII - XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихына қызығушылық танытқан шетел зерттеушілерін атап айтар болсақ, ғалымдар мен олардың еңбектері – Э. Бекон «Центральная Азия под управлением России» (Нью-Йорк, 1966), Э. Олуорд «Центральная Азия: столетия русского правления» (Нью-Йорк, 1967), С. Беккер «Русский протекторат в Центральной Азии» (Лондон, 1968), В. Коларс «Россия и ее колонии» (Лондон, 1953), А. Курат «Царская Россия в Центральной Азии» (Кембридж, 1979) және т.б. (Кан, 2011: 10).

Жоғарыда аталған еңбектер мен зерттеулердің тәжірибелік маңызы өте зор. Олар арқылы оқыту барысында ұлт-азаттық көтерілістер тақырыбын кеңінен және жан-жақты бейнелуге мүмкіндік туады. Мысалы, кезінде кеңестік тарихнамада шетелдік тарихнама тек буржуазияшылық идеологиямен күрес тұғысынан қарастырылатын, яғни олардағы мәліметтер біржақты қарастарлатын. Қазақстандық тәуелсіз тарихамасының үлкен жетістігі – шетелдік зерттеулер нәтижелерін сараптап қана қоймай, оларда қалыптасқан ғибратты ғылыми айналысқа енгізіп, кеңінен ғылыми тәжірибеде пайдалану. Ал бүгінгі таңда сол жетістіктерді оқыту мен оқу кеңістігіне енгізу – өзекті ғылыми мәселеге айналып отыр.

«Ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы: оқыту мен оқу үрдістері үшін мазмұны мен мәні. Тарихты оқытуда жан-жақты білім беріп қана қоймай оқушыларды елжандылық қасиеттерді бойларына дарытып тәрбиелеуде маңызды орын алатыны белгілі. Оның ішінде XVIII-XIX ғасырлар кезеңінде болған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын баяндай отырып, жас буын өкілдеріне ұлт - азаттық көтерілістердің отаршылдыққа қарсы сипаты және тарихи мәнін түсіндіру, күреске басшылық еткен тарихи қайраткерлер мен қатысқан тұлғаларға сараптама жасап, зерттеулік ізденіс жүргізуге бағдар беру, қозғалыс басшылары, көтерілістің барысы жөнінде кестелер мен тест әдісінің түрлерін қолдану, ұлт-азаттық қозғалыстың басшылары жөнінде кластер жасап көрсету, олардың ерлік істерін бағалау, бірге оқитындар арасында диалог жүргізу және т.б. жұмыс түрлерін жүзеге асырудың маңызы зор.

Академик Манаш Қозыбаев айтқандай: «Тарихты оқыту, тоқыту – үлкен проблема» (Қозыбаев, 2009: 378). Сол проблемалардың ішіндегі ең өзектісі, яғни оқу процесінің өзіне ғана емес, жалпы оқушылардың санасына қатты әсер ететін басты мәселе – киелі тәуелсіздік жолындағы бостандық пен егемендік үшін күрес тарихы. Ол болса кеңестік, яғни тәуелсіздік дәуіріне дейінгі кезеңде бұрмаланып, миф стереотиптеріне айналған болатын. Манаш Қабашұлы айтқандай: «Осындай мифтердің бірі, бірі болса да бірегейі – қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының статусын төмендетіп, қазақ сахарасында пролетариат қозғалысының статусын әсірелеу мифі. Ұлттық мүддені пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру ұлттың өзін-өзі билеу құқын шектеп, ұлттық

мемлекет құруды пролетариат диктатурасына табындыру, бір отралық мемлекеттен қуыршақ ұлттық республикаларды өрбітіп, жерін, байлығын, малын-жанын ортаға салып, өз үлесін өзі алу үшін жалындыру В.И. Лениннің, большевиктердің ұлт саясатының негізгі арқауы болды. Шын мәнінде, ұлт қозғалысы жұмысшы қозғалысы жоқ кезде Ресейге бодан болған күннен бастап туындады» (Қозыбаев, 2009: 379).

Аталған «пролетариаттық-таптық мүддеге бағындыру» әдісі кеңінен етек жайып, кеңестік дәуірдегі тарихнамада қатаң қағидаға айналып, ғылым мен білімнің дамуына үлкен нұқсан келтіргені ақиқат. Мұндай жағыдайдан Қазақстанның тәуелсіздік алған сәтінен бастап құтыла бастады. Ең алдымен ол оқулықтар бетінен көрініс таба бастады. Кезінде не бары 70 беттен аспайтын жұқа мұқабадағы «Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқулықтардың орнына егемен, тәуелсіз елдің 200-300 беттен тұратын оқулықтары дүниеге келді. 2000-жылдардың басында «жаңа буын» оқулықтары жазыла бастады. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін болған күрес тақырыбы, яғни ұлт-азаттық қозғалыс тарихы өзіндік заңды орынын тапты. Сол жылдардағы мемлекеттік стандарт пен оқу бағдарламаларының талаптарына сәйкес «ұлт-азаттық қозғалыс» тақырыбы үш бағытта оқытылатын болды. Біріншісі, жалпы білім беретін мектептің 8-9 сыныптарында. Екіншісі, жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбында. Үшіншісі - жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбында.

Дегенмен, «ұлт-азаттық қозғалыс» дефинициясы бірден оқу үдерісіне еңбеді. Мысалы, профессор Жанұзақ Қасымбаев жазған «Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.)» жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулығында ұлт-азаттық қозғалыс тарихына арналған тақырып толық процесс ретінде көрсетілмей, жеке көтерілістер арқылы баяндалды. Учебник для 9 классов общеобразовательных школ» оқулығында «ұлт-азаттық қозғалыс» пайдаланғанымен, ол отарлау үдерісіне қарсы болған қозғалыс ретінде бейнеленді (Қозыбаев, Нурпеис, Жукешев, 2005). Сондай-ақ, хронологиялық қағидаға сәйкес бейнеленуін талап еткеніне, яғни қажет болғанына қарамастан, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 10-шы сынып оқулықтарынан да бұл тақырып өз көрінісін таппады (Жолдасбаев, 2006).

Алғашқы рет ұлт-азаттық қозғалыс тақырыбы жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарында атала бастады. Қоғамдық-гуманитарлық бағытқа арналған 11-сынып оқулығында алғы сөзден кейін басталатын бірінші тарау «Қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күресі» деп аталып, оның бірінші тараушасы «Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың даму кезеңдері, ерекшеліктері, тарихы маңызы» деп жазылды (Қазақстан тарихы, 2007). Ал жаратылыстану-математика бағытына арналған 11-сынып оқулығында бірінші тараудың бірінші тараушасы «XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күрес» тақырыбынан басталады (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007).

Оқулықтар авторларының мұндай ұстанымдары, әрине, мемлекеттік білім беру бағдарламаларымен байланысты. Дегенмен, ғылыми тұрғыдан қарағанда мұндай мәселелер бірқатар пікірталас тудырады. Біріншісі – тәуелсіздік үшін болған ұлт-азаттық күрестің хронологиялық және мазмұндық шеңбері. Егер профессор Ж.Қ. Қасымбаев өз оқулықтарында қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін дербес тақырып ретінде, яғни XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ хандығының ішкі және сыртқы жағдайымен байланыстырса, жаратылыстану-математика және қоғамдық-гуманитарлық бағыттардағы 11-сынып оқулықтарының авторлары оны жалпы тәуелсіздік үшін болған күреске жатқызады. Бұл жалпы білім алған оқушылардың арасы мен санасында екі түрлі ұғым қалыптастыруы ықтимал. Екінші ірі мәселе – ұлт-азаттық күрес және ұлт-азаттық қозғалыс арасындағы байланыс, ерекшеліктер және олардың хронологиялық, яғни кезеңдеу шеңберлері. Ғылыми айналымдағы және оқыту үдерісінде пайдаланылатын әдебиеттер мен оқулықтарда ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу мәселесіне байланысты әртүрлі пікірлер кездеседі. Жоғарыда көрсетілгендей, колледждер мен жалпы білім беру мектептеріндегі ақпаратпен жоғарғы оқу орындарындағы айтылатын мәліметтер сәйкес келмейді.

Ұлт-азаттық қозғалыстарды оқыту: ерекшеліктері және кезеңдеу проблемалары. Қазақстандық ғалымдар Т.Т. Тұрлығұл, С.Ж. Жолдасбаев, Л.Т. Қожакееваның пікірлерінше, Ресей империясының үстемдігіне қарсы қазақ халқының ең қуатты қозғалысы 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлының көтерілісі. «Бұл оқиға өзінің сипаты, қозғаушы күштері, негізгі мақсаты жөнінен отаршылдыққа қарсы болған бұқаралық көтеріліс. Көтерілісшілердің сан жағынан артықшылығы, батылдығы кейде олардың жазалаушыларымен белдесіп күресуі үшін жеткіліксіз болды. Қазақстандағы көтерілістердің бір ерекшелігі, міне, осында» (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007: 21).

Ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі мақсаты – ұлтты отарлық езгіден азат ету, оның ұлттық мүддесін қорғайтын мемлекеттілігін, тәуелсіздігін қалпына келтіру. Ұлт-азаттық қозғалыс тек ұлтты азат етумен шектелмеуі мүмкін, шаруалардың жер үшін, халықтың демократиялық дамуы үшін болған қозғалысын да осыған қосуға болады. Демек, ұлт-азаттық қозғалыс көп қырлы.

Ал ұлт-азаттық көтеріліс - ұлт-азаттық қозғалыстың бір түрі, ол көп халық қатысқан қарулы түрі. Көбіне онша ұзақ болмайтын, белгілі бір нақты аймақты қамтитын бір оқиға аймақтық шеңберден шығып, қамтитын бүкілхалықтық дәрежеге көтерілсе, ол ұлт-азаттық қозғалыс, ұлт-азаттық революция дәрежесіне жетеді (Тұрлығұл, Жолдасбаев, Қожакеева, 2007: 21).

Қазақстан тарихшылары кейінгі уақытта бұған дейін жеке-жеке қарастырып келген ұлт-азаттық көтерілістер мен қозғалыстарды енді тұтас қарастыратын болды. Авторлар: «Шынында да, Ресей патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсы алғашқы көтеріліс нышаны XVIII ғасырдың 70-жылдарына байқалса, сондай оқиғалар біріне-бірі жағаласып, бірі басыла бергенде, екіншісі басталып жатпады ма?», - деген пікірге келеді.

Академик М.Қ. Қозыбаев Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды төмендегідей кезеңдерге бөлген:

I кезең. Сібір жұртын жаулап алуға қарсы қазақ халқының құрамына кірген тайпалардың азаттық қозғалысы. Оны Ешім даласында Қөшім хан басқарды. Сібір халқы шапқыншыларға қарсы 1590-1617 жылдар арасында 30-дан астам қарсылық көрсетті. Қөшім хан мен оның балалары Ешім, Абылай, Дәутеркерей орыс мемлекетінің шапқыншыларымен ұзақ жыл арпалысты. Бүкіл түркі тілдi қандас халықтар қазақ елінің сұлтаны Мұртазаның баласы Қөшімнің әулетін қолдап, қол ұшын берді.

II кезең. Қазақ елінің оңтүстігі – Жетісу, Сыр бойы жоңғарларға, Қоқан, Хиуа хандықтарына тәуелді болды. Ал XVIII ғасырдың бір сәтінде жоңғарлар Сарыарқаның бір бөлігі мен Алтай өңірін, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуды басып алып, халқын бодан етті. Жоңғарлармен соғыс Отан соғысына айналып, ұлт-азаттық қозғалыс үш жүзді одан әрі қабыстырды, біріктірді, бүкілхалықтық дәрежеге көтерді.

III кезең. Әбілқайыр ханның Кіші жүздің бір бөлігімен Ресей қол астына өтуінен басталды. Мұны өте тез әрі тиімді пайдаланған патша ғана емес неше түрлі қитұрқы саясатты да пайдаланды. Империяның құрығы қанша ұзын болса да, қазақ даласы тұзаққа тез түспеді. Қазақстанды жаулап алу ұзаққа созылды.

IV кезең. Қазақ даласы таланып, патша өкіметі мен оның қарулы күші – қазақтар жасағы хан, сұлтандармен бірігіп, зорлық-зомбылық мемлекеттік дәрежеде өрбіген кезде ұлт-азаттық қозғалыс та өрши түсті. Бұл кезеңде қазақ сахарасында отарлау саясатты толық қалыптасты. Бүкіл қазақ даласына патша өкіметі өз билігін үстем етті. Хандық билік жойылды. Ен далада жазалаушы отряд сайрандады. Халық тығырыққа тірелді, қазақ мемлекеттігінің соңғы буындары жойылды, шаруалар жерінен айырылып, құмды, шөлейт далаға ысырылды. Халық басына ауыр күн туды. Сырым Дәтүлы мен Исатай Тайманұлы көтерілістері осындай жағдайға байланысты шықты. Дауылпаз ақын, парасатты азамат, батыр тұлға Махамет Өтемісұлы осы кезеңдегі қозғалыстың ғажайып идеолог көсемі болды. Әлемдегі барша шаруалар көтересінде Махамбеттей дауылпаз ақын бейнесі тек мадьярлардың тарихында ғана қайталанды (Ш. Петефи).

V кезең. Хан Кене бастаған ұлт-азаттық қозғалыс лаулады. Оң жылдан астам уақытқа созылған бұл қозғалыс үш жүздің басын қосып, Ресейге протекторат негізіне мемлекеттілігі мен аумақтық тұтастығын сақтауға бағытталды, оны халықтың көпшілігі қолдады. Жеңілгеніне қарамастан бұл Еуропаға даңқы жеткен ең ірі қозғалыстардың бірі еді.

VI кезең. XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалысын еуропалық бағытпен дамытпақ болған реформатор зиялы қауым бастады. Олар бүкілхалықтық мүддені алға қойды. Федеративті Ресейдің құрамына демократикалық автономия алуды көздеген Алаш елінің буржуазиялық демократия жолымен даму бағытын ұстады.

1916 жылы Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыс революцияға ұласты, 1917 жылы Ресейде Ақап революциясы басталған сәтте оның құрамдас бөлігіне айналды. 1916 жылдың екінші жартысында отаршылдыққа қарсы наразылық Қазақ хандығының негізін қайта қалпына келтіруден көрінді. Қазақ даласында хандар сайланды, сардарбектер тағайындалы, әскер құрылды, хан кеңесі, қызалар алқасы, ел бектері, қазынашылар, басқаша айтқанда, билік жүйесі қалыптасты. Міне, осылай қазақ мемлекеттігінің құрамды белгілері қалпына келтірілді. Бұл – Ресейге бодан болғаннан бергі ең ірі қозғалыс. Халық қаһарына мініп, өз ерлігін көрсеткен 1916 жыл ұлт-азаттық қозғалысының ең жоғары шыңы болды.

VII кезең. Ұлт-азаттық қозғалыстар мен 1917 жылғы Ақап революциясы және Қазан төңкерісі азаматтық қарама-қарсылықтар кезінде дамыды да, үлкен көтеріліске ұласты. Бұл күшпен ұжымдастыру 370-ден астам шаруалар қарсылығының жеңілісімен аяқталды... (Қозыбаев М.Қ., 1994, 22-27 бб.).

Ұлт-азаттық қозғалыстың теориясы мен әдіснамасын арнайы зерттеген профессор С.Ф. Мәжитов өз еңбектерінде оны «халық-азаттық қозғалыс» деп атайды. Кезеңдеу мәселесі бойынша сан-алуан ұстанымдар бар екендігіне көңіл аударып, С.Ф. Мәжитов халық-азаттық қозғалысты тұтас үдеріс ретінде қарастырып, оны төрт кезеңге бөлуді ұсынады. Жалпы халық-азаттық қозғалысты Ресей империясының құрамына енгеннен бастап, тәуелсіздікке дейінгі кезеңге дейін жалғасты дейді. Яғни

кеңестік дәуірге дейінгі қозғалысты бірінше этапқа жатқызып, кеңес дәуіріндегі қозғалысты кінші этапқа жатқызғанды жөн санайды (Мажитов, 2007).

Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелеріне жататын ұлт-азаттық қозғалысты кезеңдеу бірізділікті талап етеді. Бұл орайда, зерттеудің осы бағыты бойынша мәселені толығынан түсінуге мүмкіндік беретін арнайы зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Қорытынды. Ұлт-азаттық күрестердің негізгі факторлары және тарихи ретроспективтерін талдау бойынша ғылыми зерттеулік жұмыстар өз жалғасын таба беретіні айқын. Қазақстандағы XVIII – XX ғасырдың соңындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы ең бастапқы өзінің пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін ғылыми қаламның тақырыбы болып күн тәртібінен түспей келеді.

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарихи ғылымының қазіргі жағдайында ұлттық бірлікті, Қазақстанның аумақтық тұтастығын және қазақ мемлекеттілігінің негіздерін сақтау мақсатында басталған қазақ халқының ұлттық-азаттық қозғалысы туралы зерттеуді дамытуға айтарлықтай мүмкіндік бар. Бұл бағытта сараптап, талдауын күтіп отырған мәселелер баршылық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (Оқу құралы). Алматы: «Санат», 1994.

Есмагамбетов К.Л. Что писали о нас на Западе? Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. 126 с.

Жолдасбаев С. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 б.

Жолдасбаев С. История Казахстана: Учебник для 10 классов естественно-математического направления общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 192 с.

Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө. Жақып. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. 279 б.

Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2006. 232 б.

Қазақстан тарихы: Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / М. Қойгелдиев, Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, т.б. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 304 б.

Кан Г.В. История Казахстана: Учебник для 10 классов, 4-е изд., перераб. и доп. Алматы: «Алматы кітап», 2011. 312 с.

Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.): Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2004. 248 б.

Карибаев С.Ө., Болысбаев Д.С. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың өзекті мәселелері. Қазақстанның тәуелсіздігінің 25 жылдығы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың 100 жылдығына арналған «Қазақ халқының Тәуелсіздік жолындағы ұлт-азаттық күрестері» атты аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2016. 3 б.

Қозыбаев М., Нурпеис К., Жукешев К. История Казахстана (1914-2004 гг.): Учебник для 9 классов общеобразовательных школ. / Специальный редактор С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2005. 240 с.

Қозыбаев М. Жауға шаптым, ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Қозыбаев Манаш. Киелі тәуелсіздік / Құрст. Ш.М. Қозыбаев. Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 б.

Қозыбаев Манаш. Шығармалары. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3. 281 б.

Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа 1837-1847 годов в зарубежной историографии (2-я половина XX века) // Интернет-ресурс: <https://articlekz.com/article/18062>.

Мажитов С.Ф. Историческая наука Казахстана: современное состояние и тенденции развития: Монография. Алматы: Ассоциация издателей и книготорговцев Казахстана, 2013. 262 с.

Мажитов С.Ф. Проблемы истории, теории и историографии народно-освободительного движения XVIII - начала XX вв. в Казахстане: Монография. Алматы: Мектеп, 2007. 350 с.

Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Алматы: Атамұра, 2003. 192 б.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. 278 б.

Тұрлығұл Т., Жолдасбаев С., Қожакеева Л. Қазақстан тарихы. Аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. / Арнайы редакторы С.Ф. Мажитов. Алматы: «Мектеп», 2007. 192 б.

References

- Bekmahanov E.B. Kazakhstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century] Almaty: «Sanat», 1994. [in Kazakh].
- Esmagambetov K.L. Chto pisali o nas na Zapade? [What did the West write about us?] Alma-Ata: «Qazaq universiteti», 1992. 126 p. [in Russian].
- Zholdasbaev S. Kazakhstan tarihy: Zhalpy bilim beretin mekteptin zharatylystanu-matematika bagytyndagy 10-synybyna arnalgan okulyk. [History of Kazakhstan: A textbook for the 10th grade of general education school in the field of physics and mathematics] / Arnajy redaktory S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2006. 192 p. [in Kazakh].
- Zholdasbaev S. Istoriya Kazahstana: Uchebnik dlya 10 klassov estestvenno-matematicheskogo napravleniya obshcheobrazovatel'nyh shkol. [History of Kazakhstan: Textbook for 10 grades of natural and mathematical direction of secondary schools] / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2006. 192 p. [in Russian].
- Kan G.V. Istoriya Kazahstana: Uchebnik dlya 10 klassov, 4-e izd., pererab. i dop. [History of Kazakhstan: Textbook for grades 10, 4th ed., reprint. and add.] Almaty: "Almaty kitap", 2011. 312 p.
- Kusainova ZH.D. Nacionalno-osvoboditelnoe dvizhenie kazahskogo naroda 1837-1847 godov v zarubezhnoj istoriografii (2-ya polovina XX veka), [National liberation movement of the Kazakh people of 1837-1847 in foreign historiography (2nd half of the 20th century)] // Internet-resurs: <https://articlekz.com/article/18062>. [in Russian].
- Karibaev S.O., Bolysbaev D.S. 1916 zhylygy ult-azattyk kozgalystyn ozekti maseleleri. Kazakstannyn tauelsizdiginin 25 zhyldygy men 1916 zhylygy ult-azattykq ozgalystyn 100 zhyldygyna arnalgan «Kazak halhynyn Tauelsizdik zholyndagy ult-azattyk kurestery» atty ajmaktyk gylymi-tazhiribelik konferenciya enbekteri. Shymkent: M. Auezov atyndagy OKMU [Current issues of the national liberation movement of 1916. "National liberation struggle of the Kazakh people for independence" dedicated to the 25th anniversary of Kazakhstan's independence and the 100th anniversary of the national liberation movement of 1916.] Shymkent: SKSU named after M. Auezov], 2016. 3 p. [in Kazakh].
- Kozybaev M., Nurpeis K., Zhukeshev K. Istoriya Kazahstana (1914-2004 gg.): Uchebnik dlya 9 klassov obshcheobrazovatel'nyh shkol. [History of Kazakhstan (1914-2004): Textbook for 9th grade obshcheobrazovatel'nyh schools] / Special'nyj redaktor S.F. Mazhitov. – Almaty: «Mektep», 2005. 240 p. [in Russian].
- Kazaq koterilisteri: Enciklopediya. [Encyclopedia of Kazakh uprisings] / Bas red. B.O. Zhakyp. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy», 2014. 279 p. [in Kazakh].
- Kazakhstan tarihy: Zhalpy bilim beretin mekteptinqogamdyq-gumanitaryk bagytyndagy 10-synybyna arnalgan okulyk. [History of Kazakhstan: A textbook for the 10th grade of general education school in the field of social sciences and humanities] / A. Toleubaev, Zh. Kasymbaev, M. Kojgeldiev, t.b. / Arnajy redaktory S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2006. 232 p. [in Kazakh].
- Kazakhstan tarihy: Asa manyzdy kezenderi men gylymi maseleleri. Zhalpy bilim beretin mekteptin qogamdyq-gumanitaryk bagytyndagy 11-synybyna arnalgan okulyk. [History of Kazakhstan: The most important periods and scientific issues. A textbook for the 11th grade of general education school in the field of social sciences and humanities] / M. Koigeldiev, A. Toleubaev, Zh. Kasymbaev, t.b. / Arnajy redaktory S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2007. 304 p. [in Kazakh].
- Kozybaev M. Zhauga shaptym, tu bailap. [I attacked the enemy and tied the flag] Almaty: Kazakhstan, 1994. 192 p.
- Kozybaev Manash. Kieli tauelsizdik. [Sacred independence] / compiled. M. Kozybaev. Almaty: Baspalar yji, 2009. 448 p. [in Kazakh].
- Kozybaev Manash. Shygarmalary. [Works] Almaty: «Kazak enciklopediyasy», 2013. T.3. 281 p. [in Kazakh].
- Kasymbaev Zh. Kazakhstan tarihy (XVIII g. – 1914 zh.): Zhalpy bilim beretin mekteptin 8-synybyna arnalgan okulyk. [History of Kazakhstan [XVIII century - 1914]: A school for the 8th grade of Zhalpy secondary school] / Arnajy redaktory S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2004. 248 p. [in Kazakh].
- Mazhitov S.F. Istoricheskaya nauka Kazahstana: sovremennoe sostoyanie i tendencii razvitiya: Monografiya. [Historical science of Kazakhstan: modern state and development trends: Monograph] Almaty: Associaciya izdatelej i knigorasprostranitelej Kazahstana, 2013. 262 p. [in Russian].
- Mazhitov S.F. Problemy istorii, teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII - nachala XX vv. v Kazahstane: Monografiya. [Problems of History, Theory and Historiography of the People's Liberation Movement KVIII - early XX centuries. in Kazakhstan: Monograph] Almaty: Mektep, 2007. 350 p. [in Russian].
- Nazarbaev N.A. Tauelsizdik belesteri. [Aspects of independence] Almaty: Atamura, 2003. 192 p. [in Kazakh].
- Nazarbaev N.A. Tarih tolkynynda. [In the tide of history] Almaty: Atamura, 2003. 278 p. [in Kazakh].
- Turlygul T., Zholdasbaev S., Kozhakeeva L. Kazakhstan tarihy. Asa manyzdy kezenderi men gylymi maseleleri: Zhalpy bilim beretin mekteptin zharatylystanu-matematika bagytyndagy 11-synybyna arnalgan okulyk. [History of Kazakhstan. The most important periods and scientific problems: The textbook for the 11th grade of the school of general education in the field of physics and mathematics] / Arnajy redaktory S.F. Mazhitov. Almaty: «Mektep», 2007. 192 p. [in Kazakh].

**М.Х. ДУЛАТИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ТАРИХ-И-РАШИДИ»
ЕҢБЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДА**

**Мақсұтова Альбина Әбенқызы^{1*}, Кумеков Болат Ешмухамбетұлы²,
Апашева Сабира³**

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

³Сырдария университеті, Жетісай, Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: albina_kzt83@mail.ru (Мақсұтова), bkumek@mail.ru (Кумеков), sabira66_66@mail.ru (Апашева)

Түйіндеме. Бұл мақалада М.Х. Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» шығармасы XVI ғасырдың мұсылман елдерінің тарихи әдебиетіндегі көрнекті жазба ескерткіштерінің бірі ретінде ағылшын тіліне аудармасы шықпай тұрып-ақ орыс шығыстанушыларының назарына іліккен. Олар үшін «Тарих-и-Рашиди» аса құнды дерек болды. Өйткені орыс ориенталистеріне Шығыс Түркістан туралы мағұлматтар табу қиынға түскен. Сол өлке жайлы деректерді олар қытай әдебиетінен немесе Мауараннаһр, болмаса Парсы тарихшылары жазбаларынан іздеуге мәжбүр еді.

«Тарих-и-Рашиди» зерттеуді Ресей тарихшыларынан В.В. Вельяминов-Зернов бастады. Оның әйгілі «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты шығармасын жазуға «Тарих-и-Рашидидің» көп көмегі тиді. Оның аталмыш еңбегінің екінші бөлімінде Мырза Хайдар еңбегінің түпнұсқасы мен аудармасынан көлемді көшірмелер келтірілген. В.В. Вельяминов-Зернов еңбегі қазіргі кезге дейін құндылығын жоғалтқан жоқ. Өйткені Қазақстанда зерттеуші ғалымның ешқайсысы да В.В. Вельяминов-Зернов шығармасына соқпай кете алмайды. В.В. Вельяминов-Зернов 1864 жылы Санкт-Петербургте шыққан «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты кітабының екінші томының Ораз-Мұхамедке арнаған он екінші тарауында XV ғасырда өмір сүрген Жәнібек пен Әдік хандар тарихын жазғанда Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» туралы: «Жәнібек пен Әдік Хан туралы тапқан деректердің ең нақтысы: «Тарих-и Рашиди». Оны Мұхаммед Хайдар гурган 948 (1541-42) және 953(1546-47) жылдар аралығында парсы тілінде жазған.

Кілт сөздер: Дулати, тарих, моғолдар, хандар, Қазақ хандығы, ұлыстар, шежіре, тарихнама.

МРНТИ 03.20

**М.Х. ДУЛАТИ И ЕГО ТРУД «ТАРИХ-И- РАШИДИ» В ИСТОРИОГРАФИИ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА**

Максұтова Альбина Абеновна^{1*}, Кумеков Болат Ешмухамбетович², Апашева Сабира³

¹Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, г. Тараз, Казахстан.

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева г. Нур-Султан, Казахстан.

³Университет Сырдария, г. Жетісай, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: albina_kzt83@mail.ru (Максұтова), bkumek@mail.ru (Кумеков) , sabira66_66@mail.ru (Апашева)

Аннотация. В данной статье труд М.Х. Дулати «Тарих-и-Рашиди» как один из выдающихся письменных памятников в исторической литературе мусульманских стран XVI века до перевода на английский язык привлекал внимание русских востоковедов. Для них «Тарих-и-Рашиди» был очень ценным источником. Потому что русским востоковедам было сложно найти информацию о Восточном Туркестане. Им приходилось искать информацию о регионе в китайской литературе или в трудах персидских историков, если не Мавараннахра.

«Тарих-и-Рашиди» первым начал исследовать российский историк В.В. Вельяминов-Зернов. «Тарих-и-Рашиди» сыграл важную роль в написании его знаменитого произведения «Исследование касымских ханов и князей». Вторая часть его работы содержит объемные копии оригинала и перевода работы г-на Хайдара. Труд В.В. Вельяминова-Зернова до настоящего времени не утратил

своей ценности. Ведь никто из ученых-исследователей в Казахстане не может обойти произведения В.В. Вельяминова-Зернова. В двенадцатой главе второго тома книги «Очерки касымских ханов и князей», изданной в Санкт-Петербурге в 1864 году, Вельяминов-Зернов писал об истории Жанибекских и Адикских ханов в XV веке. Наиболее точные сведения об истории Адик-хан – это «Тарих-и-Рашиди». Он был написан на персидском языке Мухаммедом Хайдаром Гурганом между 948 (1541–42) и 953 годами (1546–47).

Ключевые слова: Дулати, история, могилы, ханы, Казахское ханство, улусы, шежире, историография.

IRSTI 03.20

M.Kh. DULATI AND HIS WORK "TARIKH-I-RASHIDI" IN THE HISTORIOGRAPHY OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Maxutova Albina Abenovna^{1*}, Kumekov Bolat Eshmuhambetovich²,
Apasheva Sabira³

¹Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

²L.N. Gumilyov Eurasian National University. Nur-Sultan, Kazakhstan.

³Syrdarya University, Zhetysai, Kazakhstan.

*Corresponding-author

E-mail: albina_kzt83@mail.ru (Maxutova), bkumek@mail.ru (Kumekov) sabira66_66@mail.ru (Apasheva)

Abstract. The present article describes how the work of M.Kh. Dulati "Tarih-i-Rashidi" as one of the outstanding written monuments in the historical literature of the Muslim countries of the XVI century, before its translation into English, attracted the attention of Russian orientalists. For them, "Tarih-i-Rashidi" was a very valuable source. Because it was difficult for Russian orientalists to find information about East Turkestan. They had to look for information about the region in Chinese literature or in the writings of Persian and Mawarannahr historians.

The study of "Tarih-i-Rashidi" was conducted by Russian historians V.V. Velyaminov-Zernov started. Tarih-i Rashidi was instrumental in writing his famous work "The study of the Kasym Khans and Tsarevich". The second part of his work contains voluminous copies of the original and translation of the work of M.Kh. Dulati. The work of Velyaminov-Zernov has not lost its value to this day. After all, none of the research scientists in Kazakhstan is V.V. Velyaminov-Zernov's work is inevitable. In the twelfth chapter of the second volume of the book "The study of the Kasym Khans and Tsarevich", published in St. Petersburg in 1864, Velyaminov-Zernov wrote about the history of Zhanibek and Adik khans in the XV century. The most accurate information about Adik Khan is given in "Tarih-i-Rashidi". It was written in Persian by Muhammad Haidar Gurgan between 948 (1541-42) and 953 (1546-47).

Key words: Dulati, history, moguls, khans, Kazakh khanate, uluses, shezhire, historiography.

Қысқарту. Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиі» XVI ғасырдың мұсылман елдерінің тарихи әдебиетіндегі көрнекті жазба ескерткіштерінің бірі ретінде ағылшын тіліне аудармасы шықпай тұрып-ақ орыс шығыстанушыларының назарына іліккен. Олар үшін «Тарих-и-Рашидиі» аса құнды дерек болды. Өйткені орыс ориенталистеріне Шығыс Түркістан туралы мағлұматтар табу қиынға түскен. Сол өлке жайлы деректерді олар қытай әдебиетінен немесе Мауараннаһр болмаса Парсы тарихшылары жазбаларынан іздеуге мәжбүр еді.

«Тарих-и-Рашидиі» зерттеуді Ресей тарихшыларынан В.В. Вельяминов-Зернов бастады. Оның әйгілі «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты шығармасын жазуға «Тарих-и Рашидидің» көп көмегі тиді. Оның аталмыш еңбегінің екінші бөлімінде Мырза Хайдар еңбегінің түпнұсқасы мен аудармасынан көлемді көшірмелер келтірілген. В.В. Вельяминов-Зернов еңбегі қазіргі кезге дейін құндылығын жоғалтқан жоқ. Өйткені Қазақстанда зерттеуші ғалымның ешқайсысы да В.В. Вельяминов-Зернов шығармасына соқпай кете алмайды. В.В. Вельяминов-Зернов 1864 жылы Санкт Петербургте шыққан «Қасым хандары мен ханзадалары жайлы зерттеу» атты кітабының екінші томының Ораз-Мұхамедке арнаған он екінші тарауында XV ғасырда өмір сүрген Жәнібек пен Әдік хандар тарихын жазғанда Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашидиі» туралы: «Жәнібек пен Әдік Хан туралы тапқан деректердің ең нақтысы: «Тарих-и-Рашиди». Оны Мұхаммед Хайдар-гурган 948 (1541-42) және 953 (1546-47) жылдар аралығында парсы тілінде жазған. Екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі Тоғылық Темірден бастап шағатайлықтар жерінің тарихын қамтитын очерктен құралған. Ол Тоғылық Темір ұрпағының бірі, Жүніс ханның немересі, әйгілі Әбілхайыр

ханның немересі, бұхаралық Шайбанилер әулетінің негізін қалаған Шайбани ханмен соғысқан Сұлтан Ахмет ханның (Алаша хан) баласы Саид хан (939 жылдың зульхиджа айында қайтыс болған, маусымның 1533 жылы) өліміне дейінгі уақытты қамтиды. Осы бөлімнің соңында Сұлтан Саид ханның баласы және мұрагері, Қашғар және Жаркенттің иесі Әбдірашид хан жайлы кейбір мәліметтер табуға болады, былайша айтқанда бұл еңбек соған арналып «Тарих-и-Рашиди» деп аталған. Екінші бөлімі «Тарих-и-Рашиди» авторының өмірбаянының және оның кезінде болған, ол қатысқан немесе куәсі болған оқиғаларды қамтиды. «Тарих-и-Рашиди», әсіресе оның екінші бөлімі өте керемет. Бұл шағатайлықтардың кейінгі тарихын баяндайтын жалғыз декрек. Мұхаммед Хайдар жазғанның барлығы дерлік жоғары тұрғыдан жаңа және қызықты. Оның әңгімесі барлық жерде адал және анық. Оның қоғамдағы орны бұл оқиғаларды білуге және шын мәнінде қағазға түсіруге қолайлы болған. Одан әрі ғалым «Тарих-и-Рашидиден» әйгілі Әмір Темірмен соғысқан Қамараддин және оның ағалары жайлы белгілі дүние туралы қысқаша Мырза Хайдардың кезеңіне дейін баяндайды.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаладағы негізгі зерттеу материалы – бірнеше рет әлемнің түрлі тілдеріне аударылған Мұхаммед Мырза Хайдар Дулатидің еңбегі. Зерттеудің негізгі әдісі – тақырыпқа қатысты тарихи оқиғалардың кейбір мәселелерін қозғайтын эпизодтарға қатысты дереккөзге ішкі сын пікірлер. Мақалада біз осы дереккөзден үзінділер беріп, оларға ғылыми түсініктер беріп көрсетеміз. Бұл ақпарат әртүрлі тарихшылардың кейбір тезистерін қалай растайтынын немесе жоққа шығаратындығын көрсетеміз.

Мақалада ортағасырлық көрнекті тұлғаның өмірбаяны мен шығармашылығы кең көлемдегі деректік материалдарға негізделді. Сондай-ақ жаңа әдіснамалық ұстаным басшылыққа алына көрсетілді. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегіне Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы жаңа тұжырымдамалық ұстанымдар тұрғысынан тарихнамалық талдау жасалды. Тарихнамалық талдаудың Тәуелсіз Қазақстандағы методологиялық негізін қалыптастыру аясында ғылыми айналымға енді қосылған жаңа аудармалық немесе зерттеу еңбектері арқылы-Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиді» жазудағы негізгі және қосалқы дерек көздері анықталып, олар салыстырмалы әдіс арқылы талданады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің ортақ құндылық ретіндегі Орталық Азия, Үндістан, Ресей және Қазақстан мемлекеттерінің деректануы мен тарихнамасына жасаған ықпалы анықталып, оның Моғолстан мен Қашғарға қатысты деректерінің маңызы мен тарихына баға беріледі. Зерттеу әдістерінің негізін мәтіндік-салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау құрайды. Соның ішінде, зерттеудің тарихи шындықтың дерекке енуі және бейнеленуі, тарихи деректің әлеуметтік табиғаты, ондағы субъективтілік деңгейі, тарихи деректерді сыныптау, деректердің ғылыми құндылығын анықтау қағидаттары және тәсілдері негізге алынды.

Талқылау. «Тарих-и-Рашиди» – Орта Азия мен Моғолстанда XIV ғасырдан XVI ғасырға дейін болған осындай тарихи оқиғаларға толы құнды еңбек. Мырза Хайдар «Тарих-и-Рашидинде» басынан кешкен оқиғалар және түрлі адамдардан естіген әңгімелеріне ғана жүгінбей, көптеген көрнекті тарихшы-ғалымдар, жағрафия ілімінің даналары, сопылардың трактаттарына дейін назар аударып, оларды молынан пайдаланған. Дарынды тарихшы шығармасында өзіне дейін өмір сүрген және замандас қаламгерлердің де сан алуан кітаптары мен қолжазбаларын ой елегінен өткізіп керек жерде дәйектемелер келтіріп отырған.

«Тарих-и-Рашидиге» генерал А.Н. Куропаткиннің Санкт-Петербургте «Қашғар елдің әскери күші, өндірісі, саудасы және тарихи-географиялық очеркі» атты еңбегі жарық көрді (Байбатша, Жамалбеков, Темірбеков, 1999:216-227).

Автордың мақсаты Қашғар өлкесіне сипаттама беру. Кітаптың бірінші тарауы өлкенің географиясы, яғни таулары, өзен-сулары, далалары, топырағы және жер қыртысына арналған. Сонымен қатар ол өлкенің табиғи байлығы, жолдары халқының саны, салты, діні туралы да сөз еткен.

Екінші бөлімінде Қашқардың әкімшілікке бөлінуі, соның ішінде әкімдері, салықтары жайын сипаттайды. Үшінші бөліміне Қашқардың Яқұбек кезіндегі сауда-саттық ісі, төртіншісінде өлкенің тарихы, біздің заманымызға дейін, Қашғарды қытайлардың, одан соң арабтардың жаулап алуы. Монғол шапқыншылығы, Шыңғысхан, Әмір Темір, Сұлтан Саид және содан кейін орын алған тарихи оқиғаларды баяндайды. Міне, осы бөлімін ол Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидинің» көмегімен жазған.

А.Н. Куропаткиннің: «Беллью бойынша Саид хан патшалық құрған кезде Мырза Магомед-Гудар (Мұхаммед Хайдар) Қашғардың Монғол хандары жайлы «Тарих-и-Рашиди» атты тарихын жазған». А.Н. Куропаткинге Мырза Хайдар еңбегінен қандай мәліметтер қызықты болды мәселесіне келсек, ол: «XV-XVI ғасырларда Қашғар өлкесін билеген Шыңғыс ұрпақтары ішіндегі ең көзге түсері Саид хан еді. Ол өз күшімен Солтүстік Тянь-Шаньды мекендеген көшпелі халықтарды бағындырып қана қоймай, сонымен қатар Кашмир және Бадахшан жақтағы оңтүстік және батыс шекараларын қауіптенсіздіруде қол жеткізді; онымен қоймай 1531-1533 жылдары ол 5000 адаммен Тибетті жаулап алуға аттанды. Бірақ хан қыс түскеннен кейін әскер үшін азық-түлік тапшылығынан бұл жорықты

тоқтатуға мәжбүр болды. Ол өзінің ұлы Искандермен 4000 адамды қыс уақытына Кашмирге жіберіп, ал өзі қалған 1000 әскермен Балтида қалып қойды. Жазда күшін біріктірген Саид хан Лассаға аттанып, оны жаулап алды. Астанасына қайтар жолда Қаракорым шатқалына жақын жерде ауыр тау ауасын көтере алмай қайтыс болды. Бұл жорық ғазуат деп аталады, яғни ол дінсіздерге қарсы күрес деген сөз. Артынан бұл соғыс сол дәуірде Қашғарда пайда болған қожалар немесе екі діни секта басшылары басқарған соғыстарға бастама болды» деп жазған (Дәдебаев, 1999:135-145).

А.Н. Куропаткиннің мәліметтері өте қысқа және дәлдігімен ерекшеленбейді. Ласса дегені Лхасса болса, Саид хан оны жаулап алған жоқ. Куропаткин Мырза Хайдар еңбегін білгенімен оның атын атамайды.

«Тарих-и-Рашиди» еңбегін зерттеуге үлес қосқандардың тағы бірі Карл Залеман. Ол «Тарих-и-Рашиди» негізінде Гераттан шыққан аса көрнекті өнер қайраткерлері туралы еңбек құрастырған (Жарықбаев, Әлсатов, 1999:166-169).

Залеман Санкт-Петербурдағы Азия мұражайының директоры болып жүргенде «Тарих-и-Рашиди» қолжазбасына көзі түскен. Ғалым оның түрік тіліндегі көшірмесін каталогқа кіргізген. Сонымен қатар Залеман Мұхаммад Садық Қашғаридің «Тарих-и-Рашидидің» ұйғыр тіліне жасаған аудармасы туралы: «эксперттер көрсеткендей, бұл аударма түсініксіз, қолда парсы түпнұсқасын ұстап отырмаған оқырманға еңбектің көптеген жерлерін түсіну қиынға соғады. Әйтсе де оқырман бұл тәржіманы сын көзбен қарау үшін көмек ретінде пайдалануға болады. Тілдік тұрғыдан қарағанда мен түрколог ғалымдар назарын мынаған аударғым келеді: зат есім, айкандук, көпше түрі айкандуклар. Бұл сөздерді мен еш жерден кездестірген емеспін», – деп жазды.

Тарихшы, деректанушы, парсы қолжазбаларының маманы Н.Д. Миклухо-Маклай (1915-1975) негізінен Ауғаныстан тарихымен айналысты. Ол ауған, парсы тіліндегі қолжазбаларды зерттей отырып XVIII ғасырдағы Иран-Ауған қарым-қатынасын Герат тарихымен байланыстыра қарады (Жолдасбайұлы, 1999:119-131).

Н.Д. Микуло-Маклай «Тарих-и-Рашидиді» парсы және тәжік қолжазбаларын сипаттағанда қарастырған. «Тарих-и-Рашидиге» жалпы сипаттама берумен қатар ол шығарма авторы кім, ол қайдан шыққан, еңбек қай кезде жазылған секілді сұрақтарға жауап іздеді: «Тарих-и-Рашиди» бір-біріне тәуелсіз екі бөлімнен құралған. Екінші бөлімі бірінші бөлімнен ертерек жазылған. Екінші бөлімі 948/1541-1542 жылдардан кешікпей жазыла бастап, 950 жылдың мухаррам (1543 сәуір-мамыр) айларынан бұрын жазылған. Ал бірінші бөлімі 951/1544-1545 жылдардан кешікпей жазыла бастап 952-953 жылдардың зулхиджа айларында (1546 жылдың наурызында) аяқталған», – деп жазған (Кәрібаев, 1999:155-169).

Ресей және кеңес шығыстанушы тарихшыларынан Мырза Хайдар еңбегін жоғары бағалаған академик В.В. Бартольд еді. В.В. Бартольд «Шығармаларының» XVIII томында Мырза Хайдарға мақала арнаған. Оның атын ол «Хайдер-Мырза» деп қойған. Ол «Тарих-и-Рашидидегі» Мырза Хайдар мемуарының тарихын қысқаша баяндаған: «Тарих-и-Рашидидің» авторы, парсы тарихшысы Хайдер-мырза 905/1499-1500 жылдары дүниеге келіп 958/1551 жылы қайтыс болған». В.В. Бартольдтың Мырза Хайдар парсы текті деп жазғанмен келісе алмаймыз.

В.В.Бартольд «Тарих-и-Рашидидің» Д. Росс пен Н. Элиас жасаған аудармасына пікір жазып, тәржімаға жақсы баға берген. Аудармада кемшіліктер болғанына қарамай еңбектің ағылшын тіліне аударылғанын қуана қарсы алған. Оның өзі де «Тарих-и-Рашидиді» ішінара аударып, еңбектерінде пайдаланып жүрген. Орыс шығыстанушысы Мырза Хайдар еңбегін Орта Азияның саяси тарихы, этникалық топтарымен қалалары мәдениеті тарихын зерттеуге арналған көптеген ғылыми еңбектерінде дерек ретінде пайдаланған.

В.В. Бартольд Д. Росстың «Тарих-и-Рашидиге» жасаған аудармасын мұхият қараған. Ғалым Н. Элиастың аудармаға жазған алты бөлімнен тұратын «Кіріспесін» В.В. Бартольд Н. Элиас «Кіріспенің» бірінші тарауында Мырза Хайдардың өмірі жайлы мәліметтерді толық бермей, көптеген құнды декреттерді тастап кеткеніне наразы болады. Соның ішінде Бабырдың «Бабырнамада» Мырза Хайдарға берген мінездеме мен өлеңін «Кіріспеге» енгізбегені оны таңқалдырған. Сонымен қатар В.В. Бартольд Н. Элиастың моғолдар тарихы жайлы баяндағанда «Тарих-и-Рашидиде» айтылған нақтыфактілерді пайдаланбай, кейбір деректерге үстірт қарағанын түсінбеген. Соның ішінде Н. Элиас Моғолстанның шығыс бөлігінің тарихы жайлы жазғанда және Чалыш пен Тұрфан қалаларына жасаған сипаттамасында түсініксіздікке жол бергенін және шатасып кеткеніне көңіл аударған. В.В.Бартольд Н. Элиастың «Кіріспесі» мен Д. Росс аудармасына жасаған ескертпелерінің ғылыми тұрғыдан қарағанда маңызы төмен екендігін және Н. Элиастың бұл еңбекке терең ер сала зерттегеніне күмән келтірген В.В. Бартольд ағылшын ғалымдары жасаған «Тарих-и-Рашиди» аудармасында жазған пікірінде: «Әрине, жоғарыда келтірілген барлық ескертпелер Д. Росс мырзаның еңбегін еш кеміте алмайды, өйткені тек осы кісінің арқасында ғана еуропалық қауым бұл шығармамен танысуға мүмкіндік алды. Орта Азия әдебиетінің ең қызықты ескерткішінің аудармасы қанағаттанарлық. Ал енді Н. Элиас мырзаның «Кіріспесіне» тоқталар болсақ, бұл кітап «Кіріспесіз» шықса да құндылығын жоғалтпас еді», – деген. Сондай-ақ ол: «XVI

ғасырдың екінші жартысында Мырза Шах Махмуд Шорас «Тарих-и-Рашидиді» пайдаланып парсы тілінде Қашғар тарихын XV ғасырдың екінші жартысынан автордың өмір сүрген уақытына дейін жазған; бірақ Хайдар мырза шығармасына қарағанда Шах Махмудтың еңбегі өте нашар, жиі дұрыс емес тілмен жазылған» деген баға берген. Әйтсе де ол «Тарих-и-Рашидиді» Бабырдың «Бабырнамасымен» салыстыра отырып: «Бөлесі Бабыр секілді, Мырза Хайдар Орта Азияда монғолдар орнатқан мемлекеттің соңғы өкілдерінің жаңа жаулап алушыларға, яғни қалмақтар мен өзбектерге қарсы күрес жүргізіп жатқан кездегі дәуірдің оқиғаларына тек куә ғана болып қоймай, оларға тікелей қатысқан. Бабыр сияқты Мырза Хайдар оқиаларды тек құрғақ тілмен ғана баяндамай, қатысушы әр кейіпкер мінезіне тоқталып, географиялық және этнографиялық сипаттағы көптеген құнды дерек бере білген. Әйтсе де бұл жағынан оның еңбегі Бабырдың «Бабырнамасымен» салыстыруға келмейді. «Бабырнаманың» Н. Элиастың әділ пікірі бойынша, мұсылман әдебиетіндегі орны екекше, өйткені бұл еңбек сол заман әдет-ғұрыптарының толық суреті болып табылады. Мұхаммед Хайдардың еңбегі Бабырдың түпнұсқалық жоспары мен стиліне жетпейді және де «Тарих-и-Рашиди» парсы тарихи шығармалардың үлгісімен жазылған, олардан тек тәуелсіз пікірі және буынның қарапайымдылығымен ерекшеленеді» деп жазады (Козыбаев, Пищулина. 1999: 3-16).

В.В. Бартольд «Шығармаларының» «Моғолстан» атты бөлімінің II томының бірінші тарауында «Тарих-и-Рашидиден» алынған құнды деректерді пайдаланған. Соның ішінде дулаттан шыққан әмір Болатшы жайлы деректер. Оның құндылығы Тоғылық Темірге байланысты. Әмір Болатшы оны таққа отырғызған. Негізінде В.В. Бартольд «Моғолстанда» 1348 жылдардан бастап 1558 жылдармен аяқталатын Моғолстан жеріндегі тарихи және саяси оқиғалар жайлы жазған. В.В. Бартольд бұл бөлімінде «Тарих-и-Рашидиден» басқа «Бабырнаманы», Шараф ад-Дин Әли Йазидің «Зафарнамесін», Абд ар-Раззактың еңбегін, Генри Ховарттың «Моғолдар тарихын», «Нусратнамәні», В.В. Вельяминов-Зерновтың «Қасым хандары жайлы зерттеуін» пайдаланған. В.В. Бартольдтың шығыстану ғылымын, соның ішінде «Тарих-и-Рашидиді» зерттеуге қосқан үлесі өте зор. Орта Азияны зерттейтін ғалымдардың ешқайсысы да В.В. Бартольдтың еңбектеріне соқпай кете алмайды.

Қырғызстандық шығыстанушы, тарихшы Н.Н. Туманович (1928-2003) «Мырза Мұхаммед Хайдардың» «Тарих-и-Рашидиі» Қырғызстан мен қырғыздар тарихы бойынша дерекөзі» деген мақаласын 1973 жылы «Түркі халықтар жайлы араб-парсы деректері» атты кітапта жарияланған Н.Н. Туманович қырғыздар тарихын зерттеген. Бұл ретте ол Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиін» пайдаланған. Өйткені онда қырғыздар жайлы қызықты деректер мол-ды. Әйтсе де ол «Тарих-и-Рашидиді» толық зерттеу мақсатын қойған жоқ, тек еңбектегі қырғыз тайпалары туралы деректерді зертеуді мұрат еткен.

Н.Н. Туманович XV-XVI ғасырлардағы қырғыздардың тарихын толық көрсету үшін «Тарих-и-Рашидидің» түпнұсқасымен жұмыс істеумен қатар В.В. Бартольдтың қырғыздар тарихына арнаған зерттеулерін, Хафизі Абрудың «Зубд ат-тауарихын», Б.Я. Владимирцовтың «Моғолдардың қоғамдық құрлысын» және Петрушевскийдің XV-XIV ғасырлардағы Ирандағы егін шаруашылығы және аграрлық қатынастарын» пайдаланған. Өз еңбегіне Н.Н. Туманович ең басты дерек ретінде Д. Росстың «Тарих-и-Рашидидің» аудармасын пайдаланған. Бірақ В.В. Бартольд секілді ол да Д. Росс тәржімасына қанағаттанбаған.

Н.Н. Туманович басқа да шығыстанушы ғалымдар секілді «Тарих-и-Рашидиді»: «Бұл шығарма түркі халықтарының тарихын зерттеуде аса бағалы дерек. Басқа деректер қатарында оның ерекше орын алатынының себебі мынада. Біріншіден, Мұхаммед Хайдардың еңбегі – тек Моғолстан тарихына бағышталған бүгінгі күн бізге мәлім шығармалардың жалғызы ғана. Моғолстан XV-XVI ғасырларда Шығыс Түркістан аймағына кірген. Екіншіден, «Тарих-и-Рашидиде» қырғыздар жайлы және олардың қоныс тепкен жерлері туралы басқалар бұрынырақ айтпаған деректер келтіреді. Үшіншіден көлемі және деректерінің ауқымдылығымен ортағасырлық шығармалардың ешқайсы да «Тарих-и-Рашидимен» теңесе алмайды», – деп жоғары бағалаған (Қасабек, 1999: 131-135).

Н.Н. Туманович Мырза Хайдардың әкесінің Бабырға опасыздық жасады деген дерекке күмән келтірмейді. Сонымен қатар Мырза Хайдардың Әбдірашид сұлтанмен басында жақсы қарым-қатынаста болғанын, артынша бірақ жас ханның таққа отыра сала дулаттарды қуғынға ұшыратты дегеніне күмән келтіреді.

Мырза Хайдар туралы ол: «Мұхаммед Хайдар беделді және бай адамдар қатарына жататын, ол өзін әрдайым жоғары санайтын. Ал бұл Мұхаммед Хайдардың қоғамдық баспалдақта өзінен төмен деңгейдегі адамдарға жек көрушілігінен байқалады. Дәл осындай тәкаппарлық және жергілікті халыққа деген қатыгездік оның өз өліміне алып келді», – деп жазады (Омарбеков, 1999: 13-15).

Н.Н. Туманович сондай-ақ Мырза Хайдардың Тарих-и-Рашидидің «бірінші дәптеріндегі» деректердің бірқатарына күмән келтіреді»

Н.Н. Туманович «XV-XVI ғасырлардағы Герат» атты кітабына Шахибек ханның Хорасан

Ауғанстанның таулы аймақтарында қалған дұшпандарын талқандағаны жайлы жаза отырып «Тарих-и-Рашидиге» сілтеме жасап, Мырза Хайдардың еңбегінде бұл оқиға туралы маңызды, жан-жақты мәлімет табуға болатынын атап өткен.

А.А. Семенов есімді орыс, кеңес тарихшысы Мырза Хайдар еңбегін «Әлішер Науаи мен сұлтан Хусейін мырзаның қарым-қатынастары» атты кітабында пайдаланған. Кітапқа «Тарих-и-Рашидиден» алынған: «Мырза Хайдардың айтуынша Әлішер ұйғыр бақшыларынан шыққан». Мырза Сұлтан Хусейін оны қатты сыйлап, қызмет көрсетті. Сөйтіп сол кезде, әр түрлі топ ішінен соншама ғалым, теңдесі жоқ озық адамдар көбнесе Әлішер еңбегі арқасында шыққан Мырза Хайдардың айтуынша Әлішер билігінде оған бағынышты қызметшілер мен нөкерлер, теңге соғатын сарай, атқора патшалық ғимараттар болған. М.П. Вяткин есімді кеңес тарихшысы 1941 жылы «Қазақ СССР тарихының очеркі» атты кітапта «Тарих-и-Рашидидің» қазақтар, өзбектер және қырғыздарға байланысты сөз ететін жерлерін орыс тіліне аударып, пайдаланған. М.П. Вяткин «Очеркінің» басым бөлігі мұрағат құжаттары мен басқа деректер негізінде құрастырылған. Автор «Тарих-и-Рашидиді» бұл еңбектің басты дерегі етіп көрсеткен: «Ең маңызды деректер: 1. Парсы тілінде жазылған Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашидиі». Еңбек XVI ғасырдың 40-жылдарында аяқталған» деді. (Омарбеков, 1999: 2-41).

Осылайша Вяткин деректер тізімін бере отырып, олар бойынша шағатайлықтар кезіндегі Жетісу, Моғолстан, Әмір Темір билігі, Өзбектер, Ноғай ордасы, Темір ұрпақтары кезіндегі Моғолстан тарихын құрастырған. Мұнда бірақ «Тарих-и-Рашидиі» белгілі жағдайларға орай негізгі рөлін атқарған жоқ. Тек кітаптың қазақтар туралы төртінші тарауына ғана «Тарих-и-Рашидиі» негізгі дерек көзі болған.

Ең бастысы М.П. Вяткинді қазақ хандығының құрылу кезеңі қызықтырған. Бірақ ғалым Мырза Хайдар баяндаған оқиғалар одан 80 жыл бұрын орын алғандықтан Мырза Хайдардың дәл мерзімін бере алмағанына көңіл аударған. Қазақ хандығының құрылуына себепші болған Керей мен Жәнібек хандар жайлы деректерді «Тарих-и-Рашидиден» келтіре отырып М.П. Вяткин Мырза Хайдарды қазақ хандығының құрылу уақытын дұрыс көрсеткен деп санады.

Қазақ халқының жекеленуінің әлеуметтік-экономикалық және саяси шарттарын сөз еткенде М.П. Вяткин «Тарих-и-Рашидиден» 1488-1494 жылдары моғолдардың Шаһибек ханнан жеңіліс тауып Түркістан қаласынан айырылғандары жайлы және осының нәтижесінде моғолдар арасында туған жайсыздық соғысқа алып келгені, ал соғыста екі рет қазақтар жеңгені жайлы деректерді пайдаланған. Сонымен қатар осы тарауында М.П. Вяткин Мырза Хайдардың Қасым хан билігі жайлы пікірін де келтірген.

XVI ғасырдың бас кезіндегі қазақтардың саяси тарихын жазғанда М.П. Вяткин «Тарих-и-Рашидиді» пайдаланып, Қасым ханның қайтыс болғаннан кейін қазақтардың саны 1 миллионға жеткенін жазған. Сөйтіп ғалым Мырза Хайдардың Қасым ханнан кейін таққа отырған Таһир ханның билігі туралы жазғанын келтірді. М.П. Вяткиннің «Тарих-и-Рашидиден» қазақ хандығының құрылу мәселесі бойынша алған соңғы декреттері Таһир хан мен оның інісі Бұйдаш хан және Бұйдаштың өлімінен кейін қазақтардың мүлде жойылып кеткені жайлы деректерін пайдаланып, талқылаған.

Орта Азия тарихын зерттеуші П.П. Ивановта (1893-1942) Орта Азияның көшпелі тайпалары және «қазақ» терминінің шығу тегін зерделегенде «Тарих-и-Рашидиге» жүгінген.

1958 жылы Мәскеуде жарық көрген «Орта Азия тарихының очеркі» кітабының «Өзбектер мен қазақтардың Орта Азия аумағында орналасуына дейін» атты бірінші тарауында П.П. Иванов: XV ғасырдың бірінші жартысында Мұхаммед Хайдар есімді тарихшы Есенбұға ханның Керей мен Жәнібекті құшақ жая қарсы алып, оларға Шу алқабындағы жайлауды бергендігін айтқан. Осыдан кейін Керей оған қатысты жерлердің бәріне хан атанды, ал бұл оның Моғолстан ханның вассалы болғанын көрсетеді. Оның айналасына біртінде Әбілқайырға наразы болған ақсүйектер және де ең басты әміршілер, ал олармен бірге оларға тәуелді рулар жинала бастады» дейді. Әрине бұндай жағдайлар елде ұрыс-керіс, толқуларға алып келеді. Ал бұл Әбілхайыр хан иеліктерінің ыдырауына әкеп соқты. П.П. Иванов осы оқиғаларға қатысты жерлерді Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиіне» сүйеніп жазды. Соның ішінде өзбек ұлысында басталған ұрыс-керіс нәтижесінде жергілікті халықтардың Керей мен Жәнібек жерлерінде қауышуы бұл хандар билігінің күшеюіне алып келген фактор болған деп көрсетеді. Осының нәтижесінде қаңғып жүріп хандардың қасына жиналған жұрт қазақ деп аталғанына көңіл аударады.

П.П. Иванов: «XV-XVI» ғасырдың басындағы Моғолстанның өмірі туралы мәліметтердің басым бөлігі жалғыз дерек Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашидиіне» негізделген. «Тарих-и-Рашидиі» тек өлкенің саяси өміріне көбірек негізделіп, жергілікті тұрғындардың құрамы мен тұрмысы жайына онша көңіл бөлмеген. Мұхаммед Хайдардың алдаған шашыраңқы мәліметтеріне Моғолстанның саяси өміріндегі басты рөлді түркіленген моңғол руы дулат атқарған. Ал ол рудың арғы атаулары «дулу» деген атпен белгілі болған біздің заманымыздың бірінші ғасырында жазылған қытай деректеріне қарағанда олар сол аумақта соңғы уақыттарға дейін билік еткен көрінеді», - деп дулат руының қазақтардың қазіргі Ұлы жүзіне кіргенін жазады.

1963 жылы «Қырғызстан тарихы» атты М.П. Вияткин, М.П. Грязнов және тағы басқалар дайындаған кітап жарық көрген. Оның бірінші томының XIII-XIV ғасырдың бірінші жартысындағы Моңғол билігіндегі Қырғызстан атты бесінші тарауында «Тарих-и-Рашидиден» деректер келтірілген. Соның ішінде моңғол руларының күнделікті тіршілігі жайында Мырза Хайдардың: «Моңғолдар көбінесе ауылдарда тұрған емес, тіпті жер өңдеуді көрген жоқ. Олар тау аңдарына ұқсас болды, өздері жек көретін қала өмірі мен жер өңдейтін аудандардан аулақ жүрді» деген сөздерін келтірген.

«XIV ғасырдың екінші жартысы XVI ғасырдың басындағы Тянь-Шандағы феодалдық бытыраңқылық» атты алтыншы тарауында ол моңғол, қыпшақ, қырғыз ұлыстары жайлы жазғанда «Тарих-и-Рашидиге» сүйенген. Соның ішінде, Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашиидінің» бірінші дәптерінің басында Тоғылық Темір ханның таққа келуі жайлы оқиғасын қысқаша келтіріп: «Мырза Хайдардың айтуы бойынша оны «қыпшақ жерінен» әкелді деген сөздерін маңызды дерек еткен.

Бұл тарауда сонымен қатар «Тарих-и-Рашидиде» айтылатын Мырза Хайдардың дулат руларының әмірлерінің Есенбұға ханға көрсеткен қарсылықтары жайындағы әңгімені келтірген. Соның ішінде «Қырғызстан тарихының» құрастырушылары «Тарих-и-Рашидиден» әмір Мұхамед, әмір Кәрімберді, әмір Хакберділердің ханнан кетіп, әртүрлі мекендерде қорғандарт салып, жерлерді ойрандағаны жайлы оқиғаларды қысқаша сипаттаған. Жүніс хан билігі жайлы қысқаша мәліметтерді де «тарихты» құрастырушылар «Тарих-и-Рашидиден» алған.

XV ғасырдың екінші жартысында Тянь-Шаньда қырғыз хандығының құрылуы жайлы жазған авторлар тағы да «Тарих-и-Рашидиге» жүгінген. Соның ішінде Керей мен Жәнібек хандарының 200 мың адамы бар ұлысымен Шу алқабына көшкені жайлы әңгімеге тоқталған. Бірақ ол жерден көп ұзамай рулары қайтадан Дешті Қыпшаққа көшті. «Тарих-и-Рашидиде» 1415-1425 жылдары Іле мен Ертіс өзендерінің аралығында және Тянь-Шань аумағында Исан Тайшы ханнан Уәйіс хан қарамағындағы моңғол ұлысының талқандалғаны жайлы әсерлі суреттемесі бар. Уәйіс хан алпыс бір шайқасының тек біреуінде ғана жеңіске жеткен және екі рет дұшпанына тұтқынға түскен». XV ғасырдың 70 жылдарында қызғыздар біріге бастап моғол ұлысын аумағынан ығыстыра бастайды, бұл Жүніс хан билік құрған кезде орын алды. Осыған қатысты деректерді «Қырғызстан тарихы» авторлары «Тарих-и-Рашидиден» алған. Осы оқиғаларға қатысты «Тарих-и-Рашидиден» Жүніс ханның екінші ұлы Сұлтан Ахмет хан жайында әңгімені «XV ғасырдың соңындағы қырғыз хандығы» атты бөлімінде пайдаланған. Сонымен қатар Мансұр хан мен Саид хан арасында болған оқиғалар, Сұлтан Халел жайлы әңгіме де осы бөлімде айтылады. Ал қырғыздардың XVI ғасырдың бірінші жартысындағы моғол билеушілеріне қарсы соғыстары жайына келгенде, авторлар «Тарих-и-Рашидиден» Тянь-Шань аймақтарында 1514, 1522 жылдары болған жорықтар және олардың сипаты жайлы мәліметтерді алған. Сонымен қатар бұл жорықтардың еш нәтиже бермегені және моғолдардың ақырында Мауараннаһр мен Қашғар аумағына жайылып, тек 1530-1540 жылдары Шығыс Түркістанда ғана билікті ұстап қалғанын баян еткен.

Осындай тарихи оқиғалармен қатар «Тарих-и-Рашиди» «Қырғызстан тарихынан осы аумақта болған шаруашылық және өлкенің саяси өмірі жайлы мағұлматтарды да табуға болады. Сарайлар мен ғибадатханалар және қамалдар құрлысы жайлы да Мырза Хайдар дерек берген. Соның ішінде, Мырза Хайдардың Таш-Рабат қамалы жайлы жазғанын авторлар осы кітапта келтірген. Осы кезеңде жер өңдеу шаруашылығының жоғары өсуі: «Оның Уәйіс ханның жер игерумен айналысқанын көруге болады. «Ханның өзі жер өңдеді», деп жазылған «Тарих-и-Рашидиде», мал шаруашылығының айтарлықтай гүлденуі жайлы айтылатын деректерді де «Тарих-и-Рашидиден» алған. Әйтсе де авторлардың «Тарих-и-Рашидиден» құнды деректер ала отырып бір тұста: «XIV-XVI ғасыр деректері Қырғызстанда болған саяси қатынастар туралы көп дерек келтірмейді. Бізге аз ғана жазба деректердің авторлары феодалдық қоғамның жетекші топтарына жататын. Олардың тек хандардың өмірі және феодалдар арасындағы өзара тартыс ғана қызықтырады, ал еңбекші халықтың өмір шарттары оларды қызықтырғаны шамалы. Мұндай авторлардың шаруашылыққа деген көз қарасын «Тарих-и-Рашиди» авторының сөзінен көруге болады: «Өмір бақи соқаның артынан жүретін адам семсер ұстай ала ма?» деген.

Санкт-Петербург университетінің профессоры шығу тегі бойынша қазақстандық Т.И. Сұлтанов атты кеңес шығыстанушысы Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидидің» зерттеп, оған қысқаша тарихнамалық талдау жасаған. Жыл сайын шығатын «Шығыстың жазба ескерткіштері» атты тарихи-филологиялық зерттеулер жинағында ол Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиді» (Ескерткіштің әдеби тарихы) атты ауқымды мақала жариялаған. Онда «Тарих-и-Рашидидің» Әлламиден яғни XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап зерттеле басталуы және жүз жылдықтарда оның Орта Азия, Иран, Үндістан, Еуропа, Кеңес Одағы ғылымдарының еңбектеріне жасаған ықпалына тоқталған.

Т.И. Сұлтанов мақаласында: «XVI ғасырдың парсы тілді тарихи әдебиеті қатарында Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и-Рашидиді» мазмұнының шынайылығы және әдеби тағдырына орай едәуір қызықты еңбек болып табылады. «Тарих-и-Рашидидің» мәдени-тарихи және деректанымдық мағынасы Еуропалық және Үнді шығыстанушыларының шығармаларында дүркін-дүркін айтылып

келген. Әйтседе осы күнге дейін тақырыбы осы әдеби тарихи ескеркішке бағышталған басылым жоқ» деп жазады, яғни мұндай классикалық еңбектің филологтар тарапынан аз зерттелгеніне өкініш білдіреді. Кеңес тарихшылары ішінде Т.И. Сұлтанов бірінші болып «Тарих-и-Рашидиді» тек тарихи ғана емес, сондай-ақ әдеби-мемуарлық шығарма ретінде де танып, филологтардың назарын аударды.

Т.И. Сұлтановтың «Тарих-и-Рашиди» байланысты тағы бір ауқымды мақаласы бар. Ол «Шығыстану Институтының Санкт-Петербург филиалындағы қолжазбалар каталогындағы «Тарих-и-Рашидидің» түркі тілдегі аудармалары» деп аталады. Автор «Тарих-и-Рашиди» көшірмелерінің дүниежүзіндегі каталогтарындағы саны отыздан астам екендігін айтты. Сонымен қатар ол қолжазба түпнұсқасының табылмағанын «Тарих-и-Рашидидің» пайдаланып жүрген көшірмелері толық емес және айырмашылықтарының көптігін кейбіреулерінің тіпті түпнұсқадан алшақ екендігін айтады.

Т.И. Сұлтановтың мақаласын жазуға түрткі болған жайт кейбір ғалымдардың «Тарих-и-Рашидидің» түпнұсқалары мен көшірмелері жайлы қате ойлары түсініспеушілік тұстары «Тарих-и-Рашидидің» Ұлыбританиядағы қолжазбаларынан басталған. Британ мұражайындағы парсы қолжазбалар каталогын құратуға қатысқан тарихшы Пирсонның Британ және шетелдердің інжіл Қоғамындағы парсы қолжазбаларының саны едәуір және солардың арасындағы өте маңыздысы «Тарих-и-Рашидидің» 1543 жылы түрік тіліндегі қолжазбасы деген сөзі. Мұндай пікір ғалымдарды таңқалдырған. Өйткені Мырза Хайдар еңбегінің жазылған уақыты айқын және белгілі. Сонымен қатар еңбектің түрік тілінде жазылуы мүмкін емес және ол дәлелденген. Осындай әбестікті әшкерелеу үшін Т.И. Сұлтанов «Тарих-и-Рашидидің» түрік тіліндегі көшірмесіне егжей-тегжейлі сараптама жасайды. Мақалада «Тарих-и-Рашидиді» аударған филологтарға тоқтала келе, олар жасаған аудармаларды парсы тілі түпнұсқасымен салыстырған. К.И. Петров «Қырғыз-қыпшақ қатынастары» және белгілі қырғыз этнографы С.М. Абрамзон «Қырғыздар және олардың этногенетикалық және тарихи-мәдени байланыстары» деген еңбегін жазғанда «Тарих-и-Рашидиге» сүйенген К.И. Петров «Тарих-и-Рашидиге» иек арта отырып қырғыздардың халық болып қалыптасу үрдісінің қазіргі Қырғызстан және Шығыс Түркістан аумағында басталғанын айтқан. Абрамзон оның бұл пікірімен келісіп Мырза Хайдар еңбегіне табан тірей келе қырғыздардың қырғыз болып қалыптасуы XIV-XVI ғасырларда басталып, XVI-XVII ғасырларда қарқынды дамығанын айтқан: Қырғыздар жайлы құнды тарихи және этнографиялық мәліметтері бар бірқатар шығыс авторларының шығармалары ғылымның игілігі болды. Олардың арқасында біз XV ғасырда қырғыздардың Тянь-Шань аумағын немесе соған көршілес жерлерді әуелден мекендегендерін көруімізге болады» деп Мырза Хайдар еңбегіне сілтеме жасаған.

Сонымен қатар К.И. Петров «XIII-XV ғасырлардағы қырғыздардың Тянь-Шаньға жылжуы және олардың ойраттармен қарым-қатынастарының тарихы» атты еңбегінде де «Тарих-и-Рашидиден» деректер алынып пайдаланылған. Осылайша, ғалым үшінші тарауында, Енисей және Ертіс өзендері арасын мекендеген түркі-моғол руларының осы кезеңде Тянь-Шаньға жылжуы туралы баяндай келе «Моғолстан» терминінің генезисіне үңіліп бұл сөздің бірнеше рет Мырза Хайдар шығармасында айтылғанына көңіл аударған. К.И. Петров әрі қарай әуелде талқылаған Мырза Хайдардың моғолдар және жер өңдеу жайлы ойларын жазады.

К.И. Петров «Тарих-и-Рашидидегі» қырғыздарға қатысты деректерге терең анализ жасаумен бірге көшірмесін ағылшын аудармашыларының жұмысымен салыстыра қарады. Онымен шектелмей «Тарих-и-Рашидиді» сол кезеңнің қытай дерегі «Мин-шимен» де салыстырады. Бұл анализ Мырза Хайдардың Уәйіс хан мен Исан Тайшы арасында болған оқиғаға қатысты еді. К.И. Петровтің пікірі бойынша Уәйіс хан мен Исан Тайшымен емес, Эсех ханмен соғысқан. Бұл пікіріне автор бірнеше дәлелдеме келтірген: «1. Қызыр ханның немересі Уәйіс хан билігін Шығыс Тянь-Шаньда, Бешбалық маңында шамамен 1417-1420 жылдары, яғни әкесінің ағасы Шер Мұхаммед хандық құрған кезде және ол жылдары Алтайға ойраттарға хан болған Эсех хан кезінде орнатты. Мырза Хайдардың айтуы бойынша және «Мин-Ши» бойынша Уәйіс хан 1428 жылы өлтірілді, яғни өзінің замандасы Эсех ханның өлімінен үш жылдан кейін. Угечи ұрпағы Эсех ханның иеліктері шыңғыс жақтан Бесбалыққа барып тірелетіндіктен Уәйіс хан тек көрші қырғыздар және ойраттар хан мен ғана соғыса алатын. Бұл соғыс 1415-1425 жылдар аралығында орын алған, олай болса бұл соғысқа 1417 жылы дүниеге келген Исан Тайшының қатысуы мүмкін емес. 2. Мырза Хайдардың деректері бойынша, Уәйіс ханды бірде Исан Тайшы тұтқынға алғанда тұтқыннан оған қарындасы Махтұм ханымды беруді талап етеді. Одан Исан Тайшының екі ұлы және бір қызы болады. Бір сөзбен айтқанда, Эсех ханның ұлдары тек шешелеріне (хандық тегіне) ғана байланысты онг немес тайшы деген аттарына қосымшалар ала алады. Сонымен қатар ағылшын аудармашыларының Д. Росс пен Н. Элиастың Амасанжы тайшыны осы екі ханзаданың әкесі етіп аударғандары дұрыс емес деп жазған.

XVI ғасыр басында Тянь-Шань монғолдарының ассимиляциясы атты бесінші тарауында К.И. Петров «Тарих-и-Рашидиден» осы тақырыпқа негіз болған Уәйіс хан өлімінен кейін оның мұрагерлері Жүніс хан мен Есенбұға хан арасындағы өзара тартыс туралы сөз етеді. Сонымен қатар «Тарих-и-Рашиди» негізінде 1428-1429 жылдары Жүніс ханның Ұлықбек аумағына ығысқанын

және содан кейін және содан кейін болған оқиғалар баяндалады. Осы әңгімеге орай К.И. Петров дулат әмірлерінің қастандық әрекеттерін «Тарих-и-Рашидиден» дерек ретінде келтіріледі. Сонымен қатар К.И. Петров Мырза Хайдардың Амасанжы тайшының қол астына Тянь-Шань моғолдарының бір бөлігі өткені жайлы мәліметіне енді үлкен байыппен қарау керек екендігіне көңіл аударады. Мырза Хайдардан К.И. Петров Керей мен Жәнібек хан туралы: «Олар XV ғасырдың 50-жылдарында 200 мың адаммен Шу өзенінің маңына көшті. Бұл оқиғаға тек қазақ тарихшылары бұған мән бермейтін» дегеніне де келтірген. Осы тарауда автор «Тарих-и-Рашидиге» басты дерек ретінде сүйеніп Моғолстан Мауараннаһр аумақтарында орын алған саяси оқиғаларды егжей-тегжейлі суреттейді.

К.И. Петров «Тарих-и-Рашидиді» дерек ретінде жоғары бағалаған. Осы тарауының соңында ғалым қырғыздар мен моғолдар өмірінің тығыз сабақтастығына көзі жеткен соң, «Тарих-и-Рашидиде» моғолдар тілдеріне де көңіл бөліп, Мырза Хайдардың Саид ханға берген төмендегі: «Ол парсыша, түрікше, арабша өте сауатты дұрыс мінсіз жазатын. Түрік тілінде мінсіз әдемі инша-шығарма жазғанда оған басқалардың теңесуі мүмкін емес еді. Өлең жазғанда оның күш-қуаты мен дарынына тең келер адам өте сирек кездесетін. Мен сол жиындардың бірінде хан суырып салып айтқан өлеңдерін есімдесектеп қалған едім» деп сипаттамасын келтіреді. «Бұл деректер бірнеше мағынадан маңызды». XVI ғасыр басындағы Тянь-Шань моғолдары ықыласты болған. Мұндай қабілетпен бірақ екінің бірі мақтана алмайтын, бұған авторлардың ханды мақтауынан көз жеткізуге болады. «Қатардағы» адамдар түрікше сөйледі, бірақ бәлкім олар көзге түсетін моғол акцентімен. Екіншіден жоғарыла берілген сипаттама моғолдардың жоғары табының түркішеленуіне тек қырғыз руларының ғана емес, солармен бірге моғолдарға дейін жергілікті тұрғындар қарлұқ-ұйғырлардың да қатысқанан көрсетеді, тіпті солардың тілдерінің негізінде сол заманның әдеби тілінің қалыптасқанын көруге болады». Осындай пікірмен К.И. Петров Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиді» дерек ретінде пайдалануын тәмамдайды.

В.А. Ромодин жауапты редактор болған «Қырғызстан мен қырғыздар тарихы бойынша деректер» атты кітапта да, Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашидиді» дерек ретінде пайдаланылған. «Зафарнамеден» 12 жыл бұрын жазылған «Ескендірдің анонимі» атты шығармадан үзінділер келтіргенде де авторлар «Тарих-и-Рашидиді» осы еңбекпен сабақтастырған: «Тарих-и-Рашидиді» авторы Мырза Хайдар Дулат бір емес бірнеше рет моғол аңыздарына сілтеме жасап, біздің авторымыз секілді XI V ғасырдың аяғы – XV басындағы Моғолстандағы саяси жағдайларды баян етеді» деп жазады. (Омарбеков, 2007: 460).

«Ескендір анонимі» атты шығарма туралы айтқанда авторлар «Қырғызстан тарихын зерделеуде Моғолстанның алғашқы хандарының ішінен әсіресе Ілияс қожа хан мен Қызыр қожа хан, әмір Қамариддиннің іс- әрекеттері және Омар шейхтың Қашғарға жасаған жорықтарына қатысты оқиғалар сөзсіз маңызды. Олар туралы мәліметтерді жүз жылдан астам уақыттан кейін жазылған «Тарих-и-Рашидиді» жоқ фактілерді немесе басқаша айтылған дүниелерді де табуға болады» деген баға берген. Сонымен қатар «Деректерде» Қоқан хандығы кезеңіндегі Ферғана тарихшысы Мырза Қаландар Мушраф Исфарагидің 1822 жылы жазыла бастаған «Шаһ-намесінде» Омар ханның ру тарихын баяндаумен қатар Орта Азияда сол кезеңде орын алған тарихи оқиғалар туралы жазғанда «Тарих-и-Рашидиді» аттап өткенін де еске алған.

А.Н. Бернштам «Солтүстік Қырғызстанның археологиялық очеркі» кітабында «Тарих-и-Рашидиден» алған мәліметтер арқасында «XVI-XVIII ғасырларда Енисей Қырғыздарының Тянь-Шаньда бұрыннан тұрып жатқан қырғыздарға соңғы көшуі орын алды. Мұхаммед Хайдардың 1540 жылдары қырғыздарды Тянь-Шаньның байырғы жергілікті тұрғындары деп атауы сипатты. XVIII ғасырда қырғыздардың Тянь-Шаньды игеруі толығымен аяқтала бастайды» деген түйінге келеді. Ал «Қырғызстанның архитектуралық ескерткіштері» атты еңбегінің жетінші тарауында: «Таш Рабат» XV ғасырда салынған. Бұл Моғолстан хандығының Тянь-Шаньда «Моғолстанның жабайы арыстандары» қырғыздар толық билеген кезде болған (XVI ғасыр бас кезеңінің авторы Мұхаммед Хайдардың сөзі)» деген дерек береді.

Мырза Хайдардың Моғолстан тарихына қатысты деректерін Б.А. Ахмедов пен О.Ф. Акимускин де пайдаланған. Б.А. Ахмедов «Ұлықбек және Мауараннаһрдың XV ғасырдың бірінші жартысындағы саяси өмірі» атты еңбегін жазғанда «Тарих-и-Рашидиді» Өзбекстан ғылым академиясындағы қолжазбасының көшірмесін пайдаланған. Соның ішінде Ұлықбектің қандай істі болмасын Шаһруһпен келісіп қана атқаратынын атай келіп, ханзаданың әкесінің келісімінсіз бірнеше іс-әрекетке барғанын айтады, себебі он үш жасар Ұлықбек Жүніс ханға әдепсіздік көрсетеді.

«Мауараннаһр мен Моғолстан және өзбек ұлысы арасындағы саяси қатынастар XV ғасырдағы Мауараннаһрмен қатар Хорасан өмірінде басым бөлігін құраған. Моғолстандағы ұрыс-керіс және өзара талас-тартыстар Қызыр қожа хан (1398-1399 жылдар-нижра жылы бойынша 801) өлімінен кейін-ақ басталды. Моғолстанның XV-XVI ғасырлардағы тарихы жайлы баяндайтын Мырза Мұхаммед Хайдардың еңбегі –біздің заманымызға жеткен жалғыз дерек. Ондағы елдің жағдайы жайлы деректер өте құнды. Мырза Хайдар мәліметіне сүйенер болсақ, Қызыр қожа ханның баласы Мұхаммед хан (нижра 810 жыл/1408-818/1415 ж) ұрыс-керіс және феодалдық тартыстарға төтеп бере алмай, ақырында өлтірілген», – деп жазады. Сонымен қатар ол Ұлықбекке Қашқарды жаула алуға Хұдайдаттың көмектескені және Ұлықбек тұтқынында болған Саидәлінің қашып кетуі.

Қорытынды. Қырғыз, Өзбек тарихын сарлаған Н.Н. Туманович, К.И. Петров, С. Абрамзон, А.Н. Бернштам, Б.А. Ахмедов, А.А. Семенов, Е.Э. Бертельс, С. Әзімжанова, А. Орынбаев, Р. Джалилова, Л. Епифанова, Г.А. Пугаченкова және Р.Г. Мукминова есімді ғалымдар Мырза Хайдар еңбегіндегі мәліметтерді жоғары бағалап, мұхият зерделеген. «Тарих-и-Рашиди» сынды туындының қазақ, өзбек, қырғыз ғалымдары үшін ғана емес, сонымен бірге ұйғыр, тәжік ғалымдары үшін де құнды еңбек болғаны сөзсіз. Ғалымдардың кейбіреулері Мырза Хайдардың еңбектері мен қаламгердің өмірін үстіртін зерттеп, деректеріне күмәндана қараса да одан «Тарих-и-Рашидидің» құндылығына Ресей және Орталық Азия елдері ғалымдары арасында ешқандай шек келмеген.

Әдебиеттер тізімі

Байбатша Ә., Жамалбеков Е., Темірбеков А. Мұхаммед Хайдар Дулати географ – жаратылыстанушы ғалым // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 216-227 бб.

Дәдебаев Ж. Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» диологиясы – қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 135-145 бб.

Жарықбаев Қ., Әлсатов Т. Мұхаммед Хайдар Дулати қазақи психологиялық ұғымдардың негізін қалаушы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 166-169 бб.

Жолдасбайұлы С.М. Х. Дулатидің өмірі мен қызметі туралы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 119-131 бб.

Кәрібаев Б.Б. Мұхаммед Хайдар Дулати және XV–XVI ғасырлардағы Қазақ хандығы тарихының мәселелері // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 150-164 бб.

Козыбаев М.К., Пищулина К.А. Мирза Мухаммед Хайдар о казахах и казахской государственности // Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. Алматы, 1999. С. 3-16.

Қасабек А.М. Х. Дулатидің қазақ философиясындағы орны туралы // Мұхаммед Хайдар Дулати. Ойшыл, тарихшы, жазушы, қолбасшы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы: «Қазақ университеті», 1999. 131-135 бб.

Омарбеков Т. Моғолстан – Қазақ мемлекеттігінің «алтын бесігі» және М.Х. Дулатидің Отаны // Қазақ әдебиеті, 1999, шілде. Алматы, 13-15 бб.

Омарбеков Т. Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашидиі» // Ақиқат. Алматы, 1999. 2-41 бб.

Омарбеков Т. Тарихпен өрілген тағдыр. Астана, 2007. 460 б.

References

Bajbatsha A., Zhamalbekov E., Temirbekov A. Muhammed Hajdar Dulati geograf – zharatylystanushy galym // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 216-227 bb.

Dadebaev Zh. Muhammed Hajdar Dulatidyng «Tarih-i-Rashidi» diologiyasy – kazak tarihi prozasynyng auelgi ylgisi // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 135-145 bb.

Zharykbaev K., Alsatov T. Muhammed Hajdar Dulati kazaki psihologiyalyk urymdardyg negizin kalaushy // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 166-169 bb.

Zholdasbajuly S.M. H. Dulatiding omiri men kyzmeti turaly // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 119-131 bb.

Karibaev B.B. Muhammed Hajdar Dulati zhane XV–XVI gasyrlardagy Kazak handygy tarihyng maseleleri // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 150-164 bb.

Kozybaev M.K., Pishchulina K.A. Mirza Muhammed Hajdar o kazahah i kazahskoj gosudarstvennosti // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. S. 3-16.

Kasabek A.M. H. Dulatiding kazak filosofiyasyndagy orny turaly // Muhammed Hajdar Dulati. Ojshyl, tarihshy, zhazushy, kolbasshy. Halykaralyk gylimi-teoriyalik konferenciyaning materialdary. Almaty: «Kazak universiteti», 1999. 131-135 bb.

Omarbekov T. Mogolstan – Kazak memlekettigining «altyn besigi» zhane M.Kh. Dulatiding Otany // Kazak adebiyeti, 1999. shilde. Almaty, 13-15 bb.

Omarbekov T. Myrza Muhammed Hajdar Dulatidyng «Tarih-i Rashidii» // Akikat. Almaty, 1999. 2-41 bb.

Omarbekov T. Tarihpen orilgen tagdyr. Astana, 2007. 460 b.

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

МРНТИ 03.61.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_36

**КОПЬЯ И ПИКИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА КАЗАХОВ (НОГАЙЛИНСКИЙ ЦИКЛ))****Уткирбай Агатай¹*ID**¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: agatayotkirbay@gmail.com

Аннотация: На основе комплексного анализа ранее не публиковавшихся и не переводившихся на иностранные языки материалов героического эпоса казахов ногайлинского цикла, вещественных (в том числе археологических), и письменных источников была предпринята попытка интерпретации названия колющего длиннодревкового оружия тюркских воинов западной части Великой степи эпохи позднего Средневековья и раннего Нового времени. В частности, зафиксировано некоторые особенности применения копий и пик номадами, последовательность их использования и т.д. Сопоставление описания вооружения в героическом эпосе с подлинными образцами оружия ближнего боя и таранной атаки из археологических памятников и музейных собраний, показало высокий уровень корреляции фольклорных и вещественных источников. Характерно, что это касается и некоторых элементов декоративного оформления. Так, например, в эпосе на вооружении у ногайского батыра Карасай упоминается «серебряное копье», а Тана-батыр делает для своего копья «древко из вяза». Анализ копий и пик находок в Казахстане и на сопредельных территориях, которые хранятся в музейных коллекциях, а также археологическая информация подтверждают, что элементы из серебра и вяза действительно использовались для этих целей.

Ключевые слова: Копье, пика, оружие ближнего и таранного боя, батыр, эпос

FTAMP 03.61.91

**КЕЙІНГІ ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛЫ ДАЛА КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ НАЙЗА
МЕН СҮҢГІ ҚАРУЛАРЫ (ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЖЫРЫНЫҢ НОҒАЙЛЫ
ЦИКЛЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)****Өткірбай Ағатай¹*ID**¹Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: agatayotkirbay@gmail.com

Аннотация: Мақалада бұрын шет тілдерінде жарық көрмеген және аударылмаған қазақ батырлық жырының ноғайлы циклы, сонымен қатар заттық (атап айтқанда археологиялық) және жазба дереккөздері материалдарын кешенді анализ жасау негізінде кейінгі Орта ғасыр және ерте Жаңа дәуірдегі Ұлы даланың батыс өңірлерінің түркі жауынгерлері қолданған ұзын ағашты шаншу қаруының атауларын анықтауға әрекет жасалады. Сондай-ақ, осы мақалада көшпенділердің найза мен сүңгіні қолдануы, белгілі бір әдіспен пайдалану ерекшеліктері қозғалады. Батырлық жырлардағы қарулардың пішін-сипаттамаларына анализ жасай отырып, археологиялық жәдігерлер мен музей жинақтарында сақталған жақыннан соғысу және таранды соққы қаруының түпнұсқа үлгілерімен салыстырғанда фольклорлық және заттай деректердің бір-бірімен өте жоғары деңгейде сәйкес келетіні анықталды. Бұл ретте батырлардың қаруларды сәнді пішіндеу арқылы жасағандарын ерекше атап өтуге болады. Мысалы, эпос желісінде ноғай батыры Карасайдың «күміс найзасы» болған, ал Тана батыр өз найзасына «шегіршін сап» жасайды. Өткен жылдардағы жүргізілген археологиялық экспедициялардан табылған және музей жинақтарында сақталған Қазақстан және шектес аумақтарға қатысты кейбір найзаларға анализ жасағанда олардың арасында күміс және шегіршін элементтері бар екені анықталды.

Кілт сөздер: Найза, сүңгі, жақыннан соғысу және таранды соққы қаруы, батыр, эпос

A SPEAR AND A LANCE OF THE LATE MEDIEVAL NOMADS OF THE GREAT STEPPE (IN ACCORDANCE WITH THE MATERIALS ON A HEROIC EPIC OF THE KAZAKHS OF NOGAI CYCLE)

Otkirbai Agatay¹*ID

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*Autor-korresponding

*E-mail: agatayotkirbay@gmail.com

Abstract. Based on an elaborate analysis of the not published and not translated into foreign languages before materials of a heroic epic of the Kazakhs of Nogai cycle, evidentiary (including archeological) and written sources, a trial was released in interpreting the name of an incisive long-flagpole weapon of the Turk warriors of the western part of the Great Steppe in the late Medieval and early New Age. Especially, some traits of using spears and lances by nomads, the sequence of their usage and others were recorded. Comparisons of the description of armaments in the heroic epic including genuine samples of weapons of a close combat and a ram attack from archeological monuments and museum collections showed a high level of correlation of folklore and evidentiary sources. Typically, that relates to some elements of decoration. So, e.g., in terms of a weapon of Nogai batyr Karasay a “silver spear” is mentioned in the epic, and Tana batyr made “a flagpole from elm” for his spear. The analysis of spears and lances implementing across Kazakhstan’s and contiguous areas, stored in museum collections, and found from archeological expeditions from the previous years confirms the presence of elements of silver and elm.

Key words: a spear, a lance, weapons for close combat and ram attacks, batyr, epic

Введение. Из всех видов вооружения кочевников Великой степи, используемых ими в ближнем бою, копья и пики упоминаются наиболее часто, что, вероятно, свидетельствует о том, что начиная с эпохи поздней Древности они занимали важное место в комплексе вооружения кочевников Евразии. «Рост популярности ударных копий пришелся на Сяньбийскую эпоху и достиг пика в период существования Тюркских каганатов» (Бобров, Шейхумеров, Сальников, 2018: 885). От этих эпох нам известны археологические находки различных типов наконечников копий хуннов, древних тюрков, кимаков (Худяков, 1986: 44, 156, 157, 195, 196), кипчаков (Nicolle, 1999: 479; Иванов, Кригер, 1988: 13), монголов (Nicolle, 1999: 480; Худяков, 1991: 133-135). Во времена Золотой Орды самым популярным оружием ближнего боя у кочевников была сабля, за ней следовало копье (Pelegero, 2016: 21). В раннем периоде существования Улуса Джучи армия Джучидов, видимо, состояла в основном из легковооруженных всадников (легкие конные лучники), но элита, как правило, представляла собой латную кавалерию, на вооружении у которой было специальное бронебойное оружие ближнего боя (пики, шестопёры, клевцы и др.), а также мощное защитное вооружение (куяки, байданы и т.д.) (Сейдалиев, 2016: 268).

Конструктивно копья и пики состоят из металлического наконечника и деревянного древка. Наконечник пики отличается узким (как правило граненым) пером позволяющим пробивать защитный доспех противника с кольчатой или пластинчатой структурой бронирования. Перо копья значительно более широкое и может иметь как ромбическое или треугольное, так и уплощённое (линзовидное) сечение¹. Наконечники копий и пик насаживались на деревянное древко, которое могло дополняться плечевым и ножным ремнем, а также металлическим подтоком. Копья по своему функциональному назначению были универсальным длиннодревковым оружием, которые выполняли колющие, метательные, рубяще-режущие функции (Кушкumbaев, Бобров, 2010: 141).

Главным методологическим основанием работы является системный подход, состоящий в целостном рассмотрении совокупности объектов, при котором выявляется, что их взаимосвязь приводит к появлению новых интегративных свойств системы. Практическое отображение идей системного подхода в сфере исследования вооружения нашло отражение в работах Ю.С. Худякова, М.В. Горелика, В.В. Горбунова, Л.А. Боброва, Д.А. Шереметьева, А.О. Пронина. Также в статье использованы рациональные положения диффузионизма. Изменения культуры и единичных ее элементов сопряжены с такими явлениями, как заимствование, перенос и смешение. На этапах анализа и интерпретации материалов использовались морфологический, сравнительно-

¹Принимая во внимание требование к объёму статьи в работе не рассматривается типология и классификация копий и пик евразийских кочевников. Весь комплекс копий и пик рассматривается здесь в общем качестве длиннодревкового оружия ближнего боя, а также таранной атаки.

описательные методы, метод датированных аналогий, реставрации, реконструкции, верификации и корреляции полученных результатов, перевод и анализ фольклорных источников.

Целью настоящей статьи станет выявление и атрибутирование основных терминов, применяемые в казахском героическом эпосе для обозначения длиннодревкового вооружения. Также производится сопоставление описания вооружения в казахском героическом эпосе с подлинными образцами оружия дистанционного и ближнего боя и таранной атаки из археологических памятников с целью установления уровня корреляции фольклорных и вещественных источников.

Материалы исследования. Изображения копий и пик насельников Евразии находим в наскальных рисунках, стелах, упоминания о них имеются в средневековых письменных источниках, а также и в фольклорных материалах. Именно фольклорные материалы, в частности героические эпосы казахов (ногайлинский цикл) являются основным источником данной статьи. Этот источник раскрывает некоторые особенности упоминаний копий и пик, их названий, специфику применения воинами-кочевниками Казахстана и сопредельных территорий, а также позволяет сравнить с информацией из других источников.

Результаты исследования. При своей внешней простоте копьё были грозным оружием в полевом бою, которое использовалось вслед за интенсивной перестрелкой лучников. Если в период раннего и развитого Средневековья копьё и пики использовались, в основном, воинами панцирной конницы, то, начиная с Нового времени, их всё более активно начинают применять легковооружённые конные лучники (Бобров, Худяков, 2008: 295). Из многочисленных письменных, фольклорных, этнографических и др. источников нам известно, что кочевники Великой степи применяли копьё вплоть до современности (Кушкumbaев, 2001: 60).

В казахском языке для обозначения длиннодревкового оружия используются два термина: сүңгі и найза. Исконно тюркский термин сүңгі (süñgü) образован от глагола siñ ~ süñ – «проникать», «пронзать», «проходить» (Лосева-Бахтиярова, 2005: 74). Термин сүңгі часто фиксируется в древнетюркских эпитафиях в честь тюркских каганов и военачальников. Действительно, если использовать данные Древнетюркского словаря, то, значения «пробиваться войском», «сражение» передается в нём словами sūñüš, sūñüšmāk, «копье» представлено словами sūñü ~ sūñüg, «войско» – sū, «ударить копьем» – sūñülä, «воевать», «ходить войском» – sülä (Древнетюркский словарь, 1969: 516, 517). В памятнике в честь тюркского полководца и принца Кюль-Тегина (ум. в 732) говорится: «ilgärü šantuñ jazıqā tāgi sülädım talujqa kiçig tägmädım», что в переводе на русский язык означает «Вперед (на восток) я ходил с войском вплоть до Шантунгской равнины, немного не дошел до моря» (Аманжолов, 2003: 154, 160). А «военный», «обладающий войском» на древнетюркском языке обозначалось термином sülüg. Например, словосочетание «qalın sülüg uluñ küçlüglar» переведено как «они имеют много войска и обладают великой силой» (Древнетюркский словарь, 1969: 517). Еще один пример: на камне Элегест-I мы встречаем в речи тюркского кагана(?): «Elim: yurında: sū bolçı: erlerim edükim uoq:» (Қазақстан тарихы., Т. II, 2005: 177)², что можно перевести как «Когда моя страна благоденствовала, воинам с пиками не отказывал», где воины с пиками эквивалентно «армии», «войско» (перевод мой – У.А.).

Что же касается термина найза в тюркских языках, то он, вероятно, заимствован из персидского nejze ~ pajza в эпоху господства Караханидов и Хорезмшахов (XI–XIII вв.). Он впоследствии широко употреблялся в чагатайском языке (Лосева-Бахтиярова, 2005: 75), и соответственно вошёл в казахский язык.

Длиннодревковому оружию в тюрко-монгольских эпосах отведено очень важное место (Липец, 1984: 77, 78). В казахском героическом эпосе личное оружие батыра воспеваются сказителями-жырау «преимущественно в поэтических образах и гиперболических сравнениях»; в зависимости от материала, типа и формы, копье (найза) имеет следующие разновидности – толғамалы ақ найза, емен сапты найза, алты құлаш ақ найза, ақ сапты болат найза, егеулі найза, жалаулы найза, жебелі найза, күмбезді найза, қарағай найза, кималы найза, қоңыраулы найза, шашақты найза, сырлы найза и др., а пики (сүңгі) – толғамалы ақ сүңгі, алты құлаш ақ сүңгі, ырғай сапты сүңгі, төрт қырлаған көк сүңгі, асылдан соққан ақ сүңгі и др. (Кайдаров, 1973: 25, 26)³.

Как мы видим, длиннодревковое колющее оружие в героических эпосах очень часто зафиксировано с цветовыми прилагательными *ақ найза*⁴, *көк найза*⁵, *ақ сүңгі*⁶, *көк сүңгі*⁷. К.С. Ахметжан объясняет, что это связано с эвфемистическим контекстом, свидетельствующем об изготовлении их наконечника из булата и железа (Ахметжан, 2007: 111).

²«Елім: бақытында: Сүңгілі болған: ерлерді итергенім жоқ:» – Н. Базылхан.

³Некоторые словосочетания и термины в виду их специфичности на русский язык не переводятся (Кайдаров, 1973: 26).

⁴Белое копье.

⁵Синее копье.

⁶Белая пика.

⁷Синяя пика.

Так, в эпосе Кыргызның кырык батыры Едиге⁸ эмир своему сыну советует взять перед походом белую пику:

*Взяв на руку белую пику,
Сделанную из белого булата⁹.*

В материалах эпоса копьё и пики различаются, в числе прочего, по форме наконечника. Например, в одной из баталлий героического эпоса Карасай-Кази, брат Кази¹⁰ – Карасай-батыр¹¹ сражается длиннодревковым оружием с трехгранным пером:

*Трехгранным острием [жебе],
Каждого заколот¹².*

Как мы заметили, копьё (или пика) представлено здесь под термином жебе. Стоит отметить, что в эпосе часто встречается название целого предмета с его отдельным элементом, то есть метонимически одной лишь конструктивной частью. В нашем конкретном случае острие копьё (жебе) выполняет функцию целого длиннодревкового оружия. Так, например, в монгольском словаре Муккадимат ал-Адаб XV века, где каждому монгольскому слову дается тюркская альтернатива, «вооруженные копьями воины» на древнемонгольском языке назывались *jebeten* (Поппе, 1938: 204).

В героической поэме «Әділ сұлтан» у сына кунграта Узын Айдары¹³ тоже имеется пика с трехгранным пером:

*Взяв в руки трехгранную пику,
Будучи главой трех армии¹⁴.*

Анализ вещественных источников показал, что наконечники с треугольным сечением пера, действительно, широко применялись тюркскими воинами Евразии в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (Ахметжан, 2007: 114). Трёхгранный наконечник копьё был зарисован выдающимся казахским исследователем и путешественником Ч.Ч. Валихановым в 1862 г. (Валиханов, 1985: Т. 4, 37).

В эпосе можно заметить упоминания копий и без металлических наконечников. Так, например, во время похода в страну сефевидов-кызылбашей ногайские батыры между собой затевают серьёзную драку:

*Напирая друг на друга копьё,
Не слушали никого¹⁵.*

О том, что такие копьё были в употреблении и у казахов, подтверждается сочинениями Г.И. Семенюка и В.П. Курылева, которые описывали вооружение казахов XVIII-XIX вв. следующим образом: «...иногда у копий вместо металлического наконечника был просто заостренный и обугленный конец» (Семенюк, 1969: 266). В междоусобных стычках казахи применяли копьё с тупыми наконечниками, ибо главная цель заключалась в том, чтобы сбить противника с лошади (Курылев, 1978: 15).

В оружейведческой литературе приводятся и другие объяснения использования таких копий. Так, Л.А. Бобров, Ю.С. Худяков пишут, что «копейными ратовищами без копей» были вооружены воины, потерявшие или сломавшие копьё в сражениях и не успевшие их заменить, а также беднейшие ополченцы, не имевшие возможности самостоятельно приобрести железные наконечники (Бобров, Худяков, 2008: 296).

В фольклорных источниках упоминается и материал, из которого изготовлены древка копий. Так, например, Орак-батыр¹⁶ в эпосе Карасай-Кази, сражаясь против многочисленных врагов колет их основным копьём (карағай найза):

⁸Реальное историческое лицо, в письменных источниках известен под именами Едигей, Идику (1357–1419). Крупный военачальник-темник, беклярибек Золотой Орды. Считается основателем Мангытского юрта – Ногайской Орды. Едиге является общим эпическим героем ногайцев, казахов, татар и др.

⁹Ақ сүңгіні қолға алып, Ақ болаттан жасалған (Бабалар сөзі, 2008: Т. 50, 110). Здесь и далее перевод на русский язык автора – У.А.

¹⁰Письменные источники подтверждают, что эпический батыр Кази идентифицируется с реальным историческим персонажем – Гази-бием (Кази) (ум. 1576), первым бием Малой Ногайской Орды, который был сыном Урака (сын Алчагира – Мусы – Ваккаса – Нуриддина – Едиге) (Абткаримов, 2019: 41).

¹¹Родной брат Кази – Карасай в источниках упоминается редко, его можно идентифицировать с Карашаем или Хорошаем. В русских посольских актах есть письма, где зафиксирован ногайский Карашай-мурза. В.В. Трепавлов считает, что он брат Кази (Абткаримов, 2019: 41).

¹²Үш қырлы өткір жебемен, Кез-келгенін түйреді (Бабалар сөзі, 2008: Т. 41, 134).

¹³Вероятно, эпического кунграта Узын Айдары можно идентифицировать с главой кунгратского клана Айдаром (Хайдар), который был зятем Крымского хана и позже основателя Казанского ханства Улут-Мухаммеда (ум. 1445). В русских летописях Айдар упоминается несколько раз, что дает основание считать, что он был крупным военно-политическим лицом постордынских ханств западной части Улуса Джучи первой половины XV в.

¹⁴Үш қыранған ару сүңгі қолға алған, Үш сан қолға бас болған (Исин, 2001: 83).

¹⁵Найзаларын тіресіп, «Кой!» дегенге қоймады (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 123).

¹⁶Урак – сын Алчагира – Мусы – Ваккаса – Нуриддина – Едиге. В письменных источниках фигурирует как ногайский мурза (первая половина XVI в.).

*Повесив сосновое копьё на руку
Против восемнадцать тысячи
Один атакует он*¹⁷.

Согласно описаниям Ч.Ч. Валиханова, казахские копьё были из «соснового дерева длиною [150-195 см] и [3,5 см] толщины. Железный наконечник был трехгранный. В том месте, где вставлялся наконечник, делали кисть из черного шелку или из конского волоса. В конце копьё имело петлю для [ношения]» (Валиханов, 1985: Т. 4, 36).

В эпосах есть упоминание о пике с конскими волосами. Например, Карасай-батыр в одном эпизоде сражается на поединке пикой, снабжённой «волосяным знаменем» (кыл жалаулы көк сүңгі):

*Синюю пикую с волосяным знаменем,
«Здесь точно сердце, – подумав,
Смерть твоя наступила», – сказав,
Друг друга ударили*¹⁸.
Также встречается:
Булатным копьём, с кистью,

.....

*Батыр Көкше заколот*¹⁹.

Помимо основного, функционального, боевого назначения, копьё и пика в воинской культуре и традиции тюрко-монгольских кочевников Великой степи имели еще символическое значение. Копьё как длиннодревковое оружие, использовавшийся при таранной атаке и в ближнем бою, эволюционировало в символ государственности в виде штандартов, знамён, а обладание им приравнивалось к статусу главнокомандующего или крупного военачальника. Знамёна являлись официальными инсигниями власти правителей, флаги и штандарты относились к военной аристократии, бунчуки – к воинам (Самашев, 1992: 174–177; Кушкумбаев, 2001: 59). На древнетюркских петроглифах Монголии, Алтая, в Семиречье представлены рисунки различных вариантов знамён, крепившихся к древкам копий под наконечниками (Nicolle, 1999: 474). Ю.С. Худяков в одной из своих работ пишет, что в древнетюркской армии, на древках копий ниже втулок, вставлялись боевые знамена и бунчуки из конских волос (Худяков, 2007: 115).

Символическое значение копий сохранялось в воинской культуре тюрко-монгольских кочевников в период образования Монгольской империи. Одним из символов государственности Чингиз-хана было «девятибунчужное» знамя – *tuγ – sülde*, которое особо охранялось гвардией – *kebteül* (Rachewiltz, 2015: 151). Древко ее представляло собой копьё, к острию которого длинными кистями привязывались конские гривы (Банзаров, 1955: 274–275). По сведениям М.В. Горелика, монгольские копьё обычно имели под втулкой наконечника пучок конских волос и флажок (Горелик, 2002: 19).

Согласно исследованиям В.П. Курылева, такую преемственность наблюдаем и у казахов XVIII–XIX вв. В одной из статей он пишет: «В месте соединения наконечника с древком копьё украшено пучком черных конских волос (длина-24 см). Это типичное украшение для казахских копий, иногда его делали из черного шелка» (Курылев, 1978: 15). Вероятно, эта военно-политическая традиция, превратившись в сакрально-символическое значение существовала у казахов вплоть до XX в. На фотографии Н.Н. Нехорошева «Тай-казан в мавзолее Ахмада Йасаи» снятая в 1871–1872 гг. вокруг большого бронзового котла – тай-казана который находится внутри мавзолея²⁰, расставлены девять байраков (синоним *tuγ – sülde*) с конскими гривами в виде кривых копейных древков (жердей) (Резван, 2016: 249).

В эпосе часто встречаются и копьё со знаменем (найза ұшында туы бар), например, Абат-мерген²¹ в эпосе Қырымның қырық батыры обращается к сыну Айсы Ахмету²²:

¹⁷Қарағай найза қарға іліп,
Он сегіз мың адамға
Жалғыз шауып жүр, – деді (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 141).

¹⁸Қыл жалаулы көк сүңгі,
«Қақ жүректің басы, – деп,
Өлер жерің – осы» – деп,
Біріне бірі салады (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 386).

¹⁹Шашақты болат найзамен
Батыр Көкше шапшады (Бабалар сөзі, 2008: Т. 51, 225).

²⁰Мавзолей Ходжа Ахмада Ясаи находится в г. Туркестан, областном центре Туркестанской области Республики Казахстан.

²¹В фольклоре Абат-мерген сын легендарного Асана Кайгы (Асан Горемычный).

²²Ахмет сын Айсы возможно фигурирует в тюркском письменном источнике «Дафтар-и Чингиз-наме» как сын Гайсы Амет. Согласно указанному источнику, Амет был бием при золотоордынском хане Джанибеке (время правл. 1342–1357), и, вероятно, состоял с ним в родстве.

Поднимая наверх свое копьё,

А на копьё есть знамя²³.

Также эпический Карадон-батыр в данном эпосе один скачет в страну калмаков с таким копьём:

На путь к врагам, рискнув,

На верх копьё знамя повесив²⁴.

Помимо символического значения различного рода стяги и флажки служили ориентирами в бою (Фёдоров-Давыдов, 1966: 35). Согласно К.С. Ахметжану, «цветные флажки на копьях служили опознавательными знаками военных отрядов. Кисть из конского волоса или шелковых шнуров выполняла две важных функции: во-первых, задерживала кровь, стекающую от наконечника, во-вторых, во время поражающего удара движение кисти отвлекало противника от направления движения оружия. У некоторых народов копьё со знаменем или бунчуком входило в состав государственных регалий правителей» (Ахметжан, 2007: 112, 113).

В эпосе часто рассказывается, что воины-кочевники искусно владели техникой применения копья. Например, эпический Тама-батыр, в бою показывает свою удаль таким образом:

Взял копьё вращая её,

Не останавливался ни на миг²⁵.

По описаниям Т. Аткинсона можно заключить, что казахские джигиты владели и такими приёмами обращения с копьём: «...он пустил лошадь в галоп, одновременно быстро вращая копьё над головой» (Атkinson, 1972: 43). В одиночном бою воину приходится фехтовать, то есть показывать ловкость и сноровку во владении оружием и конём (Кушкумбаев, 2001: 60; Кушкумбаев, Бобров, 2010: 141). Об этом свидетельствуют и этнографические записи представителей русской администрации, которые ставили перед собой задачи изучения права, обычаев и быта казахов середины и конца XIX века: «...их ловкость выходит нередко за пределы вероятного и часто в степи встречаются батыры и джигиты, которые сбрасывали пикой с лошади десятки наездников, не причинив им ни малейшей царапины» (Маковецкий, 1886: 73).

В эпосе можно встретить интересные описания копий, украшенных колокольчиками. Так, например, подобное оружие имел эпический батыр Карткожак в эпосе Карасай-Кази. Оно представляло собой:

Копьё с колокольчиком в руке²⁶.

Такое копьё с колокольчиком, возможно, изображено на петроглифах тюркского времени. Что означает этот элемент сейчас трудно определить, но нет сомнения, что это тоже был один из воинских знаков (Ахметжан, 2007: 113).

Необходимо отметить, что копьё было не только боевым оружием, но и имело ритуальную ценность; после смерти воина играло роль социального маркера. В эпосе Карасай-Кази, Карасай-батыр решается на верную смерть:

Синее, трясущееся копьё,

Решив, – что оно станет шестом мне,

На правую руку поднял²⁷.

По этнографическим наблюдениям А. Левшина, это находит отражения и у казахов; «В одном месте видит он (путешественник – У.А.) копьё с развевающимися на них конскими гривами... На могиле славного наездника находит он седло с копьём, лук, стрелы...» (Левшин, 1996: 341). Ч.Ч. Валиханов, ссылаясь на Н.П. Рычкова, который видел могилу хана Младшего жуза Абулхаира в 1771 году, пишет: «В вершину полушара воткнуто по обыкновению копьё, обвешанное разными лоскутьями, ложками, чашками, конскими хвостами и узелками с пшеном» (Валиханов, 1984: Т. 1, 192).

Можно выявить удивительные параллели между комплексом вооружения, которые зафиксированы в эпосах и найденными археологическими артефактами XIII-XIV вв. К примеру, ногайский Карасай пользуется необычным копьём:

[Сделанный] острым серебряное копьё,

Надо применять на врага²⁸.

²³Жоғары ұстай найзасын,

Найза ұшында туы бар (Бабалар сөзі, 2008: Т. 51, 296).

²⁴Тәуекелге бел байлап,

Найза ұшына ту байлап (Бабалар сөзі, 2008: Т. 50, 223).

²⁵Найзаны алды үйіріп,

Тоқталмады кідіріп (Бабалар сөзі, 2008: Т. 50, 387).

²⁶Қоңыраулы найза қолында (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 117).

²⁷Солқылдаған ақ найза

Басыма сайғақ болсын деп,

Оң қарыма ілгенмін (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 29).

²⁸«Қияқты күміс найзаны сілтеп жауға салалы» (Бабалар сөзі, 2007: Т. 41, 29).

Аналог серебряного копья-дротика найден в ходе археологических раскопок. Так, в 2002 году, при раскопках II Шумаевского курганного могильника отрядом Оренбургской археологической экспедиции которое было найдено на левом берегу р. Иртек (левого притока р. Урал) было исследовано уникальное погребение (Матюшко, 2011: 141). В кургане было обнаружено 5 погребений, с останками средневекового кочевника. Он похоронен в технике бальзамирования²⁹. По антропологическим данным – это мужчина монголоидного облика в возрасте около 40 лет. Погребение выделяется богатством и разнообразием ритуального инвентаря. Здесь было найдено два дротика с железными наконечниками. Один наконечник подвергся сильной коррозии, другой, «втоковидный», представлял собой свернутый из железного листа конус длиной 12,8 см, диаметром 2,1 см. Наконечники дротиков были насажены на округлые в сечении древки диаметром 2,1 см. При этом одно древко было украшено тонким листом серебряной фольги длиной 8,9 см. Длина каждого дротика была около 125 см. Они находились в кожаном чехле и были изготовлены из вяза (Матюшко, 2011: 142, 143).

Отметим, что помимо сосны, использование древков из вяза так же находит подтверждение в материалах казахского героического эпоса. Так, например, в эпосе Кырымның кырық батыры подобное оружие применяет эпический Тана-батыр, который:

Из вяза исправно изготовив

*Копье свое приделывал*³⁰.

Фольклорные источники, а именно стихи казахов и ногайцев XV–XVI вв. показывают нам, что позднесредневековые кочевники часто использовали в бою короткие копья-дротики:

От итқириса? гизгика,

*Взяв короткое копье*³¹.

Вероятно, под термином короткое копье (шолак найза) имелся в виду дротик. Специалисты-оружиеведы А.К. Кушкумбаев и Л.А. Бобров пишут, что в XVI–XVII вв. у наследников Улуса Джучи – крымских татар и ногайцев – вместо длинных копий и пик были популярны лёгкие дротики (Кушкумбаев, Бобров, 2010: 142).

Заключение. В заключение нужно сказать, что попытка определения основных терминов длиннодревкового вооружения и его атрибутирования в эпосе вышеуказанными аналогиями и параллелями в рамках одной публикации не исчерпывается. Поэтому эта тема требует дальнейшего всестороннего историографического анализа. Введение в научный обиход и дальнейший, углублённый анализ фольклорных произведений тюркских кочевников Средневековья и раннего Нового времени в целом, героический эпос казахов ногайлинского цикла в частности, представляется актуальной научной задачей. Резюмируя необходимо отметить, что многие виды и типы вооружения воинов-кочевников, упомянутые в рассматриваемом эпосе, соответствуют подлинным образцам длиннодревкового оружия воинов Великой степи и сопредельных территорий в эпоху позднего Средневековья и Нового времени. Материалы эпоса могут полноправно привлекаться в рамках комплексного анализа источников по изучению военно-культурного наследия казахов, ногайцев, татар и др. тюркских народов указанного исторического периода.

Список литературы

Абткаримов У.М. Ногайлинский героический эпос «Карасай-Кази» и лиро-эпос «Әділ-сұлтан»: историческая параллель на основе письменных источников // Вестник ЕНУ. Сер. История. 2019. № 2 (127). С. 34–46.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп, 2003. 368 с.

Аткинсон Т. Путешествия в казахские степи // Простор. №3. 1972. С. 33–52.

Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: Алматыкітап, 2007. 216 с.

Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. Т. 41. Астана: Фолиант, 2007. 448 б.

Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. Т. 50. Астана: Фолиант, 2008. 464 б.

Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. Т. 51. Астана: Фолиант, 2008. 448 б. Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: Академия Наук СССР, 1955. 376 с.

Бобров Л.А. Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV – первая половина XVIII в.). СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 776 с.

²⁹И.В. Матюшко утверждает, что это погребение представляет собой захоронение тюркского богатого воина-профессионала. Возможно, оно отражает синтез элементов материальной и духовной культуры оседлых народов Восточной и Средней Азии с тюрко-монгольскими кочевыми племенами, ибо погребения с яркими элементами кочевничества и приемами бальзамирования свидетельствует о широком культурном взаимовлиянии города и степи, которое было характерной чертой именно золотоордынского периода (Матюшко, 2011: 147).

³⁰*Шегірішінмен оңдатып,*

Найзасын жақсы саптады (Бабалар сөзі, 2008: Т. 50, 411).

³¹*Иткірістен қигулап,*

Шолак найза қолға алып (Исин, 2001: 34).

Бобров Л.А., Шейхумеров А.А., Сальников А.В. Колющее длиннодревковое оружие крымских татар и ногаев 1440–1650-х гг. (по материалам письменных источников) // Былые годы. Т. 49. Вып. 3. 2018. С. 884–914.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. 432 с.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 463 с.

Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV вв. Воинское искусство, снаряжение, оружие. М.: Восточный горизонт, 2002. 84 с.

Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на южном Урале (XII-XIV вв.). М.: Наука, 1988. 92 с.

Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 148 б.

Курылев В.П. Оружие казахов // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана: (сборник музея археологии и этнографии). Т. XXXIV. Ленинград: Наука, 1978. С. 4–22.

Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 172 с.

Кушкумбаев А.К., Бобров Л.А. Оружие таранной атаки: золотоордынские копья и пики XIII–XIV вв. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1. Уральск. 2010. С. 133–146.

Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этно-лингвистическое объяснение // Известия АН КазССР. Сер. Общественная. Вып. №6. 1973. С. 25–34.

Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері Т. II: Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері. (Орхон, Енисей, Талас). Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 252 б.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.

Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М.: Наука, 1984. 264 с.

Лосева-Бахтиярова Т.В. Военная лексика тюркских языков (названия вооружения): дисс. на соиск. канд. фил. наук: 10.02.22 / Лосева-Бахтиярова Танем Валерьевна. М.: МГУ, 2005. 293 с.

Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Вып. 1. Омск: Типография Окружного Штаба, 1886. 88 с.

Матюшко И.В. Особенности погребального обряда кочевников степного Приуралья XIII-XIV вв. // Известия Сибирского РАН. Т. 13. №3. 2011. С. 280–283.

Поппе Н.Н. Монгольский словарь Муккадимат ал-Адаб. Ч. I–III. М.-Л.: Академия наук СССР, 1938. 566 с.

Резван Е. Туркестан. Мой мир ислама: I. Санкт-Петербург-Алматы: КМБХ, 2016. 328 с.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Гылым, 1992. 288 с.

Сейдалиев Э. Военное дело Золотой Орды / Золотая Орда в мировой истории. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 264–287.

Семенюк Г.И. Оружие, военная организация и военное искусство казахов в XVIII-XIX вв. // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX в. М.: Наука, 1969. С. 263–272.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов (археологические памятники). М.: МГУ, 1966. 273 с.

Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 267 с.

Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. Новосибирск: Наука, 1991. 190 с.

Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах: Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. СПб.: Петербургское востоковедение, 2007. 192 с.

Borja Pelegero A. Storm From the Steppes: Weapons & Armour of the Mongol Warrior // Medieval Warfare. Vol. 5. No. 6, 2016. P. 19–25

Nicolle D. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Islam, Eastern Europe and Asia. London: Greenhill Books; Pennsylvania: Stackpole Books, 1999. 576 p.

Rachewiltz I. de The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the thirteenth century. The Australian National University. 2015. 270 p.

References

Abtkarimov U.M. Nogaylinskiy geroicheskiy epos «Karasay-Kazi» i liro-epos «Әділ-сұлтан»: istoricheskaya parallel' na osnove pis'mennykh istochnikov [The Noghaic heroic epic «Karasai-Kazi» and the lyric epic «Adil-Sultan»: Historical parallels on the basis of the written sources] // Vestnik ENU. Ser. Istoriya. No. 2(127). 2019. P. 34–46. [In Russian].

Amanzholov A.S. Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma [Ancient Turkic Writing, its history and theory]. Almaty: Mektep. 2003. 368 p. [In Russian].

Atkinson T. Puteshestviya v kazakhskiestepi [Adventures in the Kazakh Steppes] // Prostor, No. 3, 1972. p. 33–52. [In Russian].

Akhmetzhan K.S. Etnografiya traditsionnogo vooruzheniya kazakhov [Ethnography of Traditional Armament of the Kazakhs]. Almaty: Almatykitap, 2007. 216 p. [In Russian].

Babalar sozi: Batyrlar zhyry. ["Babalar sozi": Heroic Epic]. Vol. 41. Astana: Foliant, 2007. 448 b. [In Kazakh].

Babalar sozi: Batyrlar zhyry. ["Babalar sozi": Heroic Epic]. Vol. 50. Astana: Foliant, 2008. 464 b. [In Kazakh].

Babalar sozi: Batyrlar zhyry. ["Babalarsozi": Heroic Epic]. Vol. 51. Astana: Foliant, 2008. 448 b. [In Kazakh].

Banzarov D. Sobranie sochineniy [Collection of Essays]. Moscow: USSR Academy of Sciences, 1955. 376 p. [In Russian].

Bobrov L.A., Khudyakov Yu.S. Vooruzhenie i taktika kochevnikov Tsentral'noy Azii i Yuzhnoy Sibiri v epokhu pozdnego Srednevekov'ya i rannego Novogo vremeni (XV – pervaya polovina XVIII v.) [Armament and Tactics of the Nomads of Central Asia and Southern Siberia During the Late Medieval and Early Modern Ages (15th – first half of the 18th century A.D.)]. SPb.: St. Petersburg State University Faculty of Philology, 2008. 776 p. [In Russian].

Bobrov L.A., Sheykhumero A.A., Sal'nikov A.V. Kolyushchee dlinnodrevkovoe oruzhie krymskikh tatar i nogaev 1440–1650-kh gg. (po materialam pis'mennykh istochnikov) [Stabbing Long-Shafted Pole Weapons of the Crimean Tatars and Nogais in 1440s–1650s. (According to the Written Sources)]. Bylye Gody. Vol. 49. Iss. 3. 2018. P. 884–914. [In Russian].

Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh, T. 1. [Collection of Essays in 5 Volumes, Vol. 1]. Almaty: Main Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1984. 432 p. [In Russian].

Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomakh, T. 4. [Collection of Essays in 5 Volumes, Vol. 4]. Almaty: Main Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. 463 p. [In Russian].

Gorelik M.V. Armii mongolo-tatar X-XIV vv. Voinskoe isskustvo, snaryazhenie, oruzhie [Army of Mongol-Tatars of the 10th–14th Centuries. Martial Art, Equipment, Weapons]. M.: Vostochnyy gorizont, 2002. 84 p. [In Russian].

Ivanov V.A., Kriger V.A. Kurgany kypchakskogo vremeni na yuzhnom Urale (XII-XIV vv.) [Kurgans of the Kipchaq Period in the South Ural (12th–14th Centuries)]. M.: Science, 1988. 92 p. [In Russian].

Isin A.I. "Adil sultan" epikalyq zhyry ["Adil Sultan" Epos]. Almaty: Dayk-Press, 2001. 148 b. [In Kazakh].

Kurylev V.P. Oruzhie kazakhov [Weapons of the Kazakhs]. Material'naya kul'tura i khozyaystvo narodov Kavkaza, Sredney Azii i Kazakhstana: (sbornik muzeya arkheologii i etnografii) // [The Material Culture and Lifestyle of the Peoples of Caucasus, Central Asia and Kazakhstan: (Collection of Museum of Archaeology and Ethnography)]. Leningrad: Science, Vol. 34, 1978. p. 4–22. [In Russian].

Kushkumbayev A.K. Voennoe delo kazakhov v XVII-XVIII vekakh [Military Affair of the Kazakhs in the XVIIth–XVIIIth Centuries]. Almaty: Dayk-Press, 2001. 172 p. [In Russian].

Kushkumbaev A.K., Bobrov L.A. Oruzhie tarannoy ataki: zolotoordynskie kop'ya i piki XIII–XIV vv. [Armaments of the Ramming Attacks: Golden Horde spears and peaks of the XIII–XIV centuries] // Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana [Issues of History and Archaeology of Western Kazakhstan]. Ural'sk: No. 1. 2010. P. 133–146. [In Russian].

Kaydarov A.T. Dospekhi i vooruzhenie voina-batyra v kazakhskom epose i ikhetno-lingvisticheskoe ob'yasnenie [The Armour and Weapon of the BatyrWarrior in the Kazakh Epic] // Izvestiya AN KazSSR. Ser. obshchestvennaya [Bulletin of the AS of the KazSSR. Social Series]. No. 6. 1973. Pp. 25–34. [In Russian].

Kazakhstan tarikhy turaly turki derektemeleri T. 1: Kone turik bitik tastary men eskertkishteri. (Orkhon, Enisey, Talas) [Turkic Sources on the History of Kazakhstan, Vol. 1: Ancient Turk Steles and Sites. (Orkhon, Enisey, Talas)]. Almaty: Dayk-Press, 2005. 252 b. [In Kazakh].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaysatskikh, ordi stepy [Description of Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaisak, Hordes and Steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. [In Russian].

Lipets R.S. Obrazybatory ego konya v tyurko-mongol'skom epose [The Image of a Batyr and His Horse in the Turko-Mongol Epic]. M.: Science, 1984. 264 p. [In Russian].

Loseva-Bakhtiyarova T.V. Voennaya leksika tyurkskikh yazykov (nazvaniya vooruzheniya) [Military Lexicon of the Turkic Languages (Names of Armament)]. (PhD thesis). M.: Moscow State University, 2005. 293 p. [In Russian].

Makovetskiy P.E. Materialy dlya izucheniya yuridicheskikh obychaev kirgizov [Materials for Studying Legal Customs of the Kirgiz People]. Omsk: Printing House for the Regional Headquarters, Iss. 1, 1886. 88 p. [In Russian].

Matyushko I.V. Osobennosti pogrebal'nogo obryada kochevnikov stepnogo Priural'ya XIII-XIV vv. [The Features of Funeral Ceremony of Steppe Pre-Ural Nomads of the XIIIth–XIVth Centuries] // Izvestia RAS Sam SC. Vol. 13, No. 3, 2011. p. 280–283. [In Russian].

Poppe N.N. Mongol'skiy slovar' Mukkadimat al-Adab. Ch. I–III. [Mongol Dictionary of Mukkadimat al-Adab. Parts 1–3.]. M.; Leningrad: USSR Academy of Sciences, 1938. 566 p. [In Russian].

Rezvan E. Turkestan. Moy mir islama: I [Turkestan. My World of Islam: 1]. St. Petersburg; Almaty: KMBKh, 2016. 328 p. [In Russian].

Samashev Z.S. Naskal'nye izobrazheniya Verkhnego Priirtysh'ya [Rock Paintings of the Upper Irtysh']. Alma-Ata: Gylym, 1992. 288 p. [In Russian].

Seydaliyev E. Voennoe delo Zolotoy Ordy [Military Affairs of the Golden Horde] / Zolotaya Orda v mirovoy istorii [The Golden Horde in World History]. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences, 2016. p. 264–287. [In Russian].

Semenyuk G.I. Oruzhie, voennaya organizatsiya i voennoe iskusstvo kazakhov v XVIII-XIX vv. [Weapons, Military Organization and Military Art of the Kazakhs in the 17th to 19th Centuries] // Voprosy voennoy istorii Rossii XVIII i pervoy poloviny XIX v. [The Military History of Russia in the 18th to the First Half of the 19th Centuries]. M.: Science, 1969. p. 263–272. [In Russian].

Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov (arkheologicheskie pamyatniki) [Nomads of Eastern Europe Under the Rule of the Golden Horde Khans (Archaeological Sites)]. M.: MGU, 1966. 273 p. [In Russian].

Khudyakov Yu.S. Vooruzhenie srednevekovykh kochevnikov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii [Arms of Medieval Nomads of Southern Siberia and Central Asia]. Novosibirsk: Science, 1986. 267 p. [In Russian].

Khudyakov Yu.S. Vooruzhenie tsentral'noaziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvitogo srednevekov'ya [Armament of the Central Asian Nomads in the Era of the Early and Developed Middle Ages]. Novosibirsk: Science, 1991. 190 p. [In Russian].

Khudyakov Yu.S. Zolotaya volch'ya golova na boevykh znamenakh: Oruzhie i voyny drevnikh tyurok v stepyakh Evrazii [The Golden Wolf Head On Battle Standards: Weaponry and Wars of the Ancient Turks]. SPb.: Petersburg oriental studies, 2007. 192 p. [In Russian].

Borja Pelegro A. Storm From the Steppes: Weapons & Armour of the Mongol Warrior. Medieval Warfare. Vol. 5. No. 6. 2016. P. 19–25.

Nicoll D. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia. London: Greenhill Books; Pennsylvania: Stackpole Books, 1999. 576 p.

Rachewiltz I. de The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the thirteenth century. Canberra: The Australian National University, 2015. 270 p.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_45

АНАЛИЗ ВОСТОЧНЫХ ЛЕТОПИСЕЙ XIV-XVI ВВ. ПО ГЕНЕАЛОГИИ ЧИНГИСХАНА И ЭМИРА ТИМУРА

Маргулан Аида Сериковна^{1*}

¹Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.l@mail.ru (Маргулан)

Аннотация. В данной статье проводится всестороннее и поэтапное исследование восточных летописей XIV-XVI вв. с целью восстановления данных по генеалогии ключевых исторических личностей, которые внесли вклад в государственное строительство Казахстана и сопредельных стран, а также науку, культуру, искусство и т.д. В статье проводится сопоставление восточных источников по количеству потомков, дате и обстоятельствам их составления. Основная задача статьи состоит в анализе источников с целью определения их достоверности, и воссозданию истинных родственных связей между историческими личностями и как следствие, тех или иных исторических событий. Подобная реконструкция генеалогии позволит в последующем определить происхождение новых исторических деятелей, до настоящего момента малоизвестных широкому кругу исследователей. Анализ осуществляется с целью полного и всестороннего изучения истории Золотой орды, как государства предшественника Казахского ханства.

Ключевые слова: Золотая Орда, восточные летописи, генеалогия Чингис хана, тимуриды, зарубежная историография.

ШЫҢҒЫСХАН МЕН ӘМІР ТЕМІР ГЕНЕАЛОГИЯСЫ БОЙЫНША XIV-XVI Ғ.Ғ. ШЫҒЫС ЖЫЛНАМАЛАРЫНА ТАЛДАУ

Марғұлан Аида Серікқызы¹

¹Р.Б. Сүлейменов ат. Шығыстану Институты, Алматы қ. Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: aida.1@mail.ru (Марғұлан)

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстан мен іргелес елдердің мемлекеттік құрылымына, сондай-ақ ғылым, мәдениеті, өнері және т.б. үлес қосқан негізгі тарихи тұлғалар генеалогиясы бойынша деректерді қалыптастыру мақсатында, XIV-XVI шығыс жылнамаларына жан-жақты және кезеңдер бойынша зерттеу жүргізілді. Мақалада ұрпақтарының саны бойынша шығыс дереккөздерін қатар қоя салыстыру, оларды салыстыру жағдайлары мен уақыты келтірілген. Мақаланың негізгі міндеті дереккөздердің сенімділігін анықтау мақсатында оларға талдау жасау, тарихи тұлғалар арасындағы шынайы туыстық байланыстарды, қандай да бір тарихи жағдайларды қайта жаңғырту. Генеалогия бойынша толық нұсқаулық алдағы уақытта жаңа тарихи қайраткерлердің, қазіргі уақытқа дейін кеңінен танымал болмаған зерттеушілердің шығу тегін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау Қазақ хандығынан бұрын болған мемлекет ретінде Алтын орда тарихын толық және жан-жақты зерттеу мақсатында жүргізілді.

Кілт сөздер: Алтын Орда, шығыс жылнамалары, Шыңғыс хан генеалогиясы, тимуридтер, шетелдік тарихнама.

IRSTI 03.20

UDC 929.522(470)"1238/1480"(093)

ANALYSIS OF THE EASTERN CHRONICLES OF THE XIV-XVI CENTURIES. ACCORDING TO THE GENEALOGY OF GENGHIS KHAN AND EMIR TEMUR

Margulan Aida Serikovna^{1*}

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: aida.1@mail.ru (Margulan)

Abstract. This article provides a comprehensive and step-by-step study of the Eastern chronicles of the XIV-XVI centuries in order to restore data on the genealogy of key historical figures, who contributed to the state-building of Kazakhstan and neighboring countries, as well as science, culture, art, etc. The article compares the eastern sources by the number of descendants, the date and circumstances of their compilation. The main task of the article is to analyze the sources in order to determine their reliability, and to recreate the true family ties between historical figures and, as a result, certain historical events. Such a reconstruction of the genealogy will allow later to determine the origin of new historical figures, until now little known to a wide range of researchers. The analysis is carried out in order to fully and comprehensively study the history of the Golden Horde, as the predecessor state of the Kazakh Khanate.

Key words: Golden Horde, Eastern chronicles, genealogy of Genghis Khan, timurids, foreign historiography.

Введение. В данной статье проводится анализ родословных императора Чингисхана и полководца Тимура. В некоторых его фрагментах можно найти имена эмиров (должностных лиц) и женщин, а также комментарии к этим личностям. Рукописи составляют детальную картину руководящих слоев средневекового времени, состоящих из чинизидов и тимуридов. Частично либо косвенно данный вопрос ранее затрагивался в работах зарубежных ученых, таких как Д. Аубин (J. Aubin), В.В. Бартольд (V.V. Bartold), Л. Хэмбис (L. Hambis), Б. Манц (B. Manz), А-В. Тоган (A-V. Togan), Д. Вудс (J. Woods). Результаты их научной работы на основе списка генеалогии Джучи способствовали пониманию историографии и истории постмонгольского периода.

Материалы и методы. Основными методами исследования являются источниковедческий

анализ, в процессе которого будет проведено изучение внешней характеристики источников по определению происхождения и авторства источника, внутренней характеристики источника с целью истолкования и выявления достоверности исследуемого объекта. А также проведение самого анализа исторического источника по отделению незаслуживающих внимания сведений от достоверных сведений. Кроме того, в процессе будут задействованы сравнительный метод анализа данных восточных рукописей и метод моделирования генеалогии Чингисхана и Тимура.

В статье рассматриваются такие произведения как «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-Дина (далее Шуаби), 4 писка «Му'изз ал-ансаб» Хафиза Абру: парижский Mu'izzPersan 67 (далее Му'изз Р), лондонский список Mu'izzOr.467 (далее Му'изз L), индийский список Mu'izz Aligarh - 41 (далее Му'изз А - 41), индийский список Mu'izz Aligarh-42 (далее Му'изз А-42). Наряду с этими источниками будет рассматриваться «Таварих-и гузида-йинусрат-наме» (далее ТГНН) и «Мунтахабат-таварих-и Муини» (далее МТМ) Муин ад-Дин Натанзи или известный всем как «Аноним Искандера».

Обсуждение. А-З. Тоган считает, что «Му'изз ал-ансаб» следует рассматривать как продолжение «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-Дина. Он был написан в 1427 году по приказу Шахруха и позже, во времена Хусейн Байкары примерно в 1469-1506 гг., со своей стороны, был дополнен. Возможно, что автором «Му'изз ал-ансаб» был тимуридский историк Хафиз и-Абру, который взял у Рашид аль-Дина сведения из «Джами ат-Таварих» в свою собственную работу «Зубдат аль-таварих» и снабдил ее дополнениями. Эта точка зрения все еще имеет своих сторонников (Кушкумбаев, 2014: 275).

Во введении рукописи «Му'изз ал-ансаб» (страница 2а) приведены следующие слова: «В эти дни 830 года Шахрух Бахадур хан, пусть Аллах Всевышний хранит свое царствование и правит всегда, заказал родословную под названием «Му'изз ал-Ансаб фи шаджаратсалатин могул», в котором имена его предков были восстановлены, и добавлены потомки, рожденные в то же время. Из этого следует, что 830 год (2 ноября 1426 - 21 октября 1427 гг.) не относится к написанию Му'изза, а скорее всего касается приказа его написать. (Сабитов, 2016: 103)

В целом, наиболее важные элементы для оценки любого другого источника можно увидеть в предисловии автора, в датах составления, в списке источников для указанной информации, в пояснениях о целях составления. Что касается рукописи Му'изза, то здесь недостаточно попыток получить такое понимание. Точные подробности о происхождении и дальнейшей разработке «Му'изз ал-ансаб» пока не доступны. Однако для этого есть две причины: 1. Му'изз - очень фундаментальная работа. Это наблюдается, например, в парижской версии, дающей информацию от легендарной предыстории монголов до времен тимурида Хусейна Байкары. Существует также много информации об авторах отдельных комментариев и описанию женщин. 2. Из четырех рукописей, в основном использовалась только парижская рукопись, но остальные три были проигнорированы. При этих обстоятельствах, конечно, было скрыто, что детали отдельных списков показывают определенные несоответствия друг с другом, которые связаны с процессом создания Му'изза. (Кушкумбаев, 2014: 11)

Рукопись Mu'izz Persan 67 состоит из 161 страницы, каждая величиной 26 на 33 см. Страница 116 так же, как и 134 отмечены буквами с, d. Листы 53b, 54a, 56b, 58a, 101a и 114a пусты. Рукопись написана красивым шрифтомнасталик. Имена отдельных личностей написаны шрифтом Nashi. Письменное полотно окантовано золотыми чернилами. Имена мужчин индивидуально обведены кружком, а женщин - квадратом.. (Сабитов, 2013: 65).

Рукописьимееткоричневуюобложкуизкозьейкожи. Она содержит арабские заметки двух бывших владельцев рукописи. Один из них был аль-Рияди. Он купил рукопись в Стамбуле (ранее Константинополь). Владелец рукописи жил в первой половине XVI века. Другого владельца звали Исмаил аль-Шахид би-Фидай. Его запись датирована месяцем шаваль 1007 г. (май 1599 г.). Другая заметка стоит на листе 1а. В которой можно прочитать имя Абу Бакр Рустам б. Ахмад аль-Ширвани. Он был известным библиофилом в Османской империи (1722/23 г.). Данная рукопись была куплена Абб Севином в 1729-30 г. Поэтому рукопись была уже доступна в Стамбуле в первой половине XVI века.(История, 2006: 23)

Таблица 1 Содержание Mu'izz Persan 67 (Ando Sh., 1992: 15)

№	Страницы	Наименование главы
1.	1b - 3b	Введение
2.	4a - 12a	Прародители Чингис хана и ветви его семьи
3.	12b - 17a	Линия Чингис хана
4.	17b - 28a	Линия Джучи
5.	28b - 38a	Линия Чагатая

6.	38b - 45a	Линия Угедей
7.	45b - 79a	Линия Тулуя
8.	79b - 96a	Прародители Тимура и ветви его семьи. Предков шести поколений Тимура, можно найти на странице 7a.
9.	100b - 112a	Линия Умар шейх
10.	112b - 121a	Линия Джахангира
11.	121b - 132a	Линия Миран шаха
12.	132b - 151a	Линия Шахруха
13.	151b - 156a	Линия Абу Саида. Отца Абу Саида Султана Мухаммеда б. Миран шаха можно найти на листе 132a.
14.	156b - 161a	Линия Хусайн Байкара. Отца Хусейна Бейкары, Мансур б. Байкара б. Умара Шейха можно найти на листе 111b.

Лондонский список Mu'izz Or. 467 состоит из 129 листов, размером 17 x 24 см. Судя по информации переписчика, рукопись должна была содержать 141 страницу. Как видно из таблицы 2, страницы, относящиеся к ветке Чингис хана, Тимура и его сыновьям, отсутствуют. Отдельно обозначены Умар шейх, Джахангир, Миран шах и Шахрух. Листы 54b, 56a, 66b, 74ab, 101a, 102a, 104a, 107a, 108a, 109a, 116a, 119a, 126a, 129a, 130a, 134a, 136a, 137a, 138a и 140a остаются пустыми. Страницы 73 и 74 повторяются дважды, но с разным содержанием. Таким образом, перед нами предстает трудная для чтения индийская рукопись. Красные чернила использовались для большинства линий данной генеалогии, а также для обозначения окантовки вокруг каждого имени. Имена, примечания и, если необходимо, дополненные или исправленные строки генеалогии написаны черными чернилами. Различаются тонкие и толстые кончики черных шрифтов. Имена Тимуридов, потомков Абу Саида исключительно написаны красными чернилами. Отдельные части снабжены разноцветными картинками.

Рукопись была взята в Дели Гео ф. Гамильтоном. Он работал над ней в Британской библиотеке с декабря 1868 года. Так как на странице 141b упоминается император Великих Моголов Бахадуршах (правивший в период 1837-58 гг.), то окончательное содержание рукописи, должно было быть сформировано в Индии в середине XIX-го века.

Таблица 2 Содержание Mu'izz Or. 467 (AndoSh., 1992: 16)

№	Страницы	Наименование главы
1.	1b - 4a	Введение
2.	4b - 13b	Прародители Чингис хана
3.	14ab	Страницы не удалось прочитать
4.	15a - 19a	Линия Чингис хана. Однако его имя отсутствует и должно стоять на странице 14b
5.	19b - 29a	Линия Джучи
6.	29b - 39a	Линия Чагатай
7.	39b - 46a	Линия Угедея
8.	46b - 77a	Линия Тулуя
9.	77b - 93b	Прародители Тимура: можно найти на листе 10a.
10.	94a - 90a	Глава о Тимуре отсутствует.
11.	100a - 108b	Линия Джахангира (Имя Джахангир отсутствует)
12.	109a - 110a	не удалось прочитать
13.	110b - 119b	Линия Умар шейха
14.	120a - 121b	не удалось прочитать
15.	122a - 130a	Линия Миран шаха - имя Миран шаха отсутствует
16.	130b - 132a	не удалось прочитать
17.	132b - 141a	Линия Шахруха - имя Шахрух отсутствует
18.	141b	Потомки Абу Саида, которых можно найти на листе 130a.

Следующая копия Mu'izz Aligarh-41: рукопись состоит из 144 страниц, которые сшиты частично в неправильном порядке, но есть перелистывание от более позднего времени. Хотя эта нумерация страниц в значительной степени правильная, она также содержит некоторые ошибки. Поэтому неправильные номера страниц должны быть размещены в нужном месте.

Страницы 29 и 30 неправильно связаны между страницами 13 и 14. Страницы 107, 110, 119, 120, 195, 196, 229 и 230 отсутствуют. Страницы 148, 219 и 222 повторяются. На двух страницах под номером 148 показаны разные надписи с одинаковым содержанием. Одна из двух страниц под номером 219 и одна из страниц с номером 222 остаются пустыми. Страницы 131, 160, 190, 200, 202, 204, 208, 214, 225, 229, 235, 242, 246, 248, 250, 254, 258, 262, 268 и 270 также пустые. Нумерация списка заканчивается на 275.

Таблица 3 Содержание Mu'izz Aligarh-41(AndoSh., 1992: 17)

№	Страницы	Наименование главы
1.	1 - 6	Введение
2.	7 - 26	Прародители Чингис хана и ветви его семьи
3.	27 - 36	Линия Чингис хана
4.	37 - 56	Линия Джучи
5.	57 - 76	Линия Чагатай
6.	77 - 90	Линия Угэдэй
7.	91 - 154	Линия Тулуй
8.	165 - 190	Прародителей Тимура можно найти на странице 16. На странице 155 есть примечание: «..Второй том».
9.	191 - 198	Линия Тимура
10.	199 - 217	Линия Джахангира
11.	218 - 237	Линия Умар Шейха: Хусейна Байкару можно найти на стр. 237.
12.	238 - 256	Линия Шахруха

На бесчисленных схемах есть только рисунки генеалогического древа, которые были подготовлены для описания генеалогии. Расположение рисунков соответствует расположению родословной ханов империи Великих Моголов, которое содержит Му'изз аль-ансаб Алигарх-42, о котором будет упоминание ниже. Рукопись, вероятно, была написана во времена правления императора Бахадур шаха.

Рукопись Mu'izz Aligarh-42 состоит из 176 листов и из двух томов. Каждая страница пронумерована. Первый том посвящен семье Чингис хана и заканчивается страницей 145. Второй том, а именно генеалогия семьи Тимура, начинается со страницы 1 и заканчивается на 206. В этой работе, чтобы избежать путаницы, каждая страница пронумерована последовательно. Последние страницы 324 и 325 отсутствуют. Страницы 15 и 16 переплетены и находятся перед страницей 13 и 14 соответственно. Кстати, нумерация более поздних времен находится вверху справа на каждой странице. Тем не менее, он показывает те же данные, что и в Му'иззАлигарх-41, например, что страница, посвященная Миран шаху расположена на страницах, посвященных потомкам Шахруха.

На страницах 346-351 написан 18-й император империи Великих Моголов, Бахадуршах, с восхвалением «пусть Бог позволит ему царствовать вечно, и его потомкам». Таким образом, рукопись была дополнена во время его правления (1837-58 гг.).

Таблица 4 Содержание Mu'izz Aligarh-42 (AndoSh., 1992: 18)

№	Страницы	Наименование главы
1.	1 - 6	Введение. На странице 4 представлена родословная Огуз хана
2.	7 - 26	Прародители Чингис хана и ветви его семьи
3.	27-36	Чингиз Хан
4.	37 – 56	Линия Джучи
5.	57 – 76	Линия Чагатай
6.	77 – 90	Линия Угэдея
7.	91 - 145	линия Тулуй

8.	146 - 185	Предки Тимура и ветви его семьи. Генеалогия начинается с Тумана хана, который уже появляется на странице 15
9.	186-191	Тимур
10.	192 - 207	Линия Джахангира
11.	208 - 227	Линия Умар шейх - Хусейн Байкара приведена на стр. 224.
12.	228 - 249	Линия Шахруха
13.	250 - 351	Линия Миран шаха Абу-Саид упоминается на странице 268.

Из вышесказанного видно, что четыре исследуемых в данной статье списка Му'изз ал-ансаб можно разделить на две категории в соответствии с текстовой традицией, а именно турецкой Линией и индийской Линией. Парижский список Му'иззаР принадлежит к турецкой линии, который стал известен в Стамбуле в XVI веке. Индийская линия включает в себя три других, которые получили свою окончательную текстовую форму в Индии в первой половине XIX-го века и были сохранены там. Два списка различаются по структуре и содержанию. Три индийские списка, в основном показывают единообразное содержание.

Прежде чем мы перейдем к сравнению списков необходимо упомянуть две генеалогические работы, предшествующие Му'иззам, которые полезны для понимания процесса совпадения.

«Шуаб-и панджгана»: эта работа была написана Рашидом ад-Дином в Империи Ильчан в начале XIV века. Как известно, З-В. Тоган считает, что Шуаби был доступен в качестве основы для Му'изза. Это, безусловно, показывает структурную форму, наиболее похожую на Му'изз. Поэтому целесообразно использовать Му'изз для сравнения с Шуаби. (Хамидова, 2019: 35). Он состоит из 227 страниц и содержит пять родословных. Он принадлежал аштраханиду Касиму Султану (правившему 1502-32 гг.) и, согласно З-В. Тогану, открывшему эту рукопись в музее в 1927 году, датировал ее ко второй половине XV-го или начале XVI-го веков, дал предположение, что она скопирована в Транссаксонии или в Хорасане. Листы с 96а по 148а посвящены генеалогии чингизидов. Имена мужчин индивидуально окружены прямоугольником, а имена женщин - кружком. Это правило полностью противоположно в Му'изз. Отдельные имена написаны уйгурским шрифтом с красными чернилами в верхней половине кадра, арабским шрифтом с черными чернилами в другой половине. (Кушкумбаев, 2019: 98)

Таблица 5 Содержание «Шуаб-и панджгана» (AndoSh., 1992: 19)

№	Страницы	Наименование главы
1.	96a - 107a	Прародители Чингис хана и ветви его семьи
2.	107b - 109a	Линия Чингис хана
3.	109b - 118a	Линия Джучи
4.	118b - 122a	Линия Чагатай
5.	122b - 127a	Линия Угэдэя
6.	127b - 148a	Линия Тулуя

«Шуаб-и панджгана» родословная семей Чингис хана и Тимура, которая возникла еще до написания «Му'изз аль-ансаб», при Тимуридах, была сохранена. Листы сшиты полностью. Сертка (1981 г.) привел их в порядок. Джон Вудс прочел печать автора на листе 32а, Хусайн б. Али Шаха. В рукописи был использован уйгурский шрифт. Краткие заметки написаны на чагатайском языке. Каждое отдельное имя обычно сопровождается рисунком. Как отметил Д. Вудс, в рукописи представлена самая старая генеалогия Тимура. В генеалогии чингизидов есть только две линии: линии Джучи и Тулуя. Линия Джучи связана с материнской линией, которая идет прямо к Халил Султану б. Миран шаху. Линия Тулуя идет до Монке и Арий Боке, единственная прямая линия Ильхана. Генеалогия Тимура представляет собой основную линию его потомков. Тем не менее, некоторые из имен его потомков написаны более поздним стилем. В этой генеалогии Хусайн б. Али Шаха более нет ни одной генеалогической линии чингизидов и тимуридов, а также списков эмиров и жен монархов. Д. Вудс видит в этой генеалогии мотивы для выделения линии султана Халила и отмечает, что она была создана во времена правления этого принца (1405-09 гг.).

Чтобы прояснить процесс создания «Му'изз аль-ансаб», вышеупомянутые списки должны быть сопоставлены друг с другом и с соответствующей генеалогической информацией из других источников. В сопоставлении содержания Му'изза следует разделить на три генеалогических раздела. а именно Линия Чингисхана, ветки Линии Тимура, т.е. потомки района Карачара, кроме Тимура и его потомков, и прямые линии семьи Тимура. Это деление оправдано, потому что

отдельные части, которые будут обсуждаться ниже, похоже, имели разные процессы происхождения. «Mu'izz Aligarh-42» здесь представляет индийскую линию списка Му'изза, потому что все три списка по этой линии содержат почти идентичную информацию.

Таблица 6 Сопоставление генеалогии «Шуаб-и панджгана», «Mu'izz Persan 67», «Mu'izz Aligarh-42» (AndoSh., 1992: 21)

	Шуаб-и панджгана	Mu'izz Persan 67	Mu'izz Aligarh-2
Линия Джучи	273	576	359
Линия Чагатая	159	404	367
Линия Угедея	188	201	188
Линия Тулуя	266	283	266
Всего	886	1464	1180

*Указанное в таблице число также включает ячейки, которые были подготовлены для имен, но остались пустыми.

Как видно из Таблицы 6, обе линии Му'изза показывают особенно большое количество личностей по сравнению с Шуаби, а именно в линиях Джучи и Чагатая. В Mu'izz Aligarh-42 линия Джучи указана на 86 персон больше, чем в Шуаби, в Mu'izz Persan 67 даже на 303 больше, чем в Шуаби. На линии Чагатая в Mu'izz Aligarh-42 на 208 человек больше, чем в Шуаби, в Mu'izz P на 245 человек больше, чем в Шуаби. С другой стороны, есть относительно небольшое увеличение в других линиях. Одна из наиболее важных характеристик двух Му'иззов, кажется, можно найти в линиях Джучи и Чагаатай. Теперь будет сделана попытка рассмотреть эти две строки более подробно.

Линия Джучи: в основном, генеалогия линии Джучи изложенная в Шуаби повторяется в Mu'izz Persan 67 и Mu'izz Алигарх-42. Последующая дополнительная информация раскрывается в Mu'izz более широко, в основном в потомках трех сыновей Джучи, а именно линии Бату, Шибана и Тука Тимура.

Что касается линии Бату, то потомки Узбек хана и Сартака в Mu'izz P, сына Бату, были добавлены в Шуаби. В Шуаби есть имя Узбек хана, которое встречается в Mu'izz P (22b) под термином хан. Mu'izz Persan 67 дополняет потомство Узбек хана, а именно его четырех сыновей, двух дочерей, семи внуков и шести внучек, включая сына Узбек хана - Джанибек хана и внука Бердибек хана.

В Mu'izz A-42 (46) перечислены потомки Узбекхана только Джанибек хан и Бердибек хан. В связи с этим не следует забывать, что два сына Тимура, сначала Джахангир, а затем Миран шах, женились последовательно на одной женщине из потомков Узбек хана, называемой Хванзада или иначе говоря Севин (стр. 1411). В 1384 году она родила принцу Миран шаху сына - Халил Султана. (Favereau M., 2018: 14)

Согласно генеалогической работе Шуаби, созданной при правлении Халила Султана, его мать - Сакар бек, дочь Джанибека. В главе о Мухаммеде Султана, другом сыне Хванзады, Mu'izz P (114b) и Mu'izz A-42 (194) утверждают, что мать Хванзады была дочерью Узбек Хана.

Как будет показано ниже, работа Хусейна Байкары содержит дополнительную генеалогию Тимуридов, которая была написана в более поздние времена. Его форма является чем-то вроде прототипа Mu'izz. Поэтому работа Хусейна должна была храниться в Герате и, возможно, была доступна, когда был составлен Mu'izz. Тем не менее утверждение в работе Хусейна о том, что Сакар бек была дочерью Джанибека, не было включено в Mu'izz, что указывает на то, что Mu'izz был основан на других источниках, сведениям, по которым была написана работа Хусейна. Заимствование данных Mu'izz из Шуаби маловероятно, потому что имя матери Хванзады, Сакар бек не упоминается в Mu'иззе. В то время как Mu'izz P, с другой стороны, перечисляет некоторых потомков Узбек Хана, которые не появляются в Шуаби

Насколько видно, указание в Mu'izz P о 19 потомках Узбек хана не показано в других источниках. Хотя Джанибек и Бердибек упоминаются в некоторых источниках, остальные 17 человек не упоминаются в других исламских работах. Некий Келдибек, который в Mu'izz Persan 67 указан как сын Еринбека происходящего от Узбекхана, может быть идентичен личности с тем же именем, упомянутом в «Мунтахабат-таварих-и Муини» в одном месте (88), как сын Джанибека и в другом месте (86) с неизвестным происхождением. (Мухаммад, 1985: 65) Тем не менее, соответствующая информация от Mu'izz P, вероятно, не дает исчерпывающей информации о потомстве Узбек хана - например, у Берди Бека было двенадцать сыновей и четыре брата, согласно российским источникам (Сабитов, 2008: 119) и узбекским источникам «Таварих-и гузида-йинуслат-наме» (68b), тогда как в Mu'izz P нет братьев в списке. Поэтому можно предположить определенную односторонность информации, предоставленной Mu'изз.

Как уже говорилось, в Mu'izz Aligarh-42 перечислены только Джанибек хан и Бердибек хан от потомства Узбека Хана. Кажется маловероятным, что автор оригинального Mu'izz Aligarh-42 преднамеренно проигнорировал 17 других людей в Mu'izz P и выбрал только Джанибека и Бердибека для описания. Скорее можно предположить, что эти 17 человек были добавлены позже.

Что касается потомков Сартака, то источники, включая Шуаби, Mu'izz Aligarh-42 содержат абсолютно идентичную информацию, тогда как Mu'izz P показывает некоторые отклонения. Улакчи, сын Сартака в Шуабе и Mu'izz Aligarh-42 - сын Бату, тогда как в Mu'izz P также называет сыновьями Хукчи и Туква, которые являются племянниками Сартака в Шуаби и Mu'izzA-42. Примечательно, что информация приведенная в Шуаби и Mu'izzе A-42 о том, что Улакчи был сыном Сартака, происходящих из империи Ильчан.

Источники, упомянутые в империи Ильчан, появились еще в 13 веке или в первой половине 14 века, но их информация, особенно из более ранних времен. В отличие от источников империи Ильчан, независимые традиции в Центральной Азии использовались для записи «Мунтахабат-таварих-и Муини», «Таварих-и гузида-йинуспрат-наме». Монгольские и турецкие гаранты из Центральной Азии, вероятно, участвовали в разработке MTM (Aubin, 1957, 77; Woods, 1987, 92).

Результаты. Как уже говорилось, Тарихигуздайинусрат-наме содержит традиции, которые монгольские баксы написали монгольским письмом. Эти обстоятельства предполагают, что информацию, представленную в трех упомянутых работах, не следует просто игнорировать. Вопрос о том, является ли Улакчи сыном Бату или Сартака, должен быть оставлен открытым. Гораздо важнее, что Mu'izz A-42 копирует в некоторых моментах Шуаби, тогда как Mu'izz P показывает различия с ними. Как уже упоминалось, информация, предоставленная Mu'izz A-42, основана на информации о Шуаби. Можно предположить, что касается потомков Сартака, то Mu'izz A-42 был сначала написан на основе Шуаби, в то время как Mu'izz Париж был основан на других источниках, которые, как полагают, происходят из традиций Центральной Азии. Только Mu'izz P говорит о том, что Хукчи и Туква являются сыновьями Сартака. Нет сомнений, что некоторые ранние неизвестные источники использовались при составлении оригинала Mu'izz P.

Что касается линии Шибана, сведения в Mu'izzе ограничены линией Бадакул - правнуком Шибана. В Mu'izzе P (23ab) и Mu'izzе A-42 (48 sq) было добавлено 32 и 33 потомка Бадагула. Название Бадагул встречается в Шуаби, Mu'izz A-42 и других узбекских источниках, таких как «Тарихигуздайинусрат-наме» (69b), воспроизводится исключительно в Mu'izzе как Ядагул. Кроме того, единственный сын Бадакула - Мин Тимур, пропал без вести в Mu'izz P, но его можно найти в других источниках. Бадагул (Ядагул) в Mu'izz Париж напрямую связан со своими внуками. Мухаммед также отсутствует в Mu'izz Париж. (Акрамов, 1967: 47)

Тот факт, что Муиз обеих линий указывает на то, что Абулхаир хан, который, как говорят, принадлежит линии Бадакула, не может быть найден, особенно поразителен. Узбекские источники единодушно сообщают о прямой линии от Бадакула до Абульхаир-хана следующим образом: Бадагул - Минг Тимур - Фулад - Ибрагим - Давлат шайх - Абулхаир (Таварихи 69b-70a)

В Mu'izz можно найти другого сына Ибрагима, Хидра, а также незаполненную круглую рамку, подготовленную для его внука, но ни Давлет шайх, ни его сын Абуаль-хайр не упоминаются там. В этом контексте необходимо принять во внимание замечание, которое появляется в Mu'izz обеих списков о потомке Бадагула Юмадука. Там говорится: «Сейчас (хала) в то время, в 829 году (13 ноября 1425 года - 1 ноября 1426 года), группа людей возвела его Юмадука Оглана в падишахи, хотя его отец все еще жив, (Mu'izzP 23b, Mu'izzA-42 49). Эти данные показывают, что родословное происхождение линии Бадагул датируется 1425/26 годом жизни Юмадука, которого Абуаль-хайр хан сменил только в 1428 году (Hambis, 1951, 224). Можно исключить, что автор Mu'izz намеренно удалил имя Абуаль-хайра из родословной. Скорее всего, вполне вероятно, что Абуаль-хайр хан все еще был неизвестен в доме Тимура в Гарате. Кроме того, приведенная выше информация свидетельствует о том, что политическая ситуация была такова. Действительно, Суфи Оглан, отец Юмадука, посетил Улугбека в 1420 году. Информация Mu'izz о линии Бадагул, вероятно, исходит от Суфи Оглана и Юмадука. (Manz, 1998: 23).

Имена, введенные в Mu'izz для линии Шибана, примерно идентичны именам «Тарихигуздайинусрат-наме», которые, насколько можно видеть, предоставляют наиболее подробную информацию о линии Бадагула, хотя семейные отношения некоторых личностей различаются в обоих источниках. Например, потомки двух сыновей - Минг Тимура и Севинчик Тумура в двух источниках в разных строках.

Богослов Фадлаллах б. Рузбихан (около 1457-1530) написал генеалогию Шибана, называемую «Насаб-намайихадрат-и халтфат аль-рахман-и хан», которая известна сегодня только благодаря другой работе «Михман-наме-и Бухара». Эта летопись могла возникнуть в 1509 году. Он цитирует некоторую генеалогическую информацию о Шибани хан («Михман-наме-и Бухара», 41), которая местами, кажется, отклоняется от Таварихи, созданного в 1502 году.

Из сказанного выше можно сделать вывод, что информация Му'изза о линии Бадагула не является полной, но что индивидуальная информация примерно соответствует узбекским источникам, которые должны были быть созданы независимо от Му'изза. О том, что касается подлинности информации Му'изза, кажется, гарантируется другими источниками. Современные доклады на эту тему, относящиеся к 1425/26 году, могут более или менее подтвердить его историчность.

В линии Тука Тимура 24 человека перечислены в Шуаби (118а, 110а). Му'иззРи Му'изз А-42 перечисляют 248 и 79 других личностей из этой линии. В эту линию входят некоторые влиятельные лидеры улуса Джучи, такие как Урус хан, Токтамыш хан, Барак хан и т. д., которые правили кипчакской степью примерно со второй половины XIV-го века до 1920-х годов и сражались с тимуридами. Эти отношения, кажется, отражены в значительном числе личностей, добавленных в Му'изз, что указывают на его основные источники. (Григорьев, 2004: 56)

Как и другие линии, информация Шуаби о потомках Тука Тимура может быть найдена в Му'иззе обеих линий примерно до третьего поколения. Тем не менее, некоторые различия между Му'иззами обеих линий и Шуаби также видны. Например, линия Урус хана записана в каждом из трех списков.

Шуаби (118а) Тука Тимур – Уран-тимур - Ачик – 1. Бахтияр, 2. Шиваджи, 3. Керайджи.

Му'изз Р (256, 26а)

Тука Тимур – Уран тимур - Ачик - Бактук – Тимур ходжа - Бадак - Урус Хан

Му'иззз Алигарх-42 (53 sq)- 0

Тука Тимур – Уран тимур - Ачик – 0 – Тимур ходжа - Бадак - Урус Хан

ТГНН (72b, 74b)

Тука Тимур - Уз Тимур - Хвага - Бадак - Урус Хан(AndoSh., 1992: 25)

Оби Му'изза, который в принципе основаны на Шуаби, игнорируют информацию описанную в Шуаби о сыновьях Ачика и описывает другие данные. Имена сыновей Ачика записаны на Му'иззР, в то время как в Му'иззА-42 есть только две незаполненные круглые рамки, которые были подготовлены для ввода имен. Из этого можно предположить, что Му'иззР был написан позже, чем Му'изз А-42 после определения их имен. В узбекском источнике, приведенные выше, не указаны имена Ачика и его сыновей. Эти источники поэтому просто исключают эти два поколения, которые встречаются в Шуаби и отличаются друг от друга в Му'изз.

Из того, что было сказано выше, видно, что только один Му'изз Р ясно показывает последовательность потомков до Урус-хана. Тот факт, что МуизР расходится с информацией Шуаби и принимает другие традиции описания, говорит о том, что автор оригинального сигнала Му'изз Р подверг тщательному исследованию соответствующие поколения.

В линии Тука Тимура Му'изз Р превосходит МуизА-42. Чтобы прояснить подробные записи в МуизР, вероятно, достаточных объяснений - МуизА-42 (54) называет только трех человек из сыновей Уруса Хана: Кююрчука, Кутлу Буги и Тукта кия, с другой стороны, Му'изз Р (27а) двенадцать других сыновей и дочерей. Кроме того, в Му'иззА-42 потомков Кююрчука находится только его сын Барак, в то время как Му'иззР (26а) называет двенадцать сестер Барака и его четверых детей. В Му'иззР можно найти пять внуков Токтамыша, что не доказано в Му'иззА-42, а именно: Бег Абан б. Галал ад-дин, Сайид Ахмад хан б. Каримберди и трое детей Кепек хан, Чагатай султан, Сарай чульк и Чиринбег.

Основное различие между Му'изз Р и Му'изз А-42 в том, что касается линии Тука Тимура, заключается в том, что Му'изз Р, потомки трех из сыновей Тука Тимура - Кай Тимура, Баяна и Баймура - составляют всего 103 человека, до одиннадцатого поколения после Тука Тимура, тогда как в Муиз А-42 не было добавлено ни одного человека, т.е. информация, предоставленная Му'иззА-42 по линиям трех сыновей по имени Тука Тимура, идентична информации Шуаби. Поэтому можно предположить, что Му'иззА-42 был сначала создан как дополнение к Шуаби, а затем Муиз Р написан после дальнейших исследований.

Имена из линии Тука Тимура, введенные в МуизР, в основном можно найти в Таварихи, которая, имеет наиболее подробную генеалогию линии Джучи вплоть до 1502 года, основанная на узбекских источниках. Кроме того, в Му'изз Р есть и другие имена: например, пятнадцать детей Урус-хана перечислены в Му'изз Р (27а), в то время как только 12 человек перечислены в Таварихи. Токтамыш хан имеет тринадцать детей и шесть внуков в Му'иззе Р (26ab, 28а), в то время как по версии ТГНН двенадцать детей и четыре внука.

Барак, внук Уруса Хана, имел тесные отношения с Тимуридами с 1419 года, особенно с Улугбеком. В 1419 году - Барак искал убежища у этого самаркандского принца. Благодаря его поддержке он сумел править Улусом Узбеков в 1423 году. Однако Барак воевал против Улугбека в 1427 году. Эти обстоятельства говорят о прямом контакте Барака с Улугбеком. Нельзя упускать из виду тот

факт, что Улугбек женился на некоей Шакарбек, дочери Дарвиш хана, (Му'изз Р 26а). Вероятно, после свадьбы ее генеалогия могла бы быть объяснена более подробно, а именно:

Муизз Р (25b, 26a)

Тука Тимур – Уран тимур - Буки - Алтикуртура - Букрак - Дарвиш хан – Шакарбек жена Угубека Му'изз А-2 (53sq)

Тука Тимур – Уран тимур - 0 - Алтикуртура - 0 - Дарвиш хан (AndoSh., 1992: 27)

По крайней мере, прямое отношение Барака и Улугбека женившегося на Шакарбек, должно быть, обогатило информацию о линии Тука Тимура. Ввиду этих обстоятельств и того факта, что некоторые имена, перечисленные в Му'иззР, также могут быть проверены в ТГНН, информация о которых должна поступать из других источников, кроме Му'изз, представляется высокой степенью достоверности информации по линии Тука Тимура с которой нужно считаться.

Изучение информации данных по линии Бату, Шибана и Тука Тимура показывает следующее: что касается линии Бату и Шибана Му'изз Р содержит информацию в других источниках не появляющихся личных имен, но они не являются исчерпывающими. Что касается линии Тука Тимура, то Му'изз предоставляет наиболее подробную информацию, насколько это видно из известных нам источников. Информация о потомках Джучи, добавленная в Му'изз, в основном основана на происхождении суфиев или юмадуков, а также ветки Тука Тимура, особенно Барака. Когда это было записано, отдельные детали, казалось, были подвергнуты тщательному изучению. Для этого есть и существенное свидетельство: в замечании о некоем Уран тимуре сыне Туры Бука: «Этот Учукан в рукописи, как сын Тука Тимура.

Согласно приведенной выше информации, составитель Му'изза имел дело с расшифровкой, Уран тимур в то же время был записан как сын Тука Тимура. Уран тимур, с другой стороны, также является сыном Тука Тимура в Шуабе. Это показывает, что вышеупомянутая рукопись была доступна составителю Му'изза, просто связанные с Шуаби или аналогичными источниками, однако, автор воздержался от предоставления этой рукописи и использовал другую

Информация о Му'изз Р о линии Джучи появилась позже, чем информация в Му'иззА-42. Невозможно определить точную дату оригиналов обеих рукописей. Единственным объяснением этого является комментарий к Юмадуку из линии Шибана, который восходит к 829 году (1425/26). Можно предположить, что вся информация в Му'иззе А-42, относящаяся к линии Джучи, была записана либо в 829 г., либо в год, когда Шахрух было поручено составить Муизз, т.е. 830. После дополнительных тестов, основанных на новой информации, сведения, предоставленные МуиззР, должны быть, например, через линию Шакарбек до Дарвиш хан, но до того, как имя Абуаль-хаира стало известно во дворе Тимуридов в Герате, то есть до 1435 года, когда оно впервые упоминалось в узбекских источниках.

Заключение. Таким образом, можно сделать следующие выводы, что результатами данных исследований является реконструкция генеалогии Чингисхана и Тамерлана. В процессе моделирования генеалогических связей, оценки тех или иных исторических фактов, отсеивания более второстепенных и принятие во внимание наиболее важных можно воссоздать шежере Чингисхана, выделить наиболее видных его потомков, таких как Орда-Еджен, Батый, Шейбан, Тука-Тимур, Узбек хан, Урус хан, Токтамыш хан, вплоть до основателей казахского ханства Жанибека и Керей и их антипода Абулхаир хана. Изучая чингизидов нельзя обойти вниманием потомков великого Тимура - Джахангир, Умар-шейх, Миран шах, Шахрух, Хусейн Байкара, Абу-Сеид (Маззауи, 1990: 86), которые внесли большой вклад в историю Средней Азии, сотрудничали и воевали с ханами Золотой Орды, а также непосредственно участвовали в создании восточных летописей.

Использованная литература

- Хамидова Ч.И., Миргалеев И.М. Рашид ад-дин. Шуаб-и панджгана (Пять родословий) / Перевод с персидского языка. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 228 с.
- Акрамов А. М. Таварих-и Гузида-йи Нусрат-наме Исследование, критич. текст, аннотированное оглавление. Ташкент, 1967.
- AndoSh. Timuridische Emirenach dem Mu'izz al-ansāb: Untersuchung zur Stammes aristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992.- 337 pp.
- Мухаммад Х. «МунтахабатТаварих» в 2х книгах. Том 2. Дониш, 1985
- История Казахстана в персидских источниках. Т. 3. Дайк-Пресс, 2006, 668 с.
- Григорьев А.П. «Му'изз ал-ансаб» о потомках Токтамыша // Востоковедение: Филологические исследования. Вып. 25. Межвуз. сб./ Ответ. ред. В. Б. Касевич. СПб: Изд-воСПбГУ, 2004, с. 120
- Aubin J. Le Khanat de CHagatai et le Khorassan 1334-1380, 1957
- Hambis L. Histoire des Campagnes de Gengis Khan (Cheng-wouTs'in-tcheng Lou). 1951. XXVII, 485 pp.
- Manz B. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press, 1987
- Manz B. Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy. Journal of the Royal Asiatic Society .1998
- Кушкумбаев А.К. «Слово научного редактора» // Этногенез казахов: историко-генетический аспект. Научный редактор А.К. Кушкумбаев. Алматы, 2014. С. 10-19.
- Кушкумбаев А.К. «О новой парадигме истории происхождения казахского народа» // Второй

конгресс историков Казахстана: сборник научных статей / Под общей ред. Е.Б. Сыдыкова. Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. С. 274-283.

Кушкумбаев А.К., Нурманова А.Ш. Казахские эпиграфические памятники как источник по генеалогии джучидской элиты // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков - к грядущему. Черкесск: КЧИГИ; Карачаевск: КЧГУ. 2019. С. 95-104.

Сабитов Ж.М. «Му'izz al Ansab»: восстановительная критика // Средневековые тюрко-татарские государства. 2013. № 5. С. 64-67.

Сабитов Ж.М. Рева Р.Ю. Сравнение сведений «Му'izz al Ansab» и «Таварихи Гузидаи Нусрат-наме» с данными нумизматики // Золотоордынское обозрение. № 1. 2016. С. 102-114.

Сабитов Ж.М. Аноним Искендера как генеалогический источник // Золотоордынская цивилизация. 2008. № 1. С. 117-121.

Favereau M. The islamisation of the steppe *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee* this link is disabled, 2018, 143, p. 13–26.

Маззауи М.М., Морен В.Б. Генеалогия Тимура, Интеллектуальные исследования ислама, Очерки, написанные в честь Мартина Б. Диксона. Издательство Университета Юты: Солт-Лейк-Сити, 1990, стр. 85–125.

References

Khamidova Ch.I., Mirgaleev I.M. Rashid ad-din. Shuab-ipandzhgana (Pyat' rodosloviy) / Perevod s persidskogoyazyka. [Khamidova Ch.I., Mirgaleev I.M. Rashid al-din. Shuab-ipanjan (Five Genealogies) / Translated from Persian]. Kazan': Institutistoriim. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 228 s. [in Russian]

Akramov. A.M. Tavarikh-iGuzida-yi Nusrat-name. Issledovanie, kritich. tekst, annotirovannoe oglavlenie. [Akramov A.M. Tavarikh-iGuzida-yi Nusrat-name Research, critical. text, annotated table of contents]. Tashkent, 1967. [in Russian]

Ando Sh. Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-ansab: Untersuchung zur Stammes aristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992. 337 pp. [in German]

Khakimzhan M. «Muntakhab at Tavarikh» v 2-kh knigakh. [Hakimjon M. «Muntakhab at Tavarikh» in 2 books.]. Tom 2. Donish, 1985 [in Russian]

Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. [The history of Kazakhstan in Persian sources]. T. 3. Daik-Press, 2006, 668 s. [in Russian]

Grigor'ev A.P. «Mu'izz al-ansab» o potomkakh Toktamyshe [Grigoriev A.P. “Mu'izz al-ansab” about the descendants of Toktamish]. // Vostokovedenie: Filologicheskie issledovaniya. Vyp. 25. Mezhev. sb./ Otvet. red. V. B. Kasevich. SPb: Izd-vo SPbGU, 2004, s. 120 [in Russian]

Aubin J. Le Khanat de Chagatai et le Khorassan (1334-1380). 1976 [in French]

Hambis L. Histoire des Campagnes de Gengis Khan (Cheng-wou Ts'in-tcheng Lou) traduit et annoté par Paul Pelliot et. Tome I. Leiden, E. J. Brill 1951. XXVII, 485 pp. [in French]

Manz B. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge University Press, 1989 [in English]

Manz B. Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy. *Journal of the Royal Asiatic Society*. 1998 [in English]

Kushkumbaev A.K. «Slovonauchnogoredaktora» // Ètnogenezkazakhov: istoriko-geneticheskiy aspekt. [Kushkumbaev A.K. «The word of the scientific editor»]. Nauchnyy redaktor A.K. Kushkumbaev. Almaty, 2014. S. 10-19. [in Russian]

Kushkumbaev A.K. «O novoï paradigme istorii i proiskhozhdeniya kazakhskogo naroda» [Kushkumbaev A.K. «On a new paradigm of the history of the origin of the Kazakh people»]. // Vtoroy kongress istorikov Kazakhstana: sbornik nauchnykh statei / Pod obshchei red. E.B. Sydykova. Astana: Izdatel'stvo ENU im. L.N. Gumileva, 2014. S. 274-283. [in Russian]

Kushkumbaev A.K., Nurmanova A.Sh. Kazakhskie epigraficheskie pamyatniki kak istochnik po genealogii dzhuchidskoy elite // Nogai: XXI vek. Istoriya. Yazyk. Kul'tura. Ot istokov - k gryadushchemu. [Kushkumbaev A.K., Nurmanova A.Sh. Kazakh epigraphic monuments as a source on the genealogy of the Juchid elite]. Cherkessk: KCHI GI; Karachayevsk: KChGU. 2019. S. 95-104. [in Russian]

Sabitov Zh.M. «Mu'izz al Ansab»: vosstanovitel'naya kritika [Sabitov J.M. “Mu'izz al Ansab”: restorative criticism] // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva. 2013. № 5. S. 64-67. [in Russian]

Sabitov Zh.M. Reva R.Yu. Sravneniesvedeniï «Mu'izz al Ansab» i «Tavarikhi Guzidaïi Nusrat-name» s dannymi numizmatiki [Sabitov Zh.M. Reva R.Yu. Comparison of information “Mu'izz al Ansab” and “Tavarikhi Guzidaïi Nusrat-name” with numismatics data] // Zolotoordynskoe obozrenie. № 1. 2016. S. 102-114. [in Russian]

Sabitov Zh.M. Anonim Iskendera kak genealogicheskiy istochnik [Sabitov J.M. Anonymous Iskender as a genealogical source]. // Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. 2008. № 1. S. 117-121. [in Russian]

Favereau, M. The islamisation of the steppe *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee* this link is disabled, 2018, 143, p. 13–26 [in English]

Mishel' M. Mazzaui, Vera B. Moren Genealogiya Timura, Intellektual'nye issledovaniya islama, Ocherki, napisannye v chest' Martina B. Diksona. [Mishel' M. Mazzawi, Vera B. Moren. Timur's genealogy, Intellectual Studies of Islam, Essays written in honor of Martin B. Dixon.]. Izdatel'stvo Universiteta Yuty: Solt-Leik-Siti, 1990, str. 85–125. [in Russian]

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВА КОЧЕВЫХ УЗБЕКОВ В КОНТЕКСТЕ КОНСТРУКТИВИЗМА

Кутулуков Ширзат Пархатович^{1*}

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Казахстан, г. Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kshirzat@gmail.com

Аннотация. Особенности формирования средневековых тюркских государств вызывают сегодня особый интерес ввиду политической обусловленности вопроса для региона. Ревизия национальных историй порождает массу искажений, неточностей и манипуляций как в среде профессиональных историков, так и специалистов других областей. Конструктивистский подход в изучении и определении основных особенностей формирования кочевых государств на территории Центральной Азии является необходимым условием дальнейшего плодотворного исследования идеи тюркского ренессанса. В статье предпринята попытка конструктивистского осмысления формирования Государства кочевых узбеков на территории современного Казахстана.

Ключевые слова: Государство кочевых узбеков, этноним, конструктивизм, история Центральной Азии, исторические войны.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08856359 МОН РК (Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии).

ГТАХР 03.20

КӨШПЕЛІ ӨЗБЕКТЕР МЕМЛЕКЕТІН КОНСТРУКТИВИЗМ ТҮРҒЫСЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кутулуков Ширзат Пархатович^{1*}

¹Р.Б. Сүлейменоватындағы Шығыстану институты. Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kshirzat@gmail.com

Түйіндеме. Орта ғасырлық түркі мемлекеттерінің қалыптасу ерекшеліктері бүгінгі таңда мәселенің аймақтық саяси маңыздылығына байланысты ерекше қызығушылыққа ие. Ұлттық тарихты қайта қарастыру - тарихшылар мен басқа саладағы мамандар арасында көптеген бұрмалаушылықтар, дәл сіздіктер мен манипуляциялық іс-әрекеттерді тудырады. Орталық Азия аумағындағы көшпелі мемлекеттердің қалыптасуының негізгі ерекшеліктерін анықтауда және зерттеуде конструктивтік тәсілді қолдану - түркі ренессанс идеясын одан әрі нәтижелі зерттеудің қажетті шарты болып табылады. Мақалада конструктивтік тұрғыда қазіргі Қазақстан аумағындағы көшпелі өзбектер мемлекетін қалыптастырудың ерекшеліктерін айқындауға әрекет жасалды.

Кілт сөздер: Көшпелі өзбек термемлекеті, этноним, конструктивизм, Орталық Азия тарихы, тарихи соғыстар.

IRSTI 03.20

FEATURES OF THE FORMATION OF THE NOMADIC UZBEK STATE IN THE CONTEXT OF CONSTRUCTIVISM

Kutulukov Shirzat Parkhatovich¹

¹Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov. Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: kshirzat@gmail.com

Abstract. The peculiarities of the formation of medieval Turkic states are of particular interest due to the political conditionality of the issue for the region. The revision of national histories gives rise to a lot of distortions, inaccuracies and manipulations both among professional historians and specialists in other fields. A constructivist approach in exploring and determining the main features of the formation of nomadic states in Central Asia is a prerequisite for further effective research of the idea of the Turkic Renaissance. The article attempts to constructivist understanding of the formation of the State of nomadic Uzbeks on the territory of modern Kazakhstan.

Key words: State of nomadic Uzbeks, ethnonym, constructivism, history of Central Asia, historical wars.

Введение. Человек, живущий в эпоху глобального мира, цифровых решений, универсализации образа жизни и культуры повседневности, казалось бы, способен напрочь отбросить былые дефиниции, которые делали его особенным, отличали от «чужого». Созданы институты и приняты декларации человеческой «одинаковости», в пыль стерлись псевдонауки преждеуспешно доказывавшие превосходство рас и наций. Однако, ни в политическом, ни в академическом поле не перестают утихать споры о прошлом. Эти исторические войны характерны как для развитых демократий, где они выступают как результат социального заказа, так и для авторитарных режимов, которые включают борьбу за историю в обширный инструментарий государственной пропаганды. В любом случае, эти споры представляются нам естественной частью жизни и государства, и общества. Как заметил один из почитаемых автором специалистов по Средней Азии Абашин С.Н.: «Не вызывает лишь сомнения тот факт, что национализм и националистический образ мысли является сегодня мощной силой в среднеазиатском обществе, силой, которая способна и удерживать новые государства от дезинтеграции, и ввергнуть их в пучину конфликтов» (Тишков, Шнирельман, 2007:370).

В данной статье все же, речь пойдет не о споре за исторический факт или явление, а скорее о спорности суждений, которыми современная примордиалистская история по сей день апеллирует, пытаясь воскресить «трупы альтернативных историй» руками публицистов, журналистов и докторов прочих наук, решивших писать историю. Вопрос профессиональных и непрофессиональных историков уже не раз поднимался современными конструктивистами и говорить об этом снова будет лишним. Уместным кажется лишь процитировать одного из ярких специалистов теории национализма Шнирельмана В.А., который пишет: «Например, еще в начале 1980-х гг. мне на рецензию попала рукопись некоего школьного учителя, который обнаружил «русские названия» практически на всех континентах и на этом основании сконструировал древнюю «славянскую цивилизацию... не прошло и десяти лет, как основанные на такого рода построениях версии этнической истории заполнили постсоветское информационное пространство. При этом среди их авторов можно обнаружить и дипломированных специалистов, публиковавших свои оригинальные концепции под грифами научных учреждений» (Петров, Шнирельман, 2011:18). Тут же ученый описывает ситуацию, в которой профессиональный историк, разделяя групповые ценности какой-либо идентичности, способен упускать некоторые научные методы и установки.

Отдельного упоминания заслуживает вопрос удревления истории этноса. Несмотря на довольно высокую распространенность и популярность конструктивистской литературы и общую плодovitость данного направления, в центральноазиатских обществах, все же, адептов примордиалистской концепции меньше не становится. Особенно это касается медиапространства, так как основным заказчиком, помимо собственно социального заказа на глубокую историю, здесь выступает государство. К тому же, данная политика является не просто реакцией на потребности общества, а обретает конкретную форму в программных документах и имеет свои цели и задачи. Помимо принятия таких программ, государства Центральной Азии, как и любые молодые политические нации, реализуют планомерную политику памяти. Показателен комментарий одного из отечественных чиновников относительно идеологизации истории: «...мы восстанавливаем историческую справедливость, ... Да, точка отсчета нашей государственности это 1465 год. Но как этнос мы начали формироваться гораздо раньше. Во времена правления как раз ордынских ханов» (Абаев, 2021). Можно было бы обвинить спикера в квазинаучных манипуляциях, однако, в этом же интервью политик открыто говорит о практической значимости проводимой Казахстаном исторической политики и актуализации традиционных ценностей.

Политика памяти для Казахстана вообще явление не новое, так как Лидер нации Назарбаев Н.А. еще в далеком 1998 г. призывал сохранять центристские позиции в исторических вопросах и хранить память, укрепляя согласие с целью сохранения единства неоднородного казахстанского общества (Назарбаев, 1998:2).

Следует отметить, что все центральноазиатские государства, кроме Туркменистана (по понятным причинам), не решились на повальную декоммунизацию во всех сферах, а деконструкцию старых «историй» проводят планомерно и поступательно. В любом случае, во всех постсоветских

государствах важным идеологическим столпом выступает этно-национальный исторический нарратив. Тут важно выделить такую особенность центральноазиатских историй – подавляющее большинство источников написано арабскими, персидскими, китайскими и только позднее тюркскими авторами. Мы намерено упустили вопрос борьбы за этническое происхождение и наследие этих самых тюркских авторов между центральноазиатскими государствами, ввиду несоответствия такой постановки вопроса конструктивистской методологии. Стоит лишь отметить, что «поделили» этих авторов достаточно топорно – по географическому принципу. Если в Казахстане один из национальных университетов носит имя аль-Фараби, то в Кыргызстане улицы и вуз названы в честь Юсуфа Баласагуни, а в Узбекистане же чаще встречаются имена Алишера Навои и Улугбека.

Относительно того же Навои, в своем «Споре двух языков», написанном в зрелом возрасте, он говорил о богатстве тюркского языка и необходимости его использования как мерила таланта словесности, а также важности написания стихов именно на тюркском языке (Абдуллаев и др., 1970). Подобное увеличение роли тюркской культуры несомненно характерно для всего региона Среднего Востока X-XVI веков, ввиду военно-политических успехов тюркских государств. Как заметила Ауэзова З.-А.М. в своем предисловии к «Диван Лугатат-Турк»: «События X-XI веков привели к тому, что турки-огузы объединили под своим началом большую часть Аббасидской империи, а турки-караханиды стали правителями Трансоксании и Кашгарии» (Ауэзова, 2005:21). Однако, считать весь регион целостным этнокультурным пространством было бы неверным, скорее это было возрождением тюркской культуры в нескольких очагах политического господства при значительном влиянии мусульманской общественно-политической мысли. Например, тот же Махмуд Кашгари, даже говоря о едином тюркском языке, все же отдельно говорит о киргизах, уйгурах, ягма, кипчаках и др., как и более поздние авторы (Ауэзова, 2005).

Интересен тот факт, что некоторые исследователи идут максимально упрощенным путем в деле национализации средневековых тюркских деятелей, как это происходит с личностью Махмуда Кашгари в Кыргызстане. Видимо по причине рождения отца Кашгари в одном из поселений на территории современного Кыргызстана под названием Барскан, местные исследователи сочли правильным называть средневекового филолога Кашгари-Барскани (Чоротегин, 1997). Сложно комментировать подобную вольность в научных методах, но какое-то время Международный Кувейтский Университет в Кыргызстане даже назывался Восточным Университетом им. Махмуда Кашгари-Барскани.

Интересное положение в вопросах исторических войн в Узбекистане. Несмотря на славные традиции востоковедения и тюркологии в стране, данная академическая среда продолжает оставаться местом околонучных споров. Жаркую полемику вызвала статья «Старые проблемы новой узбекской историографии» Мингбаева Н. и Норбоева Ш. (Мингбаев, Норбоев, 2016). Статья на самом деле является своего рода анонимом, да и сами авторы (либо автор) в ней признаются о своем дилетантстве в рассматриваемом вопросе. Все же данная работа вызвала протест и негодование в среде профессиональных историков, а именно реакцию академика Академии наук Узбекистана Ахмадали Аскарова. Не стеснясь в выражениях, в ответ на работу Мингбаева и Норбоева уважаемый специалист в статье «Откуда появились узбеки» говорит о том, что «таким «знатокам» истории не нужны советы специалистов, а наоборот, необходимы покровители, ищущие «грязь под ногтями» (Аскаров, 2016).

Продолжением таких «поисков грязи под ногтями» стала публикация Абдуллаева Р. «Узбеки – их происхождение, государства и цивилизация» (Абдуллаев, 2016). В порыве борьбы с таджикскими историками, узбекский экономист (как он сам себя называет) не забыл включить в так называемую «узбекскую цивилизацию» другие тюркские этнические группы региона (казахов, татар, киргизов и т.д.). Данное исследование не ставит цели подтверждать или опровергать умозаключения узбекских коллег, мы делаем акцент на самом разнообразии исследователей и их предположений относительно собственной истории, а также стремлении максимально «национализировать» и углубить ее.

Материалы и методы. Как известно на рубеже 1420-30-х гг. на территории юга Западной Сибири начинается формирование Государства кочевых узбеков, также известного как ханство Абулхайра, которое сумело на некоторое время подчинить своей власти большинство представителей из династии Шибанидов.

Процесс формирования и функционирования государственного образования кочевых узбеков так или иначе освещен в различных работах отечественных и зарубежных исследователей, а список первоисточников практически не изменился с появления первых работ по данной теме. Чаще всего данный перечень включает «Таварих-и гузида-йи Нусрат-наме» Самарканди, «Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» Масуда бен Усмана Кухистани, «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» Махмуда бен Эмира Вали и «Михман-наме-йи Бухара» Фазлаллаха ибн Рузбихан Исфাহани. Переводы и комментарии к большинству средневековых источников содержатся в «Материалах по истории

Казахских ханств в XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» 1969 года (Пищулина, 1969) и «Сборнике материалов, относящихся к истории Золотой Орды» 1884 года (Тизенгаузен, 1884).

В исследовании применяются традиционные методы такие как нарративный метод, ретроспективный метод, сравнительный метод и др. Кроме того исследование опирается на конструктивистскую теорию этноса, активно разрабатываемую как в течении XX века, так и сегодня. Наиболее видными представителями данного направления являются Андерсон Б., Хобсбаум Э., Хальбвакс М. и др.

Обсуждение. История Государства кочевых узбеков всегда вызывала особый интерес как у современников, так и сегодня. Помимо вышеуказанных первоисточников и сборников материалов, существует определенный пласт исследований по теме. В работе используются труды Якубовского А.Ю. и Веселовского Н.И., как первопроходцев исследования рассматриваемого средневекового государства. Также необходимо отметить работы Бартольда В.В., Семенова А.А. и Иванова П.П., на которые активно ссылается автор одного из фундаментальных трудов по истории ханства Абулхайра Ахмедов Б.А. В зарубежном классическом востоковедении тема кочевых узбеков затрагивалась Дегинем М., Лерхом П., Вамбери А. и Ховорсом Г., а из современников вопрос отражен в исследованиях Шоберлайна-Энгела Д., Хольварта У. и др.

Результаты. Относительно нашей позиции в вопросе истории Государства кочевых узбеков, то здесь уместно будет процитировать С.Н. Абашина, который говорит об узбеках как о «населении восточной части Золотой орды, или «кипчакской степи» (Абашин 2007:20) Тут же Абашин соглашается с Якубовским А.Ю., утверждавшим что «...не было такой отдельной народности или племени, которое бы носило имя узбеков. Последнее наименование носит чисто собирательный характер...» (Греков, Якубовский, 1998:227). Таким образом, мы вовсе не утверждаем, что узбеки как этническая группа появилась лишь в период становления советской власти, а скорее выступали как военно-политическая опора средневековых государств на территории современного Узбекистана.

По вопросу этнонима узбек, современный казахстанский исследователь Сабитов Ж.М. отмечает, что «он не был самоназванием этноса сложившегося на Востоке улуса Джучи, такого этноса и не существовало, был один кочевой этнос на территории Золотой Орды, который в арабских, русских и европейских источниках назывался татар, а в Средней Азии узбек» (Сабитов, 2011:172). В своем исследовании он также ссылается на канонические источники по Государству кочевых узбеков. Показательна цитата Мухаммед Хайдара Дулати, где среди прочих изречений в главе о сопротивлении эмиров Исен-Буге хану говорится: «улус узбеков после смерти Абул-Хайр хана пришел в расстройство, там возникли большие разногласия и большинство (людей) ушло к Кирай хану и Джанибек хану, так что число их достигло двухсот тысяч человек и их стали называть узбек-казаками» (Урунбаева, Джалилова, 1996:106).

Улус Джучи - как известно, с начала XIV в. окончательно распался на два независимых государства: известную в истории как Золотая Орда - Кок-Орду (Синяя Орда) и Ак-Орду (Белая Орда). Несмотря на то, что Ак Орда была поставлена в зависимое положение от Золотой Орды, однако, во главе ее стояла особая династия Джучидов. В Белой Орде правили в большей части потомки Шибана и Орда-Ичена, в то время как в Золотой Орде власть была в руках потомков Бату-хана и Туга-Тимура. Все же следует отметить, что после смерти Джанибека в 1359 г., Золотая Орда стала ареной борьбы за превосходство между потомками Шибана, Орды и Туга-Тимура.

Раздоры, охватившие Золотую Орду в 60-х годах XIV в., и стремление к власти многочисленных потомков Джучи в определенной мере освещены в исторической науке. В той же степени они объясняют успех Абулхайр-хана на восточной части Дешт-и Кипчака в первой половине XV в.

Как известно - между 1360 и 1380 гг., т. е. до прихода к власти Тохтамыша в Белой и в Золотой Орде, у власти последней поочередно побывало более 25 борющихся между собой ханов (Греков, Якубовский, 1998:272). Уже в 70-х годах XIV в. в Золотой Орде феодальная междоусобица разгорелась с новой силой, а наиболее активными ее участниками оказались Шибаниды.

В «Родословном древе Тюрков» хивинский хан и историк Абу-л-Гази утверждает, что после того, как Менгу-Тимур стал правителем Золотой Орды (1266–1280), в отношении своих родственников как старших, так и младших он действовал согласно распоряжениям Бату-хана и поэтому владение в Белой Орде отдал хану Бахадуру, сыну хана Шибана» (Саблуков, 1905:152). Это также подтверждает Махмуд ибн Вали в «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» («Море тайн, относительно доблестей благородных») (Пищулина, 1969:347). Естественно возникает предположение, что Бахадур-хан был основателем Сарайчика. В любом случае Сарайчик XIV века был значительным городом и был знаком европейским купцам, в особенности торговцам Генуи, как важный торговый перевалочный пункт между Азией и Европой, а караваны, которые направлялись в Ургенч, Бухару и дальше, шли через Сарайчик. Кроме того, о Сарайчике в XVI в.

упоминают как о важном купеческом городе, куда приезжали с товарами и русские купцы (Ахмедов, 1965:35).

Раздираемая междоусобицей и борьбой за престол, прежде единая и сильная Золотая Орда с начала 1460-х годов распалась на части. Самыми большими уделами среди них были Мамаева Орда (западная часть Золотой Орды), находившаяся на правом берегу Волги, а также удел, называемый русскими летописцами «Заяицкой» или «Синей», а восточными Ак-Ордой, осуществлявший власть над землями, расположенными к востоку от Волги и Урала. Таким образом, главными претендентами на власть в Золотой Орде выступали потомки Туга-Тимура, Орда-Ичена и Шибана.

Пока Золотая Орда в результате смут и династической борьбы все стремительней клонилась к закату, в это время Белая Орда постепенно усиливалась, особенно при Тохтамыше, который в 1380-81 гг. смог объединить обе Орды: Золотую и Белую (Греков, Якубовский, 1998:316). Приложив достаточно усилий к тому, чтобы восстановить былую силу Золотой Орды, Тохтамыш достиг значительных успехов в этом деле.

Важным событием того времени стало произошедшее в июне 1391 г. крупнейшее сражение в долине р. Кондурча (современная Самарская область) между Тимуром и Тохтамышем. В битве при Кондурче Тохтамыш потерпел сокрушительное поражение и бежал с поля боя с остатками сил (Греков, Якубовский, 1998). Тамерлан, овладев Сараем, разграбил его. Вскоре же, в 1395 г. Тохтамыш снова взял Сарай и попытался укрепить свое положение в Золотой Орде, однако в следующем 1396 г. новый правитель Золотой Орды Тимур-Кутлуг разбил его и взял Сарай.

Первую четверть XV в. можно охарактеризовать усилением борьбы и смут в Золотой Орде, о чем говорит тот факт, что только с 1400 по 1417 на ее троне правилось восемь ханов из Чингисидов. Стоит отметить, что и в Белой Орде после поражения Тохтамыша в 1395 г. междоусобицы и смуты усилились, а сама Орда с 1480-х годов стала именоваться Узбекским улусом (Ахмедов, 1965:38).

В 1396 г. Тимур-Кутлуг победил Тохтамыша и окончательно завладел Сараем. Так Тимур-Кутлуг стал правителем Золотой Орды, а правителем Узбекского улуса стал ставленник Тамирлана Койричак-оглан - один из сыновей Урус-хана, который в годы острой вражды между Тохтамышем и Тамерланом находился в свите последнего. В дальнейшем, в 1418-1419 гг. власть над Узбекским улусом оспаривали сын Койричак-оглана - Борак-оглан и потомок Туга-Тимура - Улуг Мухаммед. В этой борьбе в конечном итоге верх одержал Улуг Мухаммед. Судя по всему, уже летом 1423 г. Борак-оглан одолел Улуг Мухаммеда и захватил трон Узбекского улуса. Как сообщает Абд ар-Раззак Самарканди - в 1422-1423 гг. Борак-оглан овладел большей частью Узбекского улуса (Тизенгаузен, 1941:196). Однако, Борак недолго продержался у власти и был убит в 1428/29 г.

Относительно междоусобной борьбы в Узбекском улусе были определены основные тенденции. По этому поводу автор «Истории человечества в разные эпохи» («Икд ал-джуман фи тарихах аз-Заман») Бадр ад-Дин аль-Айни сообщает, что в 1424-25 г. неурядицы и смуты в Дешт-и Кипчаке еще более усилились и «одержало там верх несколько лиц из рода ханского» (т. е. Чингизидов) и что «каждый из них правил своим краем и ни у одного дело не шло на лад» (Тизенгаузен, 1941: 533).

В связи с этим следует сказать несколько слов об улусе Шибана. Во-первых, сложно определить точные границы данного улуса. Исходя из данных Абу-л-Гази, Шибан летом кочевал на обширной территории между реками Тобол, Урал, Илек, Ирғиз и предгорьем Урала, зимой же - в бассейне Аральского моря, по рекам Сары-су, Чуй-су и в низовьях Сырдарьи (Саблуков, 1905:160). По утверждению же Махмуда ибн Вали, то при наследнике Шибана Бахадуре власть потомков распространялась и на Ак-Орду (Пищулина, 1969:347). Более того, достоверно неизвестно и другое - когда и от кого принял Шибан свой улус. У Рашид-ад-Дина, Джувейни и других ранних авторов об этом информации не содержится (Пищулина, 1969). Частичные сведения об этом можно встретить в названном выше сочинении Абу-л-Гази и у Махмуда ибн Вали. Однако, обе работы составлены в середине XVII в., и если судить по их содержанию, то Шибан получил свой улус от Бату-хана в 1238 г.

Ввиду отсутствия сведений в источниках нам практически неизвестна политическая история улуса Шибана вплоть до 1430-х годов. Абу-л-Гази и Махмуд ибн Вали только перечисляют имена ханов, правивших улусом после Шибана, Бахадур, Джучи-бука, Бада-кула, Минг-Тимура, Фулада (Пулада) (Пищулина, 1969:347). Абу-л-Гази утверждает, что после Фулада хана его сыновья Арабшах и Ибрахим поделили отцовский удел (Саблуков, 1905:162) После кончины Ибрахима трон занял его младший сын Давлат-шейх-оглан, отец хана Абулхайра (Пищулина, 1969:349). Это фактически все, что известно об улусе Шибана XIII—XIV вв.

В связи с вышесказанным особого внимания заслуживают свидетельства Махмуда ибн Вали о том, что после кончины Давлат-шейх-оглана в среде Шибанидов усилилась борьба за трон, и вследствие этого его малолетний сын Абулхайр был лишен власти. Власть в улусе Шибана была захвачены сперва Суфи, а после, его сыном Джумадук-ханом.

Махмуд-ходжа был еще одним ханом, самостоятельно правившим в улусе Шибана. Он был потомком Минг-Тимура и в начале XV в. считался одним из выдающихся государей той эпохи. В 20-х годах XV в. город Тура, а также земли, прилегавшие к нему, находились в руках Адаб-бека и Кепек-бека - предводителей племени буркут. На левом берегу Атбасара, правого притока Ишима, самостоятельно правил Мустафа-хан - еще один кочевой узбекский хан.

Смуты и неурядицы, которые начались в Золотой Орде с 1360-х годов, стали одной из главных причин, поспособствовавших успеху кочевых узбеков и хана Абулхайра. Другой причиной, которая способствовала образованию государства кочевых узбеков и распространению их влияния на западную часть Хорезма и среднее течение Сырдарьи, была жестокая междоусобная борьба за трон среди Тимуридов, которая началась в 1405 году - сразу же после смерти Тимура.

По свидетельствам Махмуда ибн Вали, улус Шибана вскоре после захвата власти Джумадук-ханом был охвачен междоусобицами. Хан Джумадук выступил против мангытских повстанцев, но в кровопролитной битве потерпел неудачу. Он сам и многие предводители его войска попали в плен. Среди пленных оказался и юный Абулхайр, который командовал тогда левым крылом. Однако, Абулхайру не только сохранили жизнь, но и оказали поддержку при приходе к власти, особенно Алаша-бахадур и СаригУсман. Два года спустя после избрания ханом Абулхайра, перед походом кочевых узбеков на Хорезм в 1430-31 гг., к Абулхайру присоединился внук Ёдыгея Ваккас-бий - предводитель мангытов (Пищулина, 1969:150).

Бесконечная борьба улусов и племен, сопровождавшаяся ограблением друг друга, мотивировала кочевых феодалов сплотиться вокруг сильного военного предводителя - хана способного создать такой государственный аппарат, который был в состоянии держать в повиновении податные массы. Государство кочевых узбеков возникло на развалинах улуса Джучи. Все же оно не было первым кочевым государственным образованием, а лишь возрождением или повторением такого рода образований, как империи гуннов, тюрок и других кочевников Центральной Азии.

Абулхайр ставил перед собой задачу не только объединить улус Шибана, но и конечно же распространить свою власть на все земли, расположенные к востоку от р. Урал, т. е. некогда подчиненные Золотой Орде. В 1428-29 гг. был предпринят поход на Туру. Правители Туры Кепек-ходжа, Адаб-бек и городская знать подчинились Абулхайру без сопротивления. Тура стала столицей государства Шибанидов после прочтения хутбы и чеканки монеты от имени Абулхайр-хана. Город оставался столицей вплоть до 1446 г (Ахмедов, 1965:48).

В 1430 году Абулхайр выступил против указанного выше Махмуд-ходжи, разбив его у берегов Тобола. По приказу Абулхайра Махмуд-ходжа был взят в плен и убит. Разграбив орду и присоединив улус Махмуда-ходжи, Абулхайр вернулся в Туру. Таким образом, за очень короткий промежуток между 1428-1431 гг. Абулхайр смог собрать воедино практически весь улус Шибана и установить свое господство над ним. Как сказано в «Бахр ал-асрар», Абулхайр-хан объявил независимость своего улуса от правивших тогда в Золотой Орде потомков Туга-Тимура. Таким образом, можно сделать вывод, что последние правители улуса Шибана (Давлат-шейх, Джумадук, Махмуд-ходжа) в некоторой степени зависели от потомков Туга-Тимура (Пищулина, 1969:349).

Формирование больших кочевых политических объединений всегда вело к крупным внешним завоеваниям, так как война для кочевых феодалов была, во-первых, средством обогащения, а во-вторых средством ослабления общественных противоречий внутри своего племени и рода (Васютин, 2009:246). В 1431-32 гг. на Хорезм был предпринят большой поход кочевых узбеков. В «Тарих-и Абулхайр-хани» подчеркивается, что хан Абулхайр преследовал в данном случае однозначную цель – захватить Хорезм (Пищулина, 1969:150).

Правитель Хорезма тимурид эмир Ибрахим и его войско не оказали серьезного сопротивления кочевым узбекам, и хан Абулхайр без труда захватил хорезмскую столицу Ургенч. Абулхайр-хан пытался заручиться поддержкой среди местной знати и духовенства Хорезма с целью закрепить за собой эту богатую и культурную область Средней Азии. Все же кочевые узбеки вскоре вынуждены были оставить Хорезм. В «Тарих-и Абулхайр-хани» это объясняется плохим климатом Хорезма (Пищулина, 1969:152). Другой автор - Абд ар-Раззак Самарканди объясняет исход узбеков из Хорезма тем, что Шахрух направил против них огромное войско (Тизенгаузен, 1884:198).

Тем временем, сыновья Кичик Мухаммада: Ахмад-хан и Махмуд-хан, кочевавшие в то время в приаральских степях и владевшие Астраханью, объединившись, угрожали вторжением в улус Абулхайра. Вскоре после возвращения из Хорезма и тщательной подготовки Абулхайр-хан выступил в поход против Ахмад-хана и Махмуд-хана. В Тарих-и Абулхайр-хани говорится, что Абулхайр-хан одержал бесспорную победу над сыновьями Кичик Мухаммада и взял их ставку Орду-базар, который, когда-то был ставкой Бату-хана (Пищулина, 1969:155). Умело воспользовавшись усилением междоусобиц и смут в Золотой Орде, Абулхайр-хан значительно

упрочил свое влияние в западной части Дешт-и Кипчака. В последующие 15 лет - с 1434 по 1446 Абулхайр уже не вел больших войн с целью расширения своих владений.

С середины 1440-хх Абулхайр-хан все же возобновил завоевательные походы. Вторжению Абулхайра в область по среднему течению Сырдарьи благоприятствовала усилившаяся междоусобица и смуты как в соседнем Моголистане, так и в государстве Тимуридов. К тому же над своим противником Мустафа-ханом в 1446 г. Абулхайр одержал крупную победу.

Феодалная раздробленность в Моголистане достигла таких масштабов, что, по свидетельствам Мухаммад Хайдара, феодалы были предоставлены самим себе и большинство феодалных владетелей ощущали себя совершенно независимыми. Умело используя сложности Шахруха и политическую разрозненность Моголистана, Абулхайр-хан в 1446 г. захватил несколько городов-крепостей, расположенных по берегам Сырдарьи: Аркук, Ак-Курган, Сыгнак, Узгенд и Сузак (Пищулина, 1969:159). Уже с 1446 г. Сыгнак стал столицей улуса Абулхайра и оставался ею до 1468-69 г. т. е. до падения этого государства.

Подойдя к Сырдарье, узбеки оказались непосредственными соседями государства Тимуридов и стали активно вмешиваться в борьбу Тимуридов за престол, а своими постоянными набегами, которые сопровождались грабежами и разбоями, беспокоили население оседлых территорий Мавераннахра.

В 1430-1440-хх Абулхайру пришлось вступить в упорную борьбу с сепаратизмом узбекской кочевой знати, в частности султанов Чингизидов. Все же несмотря на общие успехи, Абулхайру не удалось сломить сопротивления некоторых султанов. Например, непобежденными остались сыновья Бурака – Жанибек и Кирей, сын Хаджи Мухаммад-хана Ибак-хан, а также Бурке-султан, сын султана Ядгара. Самым масштабным сепаратистским движением против Абулхайр-хана и его государства стало выступление Мустафы - крупного узбекского степного хана. Сражение между ними было очень кровопролитным и произошло на левом берегу Атбасара, где Мустафа-хан потерпел сокрушительное поражение (Пищулина, 1969:156-158).

Одной из важных причин, которые привели к падению государства Абулхайра, стало крупное столкновение кочевых узбеков с калмыками недалеко от Сыгнака в 1457 г. Они под предводительством Уз-Тимур-тайши появились на берегу Сыр-Дарьи Весной 1457 г. Недалеко от Сыгнака и Кук-кашанэ, в местечке Нур-тукай произошло кровопролитное сражение между кочевыми узбеками и калмыками, в результате которого узбеки потерпели поражение (Пищулина, 1969:169).

В том сражении погибли предводители узбекского войска, султаны Ахмад и Бахтияр. Абулхайр-хан вынужден был отступить и с остатками сил укрыться за стенами Сыгнака. Разграбив окрестности городов Ясы, Ташкента и Шахрухии, калмыки ушли в Чуйскую долину. В «Нусрат-намэ» говорится, что после тех событий Уз-Тимур-тайши увел с собой трехлетнего внука Абулхайр-хана, султана Махмуда, брата Шайбани-хана, и он находился при хане калмыков 7 лет (Пищулина, 1969:17). Возможно, согласно мирному договору, заключенному между узбеками и калмыками, молодой султан был увезен в залог, а хан Абулхайр был вынужден признать в тот момент верховную власть калмыцкого предводителя.

Общеизвестно, что власть Абулхайра перешла к его второму сыну, Шайх-Хайдар-хану. При Шайх-Хайдаре все противники Абулхайра объединившись и начали активную борьбу с ним. По свидетельству Бенаи, правление наследника Абулхайра было недолгим, а в первые же дни его правления значительная часть племен и родов откололись и покинули его (Пищулина, 1969:99).

Кочевые узбеки во главе с Шайбани-ханом за достаточно короткое время с 1501 по 1506 г. установили свое господство над Мавераннахром и Хорасаном. Все же после кончины Шайбани-хана феодалная междоусобица в ханстве усилилась, а вследствие этого Хорасан уже перешел под власть династии Сефевидов. Мавераннахр в то время распался на мелкие уделы наследников Шайбани-хана. После продолжительной и кровопролитной борьбы Абдулла-хану II удалось объединить страну, однако, после его кончины в государстве вновь победила феодалная раздробленность. С того момента Мавераннахр распался на два независимых ханства – Бухарское, где у власти оказались предводители мангытов, и Хивинское во главе с кунгратами. Уже в конце XVII в. в Фергане появилось третье независимое ханство со столицей в Коканде, а во главе его стояли предводители племени минг. Таким образом, кочевые узбеки продолжали играть важную роль в политической жизни Средней Азии и в XVI–XIX вв.

Заключение. Хотелось бы отметить, что текущие результаты исследования Государства кочевых узбеков не является исчерпывающими и содержат достаточно вопросов для дальнейшего изучения. Например, видный исследователь, историк и археолог юга Западной Сибири Маслюженко Д.Н. в своем анализе историографии по начальному периоду Узбекского ханства, опираясь на значительный ссылочный аппарат, дает заключение о том, что «Предпринятый нами анализ историографии этой проблемы показывает значительные расхождения между большинством авторов, занимавшихся данной темой на протяжении последнего столетия, и, следовательно, требует нового анализа источников вне сложившейся историографической традиции» (Маслюженко, 201:57).

Согласно первоисточникам, касающихся истории кочевых узбеков, основополагающей дефиницией данной эпохи была родовая идентичность. В многочисленных средневековых трудах вместе с собственно именем человека используется уточнение его рода. В то же время этноним узбек, не столь широко использовавшийся в тот период, сложно соотносить с современным его значением, так как, во-первых, ни в одном источнике периода он не носит этнический окрас, а во-вторых, не соответствует критериям даже критериям конструктивистского понимания этничности.

Можно бесконечно вести споры о том произошли ли казахи от узбеков или наоборот, мы полагаем, что такая полемика не достойна внимания научной общественности. Правильнее на наш взгляд будет согласиться с ситуативностью понятия этничности, как категории, которая конструируется в отношениях между людьми и в определённом социальном контексте, а интеллектуалам и государству отвести роль исполнителя и заказчика. Важно отметить, что такое положение вещей вовсе не новая ситуация для региона, ведь в период расцвета правления тюркских династий на всем Среднем Востоке появляются и тюркские интеллектуалы, стремившиеся к возвышению тюркского языка и спровоцировавшие тюркский ренессанс.

Благодарности. Выражаю искреннюю признательность Камалову А.К и Каримовой Р.У. за помощь в поиске материала для подготовки статьи и всемерную поддержку исследовательских поисках. Статья выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН проекта AP08856359 (Тюркский ренессанс (X–XVI вв.) в контексте интеллектуальной истории Центральной Азии).

Литература

Абаев о Золотой орде: Мы восстанавливаем историческую справедливость. <https://www.nur.kz/politics/power/1920576-abaev-o-zolotoy-orde-my-vosstanavlivaem-istoricheskuyu-spravedlivost/> дата обращения: 04.07.2021

Абашин С.Н. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. СПб.: Алетейя, 2007. 312 с. Абдуллаев В.А. и др. Алишер Навои. Сочинения в 10 томах. Ташкент: «Фан», 1970. Т. 10. 195 с.

Абдуллаев Р. Узбеки – их происхождение, государства и цивилизация. <https://fundamental-economic.uz/article/Узбеки-их-происхождение-государств/> дата обращения: 20.06.2021

Аскаров А. Откуда появились узбеки. <https://ia-centr.ru/publications/otkuda-poyavilis-uzbeki/> дата обращения: 20.06.2021

Ауэзова А.М. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугатат-Турк. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. Москва: Наука, 1965. 180 с.

Васютин С.А. Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего Средневековья (отечественная историография и современные исследования). Барнаул: Изд-во Алт. унта, 2009. 400 с.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая орда и её падение. Москва, 1998. 505 с.

Маслюженко Д.Н. Начальный этап функционирования Узбекского ханства Абу-л-Хаир-хана в отечественной историографии. Вестник КГУ, 2011. №3. 134 с.

Мингбаев Н., Норбоев Ш. Старые проблемы новой узбекской историографии. <https://centrasia.org/newsA.php?st=1456152120> дата обращения: 20.06.2021

Назарбаев Н. А. Хранить память, крепить согласие // Мысль. 1998. № 3.

Петров А.Е., Шнирельман В.А. Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов. Москва: ИА РАН, 2011. 381 с.

Пищулина К.А. и др. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 655 с.

Сабитов Ж.М. О происхождении этнонима узбек и «кочевых узбеков». Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. 276 с.

Саблуков С. Родословное древо Тюрков хивинского хана Абуль-Гази. Казань, 1905. 224 с.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. 1-е изд. Том I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1884. 564 с.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды / Акад. наук СССР, Ин-т востоковедения. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. 605 с.

Тишков В.А., Шнирельман В.А. Национализм в мировой истории. Москва: Наука, 2007. 601 с.

Урунбаева А., Джалилова Р.П. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент: Издательство Фан, 1996. 728 с.

Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) и его словарь «Дивану лугати-т-турк» (1072–1077. Бишкек: Кыргызстан, 1997. 169 с.

References

Abaev o Zolotoj orde: My vosstanavlivaem istoricheskuyu spravedlivost' [Abaev about the Golden Horde: We restore historical justice] <https://www.nur.kz/politics/power/1920576-abaev-o-zolotoy-orde-my-vosstanavlivaem-istoricheskuyu-spravedlivost/> date of appeal: 04.07.2021 [In Russian]

Abashin S.N. Nacionalizmy v Srednej Azii: v poiskah identichnosti. [Nationalisms in Central Asia: In Search of Identity]. Sankt-Peterburg: Aleteya, 2007. 312 s. [In Russian]

Abdullaev V.A. i dr. Alisher Navoi. Sochineniya v 10 tomah. [Alisher Navoi. Works in 10 volumes]. Tashkent: «Fan», 1970. T. 10. 195 s. [In Russian]

Abdullaev R. Uzbeki – ih proiskhozhdenie, gosudarstva i civilizaciya. [Uzbeks - their origin, states and civilization] <https://fundamental-economic.uz/article/Uzbeki-ih-proiskhozhdenie-gosudarstv/> date of appeal: 20.06.2021 [In Russian]

Askarov A. Otkuda poyavilis' uzbeki. [Where did the Uzbeks come from] <https://ia-centr.ru/publications/otkuda-poyavilis-uzbeki/> date of appeal: 20.06.2021 [In Russian]

Auezova Z.-A.M. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. [Mahmud al-Kashgari. DivanLugat at-Turk]. Almaty: Dajk-Press, 2005. 1288 s. [In Russian]

Ahmedov B.A. Gosudarstvo kochevyh uzbekov. [State of nomadic Uzbeks] Moskva: Nauka, 1965. 180 s. [In Russian]

Vasyutin, S.A. Social'no-politicheskaya organizaciya kochevnikov Central'noj Azii pozdnej drevnosti i rannego Srednevekov'ya (otechestvennaya istoriografiya i sovremennye issledovaniya). [Socio-political organization of Central Asian nomads late antiquity and the early Middle Ages (domestic historiography and current research)] Barnaul, 2009. 400 s. [In Russian]

Grekov B. D., Yakubovskij A. Yu. Zolotayaorda i eyo padenie. [The Golden Horde and its Fall]. Moskva, 1998. 505 s. [In Russian]

Maslyuzhenko D.N. Nachal'nyj etap funkcionirovaniya Uzbekskogo hanstva Abu-l-Hair-hana v otechestvennoj istoriografii. [The initial stage of the functioning of the Uzbek Khanate of Abu-l-Khair Khan in domestic historiography] Vestnik KGU, 2011. №3. 134 s. [In Russian]

Mingbaev N., Norboev Sh. Staryeproblemynovojuzbekskojistoriografii. [Old problems of new Uzbek historiography] <https://centrasia.org/newsA.php?st=1456152120> data obrashcheniya: 20.06.2021 [In Russian]

Nazarbaev N.A. Hranit' pamyat', krepit' soglasie [Keep memory, strengthen consent] // Mysl'. 1998. № 3. [In Russian]

Petrov A.E., Shnirel'man V.A. Fal'sifikaciya istoricheskikh istochnikov i konstruirovaniye etnokraticeskikh mifov. [Falsification of historical sources and construction of ethnocratic myths] M.: IA RAN, 2011. 381 s. [In Russian]

Pishchulina K.A. i dr. Materialy po istorii Kazahskikh hanstv XV—XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenij). [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries. (extracts from Persian and Turkic writings)]. Alma-Ata: Nauka, 1969. [In Russian]

Sabitov Zh.M. O proiskhozhdeni i etnonima uzbeki «kochevyh uzbekov». [About the origin of the ethnonym Uzbek and “nomadic Uzbeks”] Zolotoordynskaya civilizaciya. Sbornik statej. Vypusk 4. Kazan': OOO «Foliant», Institutistorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011. 276 s. [In Russian]

Sablukov S. Rodoslovnnoe drevo Tyurkov hivinskogo hana Abul'-Gazi [Family tree of the Türks of the Khiva Khan Abul-Gazi]. Kazan', 1905. 224 s. [In Russian]

Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy. [The collection of materials relating to the history of the Golden Horde] 1-e izd. Tom I. Izvlecheniya iz sochinenij arabskikh. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk, 1884. 564 s. [In Russian]

Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, odnosyashchihsya k istorii Zolotoj ordy [The collection of materials relating to the history of the Golden Horde]. Moskva; Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1941. 605 s. [In Russian]

Tishkov V.A., Shnirel'man V.A. Nacionalizm v mirovoj istorii. [Nationalism in world history]. Moskva: Nauka, 2007. 601 s. [In Russian]

Urunbaeva A., Dzhaliilova R.P. Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-I Rashidi. [Mirza Muhammad Haydar. Tarikh-i Rashidi]. Tashkent: Izdatel'stvo Fan, 1996. 728 s. [In Russian]

Chorotegin T.K. Mahmud Kashgari (Barskani) i ego slovar' «Divanulugati-t-turk» (1072–1077). [Mahmud Kashgari (Barskani) and his dictionary “Divanulugati-t-turk” (1072-1077)] / Bishkek: Kyrgyzstan, 1997. 169 s. [In Russian]

**СУЛТАН УРАЗ-МУХАММЕД И КАЗАХСКО-РУССКИЕ
ПОСОЛЬСКИЕ СВЯЗИ В КОНЦЕ XVI В. (ПО МАТЕРИАЛАМ РГАДА)****Лапин Николай Сергеевич^{1*}ID**¹Институт истории государства КН МОН РК, Казахстан, г. Нур-Султан*Автор-корреспондент
E-mail: lapin.79@mail.ru

Аннотация. Целью статьи является изучение места и роли будущего касимовского хана Ураз-Мухаммеда в ходе казахско-русских переговоров в 1595 гг.

Источниковой основой статьи являются материалы Российского государственного архива древних актов (г. Москва, Россия). Эти материалы были сверены с копиями, имеющимися в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (г. Алматы) и Научном архиве РГП «Ғылым Ордасы» (г. Алматы). Кроме того, были изучены все опубликованные по проблеме документы.

В ходе работы было установлено, что доминирующее в историографии мнение о том, что место Ураз-Мухаммеда ограничивалось только лишь попыткой его освобождения, и это стало главной целью посольства, направленного казахским ханом Таваккулом в Москву в 1594-1595 гг. является неверным.

Согласно архивным документам, Ураз-Мухаммед провел не одну как принято считать, а не менее трех встреч с казахским послом Кул-Мухаммедом. Анализ источников ясно показывает, что казахский султан и будущий хан Касимова Ураз-Мухаммед сыграл заметную роль и имел непосредственное отношение к установлению посольских контактов Казахского ханства и Русского государства.

Ключевые слова: Казахское ханство, Россия, Ураз-Мухаммед, посольства, РГАДА, документы.

Статья выполнена в рамках реализации проекта № AP08956348 МОН РК

ҒТАМР 03.20**СУЛТАН ОРАЗ-МУХАММЕД ЖӘНЕ XVI ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОРЫС
ЕЛШІЛІК БАЙЛАНЫСТАРЫ (РМЕАА МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)****Лапин Николай Сергеевич^{1*}ID**¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.*Автор-корреспондент
E-mail: lapin.79@mail.ru

Түйіндеме. Мақаланың мақсаты – 1595 жылдардағы қазақ-орыс келіссөздері кезіндегі болашақ Касимов ханы Ораз-Мұхаммедтің орны мен рөлін зерттеу. Мақаланың деректік негізі автордың Ресей мемлекеттік ежелгі актілер архивінде (Мәскеу қ., Ресей) анықтаған материалдары болып табылады. Бұл материалдар ҚР Орталық мемлекеттік архиві (Алматы қ.) және «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми архивіндегі (Алматы қ.) көшірмелермен тексерілді. Сонымен қатар, тақырып бойынша жарияланған барлық құжаттар жүйеленіп, зерттелді.

Деректерге жасалған талдау қазақ сұлтаны және болашақ Касимов ханы Ораз-Мұхаммедтің маңызды рөл атқарғанын және Қазақ хандығы мен Ресей мемлекетінің елшілік байланыстарын орнатуға тікелей байланысты екенін анық көрсетеді. Архив құжаттарында көрсетілгендей, Ораз-Мұхаммед, бұрын айтылғандай қазақ елшісі Құл-Мұхаммедпен бір емес, үш кездесу өткізген. Дәл осы кездесулер кезінде Тәуекел ханның Мәскеуге өз елшілігін жіберуіне себеп болған қазақ тарапының ұстанымы айтылды. Сонымен қатар, Ораз-Мұхаммед қазақ-иран елшілік қарым-қатынастарына тікелей ықпал етті.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Ресей, Ораз-Мұхаммед, елшіліктер, РМЕАА, құжаттар.

**SULTAN URAZ-MUKHAMMED AND KAZAKH-RUSSIAN AMBASSADOR
RELATIONS AT THE END OF THE XVI CENTURY (ACCORDING TO RGADA MATERIALS)****Lapin Nikolay Sergeevich¹ID**¹Institute of History of the State CS MES RK, Kazakhstan, Nur-Sultan

* Corresponding author

E-mail: lapin.79@mail.ru

Abstract. The purpose of the article is to study the place and role of the future Kasimov Khan Uraz-Muhammad during the Kazakh-Russian negotiations in 1595. The source base for the article was materials identified by the author in the Russian State Archive of Ancient Acts (Moscow, Russia). These materials verified with copies available in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Almaty) and the Scientific Archive of the Republic State Enterprise "Gylym Ordasy" (Almaty). In addition, all documents published on the problem systematized and studied.

An analysis of the sources clearly shows that the Kazakh sultan and the future Khan Kasimov, Uraz-Muhammad, played a significant role and directly related to the establishment of embassy contacts of the Kazakh Khanate and the Russian state. Uraz-Muhammad, as shown by archival documents, held not one meeting as previously thought, but not less than three meetings with the Kazakh ambassador Kul-Muhammad. It was during these meetings that the positions of the Kazakh side were voiced, those goals that prompted Khan Tavakkul to send his embassy to Moscow. In addition, Uraz-Mohammed directly facilitated Kazakh-Iranian embassy relations.

Key words: Kazakh Khanate, Russia, Uraz-Mohammed, embassies, RSAAA, documents.

Введение. Среди имен постзолотоордынского средневековья правитель Касимовского ханства, казахский султан/царевич Ураз-Мухаммед занимает особое место. В значительной степени это связано с его непростой и яркой даже для того времени судьбой. Являясь прямым потомком казахских ханов, он потенциально мог стать претендентом на власть в Казахской степи, однако волею судьбы взошел на престол вдали от своей родины в Касимове в 1600 г. и вплоть до своей смерти оставался главой этого тюрко-мусульманского владения в пределах Русского государства.

Большая часть жизни Ураз-Мухаммеда связана с историей России куда он был доставлен в юном возрасте после того как был задержан тобольским воеводой Даниилом Чулковым в 1588 году. Больше никогда не быв на родине, тем не менее, Ураз-Мухаммеду удалось сыграть свою роль в отношениях Казахского ханства и Русского государства, попытка восстановления которых относиться к концу XVI столетия.

С другой стороны, не смотря на явное значение и даже своего рода «популярность» личности Ураз-Мухаммеда отдельных строго академических, научных исследований, в которых были бы подробно освещены все аспекты его жизни и деятельности не так много. Отдельные этапы его жизни не только детства и юности, но и в более позднее время, в том числе в статусе касимовского хана далеко не всегда полны и ясны. Это во многом связано с весьма ограниченным кругом источников, которые позволили бы достоверно изучить все обстоятельства его жизни. Между тем судьба Ураз-Мухаммеда представляет интерес не только для изучения истории Касимовского ханства, которое он возглавлял последние десять лет жизни или истории Смуты в Русском государстве в начале XVII века, в которой он сыграл свою роль. Особое место Ураз-Мухаммед занял и в истории казахско-русских отношений, становление которых относиться как раз к XVI столетию.

Целью данной статьи является изучение на основе архивных документов вопроса об участии и роли находившегося в России султана Ураз-Мухаммеда в ходе казахско-русских переговоров во время пребывания в России казахского посольства Кул-Мухаммеда (1594-1595 гг.) и подготовке ответного русского посольства Вельямина Степанова в ставку казахского хана Таваккула (1595 г.).

Для реализации поставленной цели необходимо будет решить следующие задачи: проанализировать и критически осмыслить выявленный массив историографии по вопросу участия Ураз-Мухаммеда в казахско-русских посольских связях; собрать и осмыслить материалы, связанные с изучаемым вопросом, в первую очередь хранящиеся в Российском государственном архиве древних актов (г. Москва, Россия); установить, еще нерешенные в историографии или решенные только частично отдельные вопросы казахского посольства, такие как датировка, цели, ход переговоров и ряд других; на основе совокупности исторических источников показать, действительную роль и место Ураз-Мухаммеда в ходе казахско-русских дипломатических контактов в 1590-е гг.

Материалы и методы. Весь массив исторических письменных источников для изучения обстоятельств установления дипломатических отношений Казахского ханства и Русского государства в 1594-1595 гг. отложился в Российском государственном архиве древних актов (РГАДА) (фонд № 122 «Киргиз-кайсацкие дела - (коллекция) из фондов Посольского приказа и Посольской канцелярии»). Отдельные копии документов посольства из РГАДА хранятся в двух архивах Казахстана. В Центральном государственном архиве Республики Казахстан хранятся микрофильмированные копии, сделанные в начале 2000-х гг. (фонд № 2300 «Коллекции копий документов по истории Казахстана, поступивших из зарубежных архивов») (ЦГА РК, 72,73,75). В Научном архиве «Ғылым ордасы» хранятся выписки, из документов посольства, сделанные в 1950-е гг. сотрудником Института истории и этнографии АН КазССР Н.Г. Аполловой (фонд № 11 Институт истории и этнологии, опись № 4 «Архивные копии») (НА ГО, 156: 1-17).

Значительная часть документов, связанных с историей казахского посольства в Москву опубликована в разные годы в нескольких сборниках и материалах, а также в качестве приложений к различным изданиям (Материалы, 1932: 291-296; Казахско-русские, 1961: 3-14; Хрестоматия, 1962: 733-735; Под стягом, 1992: 354-361; История вхождения, 1996: 77-78; Посольские материалы, 2005: 191-211; Абуев, 2016: 174-181; Жаппасов, 2011: 183-200; Жаппасов, 2014: 213-231).

Впервые документы казахского посольства 1594-1595 гг. опубликованы в 1932 г. В частности, были впервые опубликованы четыре документа напрямую содержащие данные о казахско-русских дипломатических контактах в конце XVI столетия (Материалы, 1932: 291-296).

Однако большинство историков, которые отныне и до настоящего времени обращаются к истории дипломатических связей Казахского ханства и Русского государства в своих исследованиях используют документы, изданные в 1961 г. Объясняется это в первую очередь тем, что в 1961 г. было опубликовано в общей сложности 11 документов из РГАДА, напрямую связанных с событиями 1594-1595 гг. (Казахско-русские, 1961: 3-14). Материалы данного сборника документов стали незаменимы для исследователей. Их введение в научный оборот позволило фактически впервые в историографии ставить отдельно вопрос о дипломатических контактах Казахского ханства и Русского государства в те годы и в том числе исследовать вопрос участия султана Ураз-Мухаммеда в тех событиях.

Отметим, что позднее документы посольства еще несколько раз публиковались, однако это было не новое их издание, а именно полное или частичное переиздание документов, опубликованных в 1961 г. (Абуев, 2016: 174-181; Жаппасов, 2011: 183-200; Жаппасов, 2014: 213-231; Под стягом, 1992: 354-361; История вхождения, 1996: 77-78; Посольские материалы, 2005: 191-196, 198-211).

Привлекаемые в статье опубликованные материалы посольства также были сверены с оригинальными документами в РГАДА. Как показало сравнение документов в целом опубликованные материалы содержат ряд неточностей и заметных ошибок, однако в той части которая касается непосредственно участия Ураз-Мухаммеда в двусторонних отношениях серьезных различий не выявлено.

Обсуждение. В историографии, хронологически наиболее раннее упоминание об Ураз-Мухаммеде в связи с казахско-русскими отношениями содержится в «История государства российского» Н.М. Карамзина. В ней имя Ураз-Мухаммеда упоминается в связи с посольством Кул-Мухаммеда главной целью которого Н.М. Карамзин называет как раз освобождение султана (Карамзин, 1824: 198).

А.И. Левшин, ссылаясь на труд Н.М. Карамзина и архивные документы, также пишет об освобождении Ураз-Мухаммеда как об одной из главных, наряду с принятием русского подданства, целей казахской миссии (Левшин, 1832: 50). Впрочем, он поставил под сомнение желание Таваккул-хана вступить в подданство назвав его лишь «пустым обещанием» целью которого являлось все-таки освобождение царевича (Левшин, 1832: 51).

Работы Н.М. Карамзина и А.И. Левшина очерчивают начало первого предварительного этапа в историографии дипломатических связей Русского государства и Казахского ханства в конце XVI века и непосредственно роли Ураз-Мухаммеда в них. Последующие работы в значительной степени следуют за ними, фактически повторяя их утверждения (Вельяминов-Зернов, 1864: 104; Красовский, 1868: 44; Крафт, 1898: 11; Терентьев, 1906: 12; Чулошников А, 1924: 147; Миллер, 1942: 55; Кобрин, 1946: 56).

Начало нового этапа в историографии связано с публикацией в 1961 г. сборника документов (Казахско-русские, 1961). Особенностью этого этапа в историографии стало появление специальных работ, посвященных дипломатическим связям Казахстана и России в конце XVI века или в которых этот вопрос отдельно рассматривался. Особенно важно для нашей темы, то что появляются труды, в которых отмечается участие Ураз-Мухаммеда в дипломатических контактах.

Первыми такими работами стали труды В.Я. Басина. Им в частности показано непосредственное участие в двусторонних переговорах султана Ураз-Мухаммеда, представлявшего интересы русского царя, раскрыты некоторые процедуры подготовки ответного русского

посольства, довольно подробно освещены условия, которые выдвигала Москва для дальнейшего поддержания отношений с Казахским ханством и ряд других моментов (Басин, 1965: 42-45). В.Я. Басин объясняет отправление посольства Таваккул-ханом в Москву как попытку «заключения дружественного соглашения» и отвергает укорененное в историографии мнение об освобождении Ураз-Мухаммеда как главной цели первой казахской миссии называя его только предложением (Басин, 1971: 91-92). Главной же целью посольства было добиться военной помощи («огненного боя») от Русского государства (Басин, 1971: 91).

В 1980-е – 2000-е гг. появляется еще целый ряд работ как казахстанских (К.К. Абуев, И.А. Мухамедеева, Ж.Е. Жаппасов), так и российских исследователей (Т.И. Султанов, Я.Г. Солодкин, Д.В. Васильев, А.В. Беляков) в трудах которых упоминается об участии Ураз-Мухаммеда в казахско-русских отношениях (Абусейтова, 1985: 81; Абуев, 2006: 140-145; Абуев, 2016: 109-121, 174-181; Абуев, Мухамедеева, 2007: 81-82; Абусейтова, 1997: 403-404; Валиханов, 1997: 434-435; Мухамедеева, 2007: 238-242; Мухамедеева, 2008: 10-15; Жаппасов, 2011: 32-35; Солодкин, 1997: 145-149; Султанов, 2006(а); 327; Султанов, 2006(б) 194, 205; Васильев, 2014: 26-27, 39-40; Васильев, 2015: 35-38; Беляков, 2007: 34; Беляков, 2011: 77, 117; Трепавлов, Беляков, 2018: 177, 248, 332, 349; Беляков, 2019: 41, 43).

В историографии выделяются работы К.К. Абуева и И.А. Мухамедеевой, как отдельные так и совместные, в которых уделяется отдельное внимание роли Краз-Мухаммеда в казахско-русских отношениях (Абуев, 2006: 140-145; Абуев, 2016: 109-121, 174-181; Мухамедеева, 2007: 238-242; Мухамедеева, 2008: 10-15). Они оба, выделяют несколько целей первой казахской дипломатической миссии в Москву одна из которых это освобождение Ураз-Мухаммеда (Абуев, 2016: 111, 119; Абуев, Мухамедеева, 2007: 81-82; Мухамедеева, 2007: 240; Мухамедеева, 2008: 11, 14).

Из современных российских исследователей отметим статью Д.В. Васильева, положения которой были ранее опубликованы в его монографии, а позже вошли в диссертацию (Васильев, 2014: 26-27, 39-40; Васильев, 2015: 35-38). Относительно целей казахского посольства, прибывшего в Россию Д.В. Васильев в целом не отвергает устоявшийся в историографии тезис об освобождении Ураз-Мухаммеда. Однако в качестве основной цели или причины побудившей хана Таваккула снарядить посольство, по его мнению, выступает все-таки не освобождение ханского племянника, а установление отношений между Казахским ханством и Русским царством (Васильев, 2014: 27; Васильев, 2015: 35-36).

Д.В. Васильев, учитывая весьма активное участие в переговорном процессе будущего правителя этого владения Ураз-Мухаммеда делает такой вывод: «можно с уверенностью утверждать, что политический конструкт, которым являлось Касимовское ханство, заложил начало дипломатических отношений России и Казахской степи, завершившихся принятием казахскими ханами российского подданства в XVIII столетии» (Васильев, 2015: 37).

В 2019 г. в Казахстане была опубликована книга российского историка А.В. Белякова «Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии» (Беляков, 2019). Хотя в работе одним из главных героев является касимовский хан Ураз-Мухаммед непосредственно его роли в казахско-русских переговорах уделено мало внимания. Тем не менее, факты и предположения, которые приведены в монографии отчасти дополняют наши знания о казахско-русских посольских связях и месте в них Ураз-Мухаммеда. В частности, А.В. Беляков локализовал поместье царевича, которое посетил казахский посол Кул-Мухаммед (Беляков, 2019: 43). Кроме того, А.В. Беляков один из немногих авторов который выделяет не одну, а несколько встреч Ураз-Мухаммеда и Кул-Мухаммеда за все время пребывания казахского посла в России (Беляков, 2019: 41, 43).

Тогда же вышла небольшая публикация И.В. Соколовского и Д.В. Сапрынской в которой авторы, обращая внимание на место царевича в двусторонних контактах в конце XVI в. заключают что «для казахско-русских дипломатических отношений в конце XVI – начале XVII в. значимую роль сыграл именно Ураз-Мухаммед» (Соколовский, Сапрынская, 2019: 190).

2020 годом датируется хронологически последняя крупная работа, посвященная жизни и деятельности Ураз-Мухаммеда – монография М.Ж. Абдирова «Казахский хан в Русском государстве». В ней весьма кратко, только в общих чертах упоминается об участии будущего касимовского царя в казахско-русских отношениях и вслед за И.В. Соколовским и Д.В. Сапрынской констатируется что «для становления казахско-русских отношений в конце XVI в. значимую роль сыграл именно Ораз-Мухаммед» (Абдиров, 2020: 289-290, 350-351).

Проведенный историографический обзор показал, что оценка роли и места Ураз-Мухаммеда в казахско-русских дипломатических связях 1594-1595 гг. довольно заметно трансформировалась. По мере накопления и введения в оборот источников, развития историографии менялась оценка роли султана. Так если на первом этапе изучения, который датируется первой четвертью XIX – 60-ми гг. XX в., в историографии Ураз-Мухаммеду отводилась довольно пассивная роль. Его место ограничивалось исключительно целью освобождения в ходе посольства Кул-Мухаммеда.

То на втором этапе, то есть с 60-х гг. XX в. в историографии все более заметным становится критический подход к предыдущей оценке и появляются более разнообразные характеристики значения и места Ураз-Мухаммеда в казахско-русских переговорах 1594-1595 гг. простирающиеся от главной причины отправления посольства Кул-Мухаммеда до одного из основных участников событий.

Результаты. После значительного перерыва в середине 1590-х гг. возобновляются казахско-русские посольские связи, в которых будущему касимовскому царю Ураз-Мухаммеду довелось занять заметное место.

В 1594 г. казахский хан Таваккул инициировал посольство в Москву ко двору царя Федора Ивановича. Данная миссия преследовала сразу несколько целей: получение военно-технической помощи («огненного боя»), заключение военного союза, имевшего антишибанидскую направленность и освобождение султана Ураз-Мухаммеда, находившегося в России (РГАДА, 2: 9).

Источники позволяют датировать, хотя пока и ориентировочно казахскую миссию в Москву. Судя по всему, уже в конце 1594 г. или самом начале 1595 г. Кул-Мухаммед был в Москве, когда провел одну из встреч с султаном Ураз-Мухаммедом (РГАДА, 1: 1). Окончание же миссии датируется более точно – весной (конец марта или начало апреля) 1595 г., когда по царскому повелению Кул-Мухаммед в составе посольства Вельямина Степанова покинул столицу России (РГАДА, 2: 27).

Практическим результатом посольства стала грамота Федора Ивановича о «принятии под царскую руку» Таваккул-хана, и выдвинутых при этом условиях: «непослушников наших бухарского царя и сибирского Кучюма-царя воевати и их под нашу царскую руку привести, а Кучюма-царя, изымав, к нашего царского величества порогу прислали» (РГАДА, 1: 3). Не менее важным условием была присылка кого-либо из ближайших родственников хана Таваккула в обмен на Ураз-Мухаммеда (РГАДА, 1: 2).

Пожалуй, самым важным результатом миссии Кул-Мухаммеда стала организация ответного русского посольства, которое возглавил переводчик Посольского приказа, сын боярский Вельямин Степанов (РГАДА, 1: 8).

Анализ источников позволяют утверждать, что во время пребывания миссии Кул-Мухаммеда в Москве состоялись несколько его встреч с Ураз-Мухаммедом (РГАДА, 2: 9); (РГАДА, 1: 1). Собственно, встречи Ураз-Мухаммеда, представлявшего интересы царя Федора Ивановича и Кул-Мухаммеда посла хана Таваккула и составили основную часть казахско-русских переговоров. Фактически на определенном этапе Ураз-Мухаммед оказался в эпицентре событий и одним из основных участников дипломатических отношений Казахского ханства и Русского государства в 1594-1595 гг.

Исследователи единодушны, когда отмечают в целом годы посольства (1594-1595 гг.), однако, когда речь идет о детализации, то в историографии причем иногда даже у одного автора могут встретиться разные варианты. Встреча Ураз-Мухаммеда с Кул-Мухаммедом в литературе датируется: в целом 1594 г., либо январем 1594 г. или началом 1595 г. (Басин, 1965: 43; Басин, 1971: 91; Абусейтова, 1985: 81; Мухаммадеева, 2007: 240; Мухаммадеева, 2008: 11-12; Васильев, 2015: 36; Беляков, 2007: 34; Трепавлов, Беляков, 2018: 177, 248, 332, 349).

В значительной степени это связано с тем, что в историографии до сих пор сохраняется заблуждение, что во время пребывания казахской посольской миссии в Москве, состоялась только одна встреча Кул-Мухаммеда и Ураз-Мухаммеда. Однако, как показывает содержание источников, состоялась не одна, а несколько встреч.

Различия в датировке встречи казахского посла с Ураз-Мухаммедом в значительной степени обуславливаются отсылкой авторов к документам. Авторы, которые ссылаются на источник, хранящийся в архиве (РГАДА) указывают в качестве даты беседы январь 1595 года, хотя в источнике год не указан, а только дата и месяц (январь), однако из контекста и последовавших событий явно следует, что год все-таки 1595. А те авторы, которые ссылались на посольские документы, опубликованные в сборнике 1961 г. или их более поздние переиздания указывают январь 1594 года.

Действительно запись беседы в сборнике датирована январем 1594 г. и это не опечатка издателей сборника документов, а ошибка. Исходя из имеющегося заблуждения о количестве встреч казахского посла и Ураз-Мухаммеда и полагая, что состоялась только одна встреча, издатели сборника «Казахско-русские отношения» датировали ее 1594 годом. Основанием этому для издателей послужила неверная интерпретация челобитной Ураз-Мухаммеда в которой упоминается об одной из встреч с Кул-Мухаммедом. Челобитная издателями датируется «не позднее 1594 года». Исходя из этого издатели посчитали, что раз встреча была одна и Ураз-Мухаммед упоминает о ней в документе 1594 г. то и датированная в документе двадцатыми числами встреча должна была состояться в январе того же 1594 года.

К сожалению, ошибка в сборнике документов ввела в заблуждение историков, которые обращались и продолжают обращаться к документам, опубликованным в 1961 г. и их последующим переизданиям.

Как довольно ясно показывают источники, состав участников, ход и содержание самих встреч Ураз-Мухаммеда с казахским послом Кул-Мухаммедом их состоялось несколько.

Первая из известных встреч казахского посла с представителями русской стороны состоялась в середине января 1595 г. в Москве на подворье Ураз-Мухаммеда. Подробности этой встречи султана и казахского посла неизвестны, однако с большой долей уверенности можно предположить, что встреча могла носить больше официальный характер в ходе, которой, были озвучены основные цели посольства. На встрече, как и позднее наверняка присутствовали представители Посольского приказа и прибывшие вместе с Кул-Мухаммедом члены казахского посольства (РГАДА, 2: 6).

Буквально через несколько дней состоялась вторая встреча султана Ураз-Мухаммеда и казахского посла. 20 января 1595 г. Ураз-Мухаммед через Василия Щелкалова, возглавившего тогда Посольский приказ испросил дозволения что бы «еще быть у него» Кул-Мухаммеду, что бы мог он расспросить его «про свою братию» и как просил царевич, что бы эта встреча состоялась «на одине» (РГАДА, 2: 6).

Тогда же дозволение было получено и «того дни посол у царевича был» (РГАДА, 2: 7). Однако и в данном случае это была далеко не частная беседа двух соотечественников и состоялась она ожидаемо не совсем «на одине». В ходе разговора по крайней мере в той их части что нам известна по документам во время беседы Ураз-Мухаммеда и Кул-Мухаммеда присутствовали переводчики посольского приказа Степан и Вельямин Степановы (РГАДА, 2: 7). Кроме того, характер вопросов, которые задавал Ураз-Мухаммед казахскому послу, в частности о внешнеполитическом окружении Казахского ханства и о взаимоотношениях Таваккул-хана со своими соседями не оставляют сомнений в том, что это была совсем не частная, а наоборот вполне рабочая встреча.

Как показывают архивные документы кроме прошедших двух была еще, как минимум одна встреча. В частности, об этом не двусмысленно свидетельствует фрагмент документа, датированный концом января 1595 г. В нем передается повеление царя Ураз-Мухаммеду согласно которому «у него [т.е. Ураз-Мухаммеда] в поместье посол казатцкой будет у матери и у жен, и у сестер будет; и он бы царевич ехал к себе в поместье, а ждал посла в те б поры подготовился, чтоб у него в поместье было людно и нарядно при после» (РГАДА, 2: 16). Учитывая, что документ с поручением к Ураз-Мухаммеду подготовиться к встрече казахского посла датируется концом января 1595 г., по всей вероятности, эта, третья встреча состоялась уже в феврале или начале марта 1595 года. О том, что эта встреча произошла свидетельствует челобитная Ураз-Мухаммеда которую издатели без веских на то оснований, датировали «не позднее 1594 г.», при том что сам документ не содержит фактов, подтверждающих эту датировку (Казахско-русские, 1961: 5; РГАДА, 1: 1).

В своей челобитной, в которой царевич благодарил царя за присылку к нему «ста рублей» Ураз-Мухаммед сообщил, что в течение двух дней находились у него в поместье государев дворянин Петр Новосильцов, толмач Булгак Алексеев и «посол Казацкой орды Кулмаметь» (Казахско-русские, 1961: 5; РГАДА, 1: 1). Можем предположить, что выделение сверх жалования Ураз-Мухаммеду «ста рублей» послужило компенсацией за прием казахского посольства в своем поместье и наградой царевичу за участие в переговорах с казахской стороной.

Содержание архивных документов позволяет довольно точно показать цели, которые преследовала казахская и русская стороны и какие вопросы были подняты той и другой стороной. Для выяснения позиции казахской стороны как по сути инициировавшей восстановление контактов наиболее информативной является как раз запись второй беседы Кул-Мухаммеда и Ураз-Мухаммеда состоявшейся в январе 1595 г. (РГАДА, 2: 6-16), а также ряд других документов (РГАДА, 1: 1-8).

Причины отправления казахского посольства в Москву следует искать в том внешнеполитическом положении, в котором находилось Казахское ханство. Во время январской встречи Кул-Мухаммед заверял Ураз-Мухаммеда что казахские правители в настоящий момент «з бухарским царем... в миру на время да и с Ногаи со Шти Браты в миру, а с Тенехматовыми детьми да с Урусовыми ни так ни сяк» (РГАДА, 2: 8). Однако, далее объясняя мотивы Таваккула и конкретные просьбы хана он по сути раскрывает реальные причины обращения казахского правителя к русскому царю. Казахский посол сообщил следующие предложения казахской стороны «только государь пожалует, примет царя и царевичей под свою царьскую руку, и похочет только пожаловать тебя отпустит, и яз то истинно говорю, что Тевкель царь пришлет в заклад царевича; и пожалует государь только даст царю и царевичем огненного бою, и царь Тевкель и царевичи однолично станут воевать бухарсково царя» (РГАДА, 2: 8).

Тут ясно видны две задачи, поставленные казахским ханом. Во-первых, это освобождение Ураз-Мухаммеда и предложение в обмен на него прислать в Москву другого казахского султана. То есть в данном случае речь явно идет о замене аманата («пришлет в заклад»). Во-вторых, это получение «огненного бою» то есть военной помощи в борьбе с Бухарским ханством. Я.Г. Солодкин обращает внимание что под «огненным боем» казахская сторона подразумевала не огнестрельное оружие, а вооруженную им русскую рать (Солодкин, 1997: 148).

В данном случае мы принимаем объяснение позиции казахской стороны в переговорах данную

в свое время В.Я. Басиным о том, что главная цель посольства была все-таки добиться военной помощи от Русского государства в противостоянии с Бухарой, тогда как вопрос об Ураз-Мухаммеде был скорее поводом к переговорам (Басин, 1971: 91-92).

В ходе миссии Кул-Мухаммеда султан Ураз-Мухаммед сыграл важную роль еще в одном вопросе, а именно установлении посольских контактов казахов с Ираном (Кызылбашским государством). Сюжет об этих казахско-иранских контактах в историографии известен, однако при этом роль в тех событиях Ураз-Мухаммеда не отмечалась (Атыгаев, 2004: 245-246). Во время второй встречи казахского посла с Ураз-Мухаммедом он обратился к султану с просьбой содействовать тому, чтобы русские власти разрешили установить связи казахской миссии с прибывшим в то время в Москву иранским посольством. Кул-Мухаммед желание увидится с иранским послом объяснял тем что Бухарское ханство являлось противником не только Казахского ханства, но и Кызылбашского государства, и на основе этого просил Ураз-Мухаммеда о содействии в организации встречи (РГАДА, 2: 12). Желание Кул-Мухаммеда встретиться с иранским послом и объяснение этого противостоянием казахов с Бухарой является на наш взгляд дополнительным доводом в пользу того что главной целью казахской миссии был все-таки военно-политический фактор, а не освобождение ханского племянника.

На просьбу казахского посла Ураз-Мухаммед сразу же откликнулся «о том яз [Ураз-Мухаммед] поговорю з государевым дияком с Василем Щелкаловым, и Борису Федоровичу о том прикажу, а чаю Борис Федорович у государя то упросит, и государю то не убыток» (РГАДА, 2: 13).

28 января 1595 г. Ураз-Мухаммед встретился с руководством Посольского приказа, которому и передал просьбу казахской стороны: «царевич Уразмагмет был в посольской полате... да говорил дияку Василию Щелкалову, чтоб Василей доложил слуги и конюшего боярина Бориса Федоровича, чтоб Борис Федорович доложил царя и велел бы послу Казатцкие орды, сослався видетца с кизылбашским послом, чтоб кизылбашской посол с ним послал в Казатцкую орду человека, а он, казатцкой посол, пошлет человека к шаху с шаховым послом з Гадибеком и с шахом теми людьми сошлютца» (РГАДА, 2: 13-14).

Как видим при участии султана Ураз-Мухаммеда казахскому послу в Москве удалось не только встретиться с бывшим тогда в Москве персидским послом Гадибеком но и как показали дальнейшие события добиться, что бы представитель иранского посольства «кызылбашского шаха человек Дервиш-Маметь», получил разрешение отправиться вместе с Кул-Мухаммедом на переговоры в ставку казахского хана (РГАДА, 2: 12-16, 27; 1: 7).

Заключение. Подведем итоги и обозначим полученные в ходе исследования результаты:

1. Посольские события 1594-1595 гг., позволяют говорить о непосредственных отношениях между государствами, что подтверждается наличием относительно хорошо сохранившегося массива источников. Фактически мы можем констатировать восстановление посольских связей Казахского ханства и России в эти годы.

2. Как показал историографический анализ в новейшей историографии, не смотря на значительные результаты, прежде всего казахстанских исследователей роль Ураз-Мухаммеда в восстановлении казахско-русских отношений в конце XVI века все еще остается не изученной, что актуализирует дальнейшей изучение деятельности казахского чингизида оказавшегося в России.

3. Хотя в целом количество и качество исторических источников по изучению жизни и деятельности касимовского хана весьма незначительно, тем не менее, как показало знакомство с документами, к настоящему моменту имеется определенный массив источников, который позволяет раскрыть участие Ураз-Мухаммеда в казахско-русских посольских связях в 1595 гг. Основные источники по этой проблеме хранятся в фондах РГАДА, часть которых еще не введена в научный оборот. При этом, хотя заметная часть источников опубликована и сохраняет свое значение, однако, как показало сравнение опубликованных и архивных документов они в отдельных случаях имеют заметные отличия.

4. Анализ источников явно показывает, что казахский султан и будущий хан Касимова Ураз-Мухаммед сыграл заметную роль и имел непосредственное отношение к установлению посольских контактов Казахского ханства и Русского государства.

5. Ураз-Мухаммед, как довольно ясно показывают архивные источники провел не одну или две как принято считать в историографии, а не менее трех встреч с казахским послом Кул-Мухаммедом. Именно в ходе этих встреч были озвучены позиции казахской стороны, те цели, которые побудили хана Таваккула направить в Москву свое посольство.

6. Изучение документов позволяет датировать встречи казахского посла и Ураз-Мухаммеда и тем самым предположить общую датировку посольства. Как показывают документы, встречающаяся в историографии датировка одной из встреч – «январь 1594 г.» является ошибочной, так как есть основания утверждать, что казахское посольство прибыло в Москву только в конце 1594 г., а упоминаемая в историографии встреча состоялась в январе не 1594 г., а 1595 года.

7. Несмотря на то, что вопрос об освобождении Ураз-Мухаммеда поднимался он не был

главным для казахской стороны, основной целью было установление военно-политических отношений с Россией направленных против бухарских Шибанидов.

8. Ураз-Мухаммед кроме прочего непосредственно был причастен к казахско-иранским посольским связям. Как показывают источники, именно при его посредничестве стала возможна встреча казахского и иранского послов и последующая отправка в ставку Таваккула представителя от иранского посольства.

Список литературы

Абдиров М.Ж. Казахский хан в Русском государстве: монография. / Под. ред. З.Е. Кабульдинова. Алматы: Издательство «Атамұра», 2020. 392 с.

Абуев К., Мухамедеева И. Султан Ураз-Мухаммед: Жизнь и необычная судьба. Астана: Елорда, 2007. 144 с.

Абуев К. Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.

Абуев К.К. Сибирское ханство в контексте казахско-русских отношений. Кокшетау: «Өркет», 2016. 200 с.

Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1985. 104 с.

Абусейтова М.Х. Взаимоотношения с Шайбанидами и Аштарханидами Средней Азии на рубеже XVI–XVII вв. Таукель-хан. Поиски путей сближения с Россией // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра», 1997. С. 397-413.

Атыгаев Н.А. Проблема взаимоотношений Казахского ханства и Сефевидского (Кызылбашского) государства в XVI веке // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кыпчака в XIII – XVIII вв. Материалы Международного круглого стола (Алматы, 11-12 марта 2003 г.). Алматы: Дайк пресс, 2004. С. 233–252.

Басин В.Я. Из истории русско-казахских дипломатических отношений в XVI-XVII веках // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук. 1965. Выпуск 1. С. 37-51.

Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI – XVIII вв.: Казахстан в системе внешней политики Российской империи. Алма-Ата: Наука, 1971. 276 с.

Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан // Мининские чтения. Труды научной конференции. Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского (20-21 октября 2006 г.). Нижний Новгород, 2007. С. 29-60.

Беляков А.В. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Исинеи Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2019. 208 с.

Беляков А.В. Чингисиды в России XV - XVII веков: просопографическое исследование. Рязань: «Рязань. Мир», 2011. 512 с.

Валиханов Е.Ж. Взаимоотношение с Россией и соседними народами // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. Алматы: «Атамұра», 1997. С. 433-445.

Васильев Д.В. Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века. М.: Политическая энциклопедия, 2014. 471 с.

Васильев Д.В. Касимовское ханство и первые дипломатические контакты России и Казахстана // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 7 (57): в 2-х ч. Ч. II. С. 35-38.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. 2-е изд. СПб.: В типографии Императорской Академии наук. Часть вторая. (С двумя таблицами), 1864. XVI+501 с.

Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 202 б.

Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қарым қатынастарының тарихнамасы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 234 б.

История вхождения Казахского народа в подданство Российской Империи в документах // Держава. №1 (4), 1996. С. 77-78.

Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках (сборник документов и материалов) / Составители: Ф.Н. Киреев, А.К. Алейникова, Г.И. Семенюк, Т.Ж. Шоинбаев. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1961. XVI+743 с.

Карамзин Н.М. История государства Российского. Том X. СПб.: В типографии Н. Греча, 1824. 292+168 с.

Красовский Н.И. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. Часть 1. СПб.: Типографии Трапшеля, Ретгера и Шнейдера, 1868. III+428 с.

Кобрин В.Б. К вопросу о казахско-русских отношениях в XVI веке // Вестник АН Казахской ССР. 1946. №11(20). С. 55-57.

Крафт И.И. Принятие киргизами русского подданства // Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1898. С. 1-59.

Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких или, киргиз-казацких орд и степей. Часть вторая. Исторические известия. СПб.: В типографии Карла Крайя, 1832. 334 с.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып. 3. Ч. 1: Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI-XVII вв. Л.: Издательство Академии наук СССР, 1932(1933). 504 с.

Миллер А.Ф. Международное положение Казахстана во второй половине XVI века // Исторический журнал. 1942, № 8. С. 51-55.

Мухаммадеева И.А. «Казачьей орды султан» Ураз-Мухаммед – хан подмосковного Касимова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. 2007, №3 (47). С. 238-242.

Мухаммадеева И.А. Становление дипломатических связей Казахстана и России в конце XVI века // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. Право. 2008, №2 (50). С. 10-15.

Научный архив «Ғылым ордасы» (НА ГО). Ф. 11. Оп. 4. Д. 156.

Под стягом России: Сборник архивных документов / Сост., примеч. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимовой, О.А. Глушковой, С.Н. Кистерева. М.: Русская книга, 1992. 432 с.

Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв.). Том I. / Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. Алматы: Дайк Пресс, 2005. 704 с.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА) Ф. 122. Оп. 1. 1594 г. Д. 1.

РГАДА. Ф. 122. Оп. 1. 1595 г. Д. 2.

РГАДА. Ф. 122. Оп. 2. 1595 г. Д. 1.

Соколовский И.В., Сапрынская Д.В. Касимовское ханство и фигура Ураз-Мухаммеда // Тюрко-монгольский мир: история и культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения С.Г. Кляшторного / отв. ред. и сост. Т.Д. Скрынникова; Ин-т восточных рукописей (Азиатский Музей) РАН. М.: Наука–Вост. лит., 2019. С. 186-192.

Солодкин Я.Г. О начальном этапе русско-казахских отношений (спорные проблемы) // Взаимоотношения народов России, Сибири и стран Востока: история и современность. Доклады Второй международной научно-практической конференции 11-14 августа 1997 г. Книга первая. Москва-Иркутск-Гэгу, 1997. С. 141-150.

Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. 445 с.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. Астана: ТОО «Астана Даму-21», 2006. 256 с.

Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Том I СПб.: Типо-литография В.В. Комарова, 1906. XIV+510 с.

Трепавлов В.В., Беляков А.В. Сибирские царицы в истории России. Научное издание. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2018. 496 с.

Хрестоматия по истории СССР XVI–XVII вв. Под ред. А.А. Зимина. / составители Александров В.А., Корецкий В. И. Учебное пособие для университетов. М., Соцэкгиз, 1962. 751 с.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 2300. Оп.10. Д. 72.

ЦГА РК. Ф. 2300. Оп. 10. Д. 73.

ЦГА РК. Ф. 2300. Оп. 10. Д. 75.

Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. Лекции, читанные в Оренбургском отделении Московского археологического института в 1921 г. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924. XII+290 с.

References

Abdirov M.Zh. Kazahskij han v Russkom gosudarstve [Kazakh khan in the Russian state]. / Pod. red. Z.E. Kabul'dinova. Almaty: Izdatel'stvo «Atamura», 2020. 392 p. [In Russian].

Abuev K. Han Abylai i ego vremja [Khan Abylai and his time]. Astana: Elorda, 2006. 304 p. [In Russian].

Abuev K., Muhamadeeva I. Sultan Uraz-Muhammed: Zhizn' i neobychnaja sud'ba [Sultan Uraz-Muhammed: Life and an unusual fate]. Astana: Elorda, 2007. 144 p. [In Russian].

Abuev K.K. Sibirskoe hanstvo v kontekste kazahsko-russkikh otnoshenij [The Siberian Khanate in the context of Kazakh-Russian relations]. Kokshetau: «Arket», 2016. 200 p. [In Russian].

Abuseitova M.H. Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI veka [The Kazakh Khanate in the second half of the XVI century]. Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1985. 104 p. [In Russian].

Abuseitova M.H. Vzaimootnoshenija s Shajbanidami i Ashtarhanidami Srednej Azii na rubezhe XVI–XVII vv. Tauekel'-han. Poiski putej sbližhenija s Rossiej (Relations with the Shaibanids and Ashtarkhanids of Central Asia at the turn of the XVI-XVII centuries. Tauekel Khan. The search for ways of rapprochement with Russia) // Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. Vol. 2. Almaty: «Atamyr», 1997. P. 397-413. [In Russian].

Atygaev N.A. Problema vzaimootnoshenij Kazahskogo hanstva i Sefevidskogo (Kyzylbashskogo)

gosudarstva v XVI veke (The problem of relations between the Kazakh Khanate and the Safavid (Kyzylbash) state in the XVI century) // *Istoriko-kul'turnye vzaimosvjazi Irana i Dasht-i Kypchaka v XIII – XVIII vv. Materialy Mezhdunarodnogo kruglogo stola* (Almaty, 11-12 marta 2003 g.). Almaty: Dajk press, 2004. P. 233–252. [In Russian].

Basin V.Ja. Iz istorii russko-kazahskih diplomaticheskikh otnoshenij v XVI-XVII vekah (From the history of Russian-Kazakh diplomatic relations in the XVI-XVII centuries) // *Izvestija Akademii nauk Kazahskoj SSR. Serija obshhestvennyh nauk*. 1965. Is. 1. P. 37-51. [In Russian].

Basin V.Ja. Rossiya i kazahskie hanstva v XVI – XVIII vv.: Kazahstan v sisteme vneshnej politiki Rossijskoj imperii [Russia and the Kazakh Khanates in the XVI-XVIII centuries: Kazakhstan in the system of foreign policy of the Russian Empire]. Alma-Ata: Nauka, 1971. 276 p. [in Russian].

Beljakov A.V. Chingisidy v Rossii XV - XVII vekov: prosopograficheskoe issledovanie [Genghisids in Russia of the XV-XVII centuries: a prosopographic study]. Rjazan': «Rjazan'. Mip», 2011. 512 p. [In Russian].

Beljakov A.V. Uraz-Muhammed ibn Ondan (Uraz-Muhammad ibn Ondan) // *Mininskie chtenija. Trudy nauchnoj konferencii. Nizhegorodskij gosudarstvennyj universitet im. N.I. Lobachevskogo* (20-21 oktjabrja 2006 g.). Nizhnij Novgorod, 2007. P. 29-60. [In Russian].

Beljakov A.V. Uraz-Muhammed ibn Ondan i Isinej Karamyshev syn Musaitov. Opyt sovместnoj biografii [Uraz-Muhammad ibn Ondan and Isinej Karamyshev are the son of the Musaites. Experience of joint biography]. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2019. 208 p. [In Russian].

Chuloshnikov A.P. Oчерки po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svjazi s obshhimi istoricheskimi sud'bami drugih tjurkskih plemen [Essays on the history of the Kazakh-Kyrgyz people in connection with the common historical destinies of other Turkic tribes]. Chast' pervaja. Drevnee vremja i srednie veka. Lekcii, chitannye v Orenburgskom otdelenii Moskovskogo arheologicheskogo instituta v 1921 g. Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1924. XII+290 p. [In Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 2300. In.10. C. 72.

CSA RK. F. 2300. In.10. C. 75.

CSA RK. F. 2300. In.10. C. 73.

Hrestomatija po istorii SSSR XVI–XVII vv. [Anthology on the history of the USSR of the XVI-XVII centuries]. Pod red. A.A. Zimina. / sostaviteli Aleksandrov V.A., Koreckij V.I. Uchebnoe posobie dlja universitetov. M., Socjkgiz, 1962. 751 p. [In Russian].

Istorija vhozhenija Kazahskogo naroda v poddanstvo Rossijskoj Imperii v dokumentah (The history of the entry of the Kazakh people into the citizenship of the Russian Empire in the documents) // *Derzhava*. №1 (4), 1996. P. 77-78. [In Russian].

Karamzin N.M. Istorija gosudarstva Rossijskogo [The History of the Russian State]. Vol. X. SPb.: V tipografii N. Grecha, 1824. 292+168 p. [In Russian].

Kazahsko-russkie otnoshenija v XVI–XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov) [Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (collection of documents and materials)] / Sostaviteli: F.N. Kireev, A.K. Alejnikova, G.I. Semenjuk, T.Zh. Shoinbaev. Alma-Ata: Izd. AN KazSSR, 1961. XVI+743 p. [In Russian].

Kobrin V.B. K voprosu o kazahsko-russkikh otnoshenijah v XVI veke (On the question of Kazakh-Russian relations in the XVI century) // *Vestnik AN Kazahskoj SSR*. 1946. № 11(20). P. 55-57. [In Russian].

Kraft I.I. Prinjatие kirgizami russkogo poddanstva (The adoption of Russian citizenship by the Kyrgyz) // *Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej*. Orenburg: Tipo-litografija P.N. Zharinova, 1898. P. 1-59. [In Russian].

Krasovskij N.I. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Oblast' sibirskih kirgizov [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. The region of the Siberian Kyrgyz]. Iss. 1. SPb.: Tipografii Trapshelja, Retgera i Shnejdera, 1868. III+428 p. [In Russian].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kajsakskih ili, kirgiz-kazach'ih ord i stepej. Chast' vtoraja. Istoricheskie izvestija [Description of the Kirghiz-Kaisak or Kirghiz-Cossack hordes and steppes. Part two. Historical news]. SPb.: V tipografii Karla Krajja, 1832. 334 p. [In Russian].

Materialy po istorii Uzbekskoj, Tadzhikskoj i Turkmenskoj SSR [Materials on the history of the Uzbek, Tajik and Turkmen SSR]. Iss. 3. Ch. 1: Torgovlja s Moskovskim gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozhenie Srednej Azii v XVI-XVII vv. L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1932. 504 p. [In Russian].

Miller A.F. Mezhdunarodnoe polozhenie Kazahstana vo vtoroj polovine XVI veka (The international situation of Kazakhstan in the second half of the XVI century) // *Istoricheskij zhurnal*. 1942, № 8. P. 51-55. [In Russian].

Muhamadeeva I.A. «Kazach'ej ordy sultan» Uraz-Muhammed – han podmoskovnogo Kasimova (“The Sultan of the Cossack Horde” Uraz-Mohammed-khan of Kasimov near Moscow) // *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija Istorija. Filosofija. Pravo*. 2007, №3 (47). P. 238-242. [In Russian].

Muhamadeeva I.A. Stanovlenie diplomaticheskikh svjazej Kazahstana i Rossii v konce XVI veka (The formation of diplomatic relations between Kazakhstan and Russia at the end of the XVI century) //

Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija Istorija. Filosofija. Pravo. 2008, №2 (50). P. 10-15. [In Russian].

Pod stjagom Rossii: Sbornik arhivnyh dokumentov [Under the banner of Russia: Collection of archival documents] / Sost., primech. A.A. Sazonova, G.N. Gerasimovoj, O.A. Glushkovej, S.N. Kistereva. M.: Russkaja kniga, 1992. 432 p. [In Russian].

Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.) [Embassy materials of the Russian State (XV-XVII centuries)]. Vol. I. / Sostavlenie, transkripcija skoropisi, special'noe redaktirovanie tekstov, vstupitel'naja stat'ja, kommentarii, sostavlenie slovnikov ukazatelej A. Isina. Almaty: Dajk Press, 2005. 704 p. [In Russian].

Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA). F. 122. In. 1. 1594 y. C. 1.

RSAAA. F. 122. In. 1. 1595 y. C. 2.

RSAAA. F. 122. In. 2. 1595 y. C. 1.

Scientific archive of «Gylym ordasy» (SAGO). F. 11. In. 4. C. 156.

Sokolovskij I.V., Saprynskaja D.V. Kasimovskoe hanstvo i figura Uraz-Muhammeda (The Kasimov Khanate and the figure of Uraz-Muhammad) // Tjurko-mongol'skij mir: istorija i kul'tura. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhennoj 90-letiju so dnja rozhdenija S.G. Kljashtornogo / otv. red. i sost. T.D. Skrynnikova; In-t vostochnyh rukopisej (Aziatskij Muzej) RAN. M.: Nauka-Vost. lit., 2019. P. 186-192. [In Russian].

Solodkin Ja.G. O nachal'nom jetape russko-kazahskih otnoshenij (spornye problemy) (About the initial stage of Russian-Kazakh relations (controversial issues)) // Vzaimootnoshenija narodov Rossii, Sibiri i stran Vostoka: istorija i sovremennost'. Doklady Vtoroj mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii 11-14 avgusta 1997 g. Kniga pervaja. Moskva-Irkutsk-Gjegu, 1997. P. 141-150. [In Russian].

Sultanov T.I. Chingiz-han i Chingizidy. Sud'ba i vlast' [Genghis Khan and the Genghisids. Fate and Power]. M.: AST: AST MOSKVA, 2006. 445 p. [In Russian].

Sultanov T.I. Podnjatye na beloju koshme. Hany kazahskih stepej [Raised on a white cat. Khans of the Kazakh steppes]. Astana: TOO «Astana Damu-21», 2006. 256 p. [In Russian].

Terent'ev M.A. Istorija zavoevanija Srednej Azii [History of the Conquest of Central Asia]. Vol. I. SPb.: Tipo-litografija V.V. Komarova, 1906. XIV+510 p. [In Russian].

Trepavlov V.V., Beljakov A.V. Sibirskie carevichi v istorii Rossii [Siberian Tsarevichs in the history of Russia]. Nauchnoe izdanie. SPb.: «Izdatel'stvo Olega Abyshko», 2018. 496 p. [In Russian].

Valihanov E.Zh. Vzaimootnoshenie s Rossiej i sosednimi narodami (Relations with Russia and neighboring nations) // Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. Vol. 2. Almaty: «Atamura», 1997. P. 433-445.

Vasil'ev D.V. Kasimovskoe hanstvo i pervye diplomaticheskie kontakty Rossii i Kazahstana (The Kasimov Khanate and the first diplomatic contacts between Russia and Kazakhstan) // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2015. № 7 (57): Iss. II. C. 35-38. [In Russian].

Vasil'ev D.V. Rossija i Kazahskaja step': administrativnaja politika i status okrainy. XVIII – pervaja polovina XIX veka [Russia and the Kazakh steppe: administrative policy and the status of the outskirts. XVIII – the first half of the XIX century]. M.: Politicheskaja jenciklopedija, 2014. 471 p. [In Russian].

Vel'jaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih carjah i carevichah [A study on the Kasimov tsars and tsarevichs]. 2-e izd. SPb.: V tipografii Imperatorskoj Akademii nauk. Chast' vtoraja. (S dvumja tablicami), 1864. XVI+501 p. [In Russian].

Zhappasov Zh.E. XVI-XVIII gasyrlardagy qazaq-orys qarym qatynastarynyn tarihnasy [Historiography of Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries]. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 234 p. [In Kazakh].

Zhappasov Zh.E. XVI-XVIII gg. qazaq-orys qarym-qatynastarynyn tarihy [History of Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries]. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 202 p. [In Kazakh].

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

IRSTI 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_76

**COLONIAL RUSSIA'S POLICY TOWARDS ISLAM IN KAZAKHSTAN
(BASED ON THE MATERIALS OF THE ORENBURG STATE ARCHIVE)****Kenzhe Torlanbayeva^{1*}**¹Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

* Corresponding author

E-mail: torlanbayeva@mail.ru

Abstract. In this paper author explore Russia's colonial policy with regard to religion, population or Orenburg steppes on the basis of archive data. Main task of the publication is a complex research of history of Russia's colonial policy regarding peoples in Central Asia.

Steppe part of the Orenburg region was included into conquered colonial territory of Russia. This region connecting steppe routes of Kazakhs, Bashkir, Tatars and representing a strategical territory for strengthening Russian influence in Central Asia. Interesting aspects explored during review of archive data and study of the region's history is a policy towards religious life of population.

The methodology of the analysis is based on the study of archival materials in Orenburg conducted by researchers in 2010. The focus was on archival materials of the Orenburg State Archive on the situation of Kazakhs, Tatars and Bashkirs in the Russian Empire.

The result of the study was the conclusion that religion was considered by the colonial administration as the main tool of trust establishment to the Russian authorities.

Key words: Orenburg, history, archive, policy of Russia, Kazakhs, Islam, European travelers.

FTAMP 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМҒА ҚАТЫСТЫ РЕСЕЙ ТАРАПЫНАН ЖҮРГІЗІЛГЕН
ОТАРШЫЛЫҚ САЯСАТ (ОРЫНБОР МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)****Торланбаева Кенже^{1*}**¹Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: torlanbayeva@mail.ru

Түйіндеме. Бұл мақалада автор Орынбор даласында өмір сүрген халықтың дініне қатысты мұрағаттық құжаттарды зерттеп, Ресейдің отаршылық саясатын қарастырды.

Басылымның негізгі мақсаты – ол, Орталық Азия халықтарына қатысты Ресейдің отаршылдық саясатының тарихын жан-жақты зерделеуі.

Ресейдің отарлау орбитасына Орынбор аумағына жататын далалары - қазақтардың, башқұрттардың, татарлардың дала жолдарын байланыстыратын және Орталық Азиядағы Ресейдің ықпалын күшейту үшін стратегиялық аумақты білдіретін аймақтар кіргізіліп қарастырылды. Мұрағаттық материалдарды және аймақтың тарихын ашып, қызықты аспектілерді анықтайтын дәлелдер - бұл халықтың діни өміріне қатысты саясат. Дінді Ресейдің үкіметі отаршылық әкімшілікке деген сенімді нығайтудың негізгі құралы ретінде қарастырады.

Талдау әдістемесі 2010 жылы зерттеушілермен мұрағат материалдарының қарастыру бойынша Орынборда жүргізілген жұмыстарына негізделген. Орынбор мемлекеттік мұрағатының материалдары Ресей империясындағы қазақтар, татарлар мен башқұрттардың жағдайы туралы ақпарат береді.

Зерттеудің нәтижесі: Екатерина II кезінде дін, әсіресе Ислам, патшалық әкімшілік Ресей үкіметіне сенімін нығайтудың негізгі құралы ретінде қаралды.

Түйінді сөздер: Орынбор, тарих, мұрағат, Ресей саясаты, қазақтар, ислам, еуропалық саяхатшылар

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ИСЛАМА В КАЗАХСТАНЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОРЕНБУРГСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА)

Торланбаева Кенже^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: torlanbayeva@mail.ru

Аннотация. В представленной статье автор исследует колониальную политику России в отношении религии населения оренбургских степей на основе архивных документов.

Основной задачей публикации является комплексное изучение истории колониальной политики России в отношении народов Центральной Азии.

В орбиту колониальных завоеваний России была включена степная часть Оренбуржья – регион, соединяющий степные маршруты казахов, башкир, татар, и представляющий стратегическую территорию для укрепления российского влияния в Центральной Азии. Интересными аспектами, открывающимися при изучении архивных материалов и истории этого региона, является политика в отношении религиозной жизни населения. Религия рассматривается колониальной администрацией как основное орудие в установлении доверия к русской власти.

Методология анализа основана на изучении архивных материалов в г. Оренбурге, проведенные исследователями в 2010 г. В центре внимания были архивные материалы Оренбургского Государственного Архива о положении казахов, татар и башкир в Российской империи.

Результатом исследования стали вывод о том, что религия, в частности, ислам в период правления Екатерины II рассматривался колониальной администрацией как основное орудие в установлении доверия к русской власти

Ключевые слова: Оренбург, история, архив, политика России, казахи, ислам, европейские путешественники.

Introduction. The purpose of this research is a study of Russia's colonial policy directions towards Islam in Kazakhstan by the example of Orenburg history and Orenburg state archive analysis.

Kazakh people are connected with Orenburg by a long historical path, when nomads' pastures stretched on the large spaces of steppe and different Turkic-Mongolian peoples of Kazakhstan, Siberia, Altay, Mongolia, Orenburg region were one economic-culture unity. Colonial stage of the world's history transformed and completely changed existing course of Turkic-Mongol people's history. Present time, there is a large number of researches dedicated to the history of colonial policy of Russia and other countries in Central Asia (Frank, 2001; Morrison, 2008; Leontyeva, 2007).

Important factor in the policy of Russia towards conquest of Orenburg steppe people becomes religion. Tatar, Kazakhs and Bashkir population identified themselves as adherents of Islam. That's why after Ekaterina comes to power Russia actively uses Islam in colonial policy. Those Russians and Europeans who observed religious practices of population saw many features of pagan cults and shamanism. Moreover, based on representation about themselves as a civilizing nation, they led active missionary activity and recruited new adherents to the ranks of Orthodoxy, Catholicism and Protestantism, and ultimately became conductors of colonial ideology.

One of the main questions of Russian and Western observers regarding the religion of Kazakhs is to what extent are Kazakhs Muslims. Researches aimed at study of Kazakhs' historiography and art of its creators emerged in the contemporary historical discourse (Zhusupova, Torlanbaeva, 2014). Indeed, in the period of colonial transformation and then Soviet modernization, Kazakh people preserved their adherence to Sunni Islam. Authors of verbal history writing, among which is Mashhur Zhusup Kopeev, Islam for Kazakhs was traditional or popular Islam (Zhusup, 2008: 23-34; Zhusupova, Torlanbaeva, 2014). Popular Islam is Islam "diluted" strongly by pre-Islamic beliefs, i.e. heathen beliefs and customs had merged with Islam. These are customs and rules of conduct in every-day life dictated by shariat which prescribes scenario of humans' life from its birth to death and even assigns an algorithm of afterlife. The religiousness of Kazakhs is expressed in observing rules of domestic Islam. And indicator of religiousness can be observing of any separately taken rule.

Methodological approaches. Methodological basis of this research is analysis and description of archive materials of Orenburg State archive of the Russian Federation. The archive data were verified and compared the materials of European travelers, with their opinions on results of policy provided by Russia in Central Asia in conquers and strengthening the Russian administration.

In post-Soviet period in historiographical discourse opinions of Soviet researches regarding national verbal historiography and its bearers had changed. In our research comparison of archive data with literature of Kazakh enlighteners, collectors of custom traditions of verbal heritage allows to look at these resources from the position of its significance in preserving national history writing in XIX – beg. XX centuries. Also, our research includes comparative analysis of Soviet time archive data regarding religion in Kazakhstan.

The methodology of research is comparative and historical analysis of the policy discourse of colonial epoch in the world history, historical processes in Russia and its policy with regard to colonized. Our task concluded in analysis of these processes which can be observed when reading archive files of Orenburg State archive, information of European travelers, their opinions in the analysis of present condition of historiography.

The backgrounds of research methods were the principles of the system-historical and comparative-comparative analysis of written sources, historiographic research, archival and ethnographic materials, methods of field research, interviewing, observations, methods of social anthropology and religious studies.

Results. Orenburg has a peculiar charm of multilingual cultures and preserves heritage of strategic fortress city construction of which was connected with political will of the Russian empire in the policy of conquering Central Asia. In XIX, Orenburg was in the center of tsarism policy events in Kazakh steppe, in relations with Bashkir and Tatars population, in Kazakhs national-liberation rebellions and territorial-administrative policy of Russia in 1867-1868.

History of Orenburg is written according to materials of Orenburg State archive begins from 1881 when by initiative of N.V. Kalachev the Committee on organization of archive of the former office of the general-governor was established. Local scientific archive was established on the initiative of Petersburg archeological institute in 1887 and dealt with collection and filing of ancient materials on livelihood activities of the population, on Kazakh, Tatar and Bashkir population residing in steppe borders of Orenburg. It kept Imperators correspondence with governors of the region, diplomatic and military warfare, chancery of Orenburg Diocese, Orenburg Spiritual Administration, Orenburg division of Imperator Russian Geographic Society and etc (Adamovich, etc., 1966:3).

Among numerous archive cases in the center of our attention were files on religious and spiritual life of people. Archives show existence of non-unified system of orthodox denominations, circulation of pagan cults, magic and superstitions among people of Orenburg region. For instance, the Case on False saints residing in the territory of Orenburg region, assigning them to monasteries, recruits and assignment to labor (OSA, 59), Reports of clergy members from various regions (OSA, 90), Case on dispatching the Order of the ruling Senate on detecting of heretics leaders and mentors (OSA, 690), Case on assignment of Sevastianova fairy from Iletsk city to Orenburg spiritual administration (OSA, 1887), Case on prohibiting people in church to cross themselves with two fingers (OSA, 1826) and others. Each of these cases actualizes an issue on spiritual variety of the population, both and Slavonic ethnos describes shaman rituals and cults among people. There is evidence on confrontation of population on intervention of state and church officials into their spiritual; materials describe that Kazaks whose settlements became military fortresses on territories bordering with the steppe. Their spiritual life was not subordinated to Orthodoxy to the extent required by trustworthiness that's why churches were built in these settlements and missionary sermon was conducted.

At various times, Kazakh steppes were visited by Western travelers, among whom was John Castle – one of foreign members of Orenburg expedition organized in 1734 and it was aiming to return Orenburg into outpost of Bashkir lands colonization and further movement into Kazakh steppe. The book of J. Castle is of big interest which describes all main events occurred after annexation of the Small Juz to Russia: rebellion of Bashkirs, Russian and Turkey war, Orenburg expedition and first attempts of colonization of Kazakh lands by Russia. J. Castle describes also religious life of the Kazakh population in Orenburg and its steppe, in particular, he describes divination ritual performed by Kazakh mullah, but the ritual itself reminds more baksy (shamanistic kamlaniye). J. Castle had an impression that: Kazakh laws were based mainly on Koran and partially on prescriptions of ancestors. Their religion is Muhammadan and in the center was belief in spirits and magic games (Castle, 2011:251; Kamalov, 2016: 23). These observations can be compared with archive materials of Orenburg State archive, which also have a detailed description of Sufi ritual loud zikr, which helped to cure ill person and it reminded shaman rituals (OSA, 28).

Interesting are cases showing state policy of Russia with regard to spiritual life of Muslim population in Orenburg region. At least three successive directions of the state policy towards religion can be observed according to archive files.

First direction of policy is connected with the policy of Anna Ioannovna and was rough with regard to local religions and beliefs of Orenburg peoples and required from church officials to conduct a missionary activity among Muslim and pagan population of steppe territories of the Empire. According to the order of Empress dated May 1, 1734 construction of non-Orthodox churches was prohibited,

the missionary activity strengthened (Denisov, 2007: 38). This policy reflected in files dated by mid XVIII century. These are such archives as Files on Awarding cross or money to people belonging to other faiths who accepted holy baptism (OSA, 2898), Files on conversion of Muslims to Orthodox religion (OSA, 1171), Order of Kazan ecclesiastical consistory prohibiting to construct mosques and to destroy the existing (OSA, 417), File on charging newly-baptized Bashkir I. Syugeymonov in slander (OSA, 1461) and etc. In general, such policy had no success joining of local population to the Russian citizenship.

Second direction of policy is connected with the policy of Ekaterina II when it becomes obvious that Russia is becoming a colonial Empire and leads a competitive policy with other European countries in this direction. The authority understanding the necessity to withhold steppe and Siberian peoples within its influence and planning to expand its borders and trade connections with Central-Asian khanates and China, starts to lead appeasing policy with regard to Islam. In connection with that September 4, 1785 Ekaterina II wrote to Orenburg general lieutenant I.O. Igylstrom: "As I realize from your report dated August 6, mosques in Troitsk and Orenburg fortress (i.e. called Seitov posad- K.T.) constructed for our citizens of Muhammadan law are opened. I'm sure that construction of such places for a public pray will attract other neighboring nomads, and in future will serve as a mean to restrain them from willfulness better than any other strict measures. Therefore, I order to: 1) construct Tatar schools in the mentioned mosques consistent with Kazan mosques, as well as caravan and guest courtyards; 2) to construct stone fences around said mosques in accordance with customs of Tatars; 3) to construct new mosques especially in such places which are convenient to visit by up to five hundred people.

Famous follower of Ekaterina's II policy was general-governor of Orenburg region V.A. Perovskiy. Construction of Orenburg symbol – Caravan Saray (Iskandarov, 2007: 65-71) is connected with his name. The design of Caravan-Saray according to the idea of V.A. Perovskiy should play a representation role of the country in the region and attract Muslim population of border area in Kazakhstan and Central Asia. By opinion of V.V. Dorofeev: "Insightful plans of Perovskiy resulted not only in construction of shelter for Bashkirs, but also had aim to strengthen connections with Bashkiria in Orenburg region. Russia strived to attract Muslim peoples of Central Asia and Kazakhstan in colonial competition with England (Dorofeev, 2007: 65). Construction of Caravan-Saray was approved for the project of A.P. Bryullov and started in 1840. Basic works were completed already by 1844; the mosque in Caravan-Saray was opened in 1846. Among patrons of tremendous complex was khan Zhangir of Bukeyev Orda who donated for construction of the mosque 9512 rubles 90 kopecks in 1838-1839 years. Within 20 years this mosque was military and didn't have constant visit by the city dwellers. After the dissolution of Bashkir-Meshcheryak host in 1865 the Muslims residing in the Old and New Sloboda were assigned to the mosque in Caravan-Saray (Denisov, 2007: 40-42).

Such policy delivered quick results in strengthening administration presence of Russia in Kazakhstan. According to this policy Tatar population was used in Islamization of Kazakhs in the result of which Tatar and Bashkir clerics were incorporated into administration structure of Kazakh steppe. Strongly linked Muslim communities of Tatars and Bashkir who migrated to Orenburg steppe more intensively namely in the result of such policy in 1830-1840s made a contribution into strengthening the Russian influence and provision of further administrative reforms on the territory of Kazakhstan in 1867-1868.

These files data of Orenburg archive with regard to policy of the Russian administration in religious life of local population are compared with opinion of Eugene Schuyler who visited Russian Turkistan in the end of XIX c., as a council-general of the USA in Saint-Petersburg. The authors trip materials and observations are collected in his book *Turkestan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. E. Schuyler travelled to Kazakhstan in the period when Ekaterina's policy brought its results. In particular, he wrote: "It's curious, but Kyrgyz became Muslims thanks to erroneous endeavors of Russian government. Initially, Kyrgyz sultans or leaders were not aware of Islam doctrines and there were no mosques and mullahs in steppes, but Russian (as was in case of Tatar language for communication), dealt with them as with Muslims, constructed mosques and sent mullahs till they had not become Muslims, though the further from Russian lines and closer to settled population of Central Asia, their religion was weak. Exactly the same way, during this century Russian turned Buryats into Buddhists though they were shamanists. If the government knew about it from the very beginning, it might have turned these two peoples into Christianity (Schuyler, 1966: 37-38).

Third direction of policy is connected with the policy of culture unification of the Russian Empire citizens via russification. According to the Ministries Committee has exhausted all possibilities on serving to the colonial policy of Russia. It was necessary to maintain policy on strengthening Orthodoxy activity as a support of the Empire power. That's why according to Provisional decree on administration of Uralsk, Turgay, Ak-mola and Semipalatinsk regions 1868, the Kazakh population was removed from administration of Orenburg spiritual assembly: "Local administration of Kyrgyz on spiritual matters is provided to local mullahs with their subordination to general civil administration and through it –

the ministry of internal affairs (Materialy, 1960: 339), and it was done with aim of weakening the Muslim propaganda and break up of spiritual connections of Muslims residing in Russia.

The aims of breaking up connections between Muslims of Central Asia had a strategical character and were implemented in a long-term period of time. It became obvious that interrelations of the Russian Empire Muslims with Muslims of other countries threatened to governmental interests, as well as interconnections of Russia's Muslims with each other. In the end of XIX century, this policy was still relevant. According to archive data Notes on pilgrimages of Muslims, its significance and regulation measures prepared in the Ministry of foreign affairs and directed to the military governor of Turgay region, contain information on three generally accepted Hajj directions of Muslims from Russia. These Hajj roads were formed historically and were communication roads of Muslims from various states which interfered with the colonial administration. The Notes specifies necessity to prohibit Hajj from Samarkand to Bukhara, Afghanistan and India (CSA RK, 561: 11-12).

Policy of russification of Kazakh population started in the Russian Empire was continued actively in the Soviet period in all spheres of lives, which can also be observed when reading archive materials. Moreover, in the Soviet state because of atheism policy, sects' directions of non-registered, i.e. illegally acting religion organizations of Orthodox and Catholicism directions are flourishing (Tastanova et al., 2014: 267-269).

Conclusion. Russia's policy directions described in archives, materials of Western travelers and researches with regard to religion life of Orenburg steppes population characterizes also in general the content of the colonial policy in Kazakhstan.

The researched directions of the colonial policy of Russia transformed religious views of Kazakhs.

First, Kazakhs were active actors of the religious lives of the Muslim society in the policy of Russian colonization.

Second, ideologists with influence of Tatar Islam different from Central-Asian influence and dispute started to appear in Kazakh Muslim intellectual space.

Third, the factor of Kazakhs religious mindset change became the policy of Russia on propagation Orthodoxy as a new empire religion.

The goals of breaking ties between the Muslims of Central Asia were of a strategic nature and were carried out over a long period of time. It became obvious that the continuation of the relationship between the Muslims of the Russian Empire and the Muslims of other countries threatened the state interests, as well as the interaction of the Muslims of Russia. The settlement policy on this issue remained relevant in the 19th century. However, despite the policy of isolationism of Muslims of Central Asia from Muslims of other countries, the ties between Central Asian and Kazakh Muslims that developed in the historical past continued to be relevant.

Initially, the Russian administration strengthened Islam through the Tatar and Bashkir mullahs, and from that time on, ideologues with new influences, different from the historically established Central Asian influence and dispute, began to appear among the Kazakhs in the Muslim intellectual space. Then the Russian administration began to implant Orthodox Christianity as a new imperial religion for all subjects of the Russian Empire.

The policy of governing Islam in Soviet times turned into an instrument of the internal policy of the state. And here you can find interesting discourses regarding the strengthening of the meaning of pre-Islamic beliefs. For example, the discourse about shamanism among Kazakhs, its originality, the actualization of the remnants of pre-Muslim beliefs.

References

Adamovich et al., 1966—State archive of Orenburg region (Guidebook). Author V.A. Adamovich, N.M. Davydov, J.K. Shunov, L.I. Korygina, A.V. Stepanova. Moscow, 1966.

Castle, 2011 - John Castle's mission to Khan Abulkhair (1736). / Ed. by Beatrice Triesser. – Oxford: Signal, 2011. – 367 p.

CSA RK— Central state archive of the Republic of Kazakhstan, f. 25, series. 1, f. 561, list 11-12

Denisov, 2007 – Denisov D.N. Istoricheskie mecheti Orenburga. – Kraj Orenburgskij. Pravednoj dorogoj islama. [Historical mosques of Orenburg-Orenburg region. Walking the holy roads of Islam] Orenburg, 2007.

Dorofeev, 2007 – Dorofeev V.V. Simvol goroda [Symbol of the city] Край Оренбургский. Праведной дорогой ислама. Край Оренбургский. Pravednoj dorogoj islama. [Historical mosques of Orenburg- Orenburg region. Walking the holy roads of Islam] Orenburg - Оренбург, 2007 p. 64- 78.

Iskandarov, 2007 – Iskandarov R., Iskandarov A. Seitov posad i ego mecheti [Seitov posad and its mosques] Край Оренбургский. Pravednoj dorogoj islama. [Historical mosques of Orenburg- Orenburg region. Walking the holy roads of Islam] Orenburg, 2007 p. 52-62.

Kamalov, 2016 – Kamalov A.K. Zapadnye puteshestvenniki o lokal'nyh verovanijah kazahov v XVIII –XIX vv. [Western travelers on local religions of Kazakhs in XVIII-XIX cc.] Izvestija NAN RK [Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan], No. 2, 2016, p. 21-27.

Leontyeva, 2007 – Leontyeva O.V., Istorija imperij XIX-nachala XXvv. v sravnitel'noj perspektive [The history of empires in XIX-beginning of XXcc. In comparative perspective] Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta [The Bulletin of Samar state university], No. 5, 2007

Materialy, 1960 – Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazakhstana [Materials on political regime in Kazakhstan] V.I. Alma-ata: Galym, 1960. 392 p.

Morrison, 2008–Morrison A. S., Russian rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India. Oxford University Press, 2008.

Orenburg State Archive (OSA), f. 172, series 1, No. 59.

OSA, f. 172, series 1, No. 90

OSA, f. 172, series 1, No. 417

OSA, f. 172, series 1, No. 1171

OSA, f. 172, series 1, No. 1461

OSA, f.172, series 1, No 1826

OSA, f. 172, series 1, No 1887

OSA, f. 172, series 1, No. 2898

OSA, f. 175, series 1, file 28

Tastanovaetc., 2014 – Tastanova Z., Baimuratova G., Manapbaev N. Dynamics and status of ethnoconfessional communities in Kazakhstan in second half of XX century (according to archival data). Journal of Language and Literature 2014; 5(3), 266-270. DOI:10.7813/jll.2014/5-3/45

Schuyler, 1966 – Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuljia. / Ed. With introduction of Geoffrey Weeler. New-York-Washington, 1966. – 368 p.

Zhusup, 2008 – Zhusup, K.P., et al, 2008. Mashkhur Zhusup Kopeyuly. Bibliographic Index, 1: 1-146.

Zhusupova, Torlanbaeva, 2014 – Zhusupova L., Torlanbaeva K., and others Mashkhur Zhusup and oral historical tradition \ Life Science Journal 2014; 11(11s) <http://www.lifesciencesite.com>.

Zhusupova, Torlanbaeva, 2014 – Zhusupova L., Torlanbaeva K., and others Mashkhur Zhusup and Turkics sources \ Life Science Journal 2014;11(11s) <http://www.lifesciencesite.com>

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_81

ЖӘНГІР ХАН: КҮНГЕЙ МЕН КӨЛЕҢКЕ БЕТТЕРІ

А.Қ. Ахмет¹, Ғ.А. Шотанова^{2*}, Е.М. Өжкенов³, А.А. Ермекбаев⁴

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан, Атырау қ.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы қ.

³Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Қазақстан, Алматы қ.

⁴Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ.

*Автор корреспондент

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Ахмет), galia8.09@mail.ru (Шотанова), e81g@mail.ru (Өжкенов), adilbekeev@gmail.com (Ермекбаев)

Түйіндеме. Қазіргі уақытта отандық ғылым Ресей империясының саяси үстемдігі кезеңінде қазақтардың болмысын сақтауға бағытталған қазақ даласының тарихи тұлғаларының рөлі мен қызметін белсенді түрде зерттеуде.

Жеке тұлғаның қоғамдағы рөлі және оған ықпалы бүгінгі таңда әлемдік тарихнамада жиі көтеріліп келеді. Дала элитасының, оның ішінде батырлардың, билердің, жыраулардың сіңірген еңбегі туралы тарихи деректер өте көп. Сондай адамдардың бірі Ішкі Қырғыз Ордасының ханы Жәңгір Бөкеев еді.

Бұл мақалада біз оның басқару әдісі туралы ғана емес, сондай-ақ осындай қиын кезеңде жергілікті ұлттық құндылықтарды сақтауға мүмкіндік берген оның жоғары интеллектісі туралы сөйлесетін боламыз.

Кілт сөздер: Орынбор, Неплюев, әскери училище, кадет корпусы, 1 эскадрилья, 2 эскадрон, сұлтан, сұлтан балалары, құрметті қазақтар, корнет, орта жүзбасы, статист, аудармашы, тарихи тұлғалар, ағартушы және этнограф.

**Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жобасы (ИРН жобасы: AR08855800) шеңберінде жүргізілді.*

LITTLE-STUDIED PAGES OF ZHANGIR KHAN 'S LIFE

A.K. Akhmet¹, G.A. Shotanova^{2*}, E.M. Uzhkenov³, A.A. Yermekbayev⁴¹H. Dosmukhamedov Atyrau University. Kazakhstan, Atyrau.²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology. Kazakhstan, Almaty.³R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Kazakhstan, Almaty.⁴Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty.

*Author correspondent

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Akhmet), galia8.09@mail.ru (Shotanova), e81g@mail.ru (Uzhkenov), adilbekea@gmail.com (Yermekbayev)

Abstract. Currently, domestic science is actively studying the role and activities of historical personalities of the Kazakh steppe aimed at preserving the identity of the Kazakhs during the period of political domination of the Russian Empire.

The role of the individual in society and its influence on it, today is often raised in world historiography. There is quite a lot of historical evidence about the merits of the steppe elite, including batyrs, biys, zhyrau. And one of these people was Zhangir Bokeyev, Khan of the Inner Kirghiz Horde.

In this article, we will talk not only about his management method, but also about his high intelligence, which made it possible to preserve local national values in such a difficult period.

Key words: Orenburg, Neplyuev, military school, cadet corps, 1st squadron, 2nd squadron, sultan, children of sultans, honorary Kazakhs, cornet, mediocre centurion, state adviser, translator, historical figures, educator and ethnographer.

МРНТИ 03.20.00

МАЛОИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ ЖАНГИР ХАНА

А.К. Ахмет¹, Г.А. Шотанова^{2*}, Е.М. Ужкенов³, А.А. Ермекбаев⁴¹Атырауский университет им. Х. Досмухамедова. Казахстан, г. Атырау.²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы.³Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Казахстан, г. Алматы.⁴Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: axmet_begis@mail.ru (Ахмет), galia8.09@mail.ru (Шотанова), e81g@mail.ru (Ужкенов), adilbekea@gmail.com (Ермекбаев)

Аннотация. В настоящее время в отечественной науке активно изучается роль и деятельность исторических личностей Казахской степи направленные на сохранение самобытности казахов в период политического доминирования Российской империи.

Роль личности в обществе и ее влияние на неё, сегодня часто поднимается в мировой историографии. О достоинствах степной элиты, в том числе батыров, биев, жырау сохранилось не мало исторических свидетельств. И один из таких людей был Жангир Бокеев, хан Внутренней Киргизской орды.

В данной статье, речь пойдет не только о его методе управления, но и о его высоком интеллекте, что позволило сохранить в столь сложный период местные национальные ценности.

Ключевые слова: Оренбург, Неплюев, военное училище, кадетский корпус, 1-ый эскадрон, 2-ой эскадрон, султан, дети султанов, почетных казахов, хорунжий, зауряд-сотник, статс-советник, переводчик, исторические личности, просветитель и этнограф.

Кіріспе. Халқымыздың сан жылғы тарихында тар жол, тайғақ кешулерден елін аман-сау алып шығуға, тағдырдың тізінен, тозақтың көзінен сақтап қалуға ұмтылған дара тарихи тұлғалар болғаны белгілі. Сондықтан да аты аңызға айналаған сол тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан баға беру жолында көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, тарихымыздың ақтандақ беттері ашыла түсуде.

XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ халқының тарихындағы тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметтері және олар өмір сүрген заманның ерекшеліктері туралы мәселелер архивтік деректер мен мәліметтер негізінде қарастыруды қажет етеді.

Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу-халқымыздың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Халқымыздың дәстүрлі шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танысып отырады. Қазақ қоғамындағы тарихи тұлғалар Ресей империясының отарлау саясаты мен езгісіне ашық күрескен, қазақ хандығын, яғни мемлекеттілігін сақтауға талпынған қайраткерлер туралы деректер архив құжаттары негізінде талданып, Қазақстанның аймақтарындағы тарихи тұлғалардың саяси-қоғамдық қызметтерінің сабақтастығы тың архивтік деректермен толықтырылып, жаңа қырынан қарастырылуда.

Бүгінгі таңда дүниежүзілік тарихнамада жиі көтеріліп жүрген қоғамдағы жеке адамның рөлі, оның қалың көпшілікке, қоғам дамуына әсері пайымдалып, тарихта өз іздерін қалдырған қайраткер хан, сұлтан, батыр, билердің қадір-қасиетін өскелең ұрпақтың ой санасына сіңіріп, ұлттық құндылықтарды ұлықтау десек, тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметтері айтылған пікірімізге толық сай келеді. Сондай тұлғалардың бірі – Жәңгір хан Бөкейұлы. Жәңгірдің үстем тап өкілі және халыққа сол таптың зілмәуір тізесін батырғанын ешкім жоққа шығаралмайды.

Материалдар мен әдістер. Жәңгіртану Ресейде XIX ғасырдың 30-40 жылдарынан бастау алады. Н.С. Иванов (Иванов, 1895), Я.В. Ханыков (Ханыков, 1847), Н.Ф. Савичев (Савичев, 1876), Г. Сербаринов (Сербаринов, 1925), Х. Досмұхамедов (Досмұхамедов, 1998), А.Ф. Рязанов (Рязанов, 1926; 1996), М. Вяткин (Вяткин, 1940), В.Ф. Шахматов (Шахматов, 1946), С. Зиманов (Зиманов, 1982), Ә. Сарай (Сарай, 2003), И. Кенжалиев (Кенжалиев, 1977; 1979; 1991), К.Л. Есмағамбетов (Есмағамбетов, 2003), Ж. Қасымбаев (Қасымбаев, 2001) т.б. еңбектерінде Ресей империясының отаршылдық саясаты, қазақ елімен әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси байланыстар, Бөкей Ордасымен қарым-қатынасы, сол тұстағы тарихи тұлғалармен өзара қарым-қатынастары мен байланыстары кеңінен зерттеліп, жан-жақты баға берілген болатын. Жәңгірге қатысты ауызша тарихнаманың құнды ескерткіші ретінде Ы. Шөрековтың «Исатай-Махамбет» дастанын атап өтуге болады (Шөреков, 1976). Жәңгір хан туралы замандасы дауылпаз ақын, батыр М. Өтемісовтің өлеңдерінде де кеңінен атап өтіледі (Махамбет, 1989).

Орыс отаршылдығының басқару жүйесіндегі шенеуніктер, тарихшылар Жәңгір ханды Бөкей Ордасындағы патша үкіметінің сенімді өкілі ретінде қарады. Н.С. Ивановтың «Жәңгір – Ішкі қырғыз ордасының ханы» деген зерттеуі де Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңес мұрағатын кеңінен пайдалануының нәтижесінде жазылды. Жәңгір хан өмірі мен Ордадағы саяси-қоғамдық қызметіне баға беруде XIX ғасырдың өзінде-ақ ресми тарихнамада екі бағыт қалыптасты. Бірінші бағыттың өкілдері айтулы 1836-1838 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілісті Орда халқын еуропалық өркениетке сүйреген Жәңгір ханның реформаторлық істеріне қарсы бағытталғандықтан туындады деген пікірде болса, ал екінші бағыттағылар Жәңгір өзін жоғары басшылыққа Ордадағы азаматтық пен тәртіп сақшысы ретінде сипаттады, ал қазақтардың көтерілісін олардың асау рухынан, жабайлығы мен дөрекілігінен туындады деп жалған мәлімет берді дейді. Дегенмен де ол кезеңдегі еңбектердің көпшілігі Жәңгір ханды ұлықтауға арналды және де оның да өзіндік себептері болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Негізінен Жәңгір ханның өмірі мен қызметі Алматы, Астрахан, Орынбор, Москва, Санкт-Петербург қалаларындағы архивтердегі сақталған материалдар негізінде зерттелді. Архив қорларындағы тарихи құжаттарды жан-жақты зерделеу нәтижесінде Жәңгір жөнінде шынайы тұжырымдар жасаған С. Зиманов, И. Кенжалиев, Ә. Сарай, К. Есмағамбетов секілді зерттеуші ғалымдар қасаң қағидалар аясындағы көзқарастардан алшақ кетті. Жәңгір ханның қоғамдық-саяси қызметіне қатысты «Бөкей хандығының тарихы» (История Букеевского ханства, 2002) атты құжаттар мен материалдар жинағында да архивтік мол мәліметтер жарияланған.

Талқылау. Бөкей Ішкі Ордаға өткеннен кейін Сарайшықта тұрды. Жәңгірдің балалық шағы осы Сарайшықта өткен. Сол кезеңдерде Сарайшық Жайық казак-орыс әскерінің бекінісі болатын. Деректерге қарағанда болашақ хан он төрт жасында Астрахан азаматтық губернаторы С.С. Андреевскийдің үйінде жатып, сол заманғы лайықты орысша білім, еуропаша тәлім-тәрбие алып өсті. Әкесі Бөкей хан қайтыс болған тұста Жәңгір он төрт жаста болатын. Дегенмен де хан тағы ата дәстүр бойынша мұрагерлік жолмен Жәңгірге берілген. Бар-жоғы қырық беске жетер-жетпес ғұмырының жиырма жылында хан тағына отырып, ел биледі (Ахмет, 2007: 67).

Оның нақты дәлелі Бөкей ханның жары Атан Нұралыханқызының 1815 жылы 8 маусымда Ресей императоры І Александрға жазған хаты болып табылады. Ханымның патшаға жазған хатында күйеуі Бөкейдің өсиеті бойынша хан тағына мұрагерлікпен он төрт жастағы баласы Жәңгірді тағайындауды өсиет ете отырып, ол кәмелеттік жасқа толғанша Бөкей Ордасының ханы ретінде уақытша туған ағасы Шығай Нұралыұлын тағайындауға өтініш білдіреді (История Букеевского ханства, 2002: 188). Сонымен бірге сол жылдың 28-ші маусымында Бөкей Ордасының сұлтандары мен старшындарының атынан байбақты руының басқарушысы сұлтан Шоқы Нұралыхановтың императорға жазған өтінішінде де бұл мәселе атап өтіледі (История Букеевского ханства, 2002: 189-190).

Жәңгір 1823 жылға дейін Астрахан губернаторының үйінде тәрбиеленіп хандықты әкімшілік

жағынан басқару әдісін үйренеді. Жәңгір хан өз тұсындағы билеушілерге қарағанда орыс, татар, неміс, араб тілдерін меңгерген тұлғалардың бірі болды. Патша әкімшілігі Жәңгірді айрықша қамқорлыққа алып, оқытып тәрбиеледі. Бұл жерде патша үкіметінің зымыян саясаты жатты. Отаршыл империя болашақ ханға дейін қазақ сахарасында қанша хан мен сұлтандарға шен тағып, шекпен жапты. Алайда, ел басқарушы хандар қазақ өміріне жаңалық енгізе алмағаны белгілі. Қазақ даласында ата-баба жолы және рулық, ру аралық қатынастар мықты болды да, халықтың іргесі сөгілмеді. Патша әкімшілігі Жәңгірден жаңа сапалы басшы шығаруды мақсат етіп қойған белгілі. Сондықтан да Жәңгірді заң, экономика, дипломатия, ел басқару ісіне де үйретті. Жәңгірдің губернатор үйінен алған тәрбиесі жөнінде Х. Досмұхамедов: «Өткен замандағы арабтың, қызылбастың салтанатты «патшалары», орыстың Романынан шыққан айбарлы патшалары Жәңгірге үлгі болды. Қазақтың салты, қазақтың тұрмысы, әдеті, заңы туралы Жәңгірге тәрбиешілер әрине бір ауыз да сөз айтқан жоқ. Жәңгір өзімшіл, патшашыл, орысшыл, діншіл болып, ел билеу туралы еш нәрсеге үйренбей, қазақтың жайында дым білмейтін болып шықты», - баға береді (Досмұхамедұлы, 1991: 14). 1822 жылы 25 ақпанда Шығай Нұралыұлы болашақ Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің үстінен арызданады. Жәңгір өзінің алдағы кезеңде хан тағына отыратындығын жариялауда дей келіп, оның іс-әрекеті Ордадағы тәртіп пен тыныштықты бұзатын іс-әрекеттері үкімет пен қазақтар арасындағы кикілжіңді тудыратындығын Орынбор генерал-губернаторы П.К. Эссенге жеткізеді. Кіші жүздегі саяси оқиғалардың белең алуынан алаңдаған П.К. Эссен Шекаралық комиссия арқылы Жәңгірге заңға сәйкес хан лауазымын үкімет беруі тиіс екендігін ескертіп, Ішкі Ордадағы немере ағасының ар-абыройына көлеңке түсірмеуін өтінеді. 1822 жылы 31 мамырда Шығай сұлтанға Бөкей Ордасындағы уақытша хан билігін алаңсыз атқара беруін тапсырады (ОрОМА, 6: 1-3). Жәңгірдің хан тағына отыруы жөнінде зерттеушілер арасында әртүрлі мерзімдер айтылып жүргені белгілі. Мысалы Н. Савичев 1825 жылы таққа отырды десе, махамбеттанушы ғалым И. Кенжеалиев 1823 жылдың 23 қарашасын көрсетсе, Ә. Сарайдың пікірінше қазақ рәсімімен ақ киізге отырығызып, хан көтеру жорасы 1824 жылы 26 маусым күні болған. Ал патша Жәңгірді хан тағайындау туралы грамотаға 1823 жылы 22 маусымда қол қойған (История Букеевского ханства, 2002: 234).

Ресей империясы патшасының әмірімен 1823 жылы 22 маусымда Жәңгір әкесінің тағына отырды. Бұл жөнінде Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы Г.Ф. Генстің жазбасында атап өтіледі (История Букеевского ханства, 2002: 246). Бөкей Ордасының тағына Жәңгір ата дәстүрі мен Ресей империясының заңына сәйкес отырып, қол жеткізгенін тарихи құжаттар нақтылай түседі. Жәңгірдің білімділігі мен бекзаттығы туралы сол тұста Орынбор ерекше корпусының полковнигі Ф.Ф. Бергтің Ресей Сыртқы істер министрлігінің басқарушысы граф К.В. Нессольродеге жазған хатында: «Тым жастығына қарамастан жаңа сайланған ханның сөзі тіпті ақсақалдар алдында да өтімді, бәріне сыйлы, өйткені ол өз халқының салт-дәстүрін аса құрмет тұтады. Астраханда алған озық білімін дәреже санайтынымен, ол туған тілінің, әдебиетінің асқан білгірі, сонымен қатар орыс тілінде де біршама жақсы сөйлеп жазады.

1824 жылы 3 қаңтар күні Орынбор генерал-губернаторы П.К. Эссенге Кіші жүздің Қаратай сұлтан бастаған 66 сұлтаны, страшындары мен билері Бөкей Ордасының ханы Жәңгір Бөкейұлын барлық Кіші жүздің ханы етіп сайлауы туралы өтініштерін жібереді. Бұл кезеңде Кіші жүз даласындағы дағдарыс өзінің шыңына жеткен-ді. Хандық билік әлсіреп, хан саяси биліктен алыстай бастады, ал старшын мен билер билігіне қатаң бақылау жасалады. Сондықтан хан мен сұлтандар орыс ұлығының көмегімен билігін сақтап қалу үшін жанталасты (Ахмет, 2007: 126). 1824 жылғы 25 маусымда Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссен өзімен тікелей қызметтес болатын Жәңгір ханды Орал қаласына салтанатты түстікке шақырады. Ханмен бірге сұлтандар Бекқали, Артықғали, Шотқара, Шөке және Жарас Нұралыхановтар, Сары мен Айдынғали Есімхановтар, Қайыпқали Есімов, Тәуке Бөкейханов, Хансұлтан Шығазев, Есенғазы Қарабаев, Күсіп Орманов, старшындар Мүсіріп Айдаболов, Балқы Құдайбергенов, Жантөре Қарабатыров, Майқы Мусин, Атбай Мамбетказин, Тастемір Кушканов қатынасады (История Букеевского ханства, 2002: 246).

1824 жылы қазан айында Жәңгірдің жеке өмірінде елеулі оқиға болды. Ол Орынбордың бұрынғы муфтиі, қазақ сахарасына белгілі М. Хұсайыновтың қызы Фатимаға үйленеді (История Букеевского ханства, 2002: 252-253). Оған дейін де хан үш рет үйленген болатын. Фатима ханым орыс әйелдер гимназиясында білім алған, неміс, француз тілдерін білген.

Әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық құбылыстардың әсерінен Бөкей хандығында феодалдық қарым-қатынас, сауда-саттық ісі жедел өрістей бастады. Билікке келген Жәңгір қол астындағы халық пен малдың жұқпалы ауруларға байланысты шығындардың көп болатындығын генерал-губернатор П.К. Эссенге хабарлай отырып, дәріхана ұйымдастыру, аурухана салу, фельдшерлерді оқыту, жұқпалы іртүрлі аурулардың алдын алу жұмыстарын жүргізу үшін Санкт-Петербург медицина-хирургия академиясының түлектерін шақыратындығы мәлімдейді (История Букеевского ханства, 2002: 256).

Қазақ шаруалары өз малдары мен оның өнімдерін көршілес жатқан Астрахан, Саратов, Камышин, Царицын сияқты қалаларының базарларына апарып сатып, өз қажеттерін алды. 1824 жылы Орданың екі жерінде, яғни Ұялы және Шөпшағыл мекендерінде жәрмеңкелер ашылып, оған ішкі Ресей губернияларынан көпестер мен саудагерлер келіп, мал шаруашылығының көптеген өнімдерін арзан бағаға сатып алды.

Орда да сауданың дамуы ақша-тауар айналымын өрістетіп, бөкейлік қазақтардың, соның ішінде байлар мен сұлтандар қолдағы мал санының өсуіне барынша күш салды. Ал бұл мал жайылымы үшін күресті өрістеткен себептердің біріне айналды (Зиманов, 2009: 110-112). 1826 жылы Жәңгір хан император І Николайдың таққа отыру салтанатына қатынасып, бағалы сыйлықтарға ие болады (История Букеевского ханства, 2002: 290-291, 293). Осы сапарда Жәңгір хан Жасқұс құмының батыс бетінен болашақ өз резиденциясын салу мақсатында патшадан ақша қаражатын, құрылыс материалдарын және үй салатын архитектор сұрайды. 1826 жылдың күзінде архитектор Тафаев бастаған құрылысшылар тарихи орының алғашқы қазығын қағады. Сөйтіп болашақ Орда қаласы пайда болып, ол хандықтың орталығына айналды және қос өзен аралығындағы көрнекті мәдениет, сауда-саттық, экономикалық орталық болып саналды. Жәңгірдің өзінің тікелей араласуымен Орда қаласында екі кластық жоғары бастауыш мектеп пен қыздар мектебі, қазақ, татар балалары оқитын дербес бастауыш мектептер, хан, татар мешіттері ашылды. Бұл оның хан тағына отырғанына үш жыл толмай жатып қолға алған шаруасы еді.

Жәңгір хан таққа отырысымен кері тартпа кәрі сұлтандарды биліктен ығыстырып, олардың орындарына жас сұлтандарды қоя бастады. Осы кезде Орданың қоғамдық-саяси өміріне Шынғали Орманов, Шөке Нұралыханов, Қарауыл қожа Бабажанов т.б. сияқты тұлғалар белсене араласа бастады. 1826 жылы Жәңгірдің өтініші бойынша үлгілі қызметтері үшін сұлтандар Тәуке Бөкейханов, Хансұлтан Шығажиев, старшындар Мүсіреп Айдаболов, Шомбал Ниязов, Балқы Құдайбергенов, Дүйсенбай Раманқұлов, Досалы Құшақбаев, Райым Дархожин, Ғабдырахман Исмаиловты марапаттауға ұсынады. Марапатқа ұсынылғандар ханға жақын ықпалды тұлғалар болатын. Марапатқа ұсыну арқылы хан өзінің ел ішіндегі саясатын осы сұлтандар мен старшындар арқылы жүргізілетін жете түсінді. Осы жылдың 29-ші қарашасында Ордадағы ықпалды старшындардың бірі, кейін 1836-1838 жылдардағы көтерілістің басшысы болатын Исатай Таймановқа Жәңгір хан өз тарапынан Сарайшық бекенісіне келіп жеткен Хиуа елшісін Астраханға дейін тиісті дәрежеде қарсылып, шығарып салуды тапсырады. Исатай бұл тапсырманы мүлтіксіз орындайды. Бұл жылдары Исатай мен хан арасында жақсы қарым-қатынас болғанның мұрағат деректері нақтылай түседі.

1827-1829 жылдары ханның жүргізе бастаған орыс бағытындағы саясатына қарсы Ішкі Ордадағы елді Жайықтың сыртқы бетіне көшіру қозғалысы болған еді. Патша үкіметіне қарсы бұл қозғалысты сұлтан Қайыпқали Есімов бастаған болатын. Оны астыртын түрде қолдаған сұлтандар Шынғали Орманов пен Шөке Нұралыханов еді. 1827 жылы Орда да жұт болып, 1887 шаңырақ Жайықтың сыртына кетті. Кететін ел мен жібермеуге жанталасқан сұлтандар арасында қантөгіске ұласқан қақтығыстар орын алды. 1827 жылы Жәңгір хан Астрахан губернаторына «Орданың бей-беректі кетті, мені өлтіру ойында бар адамдар үш шақырым жерде жүр» деп шағымданды. Халықтың наразылығын тексеру мақсатында Ордаға генерал-губернатор П.К. Эссеннің тапсырмасымен сенатор Ф.И. Энгель, Орал казак-орыс әскерінің атаманы Д.М. Бородин, Шекара комиссиясының төрағасы Г.Ф. Генс келеді. Тексерістің қортындысында комиссияның пікірі екіге жарылды. Сенатор Ф.И. Энгель ханның ұстанған саясаты, яғни оның Ордадағы тірлікті жақсартпақ болған қызметтері дұрыс деген пікірде болса, атаман Д.М. Бородин ханның халыққа тізе батырған шектен шыққан өзімшіл, астамшыл саясатын кінәлады. Ақыры айтыстың нәтижесінде Жәңгір саясатын қолдаған Ф.И. Энгель мен Г.Ф. Генстің пікірлері орыс әкімшілігінен қолдау тапты. Бұл жеңіске мастанған Жәңгір хан ойға алған мақсаттарын жүзеге асыруға кірісті.

1827 жылы губернатор П.К. Эссенге жазған хатында Ішкі Ордадағы тыныштықты сақтаған қызметтері үшін старшындар Мүсіреп Айдаболов, Шомбал Ниязов, Алтай Досмұхаметов, би Бекболат Байшеркешовты тархандық атаққа ұсынады. Ал қазан айында Ішкі Ордадағы қозғалысқа қатынасқан байбақты руынан Майбас Тұлағанов, Бұзлақ Асманбетов, Жұматай Кемелдиновты Нерчинск зауытына немесе Архангельскіге жер аударуды сұрап губернатор П.К. Эссенге хат жолдайды.

Ордадағы жер мәселесінде хан шөбі шүйеген шұрайлы жерлерді өзіне жақын сұлтандар мен байларға берді. Оны архив құжаттарыда нақтылай түседі. Мысалы Қарауыл қожа Бабажановқа – 400 мың десятина жер, сұлтан Шыңғыс Ормановқа – 700 мың десятина, сұлтан Меңдігерей Бөкейхановқа – 400 мың десятина, Балқы Құдайбергеновке – 300 мың десятина жер берілді. Хан 1830 жылдардан бастап патша өкіметі органдарымен келісе отырып, жерді жеке меншікке бөліп беруді кеңінен қолданып және оның басшысы болды. Жәңгір хан қалың шаруалар бұқарасына алым-салықты көбейті, салықтың соғым, құшыр, пітір, зекет т.б. сияқты түрлерін енгізіп, қалың қазақты сорлаты.

Жәңгір ханның тұсында Каспий теңізі жағалауындағы құнарлы жерлерге ие болған орыс помещиктері граф И.А. Безбородко 199579 десятина жерді, князь Н.Б. Юсупов 130763 десятина жерге ие болды. Осы жерлерге қыстағаны үшін қазақ шаруалары мал беріп, шөбін шауып, қамысын буып беруге, ақша төлеуі тиіс болды. Жәңгір хан Бөкей Ордасындағы ең өзекті мәселе жер мәселесін шешуге батыл қадамдар жасауға ұмтылды. Хандық территориясының шекараларын нақтылауға тырысты. Жәңгір хандықтағы халық санын көбейту мен қатар мал басын артыруды да ойластырды. Ол Ресей империясының шикізат көзіне айналып отырған Ішкі Ордадағы бірден – бір шаруашылық мал шаруашылығын қарқынды дамытуға ұмтылды. Оның бұл жоспары туралы патшаға, сыртқы істер министрі К.В. Нессельродеге, сенатор Ф.И. Энгельге, Астрахан, Орынбор, Саратов губернаторларына жазған хаттарынан байқауға болатындығы (АОМА, 7: 70-82). Жәңгір Бөкейұлының алғашқы хандық құрған 1825-1830 жылдары жүргізген аграрлық саясаты жер қатынастарын реттеуге бағытталды. Жәңгір хан 1831-1845 жылдар аралығында аграрлық реформалар арқылы халықты отырықшылдыққа бейімдеуге ниеті болғанымен, бұл ойы да жүзеге аспады. Бұл туралы 1839 жылы 19 шілде де І Николай патшаға жазған хатында көрсетеді (История Букеевского ханства, 2002: 376). Хан өз тарапынан Ресей патшасынан Орда аумағында он шақты елді-мекен салуға рұқсат сұраған. Алайда Жәңгір хан отырықшылық саясатын еш жүйесіз жүргізіп, оған қажетті жағдайды да жасамады. Өйткені Ордадағы жайылымдардың басым бөлігін өз туған-туысқандары мен айналасындағы сұлтандар мен билерге үлестіріп беру арқылы бұқара халықты оларға тәуелді етіп қойған болатын.

Жәңгір өз кезегінде ірі феодал болды. Оның 4277 жылқысы, 232 түйесі, 719 сиыры, 17097 қой, ешкілері бар еді (ҚР ОММ, 4: 133-134). Ол жайылымға шұрайлы жерлерді иемденіп, 700 мыңнан астам десятина орманды, сулы, климаты жұмсақ шалғынды жайылымды иемденді.

Жәңгір ханның далалық билеудің дәстүрлі құрылымдары мен жүйесінен ауытқып, Ресей империясының басқару жүйесіне қарай ойысуы халыққа мүлде жат, тосын жай еді. Хан мен халық арасындағы тікетірес Бөкей Ордасы мен Кіші жүзді шарпыған 1836-1838 жылдардағы Исатай-Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтеріліске ұласты. Бөкей Ордасындағы бұл көтеріліс туралы 1917 жылға дейін Ресейде жарық көрген еңбектердің бірі Жайық орыс-казактарының әскери-шаруашылық мұрағатшысы Н.Ф. Савичевтің «Исатай Тайманов Ішкі Орданың старшыны» атты көлемді туындысы болып табылатындығы. Бұл шығармада 1836-1838 жылдардағы көтерілістің себептері, қозғаушы күштері, барысы және аяқталуы біршама толық баяндалған (Савичев, 2003: 5-6).

Исатай Тайманов өзінің ниеттес адамдарымен бірігіп Жәңгір ханның үстінен патша үкіметіне шағым береді. «Біздің билеушіміз Жәңгір Бөкейұлы әділ қазы емес. Сұлтандар, билер, қожалар ханның әкімшілігін пайдаланып үнемі бізге жазықсыз зорлық қылады. Орынсыз көп салық жинайды. Меншікті мал-мүлкімізді жөнсіз тартып алады. Олардың үстінен шағым берсек, бұрынғыдан да әрі пәлеге ұшырап қысымшылық көреміз», - деп Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовскийге жазды.

Генерал-майор М.В. Ладыженский «Ішкі (Бөкей) Орданың жағдайы» деген есебінде көтерілістің басты себебі Жәңгір тарапынан жерді пайдаланудағы және алым-салық төлеудегі әділетсіздік болды деп мойындайды (Есмағамбетов, 2003: 53). Н.И. Веселовскийдің ресми құжаттарға сүйене отырып жасаған қорытындына қарағанда: «1806 жылғы Ереже бойынша барлық жерлер қазақтардың пайдалануына берілген Еділ мен Жайық аралығындағы жерлерді Жәңгір өзі иемденді, 400 мың десятина жерді өзі алды, қалғандарын туысқандары мен ұнатқан адамдарына сыйлыққа тартып, не болмаса саты. Қазақтар бұрынғы бұрынғы өз жерлерін жалға алып, ақша төлеуге мәжүр болды. Жәңгірдің басқаруы кезінде Орда гүлденген жоқ, ханнан да, оның көңілін тапқандар тарапынан да жүргізілген алым-салықтан, паракорлықтан, әділетсіздік пен қуғыншылықтан жапа шекті», - деп жазды (Есмағамбетов, 2003: 54). Ал А.Е. Алекторов ханның тағы бір қырын былайша ашып көрсетеді. Өз кірісін көбейте түсу мақсатында пайдакүнем хан Жайықтың арғы бетінен көптеген отбасыларын өз жағына көшуге дем беріп отырады, осының нәтижесінде ішкі қазақтар саны 1812 жылы 7500 шаңырақтан 1845 жылы 22000 шаңырыққа жетті. Осының салдарынан қазақтардың жерге мұқтаждығы өсе түсті. 1828 жылы сәуірде Азия комитеті қазақтарға жер тапшылығына байланысты Жайықтың азиялық бетіне, яғни Бөкей Ордасына өтуге тиым салды. Мұнымен Ордадағы жер мәселесі шешілмегені анық. Каспий жағалауындағы жерлерді иемденіп алған алпауыт помещиктер мен үлкен және кіші өзендер, Қамысты, Самар көлдері мен одант шығыста Жайыққа дейін қоныстанған Жайық казак-орыстары қазақтардың жерін тартып алып, өздеріне қайта жалға берді. Оның үстіне Жәңгір хан Жайық бойындағы өңірді орыс мұжықтарына бөліп беріп қазақ руларының көпшілігін құмдауытты, шөлейтті жергеи қуды. Дағдарысқа ұшыраған қазақтар негізінен ханды қоршаған сұлтандар, старшындар мен қожалар кінәлі деп есептеді. Қарауыл қожа Бабажанов 1834-1835 жылдары орыс помещиктерімен жерді жалға алу шарттары туралы келісімге қол қойды. Бұл шарттар бойынша қазақтарға мал қыстауға қолайсыз жерлер бөлінді. Соған қарамастан қазақ шаруалары жыл сайын 1000 рубль төлеуге міндеттелді. Жәңгір Шекара комиссиясына сүйеніп, елді басқарудың қалыптасқан ғұрыпын бұзып,

жерді өз туыстары мен өзіне жақын адамдарға таратып берді және қарауындағы қазақтарға немқұрайлықпен қарады. Жәңгір хан 1830 жылдан қайтыс боларына дейін, яғни он бес жылдың аралығында Орданың ауқатты адамдарына жер бөліп беру жөнінде 1514 актіге қол қойған, олардың көпшілігі ханның бұрынғы құжаттарына қайшы келген. Ноғай руы Бөкей Ордасында 1,8 млн десятина жерді иемденді. Жалпы алғанда Орда қарамағында барлық жердің үштен бірі ғана қарапайым қазақтардың пайдалануында қалды.

Жәңгір хан өз тарапынан руларды басқаруды сұлтандарды тағайындау арқылы жүзеге асырды. Мысалы, адай, масқар, есентемір, таз руларын Әділ Бөкейханов, Балқы Құдайберген-беріш, Шомбал Ниязов-ноғай, Шілік Абылаев-жаппас, Шөке Нұралиев-байбақты, Құшақғали Шығайев-қызылқұрт, Жанбөбек Бегалин-алаша руын, Құдайберген Кенжебаев-тана, Тоғым Шығайев, Тәуке Бөкеев-ысық руларын басқарды (Иванов, 1895).

Сонымен бірге ханның жанында татар кеңсесі, орыс кеңсесі, іс жүргізушілер, шабармандар ел үстінен күн көргендер болды. Ханның өкімімен ру басылары, билер мен старшындар, сұлтандар мен қожалар, молдалар, тархан атағын алғандар және төлеңгіттер зекет пен соғым төлеуден босатылды.

Исатай Тайманов пен бір топ старшындардың Ішкі Орал линиясының бастығы есаул Г.Т. Сумкинге жазған хатында: «Қазақ халқы сонша көрген зәбірінен әбден ашынып, қандай болмасын бір заңға қайшы істерге барып қалмас үшін мерзімі өтіп кетпей тұрғанда бастық мырза, менің сізден әдейі сұрайтыным біздің көріп отырған жәбіріміз жөніндегі шағымдарымызды тиісті орындарға жеткізсеңіз екен», - деп жазды (Сб. документов, 2003: 64).

Белгілі ғалым К. Есмағамбетов «хан» атағымен Жәңгір шын мәніндегі ежелгі қазақ дәстүрі бойынша ақ киізге отырғызылып сайланып қойылатын бұрынғы қазақ ханы емес, ол өкілеттілігі тұрғысынан орыс губернаторына бағынышты, бірақ қазақ институты лауазымын жамылған орыс басқару жүйесінің шенеунігі. Сондықтан Жәңгір трагедиясы сол кездегі бүкіл қазақ халқының басындағы трагедия», - деуінде ақиқат бар (Есмағамбетов, 2003: 68).

Жәңгір хан Ордада жәрмеңке ұйымдастыру, мешіт салу, мектеп ашу, ауруларға шипа қолдану мақсатында дәрігер ұстау жұмыстарын ұстауды қолға алды. Орынбор әскери-губернаторы, генерал-адъютант, граф П.П. Сухтелен Астрахан әскери губернаторына жолдаған хатында: «Ішкі қазақ Ордасының ханы Жәңгір Нарын құмында орналасқан Жасқұстағы ставка маңында сауда жәрмеңкесін ұйымдастыру туралы ойын білдіріп, оны жалпы ережеге сәйкес құруды өтінеді. Жәңгір хан ставка маңындағы Нарын құмында сауда орнын ұйымдастыру тиімді ме бұл ішкі саудаға өз зиянын тигізбей ме? Сізден бұл туралы пікіріңізді маған мәлімдеуіңізді өтінемін», - дейді (Есмағамбетов, 2003: 19).

Сөйтіп Орынбор шекаралық комиссиясы және Қаржы министрі Нарын құмында Жасқұс жазығының солтүстік - батысында тұрақты түрде жәрмеңке ашуға рұқсат берді. Жәңгір ханның бастамасымен 1832 жылы алғаш рет хан ставкасы жанынан жәрмеңке өз жұмысын бастады. Академик Вебель өз еңбегінде бұл мақсатқа империя қазынасынан 56161 рубль қаражат қарастырғанын және 316 сауда-саттық нүктелерінен тұратын 12 үлкен корпус бой көтергенін атап өтеді. Қазақстан бойынша ең алғашқы жәрмеңке Жәңгірдің бастамасымен Бөкей Ордасында ашылғаны қазақ сахарасындағы елеулі оқиғаның біріне айналды. Осы жәрмеңкенің нәтижесінде хан ставкасы Ресей мен Орта Азиямен сауда-экономикалық байланыстардың одан әрі тереңдей түсуіне. Бұл жәрмеңке туралы мәліметтер Ресейдің әртүрлі баспасөздерінде, М.Я. Киттары, Я.В. Ханыков, П.И. Небольсон, И.С. Иванов, А. Харузин, А.Н. Тетеревников еңбектерінде атап өтіледі.

Патша әкімшілігі Ордадағы 1827 жылғы Қайыпқали Есімов бастаған толқудан сескеніп, Жәңгір ханның жанынан он екі биден тұратын Хан кеңесін құрды, кеңес 1828 жылдың 1 сәуірінен бастап қайтадан өз жұмысына кіріседі. Хан кеңесінің құрамына Алтай Досмұхамедов (алаша руынан), Құдайберген Кенжебаев (тана руынан), Бос Боздақов (кете), Құнажан Сапақов (байбақты), Шомбал Ниязов (ноғай), Құшатар Мойнақов (жаппас), Мүсіреп Айдаболов (шеркеш), Шора Қидайов (масқар), Жаутұр Ақтанов (қызылқұрт), Балқы Құдайберген (беріш) болды. Жәңгір ханның жарлығымен Хан кеңесі жанында он екі старшын қызмет атқаратын болды.

Патша үкіметі тарапынан қабылданған «Ішкі Бөкей Ордасын басқарудың тәртібінде»: Хан басшылығынан басқа басшылықты білмейтін қазақтар біз ойлаған шұғыл, тосын өзгерістерге дайын емес, асығыстық жартылай жабайы халық арасында, орталық әкімшіліктен жырақ шекаралық далаларда соны неге апарып соғары белгісіз жайсыздықтар туғызуы мүмкін. Сол себепті Ішкі Орда жағдайындағы дайындық, яки өтпелі кезеңнің ерекшеліктерін ажырата білген жөн. Сондықтан төмендегідей іс-шара ұсынылады:

1) Хан басшылығы Астрахандағы бөтен ұлттарға қамқорлық басқармасына тәуелді болуға тиісті, оны ханға көмек, халық тұрмысына қамқорлық деген бүркемемен хан мен Ордаға қолайлы қалыпқа түсірген жөн: ханның іс-қағазын жүргізу үшін орыс кеңсесі құрылсын.

2) Қазақтардың орыстарға бойын үйрету үшін мерзімдік жәрмеңкелермен бірге хан ордасында

үзбей сауда жасайтын мекеме болғаны жөн. Онда біртіндеп орыс халқының көбеюі біздің уездік әкімшілік пен гильдиялық саудаға тірек боларлық уездік қалаға айналдыруға жағдай туғызары сөзсіз.

3) Жерді ру-руларға бөліп беріп, қазірден отырықшылықты құнтаған жөн, келешекте оларды болыстарға ауылдарға бөлшектеуге болады.

4) Ордада орыс тілін орнықтыру үшін училище ашу керек.

5) Ордада дәрігер, малдәрігер, акушер ұстау керек.

Жоғарыда айтылғандарды біртіндеп жүзеге асыру – Ордада орыс әкімшілігін орнықтыруға алғышарт болмақ, ал ол орыс әкімшілігінің ел басқару ісіндегі артықшылығына халықтың көзін жеткізер еді-делінген (ҚР ОМА, 78: 10-11). Бұл аталған тарихи құжатта Жәңгір хан арқылы жүргізетін орыс империясының негізгі саясаты анық көрініс тапқан.

Жәңгір хан Ішкі Ордадағы 1836-1838 жылдардағы Исатай - Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілісті патша өкіметінің қолдауымен аяусыз, аса қаталдықпен басты. Г. Сербаринов, Х. Досмұхамедов, А. Мәмбетов, А.Ф. Рязанов, С. Асфендияров, М. Вяткин, В. Шахматов, С. Зиманов, И. Кенжеалиев, К. Есмағамбетов еңбектерінде Жәңгір ханның көтеріліс кезіндегі ролі жан - жақты бағаланады.

Хан 1839 жылы көп жылғы адал қызметі үшін патша тарапынан І дәрежелі Әулие Анна орденімен марапатталады (История Букеевского ханства, 2002: 380). 1840 жылы Жәңгір ханға үкіметке адал қызметі үшін генерал-майор шені берілді. 1842 жылы қараша айында Жәңгірдің үстінен ноғай руының қазағы Аббас Құшаев, шеркеш руынан Мұса Айболатов тарапынан Орынбор шекаралық комиссиясына берген көрсетулерінде ханның елге шамадан тыс салықтар салғандығын, салықтарды жинау үшін хан жанындағы сұлтандар, старшындар, билердің аты-жөндері толық көрсетіліп, ноғай руынан 40000 рубль, шеркеш руынан 50000 рубль, беріш руынан 60000 рубль, алаша руынан 40000 рубль, қызылқұрт руынан 30000 рубль, байбақты руынан 40000 рубль, жаппас руынан 30000 рубль, ысық руынан 20000 рубль, кете руынан 20000 рубль, адай руынан 25000 рубль, есентемір руынан 10000 рубль, жетіру руынан 20000 рубль қаражат жинағанын мәлімдеді. Ал күз айларында әрбір түтінен 70 рубль тұратын бір жылқыдан, ал жылқысы жоқтар ақшалай салық төлесе, күзде тебінге шығатын жылқы үйірінен екі жылқы, жүз қойдан екі қой салық алған. Сонымен қатар ханның он шақты іс жүргізушілері үшін, кеңсе жұмыстары үшін, кеңсе басшысы Раевскийге 3000 рубль қаражат жинаған. Жәңгірде өз кезегінде шекаралық комиссияға А. Құшаев пен М. Айболатовтың үстінен шағым түсіріп, олар 1827-1829 жылдардағы Қайыпқали Есімов бүлігіне қатысты, көпес саудагер М. Харитоновтың іс-түзсіз жоғалуына кінәлі, 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманов бүлігіне қатысты деп айыптады. Хан 1843 жылдары Исатай-Махамбеттің серіктерін қудалауын одан әрі жалғастырды. Жәңгірдің тарапынан халыққа қысым күшейе түсті. Бұл мәселеге патша әкімшілігі көзжұмбайлықпен қарады. Жәңгір заманында орыс отаршылдығының езгісі күшейіп, хан билігі орыс әкімшілігі жүйесімен ұласып кетті.

Петербург, Москва, Қазан қалаларында және Кавказда болған сәттері көптеген ғалымдар мен мемлекет қайраткерлерімен танысуға игі ықпалын тигізді. Орыс ғалымдары А. Харузин, И. Казанцев, И.С. Иванов, саяхатшы, географ Г.С. Карелин, В.И. Корнеев, Э. Д. фон дер Брюгген, М.Л. Кожевников, М.Н. Донцов, жазушы А.Ф. Ребров, неміс ғалымы К. Гебель т.б. хат-хабар алмасып, пікір алмасып тұрды. Ханның жеке кітапханасында «Отечественные записки», «Русский инвалид», «Северная пчела», «Сенатские ведомости», «Современник», «Астраханские ведомости», «Саратовские ведомости» газет-журналдары болды. Хан ордасында болған саяхатшылар мен ғалымдар кітапхана қорымен танысып тәңті болғандарын өздерінің естелік жазбаларында қалдырған.

Жәңгір 1839, 1844 жылдары Қазан қаласына барған сапарында Қазан императорлық университетінің кітапханасына мың бес жүз рубль тұратын түрік, парсы, араб тіліндегі «Моңғол хандарының тарихы», «Парсы тілінің сөздігі», «Бірінші халифтар тарихы», «Халықтар тарихы» т.б. баға жетпес қолжазба шығармаларын тапсырады. 1844 жылы Жәңгір Бөкейұлы Қазан университеті кеңесінің құрметті мүшесі болып сайланады. Сол жылдың қараша айында ол құрметтері үшін университеттің проректоры Ф.И. Эрדманға шексіз алғысын білдіреді. Сонымен бірге университетпен тығыз қарым-қатынас жасап тұратындығын, алдағы уақыттарда бұқаралықтар арқылы Бұқара қаласынан қолжазбалар мен ескі теңгелерді алдыруды көздеп отырғанын назарына береді. Ф.И. Эрдман Жәңгірдің бұл хатын Қазан университеті кеңесінің назарына беріп, шығыс тілдері бөліміне қажетті араб, парсы, түрік тілдеріндегі кітаптар тізімін жасақтап ұсынған (История Букеевского ханства, 2002: 431-434). Хан қараша-желтоқсан айлары мен 1845 жылдың наурыз айларында шығыстанушы, ғалым, профессор А.К. Камзабекпен хат алмасып тұрды. 1844 жылы Қазан қаласында Жәңгірдің «Мұхтасар әл-фикғайат» аталатын еңбегі жарық көрді. Жәңгір сонымен қатар асыл тұқымды жылқы өсірумен, қазақ шежіресін жинауменде шұғылданды.

Мұсылмандық қағидаты ұстанған ханның жеке өкімімен 1835 жылы Ордадағы әсем ғимраттардың біріне саналатын мешіт үйі бой көтерді. 1844 жылдың 7 тамызында Орынбор әскери губернаторы В.А. Обручевке жазған хатында Хан Ордасында шіркеу салу үшін қаражат

бөлуге қарсылығын төмендегіше білдіреді: «Қазақтар өз дініне өте берік, сондықтан шіркеу салуға қаражаттың бөлінуіне жеңіл ойлайтын, жабайы мінезді қазақтар тарапынан қарсылық тудырып, менің басқару ісіме қиындықтар туғызады», - деп ашық мойындайды (История Букеевского ханства, 2002: 47, 48).

Қорытынды. 1845 жылы 11 тамызда 43 жасында Жәңгір хан кенеттен қайтыс болды. Жәңгір хан өлгеннен кейін Фатима және Салиха атты әйелдері қалды. Олардан туған Сейітгерей (16 жаста), Сақыпгерей (15 жаста), Исмайыл (11 жаста), Ибрагим (11 жаста), Ахметгерей (8 жаста), Ғұбайдолла (5 жаста), және қыздары Зылиха (3 жаста), Ғайша (10 жаста), Хадиша (8 жаста) атты ұрпақтары қалған болатын. Негізінен зерттеушілердің еңбектерінде Жәңгір әйелдерінің есімдері өзгеріп отырады.

Жәңгір жүргізген реформалар өз кезегінде патша өкіметінің қазақ жерін отарлау саясатына, боданға айналдыру жөніндегі мақсат-мүдделеріне сай болды. Жәңгір хан қайталанбас тұлға ретінде емес, еуропалық тұрмыс-салтқа көшу жөніндегі бастамаларымен белгілі күрделі тұлға ретінде тарихта қалатындығына күмән жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- Ахмет А. Қаратай хан. Алматы: «Арыс», 2007. 176 б.
- Вяткин М. Внутренняя орда и восстание Исатай Тайманова. Первые годы существования Внутренней орды // М.Вяткин. Очерки по истории Казахской ССР. Том 1. С древнейших времен по 1870 г. ОГИЗ. Госплитиздат, 1941. 367 с.
- Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.
- Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. Алматы. 1991. 256 б.
- Есмағамбетов. К.Л. Азат рухтың күрескері. Алматы: Өркениет, 2003. 176 б.
- Зиманов С. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата, 1982. 171 с.
- Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство. Алматы: Арыс, 2009. 400 с.
- Иванов Н.С. Джангер хан Внутренней Киргизской орды. Астрахань, 1895. // Букеевской Орде 200 лет. Кн.2. Алматы: изд-во «Өлке», 2001. 320 с.
- История Букеевского ханства 1801-1852 гг. Сб. документов и материалов. // Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1118 с.
- Исатай-Махамбет. 1801-1848. Документы. Алматы: Арыс, 2003. 448 с.
- Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств. XVIII – первой половины XIX вв. Жангир хан (1801-1845 гг.). Т.4. Алматы: Наш мир, 2001. 352 с.
- Кенжалиев И. Тайманұлы Исатай. Алматы, 1977. 111 б.
- Кенжалиев И. Махамбет Өтемісұлы. Алматы, 1979. 104 б.
- Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. Алматы, 1991. 192 б.
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (бұдан былай – ҚР ОММ), 4-қор, 1-тізім, 318-іс.
- ҚР ОМА, 78-қ., 2-т., 153-іс.
- Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. Алматы: Жазушы, 1989. 141 б.
- Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.). В 2-х книгах. Кызыл-Орда, 1926. 255 с.
- Рязанов А.Ф. Исатай Тайманов көтерілісі /ауд. М.Неталиев. Алматы: Қазақстан, 1996. 176 б.
- Астрхан облыстық мемлекеттік архиві (бұдан былай – АОМА), 7-қ., 7-т., 1172-іс.
- Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (бұдан былай – ОрОМА), 6-қ., 10-т., 2674-іс.
- ОрОМА, 6-қ., 10-т., 3766-іс.
- Савичев Н.Ф. Исатай Тайманов, старшина Внутренней орды // Уральские войсковые ведомости. 1876. №43-45, 47-51.
- Савичев Н. Кенжеалиев И. Тарихи зерттеу еңбектері. 12-кітап. Алматы: Өлке, 2003. 216 б.
- Сарай Ө. Екі тарлан. Исатай-Махамбет тарихи туралы зерттеу. Алматы: Арыс, 2003. 424 б.
- Сербаринов Г. Исатай Тайманов (очерк народного движения в Букеевской орде в 1836 - 1838 гг.). Оренбург, 1925. 356 с.
- Ханыков Я.В. Очерк состояния Внутренней орды в 1841 году // Записки РГО. Кн.2. 1847.
- Шахматов В.Ф. Внутренняя орда и восстание Исатай Тайманова. Алма-Ата, 1946. 255 с.
- Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. Дастан мен өлеңдер. Алматы: Жазушы, 1976. 161 б.

References

- Akhmet A. Karatai Khan [Khan Karatai]. Almaty: Arys, 2007. 176 b. [In Kazakh]
- Vyatkin M. Vnutrennyaya orda i vostanie Isataya Tajmanova. Pervyye gody sushhestvovaniya Vnutrennej ordy [The Inner Horde and the uprising of Isatay Taimanov. The first years of the Inner Horde] // M.Vyatkin. Ocherki po istorii Kazakhskoj SSR. Tom 1. S drevnejshikh vremen po 1870 g. Gosplitizdat, 1941. 367 s. [In Russian]

- Dosmukhamedov H. Tandamaly [Selected]. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b. [In Kazakh]
- Dosmukhamedov H. Isatai-Makhambet. Almaty. 1991. 256 b. [In Kazakh]
- Esmagambetov. K.L. Azat rukhty`n kureskeri [Fighter of the free spirit]. Almaty: Orkeniyet, 2003. 176 b. [In Kazakh]
- Zimanov S. Rossiya i Bukeevskoe khanstvo [Russia and the Bukeev Khanate]. M, 1982. 171 s. [In Russian]
- Zimanov S. Obshchestvenny`j stroj kazakhov pervoj poloviny` XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [The social system of the Kazakhs of the first half of the XIX century and the Bukeev Khanate]. Almaty: Arys, 2009. 400 s. [In Russian]
- Ivanov N.S. Dzhanger khan Vnutrennei Kirgizkoi ordy. Astrakhan, 1895 [Dzhanger is Khan of Inner Kyrgyz horde] // Bukeyevskoy Orde 200 let. Kn.2. Almaty: Izdatel'stvo «Ol'ke», 2001. 320 s. [In Russian]
- Istoriya Bukeevskogo khanstva 1801-1852 gg. Sb. dokumentov i materialov [The history of the Bukeev Khanate in 1801-1852. Collection of documents and materials] // Comp. B.T. Zhanaev, V.A. Inochkin, S.H.Sagnaev. Almaty: Dyke-Press, 2002. 1118 s. [In Russian]
- Isatai-Makhambet. 1801-1848 [Isatai-Makhambet. 1801-1848] // Document. Almaty: Arys. 2003. 448 s. [In Russian]
- Kasymbayev ZH.K. Gosudarstvennyye deyateli Kazakhskikh khanstv. XVIII–pervaya polovina XIX veka. Zhangir-khan (1801-1845) [Statesmen of the Kazakh khanates. XII-the first half of the XIX centuries. Zhangir Khan]. Tom 4. Almaty: Nash mir, 2001. 352 s. [In Russian]
- Kenzhaliev I. Taimanuly Isatai. Almaty, 1977. 111 b. [In Kazakh]
- Kenzhaliev I. Makhambet Otemisuly. Almaty, 1979. 104 b. [In Kazakh]
- Kenzhaliev I. Isatai-Makhambet. Almaty, 1991. 192 b. [In Kazakh]
- Kazakhstan Republikasy Ortalyk memlekettik archivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 4-k., 1-t., 318-is.
- KR OMA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 78-k., 2-t., 153-is.
- Makhambet. Ereul atka er salmai. Almaty: Zhazushy, 1989. 141 b. [In Kazakh]
- Ryazanov A.F. Sorok let bor'by` za natsional'nuyu nezavisimost` kazakhskogo naroda (1797-1838). [Forty years of struggle for the national independence of the Kazakh people]. In 2 books. Kzyl-Orda, 1926. 255 s. [In Russian]
- Ryazanov A.F. Isatay Taimanov koterilisi [The uprising of Isatai Taimanov] trans. M. Netaliev. Almaty: Kazakhstan, 1996. 176 b. [In Kazakh]
- Astrakhan oblysyk memlekettik archivi (budan bylai – АОМФ), 7-k., 7-t., 1172-ic.
- Orynbor oblystykyk memlekettik archivi [Orenburg Regional State Archive]. 6-k., 10-t., 2674-ic.
- OrOMA [Orenburg Regional State Archive]. 6-k., 10-t., 3766-ic. [In Russian]
- Savichev N.F. Isataj Tajmanov, starshina Vnutrennej ordy [Isatay Taimanov, Foreman of the Internal Hordes] // Ural Military Vedomosti. 1876. №43-45, 47-51. [In Russian]
- Savichev N. Kenzhealiev I. Tarihi zertteý eńbekteri [Historical research works]. 12-kitap. Almaty: Region, 2003. 216 b. [In Kazakh]
- Sarai A. Eki tarlan. Isatai-Makhambet turaly zerteu [Two Tarlan. Research on the history of Isatai-Makhambet.]. Almaty: Arys, 2003. 424 b. [In Kazakh]
- Serbarinova G. Isataj Tajmanov (ocherk narodnogo dvizheniya v Bukeevskoj orde v 1836-1838) [Isatay Taimanov (an essay on the popular movement in the Bukeev Horde in 1836-1838)]. Orenburg, 1925. 356 s. [In Russian]
- Khanykov Ya.V. Ocherk sostoyaniya Vnutrennej ordy` v 1841 godu [An outline of the state of Inner life in 1841] // Notes of the RGO. Book 2. 1847. [In Russian]
- Shakhmatova V.F. Vnutrennyaya orda i vosstanie Isataya Tajmanova [The Inner Horde and the uprising of Isatai Taimanov]. M., 1946. 255 s. [In Russian]
- Shorekov N. Isatai-Mahambet. Dastan jáne óleńder [Isatai-Mahambet. Dastan and poems]. Almaty: Zhazushy, 1976. 161 b. [In Kazakh]

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ХАННЫҢ БАТЫРЛЫҚ ТҮЛҒАСЫ**Тимур Әкімханұлы Әпендиев^{1*}ID**¹Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

*Автор корреспондент

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

Түйіндеме. Қазақстанның қазіргі саяси жағдайы мен ұлттық идеяның дамуы жолында, ел тірегін бекем етуде қазақ мемлекеттілігінің тарихы маңызды болатыны сөзсіз. Қазақ халқы батыр халық ретінде танылып, ел тарихында батыр тұлғалардың қатары өте көп болды. Қазақ тарихында хандар мен билердің, көшбасшылар мен батырлардың, қолбасшыларының саяси, батырлық қызметі мен қасиетін зерттеу қай кезде де өзекті болып келген. Отандық тарихнамада үлкен ғылыми мәселеге айналған тақырыптардың бірі – қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының саяси қызметі болып, сонымен қатар оның қазақ қоғамындағы батырлық қызметі ерекше болды. Кенесары Қасымұлының қол бастап талай ұрыстарды жүргізген халық батыры. Мақалада Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі тарихы мен отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметі және оның тұлғалық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, Кенесары Қасымұлының қазақ даласында іске асырған саяси шаралары зерттеледі және ұлттық сипаттағы іс-әрекеттерге тарихи баға беріледі.

Кілт сөздер: Кенесары Қасымұлы, ұлт-азаттық көтеріліс, империализм, отарлау, алым-салық, буржуазия.

Мақала AP08052271 «Қазақ хандарының, сұлтандарының, батырларының өмірі мен қызметінің белгісіз қырлары туралы жаңадан ашылған ресейлік архивтердің деректері. (XVIII-XIX ғ. бірінші жартысы)» жобасын жүзеге асыру шеңберінде даярланды.

МРНТИ: 03.20**ГЕРОИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ КЕНЕСАРЫ ХАНА В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ****Тимур Акимханович Апендиев^{1*}ID**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

*Автор корреспондент

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

Аннотация. История казахской государственности, несомненно, будет иметь важное значение в современном политическом положении Казахстана и развитии национальной идеи, укреплении опоры страны. Казахский народ был признан героическим народом – в его истории было немало героических личностей. В казахской истории изучение политической, героической деятельности и личностных качеств ханов и биев, вождей и батыров, полководцев всегда было актуальным. Одной из тем, ставших большой научной проблемой в отечественной историографии, стала политическая деятельность последнего казахского хана Кенесары Касымұлы, его героическая деятельность в казахском обществе. Рассматриваются история национально-освободительного восстания казахского народа во главе с Кенесары Касымовичем, его общественно-политическая деятельность и его личностные особенности, а также исследуются политические меры, реализованные Кенесары Касымовичем в казахской степи, дается историческая оценка действиям национального характера.

Ключевые слова: Кенесары Касымұлы, национально-освободительное восстание, империализм, колонизация, дань, буржуазия.

THE HEROIC PERSONALITY OF KENESARY KHAN IN KAZAKH HISTORY

TimurAkimzhanovich Apendiyev¹ID¹Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Author Correspondent

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

Abstract. The history of the Kazakh statehood will undoubtedly be of great importance in the current political situation of Kazakhstan and the development of the national idea, strengthening the support of the country. The Kazakh people were recognized as a heroic people – there were many heroic personalities in its history. In Kazakh history, the study of political, heroic activity and personal qualities of khans and biys, leaders and batyrs, generals has always been relevant. One of the topics that became a big scientific problem in Kazakhstani historiography was the political activity of the last Kazakh Khan Kenessary Kassymuly, his heroic activity in Kazakh society. The article examines the history of the national liberation uprising of the Kazakh people led by Kenessary Kassymuly, his socio-political activities and his personal characteristics, as well as examines the political measures implemented by Kenessary Kassymuly in the Kazakh steppe, gives a historical assessment of the actions of a national character.

Key words: Kenessary Kassymuly, national liberation uprising, imperialism, colonization, tribute, bourgeoisie.

Кіріспе. Қазақ тарихында хан әулетінен шыққан батырлар мен батыр тұлғалы азаматтар көп болды. Қазақ қоғамында батырлардың орны мен ролін анықтауға қатысты зерттеулер соңғы жылдары көптеп зерттелуде. Мұндай ауқымды зерттеулерге кеңестік және шетелдік тарихнамада Қазақ хандығының ұзақ уақыт Ресейдің ықпалында өмір сүргені және олардың өз елі мен жерін қорғауға дәрменсіз болғаны туралы кейбір шовинистік көзқарастағы тарихшылардың пікірлерінен кейін туған теориялық тартыстар себеп болып, оның өзектілігі тым артып кетті. Дегенмен, уақыт ағымына сәйкес, әр кездері жүргізілген зерттеулерде қазақ батырлары мен хандарының, әскери қолбасшыларының саяси өмірі мен қызметі, олардың орыс отаршылдығына қарсы әрекеттеріне қатысты еңбектері жоғары деңгейде жүргізіліп, жаңа фактілер дәлелдене бастады. Бұл зерттеу тақырыбының күн тәртібінде тұрған ғылыми мәселелердің бірі екенін тағы бір көрсетті.

«Қазақ» атауын иеленген ұлттық мемлекеттің құрылуы мен оның Еуразия тарихындағы алар орны дүниежүзілік тарихтың бөлшегі екендігі дау тудырмайды. Қазақ хандығы дербес мемлекет ретінде, ал қазақ халқы иен даланың еркін өмір сүрген халықтарының бірі болып Орталық Азия жерінде өзінің бай тарихы мен мұрасын қалдырған мемлекеттердің қатарында тарих қойнауына енді. Ал осындай үлкен мемлекетті құрып, оны басқарған және сан мыңдаған халықтарды басқарған Шыңғыс әулетінің ұрпақтары аса ауқымды тарихи-саяси процестің авторлары ретінде есімдері тарихта қалды. Қазақ тарихында хандар мен билердің, көшбасшылар мен батырлардың, қолбасшыларының қызметі аса ұзақ процесті қамтығандықтан, тәуелсіздік алғаннан бастап отандық тарихнамада үлкен ғылыми мәселеге айналған тақырыптардың бірі болып саналады.

Қазақ тарихында соңғы хан болып саналатын Кенесарының батырлық тұлғасы мен бейнесі қазіргі кезде ғылымдағы ең айтулы тақырыптардың бірі болып есептеледі. Қазақ ханы Кенесарыны биліктегі саясатына және қазақ халқының басын біріктірудегі жасаған еңбегіне қарай отырып, халық батыры ретінде көрсету ханның қызметін сипаттайтын басты тақырыптардың бірі саналады. Мұны сипаттайтын тағы бір мысал – Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтеріліс тарихы болып, онда оның батырлық ерлігі айқындалады. Кенесары Қасымұлының саяси, тұлғалық ерекшеліктерінен бөлек, оның батырлық қызметін зерттеу ғылымдағы өзінің ғылыми өзектілігін жоймаған тақырыптардың қатарынан орын алып келеді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында әр түрлі деңгейдегі ғылыми материалдар қолданысқа енгізілді. Деректердің алғашқы тобын мұрағат деректері құрайды. Зерттеудің негізгі деректері Қазақстан Республикасы мен Ресей архивтерінің қорларынан алынды. Мұнда негізінен Кенесары Қасымұлының саяси қызметі мен оның жасаған саяси көтерілісі туралы материалдар талдауға түсіп, соның ішінен оның батырлық ерлігі туралы мәліметтер іріктеліп алынды.

Тек жаңа ғылыми-методологиялық ұстанымдардың негізінде Кенесары мен басқа да қазақ билеушілерінің саяси қызметіне қатысты тақырыптарды тереңінен көтеруге мүмкіндік туды. Жалпыадамзаттық өркениетпен, дүниетанымдық көзқарас жүйелерінің дамуымен жалпы гуманитарлық және тарихи ілімдердің методологиялық негіздері де өзгерді. Тарихта методологиялық ұстанымдардың жалпылығы ғылыми зерттеулерде бір жақты көзқарас тұрғысынан қарастырудың

орнығуына әкеліп, бұл үдеріс кеңестік кезеңде ұзаққа созылды. Алайда, азаматтық қоғамның одан ары дамуы жалпы қоғамдық ойдың өз заңдылықтарына сүйенуін қажет етті. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу жұмысында плюралистік қағида басшылыққа алынды.

Зерттеу тақырыбына қатысты тарих ғылымының тұлғатану саласындағы ұстанымдар мен принциптер негізге алынды. Кенесары ханның батырлық қасиеттері мен тұлғалық ерекшеліктерін көрсетуде осы бағыттағы әдістер қолданысқа тартылды және тиісті талдаулар жасалды. Сонымен қатар зерттеу методологиясында проблемалық, тарихилық, объективтілік сияқты ғылыми таным принциптері мен жүйелеу, сыни-талдау әдістерін қолдану мәселені зерттеуде объективтілікке қол жеткізудің басты шарттары ретінде алынды. Аталған ғылыми-теориялық әдістер, концепциялар мен талдау проблеманы жан-жақты, терең қарастыруға, объективті тарихи қорытынды жасауға көмектесті. Сонымен қатар, аталған әдістер мен принциптер шынайы түрде Кенесары Қасымұлының қазақ қоғамындағы тек басқарушы емес, сонымен қатар тумысынан берілген батырлық қасиеттері мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Кенесары Қасымұлының қазақ даласында іске асырған саяси шаралары мен оның көтерілісінің зерттелуі Ресейде империялық кезеңнен басталып, кеңестік кезеңде шектеу қойылған ұлттық сипаттағы тақырыптардың бірі болғаны анық. Кеңестік саясаттың салдарынан тарих ғылымы бұл тақырыптың ғылыми өзектілігін ашуға қауқарсыз болды. Тәуелсіздік жылдарынан бастап, Е. Бекмаханов (Бекмаханов, 1994), Ж. Қасымбаев, (Қасымбаев, 1993), Е.Ж. Валиханов (Валиханов, 2004) сынды отандық тарихшылардың ізімен Кенесары Қасымұлының саяси өмірі мен қызметіне қатысты ғылыми тақырыптарды көтеру қазіргі уақытта да өзекті болып отыр. Қазақ арасынан шығып, елі мен жерінің тыныштығы, тәуелсіздігі мен дербестігі жолында қызмет еткен Кенесары Қасымұлының тарихтан алар орны ерекше. Отандық ғылымда Кенесары ханның қызметіне қатысты зерттеулер көп болғанымен, әлі де зерттеулер жалғасын тауып келеді.

Сұлтан Кенесары Қасымұлы бастаған қазақтардың азаттық жолындағы күресі тарихының кеңестік кезеңде аталмай келуі, әрине, ұлтшылдық сананың көтерілуіне алып келетін еді, ал бұл өз кезегінде, кеңестік саясатқа қайшы болды. Жалпы, сұлтан Кенесары Қасымұлы бастаған қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісінің шынайы зерттелмеуіне кеңестік тоталитаризм мен коммунистік идеология кең көлемді ықпал еткен болатын. Ал тәуелсіздік жылдарынан бастап кеңінен зерттелуі Қазақстанда тарихи сананың жаңғыруы мен ұлттық тарихқа деген көзқарастың дамуының басты көрінісімен сипатталатынын қорытынды ретінде айтуға болады.

Кенесары Қасымұлы көтерілісі мен оның жеке адам ретіндегі бейнесінің кеңестік кезеңдегі тоталитаризмнің идеологиялық құрылымына сай келуі туралы сұрақтарды жан-жақты қарастырып алған дұрыс. Келесі бір қырынан алғанда, Кенесарының қызметіне өткен ғасырдың екінші жартысынан кейінгі зерттеушілер, сонымен қатар қазіргі заман көзқарасы тұрғысынан жауап беріп көрген орынды. Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістің расында да ұлт-азаттық және бүкілхалықтық принципте болды ма, немесе сұлтанның қазақ халқының күшін орыстарға пайдалану үшін жасаған жеке басының қимылдары болды ма деген сан-салалы сұрақтарға жауапты атақты тарихшы Е.Б. Бекмахановтың еңбегінен іздеп көрдік. Е.Б. Бекмаханов өз шығармасында Кенесары Қасымұлы қозғалысының феодалдық негізін жоққа шығарған жоқ: «Кенесары құрған мемлекет феодалдық мемлекет болды. Мұның себебі, қазақ қоғамының өндірістік қатынастарының феодалдық негізі Кенесарының қайта жасауымен өзгерген жоқ. Өндірістік қатынастың феодалдық сипаты Кенесары арқылы күшейе түсті. Ол Қазақстан территориясын өзінің хандық тұқымының меншігі деп қарады, ол жайында өз сөзінде бірнеше рет атап көрсетті»

Нәтижесі. Патша әкімшілігінің 1822 жылы Орта жүз бен 1824 жылы Кіші жүзде енгізген басқару ережелері қазақ халқының дәстүрлі басқару жүйесін жойды, орнына жаңадан ресейлік басқару жүйесін енгізіп, онда шекаралық және округтік мекемелерін ашты. Ресей билігі қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып, Ақтау, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау т.б. әскери бекіністер тұрғызды. Мұның барлығы жергілікті халықтың жайылым және егістік жерлерін тарылтып, олардың наразылықтарын тудырды. Қазақтар бірнеше дүркін қарулы қарсылық көрсетті. Жан-жақтан жігіттер жиналып, орыс әкімшілігінің жергілікті халықпен санаспай жүргізген саясатына наразылық білдірді. Қазақтар тарапынан ұйымдастырылған бұл наразылыққа негізінен тек әкімшілік реформалар ғана емес, сонымен бірге басқа да әлеуметтік факторлар себеп болған еді. Оның басты себептері ретінде қазіргі Солтүстік, Шығыс, Орталық Қазақстан аумақтарында егіншілік жерлер мен ұшы-қиыры жоқ жайылымдардың орыс шаруаларына берілуі және аймақта орыстар мен шекарадағы казактардың шамадан тыс көп келіп қоныстануы болды. Есіл, Ертіс өзендерінің алқабындағы егістік жерлердің орыс шаруаларына таратылуы және алым-салықтың артуы үлкен бір қозғалыстың тууына тікелей себепкер болды (Үсенова, 2009: 60-62).

Патша билігінің мұндай озбырлығын көрген Кенесары сұлтан өз жанына қол жиып, әр ауылдан қазақтың жігіттерін ұйымдастырып, орыс билігіне қарсы көтеріліске шығуға қамданды. Ол атақты Абылай ханның ұлы – Қасым сұлтанның баласы еді. Кенесары сұлтан өзінің

бауырларымен, аға буын өкілдерінің қолдауымен көтерілісті бастауға шешім қабылдады. «Абылай ханның Русиямен жасасқан шартын бұзғандарына көніп отыру бізге ұят. Құдай қаласа, барлық қазақтың басын қосып, Абылай хан дәуренін қайта орнатуымыз керек. Алла Тағала өзі бізге жар болғай!» – дейді (Кенесарин, 1992: 15-30).

Мұндай саяси-әлеуметтік фактордың барлығы Кенесары сұлтан бастаған бүкілхалықтық көтерілістің шығуына себеп болды. Рухы биік қазақ халқының Ресей империализміне қарсы келесі бір соғыс факторы да орын алды. Қазақтар өзінің білек күші мен ұйымшылдығының арқасында, халықтық еркіндігі мен ұлттық тәуелсіздігі жолында жан аянбайтынын көрсетті. Расында да көтерілістің қозғаушы күші халық болып, олардың мақсаты еркіндік пен азаттықты сақтау үшін күреске шығу болды.

1822–1824 жылдары Қазақстанда хандық билік біржолата жойылған тұста, Кенесары сұлтан Қазақ хандығынан қалған бұрынғы жүйенің сақталуы үшін шайқасқа түсті. Бұл уақытта орыс әкімшілігі қазіргі Қазақстанды толығымен саяси отарға айналдыра бастаған болатын. Ресей әкімшілігі қазақтардан шыққан сұлтандар мен ықпалды адамдарға империялық шен беру арқылы көтермелеп, бір-біріне айдап салды. Осының салдарынан Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс кезінде оған бұрынғы аға сұлтандар мен ықпалды адамдар толық тірек бола алмады. Осы тұста Кенесары сұлтанның бар сенген әскері хәм тірегі Ағыбай, Таймас, Иман, Басықара, Жанайдар, Бұқарбай, Жәуке, Бұғыбай сияқты халық арасынан шыққан атақты батырлар болды. Сол замандағы қазақ батырлары өздерінің жасақтарымен Кенесарының қасында болып, оның бұйрықтарын екі етпей орындап, жеңіске жетіп жүрді. Бір аңызда былай делінеді: «Кене ханның қол астына қазақтың батырлары бастаған 14 мың қол жиналды, ат жақсысын мінді, сауыт жақсысын киді. Бұлар өздерінің ордасын Алтай-Қарпықтың ортасы – Құланөтпеске тікті. Кіші жүз, Ұлы жүзден де қайраты бойына сыймай келген атақты батырлар Кененің қолына қосылып жатты».

Кенесары тумысынан даланың әскери өнері мен әдіс-айласын меңгерген батыр болды. Айта кетерлігі, адамзат тарихында әр халық өздері жасап, қалыптастырған рухани және материалдық мәдениетін ұрпаққа мұра ретінде қалдырып отырды. Солардың бірі – адамзат тарихындағы материалдық мәдениет пен қоғамдық өмірдегі бір сала болып қалыптасып, дамыған және әрбір мемлекетте мемлекеттіліктің негізгі тірегі болған әскери сала маңызды орын иеленеді. Кенесарының бойынан ата-бабаларынан қалған жауынгерлік ерлік пен әскери істің жетік тәжірибесі болды.

Тарихта әрбір мемлекетте болғаны сияқты, сол заманда тарыдай болып шашылып отырған Қазақ мемлекетінде аз да болса оны саяси-әлеуметтік тұрғыда қорғайтын тұрақты және уақытымен жинақталып отыратын әскері болды. Әрине, әскери сала болмаған жағдайда халық пен қоғамның тыныштығы бұзылатын болды. Кенесары сияқты хандар мен ел басшыларының ең басты мақсаты мемлекет пен қоғамның тыныштығын, оның болашағын, өзіне тиісті тарихы мен дәстүрін сақтау, ұлттық құндылықтарын қадірлеу болғаны анық.

Кенесары әскери істерді жақсы ұйымдастыра алды. Оған сол кездегі Қазақстан мен жалпы Еуразия кеңістігінде өмір сүрген далалықтарда да әскери сала ерекше дамығандығы куә бола алады. Бірақ далалықтардың әскери күші орыс әскерінің күшімен тең болмады. Дегенмен, әр кезеңдегідей, Кенесары заманында да әскери сала далалықтар үшін өзіндік қорғаныс күші және өзге тайпалардың аумақтарына жорықтар ұйымдастырудағы басты құралы болды. Ендігі кезекте бұл саланы дамытудағы басты қажеттілік – әскерилер және қорғаныс құралдары мен әскери қару-жарақ түрлерін көбейту еді. Сәйкесінше, әскерилердің немесе жауынгерлердің өзіндік әскери шеберлігі мен қару-жарақты пайдалану әдістері аса маңызды рөлге ие болды. Бір сөзбен айтқанда, өзге елдердегі сияқты қазақтар арасында да әскери саладағы тактиканы дамыту әрбір кезең мен заманның талабы еді (Жумадил, 2014: 35-40).

Кенесары өзінің нағыз батыр екенін дәлелдеп, көптеген шайқастарға қатысты. Иығына полковниктің эполеттерін тағып, қасына ту ұстаушыларын ертіп, әрқашан әскерінің алдында жүрді. Жаулары Кенесарының көзсіз батырлығын мойындап, көтерілісшілер де хандардың арасынан шыққан ең қаһарманы әрі ақылдысы деп білген. Кенесары бастаған күрес, шын мәнінде, ұлт-азаттық күреске айналды. Көтерілісшілердің өз ұраны болғаны да белгілі. Сол кездері Кенесары үлкен көрегендік танытып, халқының бірлігіне кедергі келтіретін жүзге, руға бөлінушілікті тыюға көп әрекет жасады. Даңқты қолбасшы мемлекет тәуелсіздігінің өте маңызды іс екенін халық санасына құюда қыруар еңбек атқарды. Мемлекет мүддесін қорғау жолында жауды жеңіп, тәуелсіздікке қол жеткізу үшін халықты біліктілікпен басқару көп септігін тигізетінін ол жете түсінді. Кенесары Қасымұлы өз айналасына ең адал кеңесшілер мен батырларды, халық арасынан отарлық езгіге қарсы күрестегі ең беделді, белсенді азаматтарды топтастыра білді (Каренов, 2015а: 67-71).

Кенесары атасы Абылайдың азаттық жолындағы қызметі мен өмірін естіп, өз жадында түйіп өскен және әкесі Қасымның патша билігі тарапынан қуғынға ұшырағанын көзбен көрген. Оның ағалары Саржан мен Есенгелді 1824-1836 жылдары сыртқы дұшпанға, орыстарға қарсы жүргізген көтеріліске қатысып, өзінің ержүрек батырлығымен танылған еді. Айта кетерлігі, бұл кезде Абылай ұрпақтары арасынан Қасым әулетінен тараған сұлтандар ғана билікті қалпына келтіруге тырысты.

Қазақ халқының тыныштығы мен азаттығы жолында қызмет етуге бел байлаған Кенесары патша билігінің Қазақстандағы отаршылдық және жаулаушылық қимылдарын біржолата тоқтату немесе оның қарқынын азайту мақсатында, Орынбор губернаторы граф В.А. Перовский арқылы Ресей императорына хат жолдады. Жіберілген хатта қазақ өлкесіне әскери бекіністерді салуды тоқтату туралы өтінішпен басталып, онда Кіші жүз бен бүкіл Қазақстанда болып жатқан ұлт-азаттық қозғалыстарды тоқтатудың бірден-бір шарты екендігі айтылады.

Әскери бекіністер мен округтер қазақ жеріндегі отаршылдық қимылдардың басты көріністері болып, бұл әрекеттерді Кенесары өз бетінше тоқтатпақ болып, өз хатында мынадай сөздер келтірген: «Ұлытау мен Кішітау өңірлеріне Сібірдің әскери шептерінен әскер жібермеуіңізді өтінемін. Мәселені басқаша шешсеңіздер, біздің әйелдеріміз бен балаларымыз ығысып қалады, патша ағзамға қызмет ете алмай қалады», – дей отырып, өзінің ұсынысын білдірген.

XIX ғасырда Еуропада зор беделге ие болып, өзінің саяси-әскери күш-қуатына кәміл сенген император І Николайға хат жазу жай ғана бір қазақ сұлтаны үшін үлкен ерлік деп бағалауға болады. Кенесары өз хатында император атына үлкен мақтаулар айтып, оны патшалардың патшасы деп мақтайды. Сонымен бірге оған қызмет ететінін айта отырып, халқының тыныштығы үшін бас иетінін жеткізеді. Кенесары мұнымен шектелместен, императордан жан-тәнімен қызмет ететінін дәлелдейтін шенді грамота сұрайды. Кенесарының Ресей патшасына сенім білдіруі мен оның патшаға көрсеткен мұндай құрметін тарихшылар әртүрлі түсінуі мүмкін. Дегенмен Кенесарының бұл әрекеттері орыс патшасына жасаған жағымпаздығы емес, саяси-дипломатиялық жолмен, ерікті түрде, патшаның көңілінен шыға отырып, сол арқылы өз жері мен халқының тыныштығын қамтамасыз ету болды. Расында да қазақ даласы мен Ресей әкімшілігіне белгілі болған Кенесарының бұлайша саяси қадам жасауы, оның қалайда болмасын, қазақ жеріне орыс әскерлерін жақындатпаудың әрекеті еді.

Кенесары Қасымұлы өзінің саяси мақсатына жету үшін дипломатиялық жолдарды, әдістерді шебер пайдаланғанын көруге болады. Дипломатиялық қимылдарды жүргізгенін оның хаттары дәлелдейді. Архив қорларында, сақталған және жарияланған деректік құжаттар жинақтарында қазақ сұлтанының көздеген жоспарының мазмұнын ашатын көптеген мәліметтер сақталған. Бірақ мұндай дипломатиялық әрекеттерден айтарлықтай нәтиже шықпады. Қазақ жерінде Ресей билігі бұрынғысынша саяси-экономикалық жобаларын еш кедергісіз жүзеге асыра берді. Мұның барлығы Кенесары сұлтанның көтеріліске шығуына ықпал етті.

Халық арасында танымал әскербасы, қол бастайтын батыр ретінде танылған Кенесары сұлтан Ресей сияқты үлкен империя билігіне қарсы басталған көтерілістің қолбасшысы болды. Он жылға созылған ұзақ саяси-әскери күреске басшы бола отырып, өз туы астына жиналған қалың әскерді уақыт талабына сай етіп жарақтандыруға тырысты. Бір ерекшелігі, Кенесары Қасымұлының көтерілісінде сол заманғы зеңбіректер пайдаланылғаны таңданыс тудырмай қоймайды. Осы уақытта қазақ жерінде болып жатқан соғыстар мен көтерілістер, атап айтқанда, Исатай мен Махамбеттің немесе Есет пен Жанқожаның көтерілістерінде мұндай отты қарулар қолданылмаған. Дегенмен, Есет батыр осы Кенесары көтерілісі тұсында Қазақстанның Кіші жүз бен Орта Жүздегі далалы аудандарына Ресей әкімшілігіне қарасты керуендерді тонап оларға кедергі келтіріп отырған. Мысалы, 1840 жылы ол Бұхарадан және орыс көпестерінен 60 мың рубльден асатын тауарларды қолды еткен. 1842 жылы ол әртүрлі бөлімдердегі қырғыздардан көптеген ірі қара мал мен 2 мыңға жуық жылқыларды (РМТА, 9: 40-43) қолға түсірді. Әрине, мұндай әрекеттер патша үкіметінің қазақ даласындағы заңсыз, орынсыз әрекеттеріне қарсы дала батырларының берген жауабы еді.

Кенесары Қасымұлының көтерілісінде зеңбіректер мен заманауи мылтықтардың қолданылуы XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырда орын алған қазақ халқы көтерілістерінің ішіндегі ең ірі көтеріліс екенін дәлелдейді. Бұған дейін аз ғана патша солдатты зор қарумен келіп мыңдаған қазақ көтерілісшілерін қысқа уақытта қырып салатын. Мұндай әскери жағдайды ұғынған Кенесары сұлтан өз әскерін барынша жарақтандырып отыруға тырысты. Ол өз әскерінің қатарына Ресейден қашқан солдаттарды, еріктілер мен басқа да соғысуға ебі бар азаматтарды тартып, оларға жағдай жасап, өз дегеніне көндіріп отырған, соғысқа үйреткен.

Сонымен қатар әскер қатарында болған қару-жарақпен, әскери өнермен таныс мамандарды тартып, сарбаздардың соғысу қабілетін барынша арттырды. Ең бастысы, Хиуа мен Бұхарадан жеткізілген зеңбіректер Кенесары сұлтанның көтерілісінде басты артиллериялық құрал болды. Ол әсіресе патша әскерлерімен және қокандықтармен соғысуда басты қару болып, Алатау қырғыздарымен алысқанда да Кенесары әскерлерінің құдіретті күшін байқатты.

Әскерді бұрынғы соғыс жүргізудің қарапайым, көшпелілік тәсілімен емес, керісінше, жаңа әдістермен жүргізіп, әскерлердің басшылығына ержүректігімен, азаттық үшін күрестерде белсенділігімен көзге түскен батырларды тағайындау, сондай-ақ олардың жан аямай соғысқа кірісе алуы – Кенесарының қолбасшылық, ұйымдастырушылық қабілетінің шыңдалуының көрінісі болды. Жоғарыда аталғандай, көтеріліс пен соғыс қимылдары кезінде Кенесары туының астында топтасқан

батырлардың арасында, азаттық соғыстың мүддесіне аяғына дейін берілген, үлкен шайқастарда ерлігімен көзге түскен үш жүздің де батырлары болды. Солардың қатарында Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Тұғанас, Тобылды, Таймас, Жеке, Бұхарбай, Бұғыбай, Жоламан, Жауке, Сұраншы, Иман, Құрман, Төлебей, Наурызбай т.б. болды (Қасымбаев, 1993: 61).

1838 жыл мен 1839 жылдың басы қозғалыстың нағыз қызған кезі болатын. Сол кезде Қарқаралы округінің халқы Кенесары жалауының астына жинала бастаған еді. Қозғалысқа басқа округтердің қазақтары да қосыла бастайды. 1837 жылдың соңына қарай Аман-Қарағай округінен 2000 жуық қазақ қосылған (Валиханов, 2001: 53-56). Жоғарыда аталғандай, Кенесары Қасымұлы Ресей империясына қарсы соғыс қимылдарымен бірге, бұрынғысынша саяси-дипломатиялық жолдарды да пайдаланып отырды. Бір ерекшелігі, Кенесары Қасымұлы да елшілер арқылы жағдайды барлап, патша билігінің аймақтағы саясатын анықтап алуға кіріседі. Оның мұндай әрекеттері көтеріліс басталмай тұрып-ақ басшылыққа алынды. Кенесарының атақты елшілері мен сенімді дипломаттары Жүсіп Жанкүшікұлы, Мамберді Қонысбайұлы, Тайтоқ Дөненұлы, Табылды Тоқтыұлы және Қошымбай Қазанғапұлының 1838 жылдың желтоқсан айында Сібір губернаторы князь В.Д. Горчаковпен Николай патшаға арналған арнайы хаттары сұлтанның орыс билігімен саяси-дипломатиялық салада жақындасқанын сипаттайды (Қасымбаев, 1993: 14).

Көтеріліс қимылдары 1838 жылдың көктемінен бастап жандандырылған еді. Осы жылдың басында Кенесары Ақмола приказының аға сұлтаны, подполковник Қоңырқұлжа Құдаймендиннің және оның туыстарының ауылдарына шабуыл жасады. Шабуылдың нәтижесінде тек қана жылқыдан 12 мыңы айдап әкетілді. Қ. Құдаймендин Омбы облысының басқарушысы Талызиннен әскери көмек сұрауға мәжбүр болды (Бекмаханов, 1994: 236-237). Көтерілісшілер мұнымен тоқтамады. 1838 жылы мамыр айының 26-сы күні Кенесары өзінің сенімді серігі Наурызбай батыр екеуі жасақтарымен Ақмола бекінісін талқандап, өртеп жіберді. Қамал бастығы әскери старшина Карбышев пен Ақмола аумағының аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин қашып құтылды. Кенесары енді Торғай даласына қарай бет бұрды. Кенесары Қасымұлы патша өкілдеріне жазған хаттарында бұл әрекетін Ресей шекараларына жақындауға ұмтылу, сол арқылы келіссөз процестерін жеңілдету деп түсіндірді. Шын мәнінде батырдың негізгі мақсаты 1836–1838 жылдары Исатай Тайманов бастаған ұлт-азаттық көтерілісі болып өткен Кіші жүзді жалпыхалықтық көтеріліске қосу болды (КРОМА 338-қ, 1-т, 71-іс, 102-103 п.).

1841 жылдың күзінде қазақтың үш жүзінің игі жақсылары бас қосып, ақ киізге көтеріп Кенесарыны хан сайлады. Ол билік басына келгеннен кейін бірқатар өзгерістер жасады. Мемлекеттік қызметкерлер мен беделді азаматтар кірген Хан кеңесі сайланды. Мемлекеттік басқару жүйесі қайта құрылды, көрші елдермен қарым-қатынас орнататын дипломатиялық қызметке қатты көңіл аударылды, салық жинау ісі жолға қойылды. Хан қарулы күштерді нығайту үшін жаяу әскер, артиллерия, қатаң тәртіп, сарбаздар мен сардарлардың сыртқы түріне, әскерді үйретуге ерекше дем берді.

Хан болып сайланған Кенесары орталықтанған мемлекет құруға талпынды. Оның қол астында жақтаушы батыр, би және сұлтандардан тұратын жоғары кеңесуші орган болды, ал хандықты Кенесары өзіне адал жасауылдардың көмегімен басқарды. Олар құқықтық, шаруашылық, дипломатиялық, әскери және де салық мәселелерімен айналысты. Кенесары ханның өз бетінше жүргізген саясаты мен мемлекет басқарудағы жұмыстарының нәтижесінде төмендегідей жаңа басқару тәртібінің түрлері енгізілді. Олар:

- салық жинау тәртіпке келтірілді;
- егіншілікпен айналысудың жаңа мүмкіндіктері жасалды;
- көршілермен сауда-саттық саясатына өзгерістер енгізілді;
- мемлекеттік құрылысқа жаңа формалар енгізілді, яғни феодалдық құрылыс пен капиталистік қоғамның талаптарына сай жүргізілді;
- жаңа хандық кеңес құрылды;
- сыртқы саяси өмірге басымдықтар беріліп, ел басқарған билеушілер арасында мәмілегерлік қызмет ұйымдастырылды;
- халықтар арасында феодалдық талас-тартыс, руаралық қақтығыстарға тыйым салынды;
- соғысуға қабілетті арнайы жасақ құрылды.

Осы тәртіптің негізінде соғыс пен көтеріліс бағыттары өзгертілді. Патша әскеріне қарсы күресудің жаңа әдістері қарастырылды (Каренов, 2015а: 48).

Кенесары өз хандығын нығайту үшін біраз экономикалық және саяси шараларды жүзеге асырды. Оның алым-салық саясаты шариятқа негізделіп, мал өсіретін аудандарда зекетті, егіншілікті аудандарда ұшырды енгізді. Халықтан алым-салық жинауды арнайы жасауылдар жүзеге асырды. Кенесары құрған мемлекет феодалдық мемлекет болды, оның әлеуметтік негізін билердің орта тобы мен төре тұқымына жатпайтын феодалдар, батырлар құрады.

Басқарудың негізгі тұтқасы Кенесарының өз қолында болды. Оның жанында ең жақын серіктері: батырлар, билер және ханның кейбір туыстарынан құралған Кеңес жұмыс істеді. Хандық кеңеске

негізінен азаттық қозғалысының мүдделеріне адал, жеке басының батылдығымен, дипломатиялық қабілетімен көрінген адамдар енді. Мәселен, оның інісі Наурызбай батыр, Ағыбай, Иман батырлар, өзінің елшілік табыстарымен атағы шыққан би Шоқпар Бақтыбаев, Сайдақ қожа Оспанов, т.б. Кенесары мемлекеті сот, елшілік, қаржы, әскери іспен және азық-түлік жинау мәселелерімен айналысатын жеке адамдар арқылы басқарылды. Жоғары сот билігін Кенесары өз қолына шоғырландырды. Ру аралық сот істерін шешу үшін ол билерді тағайындады. Сөйтіп, Кенесары тұсында елді басқару белгілі бір жүйеге келтіріліп, мемлекеттік аппарат жеке салаларға бөлінді. Басқарудың арнайы қызметі хандық кеңес шешімдерінің, үндеулерінің ауылдарда таратылуын, түсіндірілуін және орындалуын қадағалап отырды (Каренов, 2015а: 50-54). Қазіргі кезде бұл процестер кейбір әдебиеттерде «Кенесары ханның реформалары» деп те аталып жүр.

Орыс әскерімен соғыста жігерленген Кенесары жасақтары 1841 жылы күз айында Қоқан хандығына қарсы соғыс жүргізді. Соғыс ашқан мезгіл де қолайлы болды. Бұл кезде Қоқан мен Бұхара хандықтары арасында соғыс жүріп жатқан еді. Кенесары Қоқанға қарсы Бұхардың одақтасы ретінде соғыс ашты. Оның әскерінің құрамына өз отрядымен бірге атакты батыр Жанқожа Нұрмұхамедов те кірген еді. Қыркүйек айының басында шөмекей, төртқара, табын руларының қазақтарынан құралған Кенесарының төрт мың адамынан тұратын іріктелген жасағы Ташкентті қоршауға алды (Каренов, 2015b: 58).

Қайта біріктірген Қазақ хандығындағы хандық тәж бен қолбасшылықты тамаша ұштастыра білген Кенесарының ұрыс даласындағы ғажайып табандылығы әлемдік тарихтағы көптеген саяси және батыр тұлғалармен пара-пар қойылуы тиіс. Мысалы, 1831–1833 жылдары Польша азаттық қозғалысына қатынасқан поляк революционері А. Янушкевич Кенесарыны бірде Рим империясымен соғысқан Нумидия патшасы Югуртаның күресімен, дәл осы Кенесары сұлтанның көтерілісімен қатар келген, XIX ғасырдың 30-40 жылдары француз отаршылдарына қарсы Абд-эль-Кадир бастаған Алжир халқының азаттық күресімен салыстырады.

XIX ғасырдың 50-жылдарында Верный қаласында болған орыс саяхатшысы П.И. Семенов Тянь-Шанский осы көтеріліс жөнінде әртүрлі мәлімет жинастырып, Кенесарыны біздің эрамызға дейінгі екінші ғасырда Кіші Азиядағы кішкене ғана Понт патшасының билеушісі, Рим құл иеленуші мемлекетінің жаулағыш саясатына қарсы тұрған Митридат VI Евпаторға теңеп, қазақ феодалдық мемлекетін уақытша болса да қалпына келтірген Кене ханды жоғары бағалайды.

Көп жағдайда Кенесарының соғысын 1341–1381 жылдары ағылшын шаруаларының Уот Тайлер көтерілісімен, 1670–1671 жылдары Ресейдің оңтүстігінде болған Степан Разиннің, 1707–1709 жылдары болған Кондратий Булавиннің, 1773–1775 жылдары болған Емельян Пугачевтің, 1857–1859 жылдары ағылшын отаршыларына қарсы көтерілген сипайлардың, 1916 жылы қазақ даласында орыс отаршыларына қарсы қазақ жігіттерінің көтерілістерімен салыстыруға келе бермейді. Бұлардың бәрі – бір мемлекеттің өз ішінде бір әлеуметтік топтың орталық өкіметке қарсы болған қарулы қақтығыстары. Ғылыми әдебиетте олар шаруалар соғысы деп аталады. Ғалымдар Кенесарыны Кавказдағы Шәмілмен де теңестірген (Қасымбаев, 1993: 58).

Кенесарының қолы жорықтарда, қамал алдында бөгелмейтін. Қайта бөгеттер оның қайтпас еркін қайрай түсетін, мақсатына жету жолында кездескен кедергілерді жайратып, қаһарлы күшті таскындататын. Көтеріліс қолбасшысы өз басына түскен небір қиыншылық, күйзеліс, қуғын-сүргінге қарамай, жауына бет қаратпай дауылдап тиюші еді деп, Кенесарының халқы үшін басын бәйгеге тіккен батыр екенін керемет суреттейді. Кенесары опат болғанда оның артында 8 ұл, 4 қыз, екі әйел жесір қалды. Баласы Сыздық сұлтан әке жолын қуып, отарлау саясатына қарсы күресіп өтті.

Сонымен, Кенесарының жеке басында жасынан дарыған табиғи қасиеттер, халықтың мүддесіне мейлінше берілгендігі көтерілісшілердің басын біріктіруде, оларға рух беруде айтарлықтай рөл атқарғандығы анық. Ханның ержүректігі, оның әскери өнердің айла-амалдарын жете сіңіргені төңірегінде көптеген есімдері ел арасында кең тараған батырларды топтастыруы, оның қолбасшылық өнердің қанды шайқастарда шыңдалуына, шынығуына әсер еткені сөзсіз. Әсіресе өзіне қарсы қазақ феодалдарының әскери топтарын жаныштауда 10 жыл бойы бірде-бір жеңіліске душар болмаған, орыс-қазақ әскерлерімен арыстанша арпалысқан хан Кенесарының қолбасшылық даңқын орыс тарихшыларының қынжыла мойындауында терең тарихи мән бар. Қаншама қиындықтарды бастан өткерген Кенесары қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы күресінің символына айналды (Валиханов, 2004: 204-205).

Кенесары Қасымұлының барлық ерлігі асқан шеберлікпен танылды. Оның ұйымдастырған көтеріліс қимылдары мен патша отарлаушыларына қарсы жүргізілген азаттық үшін соғыс қимылдары аса үлкен болып, онда нағыз батырлық ерліктің үлгісі көрсетілді. Кенесарының жақтастарының қызметі жоғары болды (ООМТА, 5575: 24). Кенесарының жақтастары болған Бектұрған Төлегенев, Жұмабай Түктібаев, Исен Бакиев, Ақбай Баймурзин, Ұзақбай Ақдаулетов (ООМТА, 5575: 25), Мәтен Исенбаев және басқалар болып, олардың жалпы саны көп болып, ал оның ең негізгі жақтастары 30-40 болды. Есімдері аталған батырлардың қоғамдағы беделі жоғары еді (ООМТА, 5575: 26). Соғыс кезінде олар Кенесарының жақтастары болғаны үшін императорлық тұтқынға алынып, тиісті жазалар қолданылды.

Қорыта айтқанда, түбінде тәуелсіздікке ұмтылған Кенесары ханның отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметімен қатар батырлық ерлігі Ресей империясына қарсы көтеріліске шығумен сипатталып, ол тарихта өзге көтерілістер мен саяси қимылдар секілді тәуелсіздіктің жолы қиын жол екендігін тағы бір рет дәлелдеп берді. Өйткені Ресейдің тең емес күшіне қарсы келу оңай болмай, ол жылдар бойына созылған көтерілістің нәтижесіз болатынын көрсетті. Дегенмен, Кенесарының көтерілісі мен оның соғыс қимылдарында көрсеткен батырлығы мен табандылығы қазақ халқының асқан мінезді халық екенін, оңай жолмен берілмейтін өжет екенін тағы бір дәлелдей алды. Бүгінгі күні өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз қайта жаңғырып, жоғалғанымыз қайта түгелденіп жатқанда, Кенесарыдай ханы мен сұлтаны бар, оның артынан ерген Ағыбай сынды батырлары бар қазақтың тарихын зерттеу бұдан кейін де жалғасын таба беретіні сөзсіз.

Қазақтардың XVIII–XIX ғасырларда болған барлық басқа ірі көтерілістерінен Кенесары көтерілісінің ерекшелігі – оған үш жүздің бұқара халқы түгел қатысты. Қазақстанның бүкіл аймағын қамтыған Кенесары көтерілісі жергілікті жерлерде кезек-кезек бұрқ еткен көтеріліс ошақтарының жиынтығы болды. Сонымен бірге, Кенесарының тартып алынған қазақ жерлерін қайтаруды және салынған бекіністерді жоюды, алым жинау мен әртүрлі салық салуды тоқтатуды патша өкіметінен талап етуі және оның бұрын қазақтарға тиесілі болған жерлерді қайтару үшін Қоқан мен Хиуа хандықтарымен күресуі қазақ халқының өмірлік мүдделеріне сай еді. 1837 жылдың аяғында Кенесары қозғалысына 3858 отбасы қатысты. Бұл көтеріліс идеяларының өміршеңдігі мен Кенесары беделінің жоғарылығының куәсі еді. Бүгінде Кенесары ханды тарихтың ең биік тұғырына мәңгілік қою үшін әуелі ханның және осындай халық көсемінің ақылшылары, кеңесшілері, әскери қолбасшылары, батырлары мен сарбаздарының да есімі анықталып, өзіндік тарихи бағасын алуы қажет.

Кенесары хан ірі тұлға ретінде көшпелі мемлекеттің тәжірибесін одан ары дамытты. Осы жағынан алғанда ол орыс отаршыларына өте қауіпті саяси қайраткер еді. Міне, содан кейін де оның күресінің мәнін төмендетіп «ұры, «қарақшы» деп атап кеткендігі де соның себебі болды. Сол дәрежеде айыптау Ресей билігі үшін ыңғайлы еді. Кенесарының өміріне қатысты қарама-қайшы келетін тұжырымдық мәселелер осыған байланысты болып, ол шешімін тапты. Соңғы жылдарға дейін оның жарқын бейнесіне көлеңке түсірер көптеген жайлар айтылып келген еді. Бірақ шындығы мұндай еместігін тарихтың өзі көрсетіп берді. Тарихи құжаттар мен деректік материалдарды жүйелі түрде зерттеудің негізінде Кенесарының саясаты дұрыс жолмен жүргізілді деуге мүмкіндік туды.

Қорыта келе айтарымыз, Кенесары Қасымұлының сіңірген батырлықерлігі мен еңбегі ол қазақ халқының салт-дәстүрін сақтай отырып, оны бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күреске жұмылдыруында болды.

Әдебиеттер тізімі

- Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында. Алматы: Санат, 1994. 416 б.
 Валиханов, Э.Ж. Вопросы казахской государственности в XIX век // Отан тарихы. 2001. № 3. С. 53-56.
 Валиханов Э.Ж. Кенесары. М.: Молодая гвардия, 2004. 230 с.
 ООМТА (Орынбор облыстық мемлекеттік тарихи архиві) қ.6. п. 10. іс.5575. п. 24
 ООМТА 6 қ. 10 т. 5575 іс. 25 п.
 ООМТА Ф.6 қ. 10 т. 5575 іс. 26 п.
 Жумадилов А.К. Военное дело кочевников Евразии: историографический анализ. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 272 с.
 Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздық: Биограф, очерки /Обраб. и примеч. Е.Т. Смирнова. Алма-Ата: Жалын, 1992. 144 с
 Каренов Р.С. Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалысына қатысқан атақты қазақ батырлары. // Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Филология» сериясы. 2015. № 1(77). 66-77 бб.
 Каренов Р.С. 1837–1847 жылдары Кенесары хан басқарған ұлт-азаттық қозғалыс. // Қарағанды университетінің Хабаршысы. «Тарих, Философия» сериясы. 2015. № 1 (77). 44-58 бб.
 Қасымбаев Ж. Кенесары хан. Алматы: Қазақстан, 1993. 112 б.
 КРОМА 338-қ, 1-т, 71-іс, 102-103 п.
 РМТА (Ресей Мемлекеттік тарихи архиві). Қ. 1291. т. 82-1853. іс. 9. п. 40-43
 Үсенова А. Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс // Қазақ тарихы. 2009. № 3 (96). 60-62 б.

References

- Bekmaxanov E. Kazakhstan XIX qasırdın 20-40-zhyldarında. Almatı: Sanat, 1994. 416 p. (in Kaz.).
 Valikhanov E.Zh. Voprosy kazakhskoy gosudarstvennosti v XIX vek // Otan tarikhy. 2001. № 3. p. 53-56. (in Russ.).
 Valikhanov E.ZH. Kenesary. M.: Molodaya gvardiya, 2004. 230 p.(in Russ.).

- OOMTA (Orınbor oblistiq memlekettik tarixi arxivi) q. 6. n. 10. is. 5575. p. 24 (in Kaz.).
- OOMTA F.6. t. 10. is. 5575. p. 25 (in Kaz.).
- OOMTA F.6. t. 10. is. 5575. p. 26 (in Kaz.).
- Zhumadil A.K. Voennoye delo kochevnikov Yevrazii: istoriograficheskiy analiz. Almaty: Kazak universiteti, 2014. 272 p. (in Russ.).
- Kenesarin A. Sultany Kenesary i Syzdyk: Biograf, ocherki /Obrab. i primech. Ye.T. Smirnova. Alma-Ata: Zhalyyn, 1992. 144 p. (in Russ.).
- Karenov R.S. Kenesary Kasymulı basqargan ult-azattıq qozgalısına qatısqań ataqtı qazaq batırları. // Karaqandı wñiversitetinın Xabarshysy. «Filologiya» seriyası. 2015. № 1(77). p. 66-77. (in Kaz.).
- Karenov R.S. 1837–1847 jıldarı Kenesary han basqarqan ult-azattıq kozqalı. // Karagandı wñiversitetinın Xabarshısı. «Tarih, Filosofiya» seriyası. 2015. № 1 (77). p. 44-58. (in Kaz.).
- Kasimbaev J. Kenesary han. Almatı: Kazaqstan, 1993. 112 b. (in Kaz.).
- KROMA 338-q, 1-t, 71-is, 102-103 p. (in Kaz.).
- RMTA (Resey Memlekettik tarihi arhivi). Q. 1291. t. 82-1853. is. 9. p. 40-43. (in Kaz.).
- Usenova A. Kenesary bastagan ult-azattıq qozqalı // Qazaq tarihi. 2009. № 3 (96). p. 60-62. (in Kaz.).

IRSTI 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_99

NATIONAL HUMAN CAPITAL IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: STUDY OF THE ACTIVITIES OF THE ALASH INTELLIGENCE

Kaumen Dossan Ilyaulı^{1*}, Sadykov Tlegen Sadykuly¹, Maxutova Albina Abenovna²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University. Nur-Sultan, Kazakhstan

²M.Kh. Dulati Taraz Regional University. Taraz, Kazakhstan

E-mail: kaumendos@gmail.com (Kaumen), sadykov_ts@enu.kz (Sadykov), albina_kzt83@mail.ru (Maxutova)

Abstract. The article analyzes the study of the activities of the Alash intelligentsia, formed in the early twentieth century and formed the basis of human capital of Kazakhstan. The study of the history of the «Alash» movement, the «Alash» party and the «Alash» government is characterized by a comprehensive and profound scientific approach. Focusing attention on the study of historical events in the analysis of the activities of the intelligentsia, scientific analysis of many important issues in the historiography of Kazakhstan, including historical and cultural preconditions for the development of Kazakh intellectualism. in their socio-political views. In addition, the role and place of the national intelligentsia in the socio-political life of Kazakhstan began in the twentieth century. In order to highlight the role of the national intelligentsia in writing this article, the main role of the newspaper «Saryarka», «Kazakh» and the magazine «Aikap» was determined.

Key words: Alash, intelligentsia, party, Kazakhstan, human capital, XX century

FTAMP 03.20.00

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ АДАМИ КАПИТАЛЫ: АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ

Қаумен Досан Ильяұлы^{1*}, Садықов Тілеген Садықұлы¹, Мақсұтова Альбина Әбенқызы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті. Тараз, Қазақстан

E-mail: kaumendos@gmail.com (Қаумен), sadykov_ts@enu.kz (Садықов), albina_kzt83@mail.ru (Мақсұтова)

Аннотация. Мақалада XX-ғасырдың басында қалыптасып, Қазақстанның адами капиталының негізін құраған Алаш интеллигенциясының қызметі жайындағы зерттеулерге талдау жасалады. «Алаш» қозғалысы, «Алаш» партиясы және «Алашорда» үкіметі тарихын зерттеуде жан-жақты, әрі терең ғылыми тұрғыда сипатталады. Тарихшы ғалымдарының зиялылар қызметін талдаудағы ізденістеріне тоқталып, Қазақстан тарихнамасындағы осы маңызды тақырыптың көптеген мәселелеріне, оның ішінде қазақ зиялыларының қалыптасуындағы тарихи-мәдени алғышарттарына,

олардың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына орыс демократиялық қоғамының әсеріне ғылыми тұрғыда талдау жүзеге асырылады. Сонымен қатар, XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде ұлт зиялыларының алатын орны мен атқарған рөліне баға беріледі. Бұл ретте мақаланы жазу барысында ұлт зиялыларының атқарған қызметін ашып көрсету мақсатында «Сарыарқа», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналының негізгі рөлін айқындайды.

Кілт сөздер: Алаш, интеллигенция, партия, Қазақстан, адами капитал, XX ғасыр.

МРНТИ 03.20.00

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ИЗУЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Каумен Досан Ильяулы^{1*}, Садыков Тлеген Садыкович¹, Максұтова Альбина Абеновна²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева. Нур-Султан, Казахстан

²Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати. Тараз, Казахстан

E-mail: kaumendos@gmail.com (Каумен), sadykov_ts@enu.kz (Садыков), albina_kzt83@mail.ru (Максұтова)

Аннотация. В статье анализируется исследование деятельности алашской интеллигенции, сформировавшейся в начале XX века и составившей основу человеческого капитала Казахстана. Изучение истории движения «Алаш», партии «Алаш» и правительства «Алаш» характеризуется комплексным и глубоким научным подходом. Сосредоточение внимания на исследованиях историков при анализе деятельности интеллигенции, научном анализе многих вопросов этой важной темы в историографии Казахстана, включая исторические и культурные предпосылки становления казахской интеллигенции, влияние российского демократического общества. по своим социально-политическим взглядам. Кроме того, оценивается роль и место национальной интеллигенции в общественно-политической жизни Казахстана начала XX века. При этом для раскрытия роли национальной интеллигенции в написании статьи определена основная роль газет «Сарыарқа», «Казах» и журнала «Айқап».

Ключевые слова: Алаш, интеллигенция, партия, Казахстан, человеческий капитал, XX век

Introduction. Since gaining independence in Kazakhstan, the formation of a new approach to historical science in society requires an analysis of the past and the present from the point of view of a new historical understanding. Historians have been tasked with continuing the scientific study of the history of the «Alash» movement, the «Alash» party and the «Alash-Orda» government, founded in the first quarter of the 20th century with the support of the founders of the national human capital - the intelligentsia, who played a significant role in the socio-political, economic and social life of Kazakhstan.

If we describe the national human capital - the human capital of a country, which is an integral part of its national wealth. National human capital includes social, political capital, national intellectual priorities, national competitive advantages, and the natural potential of the nation. It is measured by its value, calculated by various methods - by investment, by the discounting method and others. National human capital accounts for more than half of the national wealth of each of the developing countries and over 70-80% of the developed countries of the world. Features of national human capital determined the historical development of world civilizations and countries of the world. National human capital in the XX and XXI centuries was and remains the main intensive factor in the development of the economy and society. According to the definition of Yu.A. Korchagin, «National human capital is a part of innovative (creative) labor resources, which is the accumulated competitive and highly productive knowledge, the national innovation system, intellectual capital and technological innovations in all spheres of human life, as well as the quality of life, which together ensure the competitiveness of the economy countries on world markets in the context of globalization» (Korchagin, 2011:6). National human capital is formed through investments in upbringing, education, culture, and public health; in improving the professionalism, level and quality of life of the population; into science, knowledge and intellectual capital, etc. This is the total human capital of a country, which is an integral part of its national wealth (Nureev, 2009:33). According to such definitions, the history of the formation of the Kazakh intelligentsia, recognized as the national human capital of the Kazakh people, is closely related to national characteristics, its own dignity and the development of spiritual culture. In this context, our research focuses on identifying the features of our continuous history, the relationship between time and generation. This is very important for the characterization of the Kazakh intelligentsia, its mentality as a disseminator of democratic traditions, as a force contributing to the development of national thought, the formation of national identity.

At the present stage of the development of society, in the process of forming new ideas and views, the relevance and significance of historical science as a means of studying the past of our people and its spiritual progress have expanded and strengthened. In Kazakh historiography, there is a tendency to abandon the old understanding of history and attempt a new analysis and rethinking. As noted in the concept of creating a true picture of our past, «the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan is one of the main factors of national unity, state building, strengthening of sovereignty, education of citizenship and patriotism» (Nazarbayev, 1999: 172). Studying the history of Alash allows you to form a broad, comprehensive view of the history of the country in the twentieth century. The problem of studying the Alash movement has existed for a century. Because this issue is deeply rooted in the history of the Kazakh people. Therefore, not every scientist dealing with the national problem has managed to get away from this problem. The revival of the history of Alash became possible only in the years of independence. The emergence of national identity - the basis of the motto of a free country - is in the idea of «Alash».

The history of the party Alash and Alash Orda is not mentioned at all in Soviet historiography when the history of the national liberation movement of the Kazakh people in the late 1920s is told. The Alash movement and the Alash Orda government, which did not correspond to the ideology of Bolshevism, were perceived as opposed to the policy of the Soviet state, and the members of the movement were called «bourgeois nationalists». Therefore, the study of the historiography of Alash is an urgent problem. Representatives of art and literature were subjected to massive political repression as supporters of «Kazakh bourgeois nationalists and the counter-revolutionary Alash Orda». Therefore, a comprehensive analysis of research in this area, a comprehensive review plays an important role in solving the problem.

Undoubtedly, researchers are especially interested in the second half of the 19th - early 20th centuries. After all, the development of capitalist relations in Russia was characterized by great changes not only in the center, but also in all spheres of life in the colonial regions, in particular, in the economy, state structure and culture. Under the influence of the objective laws of the new economic life, significant changes took place in the Kazakh public consciousness, which determined the development of society. This is reflected in the fact that the formed ideas, views, theories are not monotonous, but rather diverse. The Kazakh intelligentsia, formed under the influence of the historical realities of the Kazakh society of that time and the ideas of the first Russian revolution of 1905–1907, played an important role in raising the national consciousness of its people. At the same time, the researchers did not pay attention to the national and spiritual origins in the formation of the Kazakh intelligentsia, the emergence of socio-economic prerequisites in society and their influence on specific actions.

Materials and methods. The Alash movement emerged as a result of socio-economic, socio-political and spiritual-cultural changes that took place in Kazakhstan in the late nineteenth and early twentieth centuries. The core of this movement, the central element, has its origins in the changes brought about by the first Russian revolution of 1905-1907. Well-known leaders of the national-democratic Kazakh intelligentsia Alikhan Bokeikhanov, Ahmet Baitursynov, Mustafa Shokaevich, Mukhametzhan Tynyshbayev, Mirzhakyp Dulatov, Khalel Dosmukhamedov, Zhahansha Dosmukhamedov, Alikhan Ermekov, Zhakyp Akpayev and others from 1905 to 1917 worked hard to establish the Alash Party as a political organization. Since the 1920s, especially after the first political trials of the leaders of the former party and the Alash movement in 1928-1932, the official historical study of the subject was officially prohibited. On April 4, 1930, during the first trial, 47 people were interrogated and 35 people were sentenced by the judicial board of the OGPU. The study of the history of Alash allows to form a broad, all-encompassing look at the history of the country in the twentieth century. The problem of Alash exists for a hundred years. Because this issue was deeply rooted in the history of the Kazakh people. Therefore, not every scientist who studies the national problem could get away from this problem. The revival of the history of Alash became possible only in the years of independence. The renewal of the national self-consciousness, the revival of the spirit of the free country is included in the idea of Alash.

From a scientific point of view, when it comes to the origin of the concepts «intelligentsia», «Kazakh intelligentsia», it is close to the term «intelligentsia». Therefore, first of all, it is necessary to consider the term «intelligentsia». As a result of the division of labor during the transition from the primitive communal system to the slave-owning system, a group of people engaged in mental labor was singled out. At that time, the term «intelligentsia» was not used. This term was first used by the ancient Greek philosopher Cicero to describe the features of the cognitive process. In the second half of the 19th century, the term was supplemented with sociological content, and educated people engaged in intellectual activity began to form a group of intellectuals. The role of the intelligentsia in the history of culture, which defended the interests of the people in the 80s of the XIX century, is vividly analyzed in the studies of S. Kirabaev (Koigeldiev, 1994:44). Also Sh. Eleukenov, T. Kakishev, A. Kaidarov, K. Mukhametkhanov, S. Negimov, R. Syzdykova, K. Sydykov and other journalists, literary critics told about the life of historical figures who took part in the Alash movement, their literary and scientific heritage (Nurpeyisov, 1992: 40).

Discussion. In 1992-1999, the new historiography published a lot of literature with its important characteristics and qualifications. The independence of Kazakhstan and the strengthening of democratic processes led to the emergence of new literature. The disclosure of secret documents stored in the archives expanded the range of issues under study. There was an opportunity for the introduction of new documents into scientific circulation, their analysis and revision.

When studying these issues, according to Academician M. Kozybayev, the following definitions can be taken into account: first, the Alash party is the party of the liberal-national intelligentsia; secondly, its ideological orientation is based on the influence of organized education and anti-colonial nationalism; thirdly, the founders of the Alash party are marginalized with a clear understanding of morality and worldview.

Most of the studies allow us to determine the social nature of the future Alash movement, its political orientation through the publication of unknown pages from the life and work of A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, Zh. Akpayev, A. Ermekov, M. Tynyshpaev, M. Chokai and others. The bibliographic index «Kazakh», «Aykap», «Saryarka» (Almaty, 1993), published in the Kazakh language by U. Subkhanberdina, the book «Kazakh newspaper» by O. Abdimanov (Almaty, 1993) play a special role in increasing the data on these questions. O. Abdimanov's work reveals the main directions of activity, goals and requirements of the newspaper «Kazakh». Thus, the author identifies the reasons and ideological directions of the publication. The author also examines such problems as disagreements within the Kazakh intelligentsia, on many issues of the socio-political and social development of Kazakhstan at the beginning of the century, which influenced the position of the magazine «Aykap» and the newspaper «Kazakh». Issues of culture, language and education, to which the newspaper «Kazakh» paid attention, played an important role in the work. Besides, the author considers controversial issues, such as the national liberation uprising of 1916. and agrarian policy, attracted the attention of newspapers to the position of the party «Alash» at the All-Kazakhstan Congress and its program. In addition, the author notes that an important period in the activities of the newspaper was the recognition of the government of Alash Orda and national autonomy as an all-Kazakhstan publishing house (Subkhanberdina, 1998:218).

The emergence of monographic studies testifies to a qualitatively new stage in the historiography of these issues. They noted that the role and place of the Kazakh intelligentsia in public affairs is close to the history of the national liberation movement. Among these works, the monographs by D. Amanzholova «Kazakh autonomy and Russia. History of the Alash Movement» (Moscow, 1994), K. Nurpeisov «Alash and Alash-Orda» (Almaty, 1995), M. Koigeldiev «Movement Alash» (Almaty, 1996). Despite the lack of data on the number of participants in the «Alash» movement, K. Nurpeisov discovered that the peoples of Russia have an established ideology of the Muslim movement and the Russian Liberal Democratic Party (Nurpeisov, 1995:65).

Results. The topic of Alash was a topical topic that was widely studied in the history of independent Kazakhstan. During this period, the history of Alash was studied in detail: the works of the leaders of Alash were studied, and their social and political activities became the subject of separate dissertations. He published fundamental monographs and analyzed the entire movement of Alash, and hundreds of articles contributed to the discovery of the history of Alash.

The monograph «Kazakh autonomy and Russia. History of the Alash Movement» by D.A. Amanzholova became the first major work revealing the stages of formation and development of Kazakh autonomy based on a comprehensive study of the history of Alash and Alash-Orda from birth to tragedy. From the party movement to the state is a reflection of the dynamics of a continuous process that determines the features and characteristics of the activities of the Alash intelligentsia. It is important to consider this process in the context of historical events, as well as the lives and activities of many people unknown in the history of the country. Therefore, the history of Alash and Alash-Orda is considered an integral part of the entire history of the national liberation struggle of the Kazakh people. D.A. Amanzholova was the first to fully disclose the relationship of the Alash army with the governments of the counter-revolutionary camps. Analyzing the reasons for Alash's actions, the author simultaneously substantiates the historical significance of the Alash movement and the role of its leaders in the history of the country (Amanzholova, 1995:38). The publication of this monograph made a series of previously published works by the author on this problem popular. These are scientific articles, methodological instructions «Study of the history of political parties and movements in Kazakhstan in 1917-1920» (Semey, 1991); «Alash Party: History and Historiography» (Semey, 1993). This textbook presents the history of the Alash movement from the moment the party was formed until October 1917. The use of a wide range of sources and literature made it possible to objectively reveal this issue. In the pre-revolutionary and post-revolutionary years, the collection of materials and documents from the press was compared with historiographic data and foreign literature, which allowed the author to adequately reconstruct historically important plots of the Alash movement, the activities of its leaders and participants. The author sees the legitimate origin of the movement for the following reasons. This is due to the development

and progress of Kazakhstani society at the beginning of the century and external factors. This is evidenced by unknown and new interpretations of the author. The formation and the main role of the movement was played by the individual factor. The socio-political, scientific and cultural activities of A. Bokeikhanov, M. Dulatov, Zh. Akpayev, defined in the work, determine the goals and requirements of the main directions of development of the movement from 1905 to 1917, as well as socio-political factors.

The fact that the intelligentsia has chosen the liberal-democratic path in solving national liberation issues is evidenced by the views of dissidents on the transformation of Kazakhstani society. But, as the following events of the early twentieth century showed, this was impossible. Socio-political development in Russia created conditions, and nationalists had to take part in this process.

Numerous facts cited by the author indicate that the tsarist authorities tried to explain the end of violence against the Kazakh people and insignificant opposition to the powerful apparatus of autocracy. The scientist draws attention to the fact that Alash residents took part in the work of the Local Union Committee on the western front. The author notes the special role in the organization of this department of A. Bokeikhanov, who managed to create «a central institution for the care of local peoples on the Western Front». The turbulent events of 1917 revealed new demands of Alash in connection with the decline in the possibility of tsarist and democratic reforms. Democratic, socio-economic and political reforms were carried out in accordance with national directions. The author noted that the Alash movement determined the leadership in the national liberation struggle of the Kazakh people. It was important to «preserve the tradition» under the influence of the «charismatic character of the leaders of the movement».

In the new conditions, the leaders of Alash tried to determine the main goals of their activities on the eve of the constituent assembly aimed at applying the revolution. In connection with the political life in the region, the author focuses on the consolidation of new political organizations and the creation of publishing houses. Most of the newspapers published at that time were influenced by the Alash movement. This is «Saryarka» (Semey, editors A. Ermekov, A. Bokeikhanov, M. Turganbaev); «Birliktyu» (Tashkent, editor M. Shokay, collaborators S. Turekulov, Kh. Bolganbaev, S. Kozhanov). The researcher focuses on the role of A. Bokeikhanov as an authorized representative of the Provisional Government. Some facts were given about his attempts to stop national-social, agrarian conflicts. At the same time, it is noted that A. Bokeikhanov was guided by political, not national interests. It was during this period that his works previously received a particularly negative assessment in historiography and allowed them to be characterized as «anti-popular» and «bourgeois-nationalist». The researcher refutes the unfair and inadequate assessment with documents. D.A. Amanzholova emphasizes that the main stages of the Alash movement functioned and in a new form turned into a political organization-party. Thus, this period was short-lived in terms of objective conditions and was interrupted by the events of the late 1917 - early 1918. Continuing the research problem, the author draws attention to the publication of plots, that is, the most dramatic periods in the history of the Alash movement: the October Revolution, the Civil War. It was at this time that the activities of the national intelligentsia were previously presented in historiography unilaterally, and the analysis of many facts that had not yet entered the scientific community was helped by D.A. Amanzholova to create an objective picture of the past years. Therefore, the conclusions and generalizations of the researcher are specific and reliable. In this regard, in this issue, the researcher draws attention to the Bolsheviks and Alash. For the former, the federation will act as a means of strengthening a single state. The practical application of the slogan of self-determination of nations made it possible to politically strengthen the position of the Bolsheviks in the national territories. It was these differences that influenced the relationship. The author divides their relationship into three stages: the first is characterized by attempts to reach a compromise, followed by a gradual rejection of them, and the last, the transition to political repression and confrontation by the Soviets. This is evidenced by the documents cited. However, the Soviet authorities were suspicious of Alash-Orda. The People's Committee for Nationality Affairs characterizes Alash as a bourgeois-kadet party.

In the work of K. Nurpeisov «Alash and Alash-Orda», special attention is paid to the origins of the Alash movement when analyzing the socio-political situation in the steppes after the fall of the Alash party and the tsarist government. An important role in the book is played by the history of the relationship between the Soviet government and the Alash-Orda.

Focusing on the emergence of the Alash movement, the author notes the data that influenced this process. First of all, these socio-economic changes were associated with the strengthening of the tsarist colonial policy in the steppes. The influence of the first Russian revolution was determined by the choice of political slogans by the nationalists and the organization of political parties.

K. Nurpeisov, examining the documents of the First All-Kazakhstan Congress (Orenburg, July 21-26, 1917), noted the adherence to the national principles of the leaders of the Kazakh intelligentsia. The anti-colonial struggle, which united all strata of Kazakh society, manifested itself in the choice of political forms and methods of the national intelligentsia. The researcher believes that this is where social considerations of the principles of group struggle come into play.

From 1905 until the formation of a real political organization, the main feature of the systemic party «Alash» was the expression of its position. At the same time K. Nurpeisov believes that it is necessary to define a number of positions on Alash and Alash-Orda. First, it is impossible to extend these ideas to the entire Kazakh intelligentsia in the socio-political arena of the early twentieth century. The

researcher emphasizes the social and political life between the two revolutions of 1917 and divides the chronology of the Alash movement into 1917-1920.

He also draws attention to the lack of accurate information about the social status and number of the Kazakh intelligentsia. However, K. Nurpeisov demanded to group some categories of the Kazakh intelligentsia on the basis of data: officials in the colonial institutions, law enforcement agencies, doctors, journalists, teachers, writers, engineers and technicians. Their activities covered various areas: literary, scientific, translation, educational. The researcher shows that part of the intelligentsia is not limited to education. They gathered around the newspaper «Kazakh» and defined the political page of the Alash party in the national idea.

At the same time K. Nurpeisov pointed out that in the previous historiography there were misinterpretations in determining the social status of Alash. Thus, some studies view it as a petty-bourgeois party, others as a liberal-rich and petty-bourgeois democratic party, and still others as a socio-political movement. The latter is closer to reality, because the composition of the Alash movement was simple. The author notes that among them were aristocrats, rich people, teachers and doctors. However, most of the Kazakh intelligentsia was known for its clearly expressed anti-colonial ideologies. K. Nurpeisov draws attention to the fact that the Alash party did not have a program and resolution. The discussion of the draft program was published on October 21, 1917 in the Kazakh newspaper. However, for objective reasons it was not allowed to be discussed and adopted, and subsequently it took a different form - Alash-Orda - became the government of national autonomy.

K. Nurpeisov singles out several questions for researchers in order to fully reveal the role of the Alash movement at the same time. For example, the views of the leaders of the movement on independent political and economic thought; The role and place of the Alash movement in the social and political life of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century; 1917 contradictions within Alash between the two revolutions and their manifestations; evolution of the views of the leaders of the movement; After 1920, the fate of the participants in the movement; Alash's ties with Central Asian and Turkic peoples, Muslim political parties and social movements; Alash movement and modern Kazakhstan. The main direction of the book is presented in some documents related to the Alash movement. For the first time, Alash listed the party members and like-minded people, of whom there are about 277 people. The draft program of Alash was presented, as well as documents describing the evolution of the views of the leaders of Alash and their fate during the Soviet era. Finally, the work of the researcher K. Nurpeisov reveals the main stages of the formation of the first political party in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century using systematic, undisclosed sources.

The Kazakh newspaper played an important role in awakening and shaping national identity. Analyzing the main publications during the formation of the publishing house, the author described it as performing a nationwide, uniting function of all peoples. K. Nurpeisov noted that the majority of publications set an operational-ideological direction. The most important issue was the use of land, the consideration of which in the newspapers was evidence of a deep knowledge of the problem, the urgent need to solve it. In the works of A. Baitursynov, A. Bokeikhanov, R. Marsekov and many others, the content and character of which are clearly formulated, it is proved that he is directed against colonization.

M. Koigeldiev's monograph «Alash Movement» covers a wide range of issues related to the historical development of Kazakhstan in the late 19th - early 20th centuries. The study of the problem became widespread at the beginning of the century, when the national liberation movements of all oppressed peoples of the East (China, India, Iran, Turkey) were studied. M. Koigeldiev reveals the main problems of the historical development of Kazakhstan in connection with the development of the opposition movement, using a wide range of previously unpublished archival materials, articles of the newspaper «Kazakh».

Completely rejecting the tsarist policy of colonization, the author identifies its main directions: the conquest of Kazakh lands, resettlement policy, the creation of the traditional system of government, Russification, the destruction of national culture and language. All this pushed the public and national intelligentsia at the beginning of the twentieth century to a transition to active confrontation. M. Koigeldiev studied the information about the leaders of Alash, studied the formation of their ideological and political views in the educational institutions of Russia and Turkey. The main period of their activity coincided with the events of the first Russian revolution. In 1905, the participants of the Alash movement went to the arena of the national liberation movement. On the basis of the data obtained, the author reveals the positions of A. Baitursynov, Zh. Akpayev, A. Bokeikhanov in preparation for the elections to the State Duma and the public movement. Having received the opportunity to take an active part in the events of the first Russian revolution, the Kazakh intelligentsia fought for national freedom. In support of this, M. Koigeldiev said that the intelligentsia played an important role in shaping the movement for independence. Despite their small number, the activities of the leaders of the national intelligentsia attracted the attention of the authorities. Analysis of the main materials of the newspaper allowed M. Koigeldiev to identify its scientific features as an important source on the history of Kazakhstan in the first half of the twentieth century. The researcher also describes the newspaper as an ideological force of the national liberation movement. M. Koigeldiev reconstructs the structural chronicle of the role and activity of A. Baitursynov, A. Bokeikhanov, M. Dulatov in determining the

main topics and headings in the organization of the first publishing house. In order to preserve the newspaper, especially in its early years, the editors were limited to cultural and educational materials, «... acquainting the public with the general culture, disseminating useful information in various fields, such as science, art, technology». However, the newspaper did not stop there, and the leaders of the Alash movement saw it as an important means of uplifting and awakening the masses to national liberation. In addition, the researcher draws attention to the emergence of national consciousness in the newspaper (Koigeldiev, 1995:46).

The study of the events of 1916 focuses on the government of Alash-Orda and the organization of the political party Alash. The political events of the February Revolution of 1917 played a special role in the acquisition of new political experience by the national intelligentsia and the further development of the national movement. Regional congresses played an important role here. The author noted the historical significance of the work of the I All-Kazakhstan Congress, which took place on July 21-26, 1917 in Orenburg, in the preparation of the strategic path of the party in the draft program. Finally, the publication of the above works is a new stage in the study of historiography. Despite the full disclosure of key issues related to the history, stages and features of the formation of Alash, the authors of the study do not fully agree with the definition of the term «Alash» movement.

Similarly, D.A. Amanzholova divides the stage of development of the national movement into three stages: formed in 1905 by a group of intellectuals, formed in liberal Western opinion, at the first stage (1905-1916) It developed through the opposition movement of the constitutional democratic movement. society; The next period did not last long, but coincided with the 1917 revolution. The last period refers to the period 1918-1920.

K. Nurpeisov The source of the party «Alash» in 1905-1907. coincides with the period of the first Russian revolution. He believes that the concept of «Alash-Orda and Alash» should not be extended to the entire Kazakh intelligentsia. In this regard, K. Nurpeisov singles out the social movement of 1917-1920 - the Alash movement. M. Koigeldiev examines the concept of movement «Alash» in the national liberation movement as a whole, including the Alash party and the government of Alash-Orda and the autonomy of Alash.

In fact, Alash is a structural part of the entire national liberation movement at the beginning of the 20th century. At the same time, it was a determining factor in the national liberation movement. It should be noted that the period from July 1905 to 1917 was the period of the formation of the liberal general democratic movement of the Kazakh intelligentsia. As K. Nurpeisov justly remarked, the concept of the movement «Alash» was developed in 1920. It was used during the formation of the party, during the period of autonomy, its rule and resistance to Bolshevism.

An important role in the development of historiography on Alash and Alash-Orda was played by the measures taken by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev declaring 1997 the «Year of National Accord and Remembrance of the Victims of Political Repression», and 1998 - the «Year of National Unity and National History». This led to the publication of research results in this area. New works have been published, revealing various aspects of the history of Alash and Alash-Orda. At the same time, it is necessary to highlight the works prepared by the Sh. Valikhanov institute of history and ethnology, M. Auezov institute literature and art, A. Baitursynov institute linguistics. These include a two-volume collection of data titled «Grozny 1916»; Collection of selected works of H. Dosmukhamedov; A. Baitursynov's work «Research of the Kazakh language of knowledge»; Collection of works by J. Aymautov in 5 volumes; «Literature of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century: works of punished writers». The documentary collection «Grozny 1916» provides a complete and comprehensive account of the events of 1916 in Kazakhstan based on previously unpublished data. Particular attention is paid to documents revealing the activities of the liberal-democratic intelligentsia in the movement of 1916 (Grozny 1916, 1998:54).

There are many studies about the life and work of prominent figures of the Alash movement, especially about their political activities. Among them is the book by G. Akhmedov «When Alash was Alash» (Almaty, 1996); monograph by M. Kul-Mukhamedov «Zh. Akpayev. Patriot. Politician. Lawyer. Zh. Akpayev's political and legal views» (Almaty, 1995); «Evolution of political and legal views of the leaders of Alash» (Almaty, 1998); the work of K. Nurpeisov, M. Kuplenov, A. U Mektepov «Life and work of H. Dosmukhamedov» (Almaty, 1996). M. Kul-Mukhamedov noted that «J. Akpayev was the first and last Kazakhstani lawyer who tried to apply the principles and ideas of legal and psychological theory in the interpretation of Kazakhstani legal institutions» (Kulmukhamedov, 1995:131) and in the monograph «The Evolution of the Political and Legal Views of the Leaders of Alash» the author shows the actions of the Alash intelligentsia in the implementation of political and legal ideas through the study of socio-political and legal activities. In this regard, he draws attention to the peculiarities of the formation of the ideological, political and legal views of the leaders of Alash.

Demonstrating a deep knowledge of his history, the author shows the efforts of the Alash intelligentsia to integrate their people into the world civilization in the innovative direction of legal regulation issues in Kazakhstani society. An important innovation in historiography in the first years of independence was the increase in the number of defended scientific dissertations on the history of the Alash movement. A feature of scientific work is the specialized nature of research work. As usual, in these

works attention was paid to the activities of the leaders of the Alash intelligentsia A. Baitursynov, A. Bokeikhanov, Kh. Dosmukhamedov, Zh. Akpayev, M. Tynyshpaev and others.

Research works on the activities of the Kazakh committees of 1917, the bodies of the Provisional Government, the history of the Kazakh congresses were published. The general disadvantages of this work are the lack of a database. This is because researchers are limited to the republican archives. In this regard, there is a need to study the national-liberal movements of the Kazakh intelligentsia. An integral part of this issue is the relationship between Alash and the nationalist communists in the early 1920s and their impact on the political and social life of Kazakhstan and its regions. The question of the influence of the Alash movement on the peoples of the Volga region, the Urals, Central Asia and the entire Turkic world requires its own study. The history of the Alash intelligentsia's opposition to the Soviet government should be studied in detail. In our social sciences, the notion of a class approach, which prevailed during the Soviet era, was considered as the only correct, indisputable methodological principle in the assessment of events and phenomena. Such a class principle hindered the objective study of the activities of the Kazakh intelligentsia of the 19th-20th centuries, who fought for the values of a common human civilization, such as the freedom of every person and every nation, the right to free access to the achievement of all human cultures. In particular, the work examines the history of the formation of the Kazakh intelligentsia in the period under study, the influence of Russian democracy on their socio-political views, the historical and cultural background of this process. The leaders of the Alash Party and the Alash Orda government were accused of being «enemies of the people» and were forbidden to speak or write about them until independence. One of the great tasks of modern historians is to study the «white spots» in the history of the «Alash» movement, which were forbidden to study. Therefore, we consider the topic under consideration to be one of the most important issues of Kazakh historical science. Researchers pay special attention to the period of the formation of the intelligentsia from its inception to the present day and seek to determine their role in the socio-economic, political and cultural development of society. In science, the intelligentsia, as a special phenomenon of socio-political history, is studied within the framework of national-territorial structures and a certain historical period.

Conclusion. The main goal that determines the activities of leading the Kazakhstan intellectuals was the idea of freedom, independence and liberation from colonial oppression, based on deep historical, political, national and cultural traditions.

The Kazakh intelligentsia proceeded from a national-democratic orientation and was the basis of human capital, which was formed at the beginning of the twentieth century. They acted on behalf of the entire Kazakh people, looking for a way out of the economic and spiritual crisis of the country, which had lost its territorial integrity and national statehood as a result of colonialism. The Alash leaders strove to restore the statehood of their people.

The history of the activities of the Kazakh intelligentsia is closely related to national characteristics, its dignity and the development of spiritual culture. In this context, great importance is attached to identifying the features of our continuous history, the relationship between time and generation. This is very important for the characterization of the Kazakh intelligentsia, its mentality as a disseminator of democratic ideas and traditions, as a force contributing to the development of national thought, the formation of national identity.

References

- Amanzholova D. Kazahskij avtonomizm i Rossiya. Istoriya dvizheniya Alash [Kazakh autonomy and Russia. History of the Alash Movement]. Moscow, 1995. 216 p. [In Russian]
- Grozny 1916. Sbornik dokumentov i materialov. [Formidable 1916. Collection of documents and materials]. Almaty, 1998. Vol.I. 423 p. [In Russian]
- Koigeldiev M. Kazak demokratiyalık intelligenciyasynyn 1907-1917 zhzh. kogamdyk-sayasi kyzmeti [The Kazakh democratic intelligentsia in 1907-1917. socio-political activity]. Almaty. 1994. 144 p. [In Kazakh]
- Koigeldiev M. Alash kozgalysy. [Alash movement]. Almaty. 1995. 368 p. [In Kazakh]
- Kulmukhamedov M. Zh. Akpaev. Patriot. Sayasatshy. Kukyktanushy. Zh. Akpaevtyñ sayasi-kukykytk kozkarastary [Zh. Akpayev. Patriot. Politician. Lawyer. Zh. Akpayev's political and legal views]. Almaty. 1995. 240 p. [In Kazakh]
- Korchagin Y. Chelovecheskij kapital-intensivnyj social'no-ekonomicheskij factor razvitiya lichnosti, ekonomiki, obshchestva i gosudarstvennosti. [Human capital is an intensive socio-economic factor in the development of an individual, economy, society, and statehood]. Moscow. 2011. 28 p. [In Russian]
- Nazarbayev N. V potokeistorii. [In the flow of history]. Almaty. 1999. 296 p. [In Russian]
- Nureev R. Chelovecheskij kapital I problemy ego razvitiya v sovremennoj Rossii. [Human capital and the problems of its development in modern Russia] // Social sciences and modernity. Moscow. 2009. <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/333.pdf> [In Russian]
- Nurpeyisov K. Sayasi partiya bolyp sanala ma? Kos tonkeris zhane Alash kozgalysy. [Is it a political party? Double revolution and Alash movement]. Aqiqat. 1992. №11. 40 p. [In Kazakh]
- Nurpeyisov K. Alash ham Alash Orda [Alash and Alash Orda]. Almaty. 1995. 65 p. [In Kazakh]
- Qazaq gazeti. [News paper Kazakh]. (Compiled by U. Subkhanberdina). Almaty. 1994. 816 p. [In Kazakh]

КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_107

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ИЗ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ С. САДУАКАСОВА

Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Оралова Акнур Амангелдыевна^{1*},
Тылахметова Анар Советхановна¹

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Кабульдинов), aknur.oralova@mail.ru (Оралова), anora_1986@mail.ru (Тылахметова)

Аннотация. В этой статье авторы исследуют слабоосвещенные страницы из жизни и деятельности известного государственного и общественного деятеля Смагула Садуакасулы. Он посвятил свою жизнь истинному служению своему народу и республике. Несмотря на то, что в то время начала формироваться сталинская модель командно-административной системы, он попытался защитить территориальную целостность республики, язык и культуру народа. Сделал попытку смягчить удар на казахов во время кампании по конфискации и высылке баев. Активно выступал против превращения Казахстана в сырьевой придаток центра.

Статья подготовлена на основе новых архивных и письменных источников и рассчитана на специалистов, интересующихся проблемами отечественной истории Казахстана 20-30 гг. XX века.

Ключевые слова: большевики, Казахстан, автономия, республика, аул, язык, политика, история, молодежь, школа.

Статья выполнена в рамках реализации проекта №АР09261139 «Государственная, общественная и научно-педагогическая деятельность Смагула Садуакасулы» (на основе новых архивных и письменных источников)».

ҒТАМР 03.20.00

С. СӘДУАҚАСОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНІҢ
КЕЙБІР ТҮСТАРЫ

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы¹, Оралова Ақнұр Амангелдіқызы^{1*},
Тылахметова Анар Советханқызы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ., Қазақстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Қабылдинов), aknur.oralova@mail.ru (Оралова), anora_1986@mail.ru (Тылахметова)

Түйіндеме. Авторлар мақалада белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасұлының өмірі мен қызметінің беймәлім тұстарына зерттеу жүргізеді. Ол бар ғұмырын халқы мен республикаға адал қызмет етуге арнады. Бұл кезеңде командалық-әкімшілік жүйенің Сталиндік моделі қалыптаса бастағанына қарамастан, ол республиканың аумақтық тұтастығын, халықтың тілі мен мәдениетін сақтау жолында қайраткерлік танытты. Байларды жер аудартып, мүліктерін тәркілеу науқаны кезінде қазақтардың басына түскен қайғысын жеңілдетуге әрекет жасады. Қазақстанды орталықтың шикізат орталығына айналуына белсенді түрде қарсы шықты.

Мақала жаңа архивтік және жазбаша деректер негізінде дайындалған және XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанның ұлттық тарихы мәселелерімен айналысатын мамандарға арналған.

Кілт сөздер: большевиктер, Қазақстан, автономия, республика, ауыл, тіл, тарих, жастар, мектеп.

SOME ASPECTS OF THE PUBLIC AND POLITICAL LIFE
OF S. SADUAKASSOVKabuldinov Ziyabek Ermukhanovich¹, Oralova Aknur Amangeldyevna^{1*},
Tylakhmetova Anar Sovetkhanovna¹¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Kabuldinov), aknur.oralova@mail.ru (Oralova), anora_1986@mail.ru (Tylakhmetova)

Abstract. In this article, the authors examine the poorly covered pages from the life and activities of the famous statesman and public figure Smagul Saduakasuly. He devoted his life to true service to his people and republic. Despite the fact that at that time the Stalinist model of the command-administrative system began to form, he tried to protect the territorial integrity of the republic, the people's language and culture. He made an attempt to soften the blow of the confiscation and expulsion of the bays. He actively opposed the transformation of Kazakhstan into a raw material appendage of the center. The article was prepared on the basis of new archival and written sources and is designed for specialists interested in the issues of the national history of Kazakhstan in the 1920-1930s.

Key words: Bolsheviks, Kazakhstan, autonomy, republic, aul, language, politics, history, youth, school.

Введение. Одним из самых выдающихся представителей Казахстана в первой трети XX века был Смагул Садуакасулы (далее по тексту фамилия указывается и как Садвокасов или Садвакасов). Как известно, он родился в 1900 году в ауле Жаркын Омского уезда Акмолинской области (ГАРФ, 2039:3).

Происходил он из древнего племени кереев, подрода бурас-курман, оказавшихся на территории Омского Прииртышья еще в начале XIII века под натиском войск тюрко-монгольского императора Чингисхана.

Основные биографические вехи истинного государственника и большого патриота республики – это его беззаветное служение своему народу, его беспредельная любовь к Казахстану, что является одним из самых достойных примеров для подражания современному молодому поколению наших граждан (Садуакасулы, 3-т., 2011: 6).

Смагул с молодых лет отличался огромным стремлением к получению знаний и первоначальное образование получил у местного аульного муллы Абила Куанышулы.

А в 1915 году будущий политик окончил Полтавское русско-казахское училище на территории Омского уезда Акмолинской области: кстати, это же учебное заведение примерно в это же время окончил Жумабай Шаяхметов, также уроженец Омского уезда Акмолинской области, занявший впоследствии пост первого секретаря Казахстана.

В 1916–1918 годы Смагул учился в Омском сельскохозяйственном училище и на кооперативном факультете Омского сельскохозяйственного института. В 1915–1916 годах, так же как и Жумабай Шаяхметов, работал народным учителем в ауле, а в 1931 году заметная тяга к получению нового образования привела его к завершению престижного для того времени Московского института инженеров транспорта.

В 1917–1918 годах Смагул был активным членом казахской молодежной организации «Бірлік» (Единство) в Омбы (Омске), став признанным руководителем ее правого крыла, а также избирался секретарем правления молодежной организации «Жас азамат» («Молодой гражданин»), придерживавшегося тогда позиции алашордынской интеллигенции.

В 1918-1920 годах он был сотрудником казахского отдела при земском управлении на территории Акмолинской области, а также преподавателем на учительских курсах.

В 1920 году в возрасте 20 лет он активно сотрудничал в казахско-татарской секции Сибирского бюро РКСМ, стал членом ЦК Союза молодежи Востока, а также секретарем Казахского обкома РКСМ. В этом же году вступил в партию большевиков (ГАРФ, 2039:3).

Несмотря на свою относительную молодость стал редактором Омской областной газеты «Кедей сөзі» («Голос бедняка»). Его чрезмерная общественная активность вскоре привела его и в редколлегия газет «Үшқын», «Еңбек туы» (г. Оренбург). А на учредительном съезде Казахской автономии в октябре 1920 года он был избран членом ЦИКа Советов КАССР, политическим секретарем КазЦИКа.

Основная часть. Смагул активно отстаивал идею казахской государственности и территориальной

целостности республики, когда публично и открыто настаивал на полном изучении и детализации всех спорных вопросов внешней границы Казахстана: «Как известно, киргизская территория со времен ее завоевания казаками колонизовалась переселенцами не сплошным массивом, а вкраплено. Занимались все лучшие участки земель, годные для земледелия, по берегам рек, озер и по опушкам лесов. В царское время русские поселки составляли отдельные от киргиз административные волости, которые сохранились по настоящее время. Если мы будем строго придерживаться экономических принципов, то львиную долю киргизских волостей вынуждены будем присоединять к русским. Но какова будет их совместная работа, какие результаты мы от этого получим в итоге, это сказать сейчас в высшей степени трудно. В настоящее время мы, к сожалению, не имеем хотя бы одного опыта районной волости со смешанным населением. Необходимо такой опыт провести, и нам будет тогда хотя бы приблизительная перспектива. Вопрос поистине серьезный и требует внимательного и вдумчивого отношения мест... Киргизия представляла до революции типичную колонию» (Сәдуақасұлы, 2-т., 2011:284).

Кстати, мысли и размышления Смагула Садвокасулы полностью подтвердились на примере Омского уезда Акмолинской области. «Вкрапления» переселенческих поселков на территории казахских волостей привели к тому, что в советское время на почти сотысячное казахское население не оказалось ни одной центральной усадьбы совхоза или колхоза на базе какого-либо бывшего казахского аула. Более того, к 1917 году казахское население уезда составило меньшинство, в то время как в 1892 году оно составляло, наоборот – почти единственное большинство, не считая казачье население на Иртышской и Пресногорьковской линиях и в г. Омске.

Он жестко и негативно подвергал критике колониальную политику Российской империи: «Царское правительство только и знало, чтобы выкачивать из нее сырье и естественные богатства, оно заселило «излишки» ее земель переселенцами, давило всеми мерами на культурное движение, насаждая миссионеров, и прочих просветителей» (Сәдуақасұлы, 2-т., 2011:285).

В 1921 году он активно участвовал в процессе этнотерриториального размежевания Семипалатинской области из подчинения Сибревкому в состав Казахской автономной республики. Со стороны сибирских большевиков было встречено ожесточенное сопротивление, когда они хотели сохранить бывшие казахские земли за Западной Сибирью, находящейся в подчинении Российской Федерации.

Вот как об этом писали авторы книги «Сибирь и Казахстан (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана) Сыдыков Е.Б., Малышева М.П.: «Первые шаги в этом направлении были предприняты на заседании Кирбюро РКП(б) 12 января 1921 г. Высший партийный орган рекомендовал КирЦИКу назначить полномочным представителем в Сибревком Галиасхара Алибекова, придав ему в заместители Адилева. Со временем Алибеков должен был стать председателем Акмолинского губисполкома, а пока, попав в Омск, готовить, «согласно достигнутого в Москве соглашения», передачу Акмолинской и Семипалатинской губерний из состава Сибири в КАССР... Затем Кирбюро РКП(б) решает направить в Сибирь с целевым назначением в командировку – подготовка перехода управления Акмолинкой и Семипалатинской губерний в введение органов КАССР нескольких видных коммунистов-казахов – Садвокасова, Адилева, Досова и Омарова» (Сыдыков, Малышева, 2010:196).

За чрезмерный патриотизм и желание вернуть исконно казахские земли он получил строгое партийное взыскание. В то же время, С. Садвокасов пытался защищаться от подобных нападок русских товарищей, в том числе и своих соплеменников. Это видно из его выступления в качестве делегата Казреспублики на 9-м Всероссийском съезде в декабре 1921 года, когда он защищал и казахов Омского уезда Акмолинской области: «Некий Фионин, начальник и военком Конно-мобилизованной комиссии № 1 по Омскому уезду, реквизирует у казахов две юрты и устроил из них в степи тюрьму. Члену казахского волисполкома, а также на которых пала кара этого Фионина, побывали в этой «тюрьме», целыми неделями, уходя оттуда, даже не могли идти» (Прошения казахов Текинской волости на имя Казпредставительства при Обревкоме от 1-го сентября с.г.)» (Муканова, 2013:102).

Он же как бывший уроженец Омского уезда Акмолинской области, прекрасно знавший ситуацию на своей малой родине, активно разоблачал позицию сибирских большевиков: «Сибревком с самого начала ставил палку в колеса Казахской автономии, боролся с последней в полном смысле этого слова, как будто рядом с ней находилась белая Польша, или реакционный Китай, или наоборот, как будто сама является правительством одной из указанных держав» (Муканова, 2013:56).

Здесь видна отчаянная борьба С. Садвокасова за Омский уезд, который полностью отойдет к Сибири только в 1930 году: «ВЦИК хорошо известен факт, что Сибревком до сего времени не передает Казреспублике Омский уезд, оспаривает Исилькуль и Чарлак (ныне – районные центры Омской области – авт.)» (Муканова, 2013:46).

За активную деятельность, направленную за отстаивание интересов казахского народа, он

нередко подвергался обструкции. К примеру, это видно «из протокола заседания Киробкома РКП(б) о неправильных действиях уполномоченного КЦИКа С. Садвокасова» от 9 августа 1921 года, когда он был обвинен во всевозможных грехах и неправомерных и «неправильных» действиях: во-первых, его обвинили в том, что он распустил «без всякого основания губисполком и уисполком». Во-вторых, его обвинили «в политике натравливания кирнаселения на русских коммунистов, которых т. Садвокасов выставлял, как виновников тяжелого положения кирнаселения». В третьих, его обвинили «в националистической политике, выразившейся в оправдании всех действий киргиз и обвинении русских работников совучреждений» и так далее (Движение Алаш, Т. 3. Кн. 1., 2007:97–98).

Он открыто защищал положение казахских женщин, подчеркивая их неравноправность, публично и жестко критиковал неравные браки, в том числе – браки по расчету: «Женитьба восьмидесятилетнего согбенного старца на свежей, красивой, как утренняя заря, 16-летней девочке, двадцатилетнего крепкого, как дуб, жигита на сорокапятитлетней старушке, это не есть браки по любви – браки по расчету!» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:6).

Смагул Садуақасұлы призывал казахскую молодежь к службе в армии, видя в этом будущее казахской республики: «Сейчас Казахстан – суверенная республика. Раз так, то у него должны быть свои войска. Мы добились автономии, взяли власть в свои руки, открываем национальные школы, а служить в армии не все желаем» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:68).

Народный просветитель с чисто государственным мышлением, нередко задумывался над тем, почему же в Казахстане торговля все еще находилась в плачевном и зародышевом состоянии, при этом находя на них свои же ответы: «Одна из причин отсутствия торговли – проблема дорог, в первую очередь – железнодорожных. Нехватка в иных регионах, полное отсутствие железных дорог не позволяет наладить повсеместную торговлю в Казахстане» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:104).

Он с детских лет видел деятельность православных миссионеров и ограничение позиций ислама в степи. Запреты к строительству мечетей привели к тому, что автохтонное население строило их без каких-либо разрешений. В 1903 г. в городах Кокшетау, Петропавловске, Акмоле, Павлодаре, Семипалатинске были созданы подпольные религиозные организации, куда входили известные муллы, учителя и даже казахские студенты, деятельность которых была открыто направлена против религиозной политики различного рода православных миссионеров. Тогда движение в северной части Казахской степи возглавили влиятельные деятели Науан Хазрет (Наурызбай Таласов), Мухамеджан Бекишев, Шаймерден Косшегулов и Смагул Балжанов, с некоторыми из которых он был знаком. С целью сохранения национальной самобытности они призывали казахское общество активно противостоять миссионерской деятельности царизма. Кстати, в 1905 году составители известной Каркаралинской петиции требовали запретить посещение казахских аулов миссионерами, а в 1907 году в Омске при Степном генерал-губернаторе было созвано особое совещание, где обсуждались и наиболее животрепещущие проблемы духовной жизни казахского общества, содержались требования о необходимости прекращения деятельности православных миссионеров. Казахи требовали свободного перехода православных казахов обратно в ислам. Было предложено открыть особый Степной муфтиат. Участниками совещания была поднята проблема отмены цензуры духовных книг, издаваемых на казахском, татарском и арабском языках. Поэтому казахский просветитель С. Садвокасов открыто критиковал прежнюю миссионерскую политику Российской империи, сдерживавшей развитие национальной школы: «Русские миссионеры бродили по аулам, агитируя креститься, препятствуя открытию казахских школ» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:73).

В детские годы С. Садвокасов был свидетелем открытия, функционирования русско-казахских школ. Так, в июне 1901 года генерал-губернатор Степного края Сухотин предложил военным губернаторам Акмолинской и Семипалатинской областей открыть русско-казахские школы. В начале казахское население отнеслось к этой идее настороженно: степняки боялись русификации своих детей, опасались и возможной их христианизации. Казахи боялись, что через русско-казахские школы их детей обратят в крестьян и в последующем заставят отбывать воинские повинности. Поэтому директор народных училищ Акмолинской области А.Е. Алекторов начал работу по подробному разъяснению сути и назначения новых светских школ, к примеру, он уделял серьезное внимание замечанию улучшению материального обеспечения русско-казахских школ, составил для учителей аульных школ ценные методические пособия «Учебники и способы преподавания в аульных школах Акмолинской и Семипалатинской областей», «Киргизская хрестоматия» и т.д. Он настойчиво рекомендовал, чтобы обучение грамоте обязательно велось на родном казахском языке. Благодаря его усилиям в 1902 году в Степном крае было открыто 14 таких школ, где срок обучения был двухгодичным. Учащиеся изучали казахский и русский языки и арифметику, но позднее было разрешено обучения азам ислама, но при условии содержания их за счет самого казахского населения. Последнее обстоятельство привело к тому, что казахи стали в массовом порядке отдавать своих детей в подобные школы.

В 1904 году начали свою работу одноклассные (волостные) и двухклассные училища: если одноклассные училища обучали детей в течение 4 лет и здесь изучали русский язык, вероучение, казахский язык, арифметику, пение, то в двухклассных училищах при 6-летнем обучении кроме этих дисциплин обучали географии, естествоведению, черчению, геометрии и русской истории. Что примечательно обучение здесь вели в первые два года на казахском, затем – на русском. Но в русско-казахских школах не хватало учителей, была низкой заработная плата, была неудовлетворительной и материальная база этих школ. С. Садвокасов тщательно анализировал деятельность русско-киргизских школ, появившихся в степи в начале XX века, видя в них и позитивное и негативное: «В деле народного образования среди киргиз (казахов – авт.) играли и продолжают играть немаловажную роль, а пожалуй и решающую, русско-киргизские аульные школы. Многие киргизы-патриоты обвиняют первых пионеров этих школ (Ильминского, Алекторова и др.) в миссионерстве и в покушении их на ислам. Разделяя отчасти этот взгляд и не входя в подробную характеристику деятельности миссионеров в степи, я отдаю им должное. Они сделали для киргиз много хорошего. Аульные школы выдвинули из среды киргиз многих видных и полезных работников для народа. Без преувеличения можно сказать, что подавляющее большинство, если не вся киргизская интеллигенция – питомцы аульных русско-киргизских школ» (Сәдуақасұлы, 2-т., 2011:9).

В начале XX века Омск был одним из крупных образовательных центров всего Степного края. Здесь получала образование лучшая часть казахского общества, в том числе и сам Смагул Садвокасов. Так, в это время в учебных заведениях только одного Омска учились видные представители казахского народа: Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсынулы, Миржакып Дулатулы, Айдархан Турлыбаев, Отыншы Альжан, Жакып Акпай, Райымжан Марсеков, Ережеп Итбаев, Сеилбек Жанайдаров, Асылбек, Муратбек и Мусылманбек Сеитовы, Магжан Жумабаев, Сакен Сейфуллин, Кошке Кеменгер, Динше Адилев, Габбас Тогжанов, Жумат Шанин, Абульхаир Досов, Бекмухамед Серкебаев, Карткожа Тоганбаев, Бирмухамед Айбасулы, Амре Исин, Мухтар Саматулы, Мукан Айтпенов, Колбай Тогусов, Нигмет Нурмаков, Шаймерден Альжанов и многие другие. Все они внесли достойный вклад в дело народного просвещения, национально-демократического движения в крае, а также научного изучения своего края. Поэтому Смагул активно призывал казахское население республики к получению образования и грамоты: «А сейчас казаху можно обойтись без грамоты? Неграмотный не может ни заявление написать, ни прочитать данную ему расписку. Его могут обмануть, отказать в просьбе. Невежественный человек не может бороться за свои права» (Сәдуақасұлы, 3-том, 2011:119).

С образованием Казахской автономной республики со столицей в г. Оренбурге все учебные заведения были переданы в подчинение Народного комиссариата просвещения и подведомственных ему подразделений – отделам образования местных исполнительных органов власти и началось активное открытие светских школ. Поэтому уже в 1920–1921 учебном году в Казахстане уже действовало 2410 школ, большинство из них относились к начальной. Но развитие нового образования сдерживало отсутствие учебных помещений, учебников, а также кадров учителей. В этот период вышли первые учебники для казахских школ, написанные А. Байтурсынулы, М. Жумабаевым, А. Ермаковым, Ж. Аймаутовым, многие из которых инициировал сам Смагул Садвокасов. В 1926 году СНК автономной республики принял «Устав единой трудовой школы Казахской АССР», который в какой-то степени способствовал стандартизации учебных программ, учебного процесса и эффективному управлению школами. Но будучи министром просвещения автономного Казахстана, он не мог не видеть незавидное положение казахских школ: «Каково положение казахских школ? Для них, как известно, нужны, в первую очередь, помещения. А, вот насчет этого, у нас дело обстоит очень плохо. Страницы газет заполнены тревожными материалами, письмами, авторы которых умоляют обратить внимание на то, что некоторые школы не имеют помещений, у других – классные комнаты, без полов и окон, с обвалившимися потолками. Есть и такие школы, которые расположены в кошарах, конюшнях и хлевах, дети в них дерутся за места с телятами и жеребятами» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:157).

Он воочию видел острую нехватку специалистов вообще, и технических специалистов, в частности, для чего во главе группы единомышленников, еще в 1922 году отправил в ВЦИК новой автономии письмо о необходимости отправки молодых людей, этнических казахов, на учебу в Европу, в частности, в Германию: «Нам нужно создать крупную индустрию... Для этого нужны инженеры всех специальностей... И этих людей должна дать киргизская молодежь... Как известно, Россия и прежде считалась отсталой в техническом отношении страной. Русская научно-техническая литература состояла исключительно из переводов немецких и других оригиналов... исходя из этого, мы считаем, что получение технического образования наиболее целесообразно за границей, в частности, в Германии... В Германии лучше чем где-либо можно было бы получить техническое образование, ибо там есть возможность черпать все из первоисточников» (Сәдуақасұлы, 2-т., 2011:348). Практически инициатором прообраза современной программы «Болашақ» был С. Садвокасов.

В начале XX века активизировалось переселенческое движение, свидетелем которого был сам Смагул, когда его родной Омский уезд стал самым колонизируемым уездом всего Степного края. В 1904–1905 годах Российская империя поделила всю территорию края на пять переселенческих районов во главе с переселенческими управлениями: Тургайско-Уральский, Акмолинский, Семипалатинский, Сырдарьинский и Семиреченской. Как известно, основная их функция состояла в выявлении новых земельных «излишков» для создания обширного Переселенческого фонда, когда царские власти предоставили им полное право на изъятие земель у местного населения и насильственное выселение с родовых земель. В 1906 году Советом Министров России во главе с его руководителем П.А. Столыпиным было принято решение о массовом переселении крестьян в Азиатскую часть России, в том числе в Казахский край. Реформа крестьянского землевладения с выходом из общины и переселением на восток империи получила название Столыпинской аграрной реформы, целью которой была заметная активизация переселения крестьян на восток, в частности, в Казахстан. Известно, что наделение новых переселенцев землей производилось за счет массового и одностороннего изъятия земель у коренного населения. В обязанность местных переселенческих учреждений входило «отмежевание» особых отрубов из расчета: на один хутор – 45 десятин луговых, сенокосных и 15 десятин пахотных земель. Переселенцы получали льготы на железнодорожный проезд. Согласно аграрной реформе, русские крестьяне приступили к освоению районов Казахстана, когда сюда переселилось свыше 700 тысяч русских и украинских крестьян. К 1917 году у казахов было отмежевано около 45 млн. десятин земли и переселено 1,5 млн. крестьян. Поэтому он в своих трудах начального периода советской власти по свежей памяти писал о необходимости коренного решения земельных проблем его соплеменников, корни которых восходили еще к царским временам: «Когда-то царизм отобрал земли казахов. Без разрешения местного населения. Изъял земли по указу министра Столыпина» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:185).

Специальные органы внимательно следили за такими как Садвокасов. Это видно из доклада сотрудников ГПУ в Киробл КК РКП (б) «О групповой и персональной характеристике, сущности и деятельности Алаш-Орды и националистов киргиз, а также и вообще кирработников» от 23 сентября 1922 года: «Возможно, речь идет о роспуске Садвокасовым Семипалатинского губисполкома и самостоятельном назначении ревкома. Этот поступок был признан «как нецелесообразный и политически вредный акт». На объединенном заседании Президиума Кирпартбюро и Президиума КирЦИКа от 27 мая 1921 г. действия Садвокасова без полномочий обкома были признаны неактивными, и ему было поставлено это на вид. Представители Семипалатинского губкома РКП обвинили Садвокасова в проведении «политики натравливания кирнаселения на русских коммунистов», которых он выставил виновниками тяжелого положения казахского населения, «в националистической политике, выразившейся в оправдании всех действий киргиз и обвинении русских работников совучреждений». Семипалатинцы считали, что Садвокасов за роспуск губисполкома и «посылку ложной информации в КЦИК с целью поставить КЦИК перед заменой губревкомом губисполкома как свершившимся фактом» должен быть «исключен из партии, предан суду, как за должностное преступление» (АП РК, 83а:60; 13а:42–43).

В 1922–1925 годы он занимал такие важные государственные посты, как: полномочный представитель КАССР при Туркестанском ЦИКе, заместитель земельного комиссара Казахской автономии, Председатель плановой комиссии республики.

Он как блестящий и талантливый публицист трудился редактором газеты «Өртен», членом редколлегии журнала «Жас казак», ответственным секретарем журнала «Қызыл Қазақстан» («Красный Казахстан»). При этом, несмотря на свою относительную по сегодняшним меркам молодость, полностью и целиком отдавался порученному делу.

В 1925–1927 годах он становится наркомом просвещения Казахстана, членом Казахского краевого бюро ВКП(б), затем – редактором газеты «Еңбекші казак» (нынешняя газета «Егемен Казахстан»).

Он много писал на тему народного образования. В частности, выступая на церемонии открытия первого педагогического вуза в республике, он восторженно писал: «Казахская молодежь буквально стучится в двери, лезет в окна, к сожалению, не везде исправных помещений отделов народного образования» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:271).

Народный трибун открыто выступал и против насильственной коллективизации, инспирированного центром массового голода, унесшего жизнь почти половины коренных жителей края, а также постепенного превращения региона в самый настоящий сырьевой придаток Центра, за что подвергался гонениям и преследованиям, а также политическому ostracismu. Сам Смагул и его близкое окружение, прозванные Центром «садвокасовщиной», были заметной и влиятельной оппозицией центральной власти в регионе. Ряд его соратников были сняты с руководящих должностей и позднее были физически уничтожены. Постепенно в родном крае он стал ненужным и вредным: в 1927–1928 годах стал ректором Казахского педагогического института в Ташкенте.

Против нововведений и непродуманной политики ставленника московского центра

Ф.И. Голощекина выступил ряд советских управленцев, которые незамедлительно были обвинены в «национал-уклонизме», вскоре многие из них были высланы из республики. Некоторые из них оказались без работы. Особо противились голощекинскому курсу С. Садвакасов, С. Ходжанов, С. Сейфуллин, Н. Нурмаков, С. Мендешев, которые в недавнем прошлом занимали высокие посты в руководстве республики. Часть казахской партийно-советской элиты не согласилось против этой политики: «Само это мероприятие, подготовленное нами секретно, при необходимости времени для преодоления пассивности, а в некоторых случаях и сопротивления среди самой организации (сатвакасовщина и т.д.) не могло остаться неизвестным баям, имеющим и поныне большую зацепку в нашем советском, а иногда и партийном аппаратах, что несомненно, позволило некоторым баям предпринять предупредительные меры» (АП РК, 2968:141–148).

По словам И. Голощекина: «Во время самой кампании националистическая интеллигенция всячески вела агитацию против этого мероприятия, организовала ряд хозяйств в Москву. Аул в значительной степени осередничился, получив скот в необходимом количестве. До этого же времени аул, двумя острыми концами, беднота 75–80%, середняк же или причислял себя к бедноте, скрывая свое имущественное положение, когда это было невозможно, входил в байскую группировку. Теперь же середняк стал и численно больше и убедился наглядно, что ему обеспечена возможность дальнейшего развития своего хозяйства. Средняк в ауле стал центральной фигурой» (АП РК, 2968:141–148).

Смагул Садвакасов выдвигал идею «специального налога на байство» и этой мерой предлагал избежать потрясений в казахском ауле, поскольку в результате экспроприации имущества и скота бая многочисленные общины утрачивали возможность для воспроизводства стада. Но руководство республики открыто обвинили его в предательстве большевистских идей и правом уклоне (Байгисина, 1998:89).

В 1927 году он вступил в жаркую полемику с Голощекиным в вопросе борьбы с баями, считая линию Первого секретаря абсолютно неправильной: «Товарищ Голощекин говорит, что следует показать силу в отношении баев и кулаков, что аул не изменился, остается в прежнем состоянии, что в нем все еще заправляют баи и кулаки. Я лично не согласен с подобным мнением товарища Голощекина... Неправильно в казахских аулах проводить одну, в русских селах другую политику...» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:345).

Как покажут позднейшие события, С. Садвакасов был во многом прав: казахская степь пережила настоящую катастрофу. Для Ф.И. Голощекина баи представляли повышенную угрозу при проведении советизации аула, но политика воздействия на них через наспех созданную милицию из числа местных казахов ни к чему не привела. Имея низкую зарплату, слабую подготовку и состоя в родственных отношениях с родоправителями, они не сумели в корне изменить ситуацию в ауле. В этих условиях 27 августа 1928 года был обнародован декрет «О конфискации имущества крупных баев и полуфеодалов», когда гонениям подверглись более 1000 хозяйств, у которых были конфискованы 145 тысяч голов крупного рогатого скота. В связи с этим происходило массовое разорение и обнищание скотоводческих хозяйств. Прибывшие по направлению уполномоченные без всякого разбора применяли репрессивные меры, когда нередко конфисковывалось имущество не только баев и середняков, но и даже бедняков. Более того, уполномоченные, прибывшие из других аулов, имея низкие морально-нравственные качества, заметно перевыполняли план конфискации и высылки. Отобранное имущество и скот либо забирали на склады, либо на месте раздавали беднякам, тем самым в аулах создавались конфликтные ситуации. А, чуть позднее в период коллективизации началось самое страшное: баев выгоняли за пределы округа проживания и даже за пределы республики. Степняки, никогда не покидавшие родовые земли, вдруг оказывались настоящими изгоями и расселялись на чужой земле. В это же время в край из других республик прибыло около 365 тысяч раскулаченных, без скота и имущества, без права наделения земель. Самые насильственные меры большевиков привели к тому, что поголовье скота резко упало: если перед коллективизацией в Казахстане было свыше 40 млн. голов скота, то в 1933 году осталось всего 4,5 млн. К примеру, с 1928 по 1932 год численность верблюдов уменьшилась с 1 миллиона 42 тысяч до 63 тысяч голов, т.е. в 16,5 раза.

В дискуссиях с И. Голощекиным С. Садвакасов открыто выступал против превращения Казахстана в сырьевой придаток СССР, считая его пережитком царизма: «Нашу республику продолжают рассматривать как регион, поставляющий сырье. Это пережиток прошлого, колонизаторской политики царизма. Почему бы не развивать местную промышленность на богатейшей базе местного сырья. Например, можно ведь создать кожевенные заводы, предприятия по обработке шерсти, выделки из нее, в частности, шерстяной пряжи, а в конечном счете – сукна, шерстяных тканей» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:243).

В партийном руководстве республики, начиная со второй половины 20-х годов XX века, развернулась острая дискуссия об основных направлениях индустриализации края: если новый руководитель республики Ф.И. Голощекин выступал за развитие мелких и средних предприятий

по переработке сельхозпродукции, то член бюро Краевого комитета партии С. Садвакасов открыто выступал за ввод в эксплуатацию крупных предприятий, расположенных близко к источникам сырья, и за отказ от сырьевой направленности экономики. «Мы должны преодолеть проклятое наследие самодержавия, выражающееся в том, что национальные окраины превратились исключительно в сырьевые районы», предлагая рациональное размещение новых предприятий: «Там, где есть кожа, там (строить) кожаные заводы, где есть шерсть – шерстомойки и суконные фабрики». При этом С. Садвакасов вопрошал: «Почему т. Голощекин не хочет идти дальше шерстомоек, тогда как сама собой напрашивается и организация суконных фабрик. Не лучше ли по железным дорогам сразу вывозить из Казахстана готовое сукно, чем два раза таскаться то с вымытой шерстью, то обратно, с «московским» сукном из этой шерсти». Он выступал против ввоза рабочих рук из центра, предлагал обучить местные кадры (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:243).

Смагул Садуакасов был крупным специалистом и в вопросе гармонизации межэтнических отношений в республике, сторонником поддержки, к примеру, украинской культуры, языка и школ: «В республике одних украинцев проживает до миллиона. Я недавно поднял вопрос о разрешении украинцам ведения делопроизводства на родном языке, открыть свои школы. Некоторые товарищи подняли меня на смех, оставили мои слова без внимания. А, зря. Считаю ненормальным явлением причисление украинцев к русским, игнорирование их нужд и запросов» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:244).

Он открыто призывал бороться со всякого рода шовинистами, колонизаторами, которые проявляли элементы недоверия к местному населению, к национальным меньшинствам и кадрам: «Необходимо отозвать из Киргизской республики всех колонизаторов, мешающих работать... перевести киргизский центр из Оренбурга в другой город... Призвать к порядку Сибревком... Полное доверие туземным коммунистам!» (Сәдуақасұлы, 3-т., 2011:264).

В своей статье «О нации и представителях нации», опубликованной в журнале «Большевик» (1928, №1), он смело разоблачал неограниченный диктат большевиков. По его мнению, советская власть практически не решила главного вопроса в Степи – перезревшего земельного вопроса. Также как и его старшие алашские братья, составившие и подписавшиеся в 1905 году под Каркаралинской петицией, в жесткой форме выдвинул такие требования, как: прекращение колонизации казахских земель крестьянами-переселенцами из Европейской части России; первоочередного землеустройства местного населения и так далее. Он был вынужден пойти на эти меры, так как Советы практически продолжили колониальную переселенческую политику Российской империи. Более того, как покажут позднейшие события – даже ее превзошли: если в 1897 году по результатам Всероссийской переписи населения Российской империи коренное население составило 80% от всего населения края, то в 1959 году – 29%.

Отдаление Смагула от политической деятельности привело к тому, что в 1928–1931 годах он стал простым научным сотрудником Института востоковедения Академии наук СССР, одновременно поступил на учебу в Московский институт инженеров транспорта, а в 1932–1933 годах работал обычным инженером на строительстве железной дороги Донбасс – Москва (ГАРФ, 2039:3).

Одна из справок от 23 августа 1932 года свидетельствует о том, что он окончил институт и работал на линии Москва–Донбасс: «Справка дана сия зам. начальника 6-го строительного участка магистрали «Москва Донбасс» инж. Садвакасову С.С. в том, что он действительно окончил курс обучения в Московском институте инженеров ж.-д. строительства им. Андреева в 1932 году, с чем имеется у него дипломное свидетельство за № 69. Справка дана Старо-Оскольскому военному комиссару» (ГАРФ, 2039:16).

Из-под острого пера Смагула Садвокасулы вышли такие книги как: «Новый путь молодежи», «О проблемах просвещения в Казахстане» и другие работы. Многие из них не потеряли своей актуальности и по сей день, когда вопросы модернизации начинают играть важную роль в процессе реализации программы форсированного индустриально-инновационного развития страны в условиях независимости.

Он был блестящим писателем: чего стоит только роман «Сарсенбек», а также такие повести и рассказы как «Күміс қоңырау», «Күлпаш» и многие другие бесценные творения, заметно обогатившие казахскую литературу, прекрасно запечатлевшие быт и нравы, стремления и мысли, мечты и думы граждан нашей республики в те непростые годы.

В 1933 году он умер при весьма загадочных обстоятельствах. Значительная часть его современников, близких родственников и исследователей его творческого наследия, в том числе и известный исследователь Алашского движения Д. Камзабекулы, однозначно считают, что он был отравлен сотрудниками НКВД, так как пользовался огромным авторитетом и влиянием среди своих современников и с позиции тогдашней советской власти, не терпящей инакомыслия, представлял весьма серьезную опасность для тоталитарного сталинского режима.

После себя он составил семью из 3 человек: жену, двоих детей – дочь 13 лет и сына 7 лет. Замсекретаря ВЦИК Н. Нурмаков и зампредседателя СНК РСФСР Т. Рыскулов в своем письме от

25 января 1934 года на имя Наркома спецобеспечения РСФСР Наговицына писали следующее: «16 декабря 1933 года умер тов. С.С. Садвокасов, член партии с 1920 года, быв. Ответработник Казахской АССР – зампредседателя ЦИК, председатель Госплана, нарком просвещения, с 1927 года по 1932 г. тов. Садвакасов учился в Московском институте инженеров транспорта, по окончании которого, работал замначальника участка строительства магистрали Москва–Донбасс. Тов. Садвакасов был членом ВЦИК VIII созыва. После тов. Садвакасова осталась семья, состоящая из вдовы и двух малолетних детей, дочери 13 лет и сына 7 лет. Просим назначить семье тов. Садвакасова персональную пенсию. Приложение: справка о тов. Садвакасове» (ГАРФ, 2039:10).

В некрологе, подписанном Т. Рыскуловым, Н. Нурмаковым, Г. Тогжановым, М. Мурзагалиевым, В. Шатовым, А. Авдеевым, дается положительная характеристика на Садвокасова: «Умер т. Садвакасов Смагул. С самого начала Октябрьской революции т. Садвакасов находится в рядах революционной казахской молодежи, примкнувшей к советской молодежи, в 1920 году вступает в партию и активно борется за установление советской власти в Казакстане. Он был первым редактором казахской комсомольской газеты «Энбекши-Жастар». В 1920 году в Оренбурге т. Садвакасов работает секретарем Казахского краевого бюро комсомола и участвует на I Всеказахском съезде советов, где избирается секретарем КазЦИК. Тов. Садвакасов был членом ВЦИК. В 1923 году он работает председателем КазЦИК, в 1924–1926 гг. – наркомпросом Казахской АССР, ответственным редактором краевой казахской газеты «Энбекши-Казак», членом бюро крайкома ВКП (б) и членом Президиума Казахского ЦИК. В последнее время окончив МИИТ в качестве парттысячника, т. Садвакасов работал инженером-строителем на строительстве ж.-д. линии Москва–Донбасс. Тов. Садвакасов в прошлом имел некоторые ошибки в национальном вопросе. В последние годы он выпрямил свою линию и в практической работе боролся за проведение генеральной линии партии» (ГАРФ, 2032:11).

В справке, которая была выдана начальником кадров ЦУ-строля НКПС Ильиным от 25 января 1934 года есть такая информация: «Умерший т. Садвакасов Смагул работал на строительстве магистрали Москва–Донбасс заместителем начальника стройучастка и получал оклад 550 (пятьсот пятьдесят) рублей в месяц. Товарищ Садвакасов С. на строительстве Москва–Донбасс работал с июня м-ца 1932 г. по декабрь месяц 1933 г.» (ГАРФ, 2032:13).

Участь врагов народа постигла и близких его людей: его отец – мулла Садуакас, весьма почитаемый среди степного населения, был незаконно репрессирован и расстрелян в 1937 году за то, что прихотился отцом своего выдающегося сына Смагула.

Его супруга Елизавета Алиханкызы (1903–1971 гг.), ветеран Великой Отечественной войны, долгое время не могла вернуться в Казахстан из-за страха политического преследования. Она родилась в апреле месяце 1903 года в г. Омске. В 1919–1920 годах работала сотрудницей киргизского отдела Губревкома г. Семипалатинска. В 1921–1922 годах работала в школе I ступени в Каркаралинске в качестве школьного работника. В 1923 по 1927 года проучилась на медицинском факультете МГУ. В 1927–1928 годах – в Ташкенте в клинике САГУ в качестве ординатора. С 1928 года – жила в Москве, находясь на научной работе в 1-м медицинском институте. Она до войны работала в медицинской сфере. Причем работала очень хорошо, за что, к примеру, 23 апреля 1936 года приказом и.о. наркома здравоохранения П. Каминским она была поощрена благодарностью за «успешную организацию Всероссийского совещания директоров медицинских институтов». Владела казахским, немецким и английскими языками (ГАРФ, 2969:1–10).

В июне 1935 года она получила следующую позитивную характеристику с места работы: «Садвокасова Е.А. работает старшим инспектором сектора вузов. Исполнительный, аккуратный работник, хорошо ориентируется в вопросах медицинского образования. Преданная делу социалистического здравоохранения, беспартийная. Человек безусловно советский, активна на общественной работе, прекрасно овладела своей работой» (ГАРФ, 2969:16).

За хорошую работу она премировалась путевкой. К примеру, приказом комиссара здравоохранения Каминского от 17 сентября 1935 года: «Отмечая большую напряженную работу ст. инспектора по упр. Высш. мед. образования тов. Садвокасова Е.А., проведенную в условиях отсутствия в управлении ряда работников, четкость и плановость в ее работе и своевременном сигнализации хода приема по медицинским учреждениям, объявляю ей благодарность и премирую путевкой на курорт» (ГАРФ, 2969:8). Она вела активную научную работу. Ее статьи публиковались в журналах «Советское здравоохранение» (ГАРФ, 196:1–21).

Сын Смагула Искандер, 1926 года рождения, геройски погиб в годы Великой Отечественной войны, защищая свою родину, которая преследовала его семью (ГАРФ, 2039:3). Дочь по имени Оркен, 1920 года. Судьба ее неизвестна. Его мать Мажикен (1879–1938 гг.), не выдержав страшного горя, выпавшего на ее несчастную голову, ушла в мир иной на второй год после ареста и расстрела ее мужа. Единственная сестра героя Орынбасар (1916–1990 гг.), прожила всю свою жизнь в обстановке подозрения и гонений, не получив даже положенной пенсии и немного не дожив до долгожданной Независимости, за которую погиб ее брат и отец.

Заключение. Думаем, что не далек тот день, когда у памятника Смагулу Садвокасулы в столице молодые казахстанцы будут клясться в верности Родине, появятся новые улицы и площади, носящие его имя, а Министерство образования и науки Республики Казахстан учредит именные стипендии в добрую память о благородном человеке, посвятившем свою жизнь процветанию родной земли и народа.

Список литературы

- Архив Президента Республики Казахстан (далее – АП РК). Ф. 140. Оп. 1. Д. 83а. Л. 60; Ф. 139. Оп. 1. Д. 13а. Л. 42-43.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2968. Л. 141–148.
 Байгисиева З. Конфискация имущества баев-полуфеодалов // Мысль. 1998. № 6. С. 89–91.
 Государственный Архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. А539, Оп. 4. Д. 2039. Л.3.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2039. Л.3.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2039. Л. 3.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2032. Л. 16.
 ГАРФ. Ф. А53. Оп. 4. Д. 2039. Л. 10.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2032. Л. 11.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2032. Л. 13.
 ГАРФ. Ф. А 482. Оп. 41. Д. 2969. Л. 1-10.
 ГАРФ. Ф.А 482. Оп. 41. Д. 2969. Л. 16.
 ГАРФ. Ф.А 482. Оп. 41. Д. 2969, Л. 8.
 ГАРФ. Ф. А 603. Оп. 1. Д. 196. Л. 1–21.
 ГАРФ. Ф. А539. Оп. 4. Д. 2039. Л. 3.
 Движение Алаш. Апрель 1920–1928 гг. Т. 3. Кн. 1. Алматы: Ел-шежіре, 2007. 301 с.
 Муканова Г.К. Публицистика Смагула Садвокасова. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 175 с.
 Сәдуақасұлы С. Үш томдық шығармалар жинағы. Астана: Нұра-Астана, 2013. Т. 2. 360 б.
 Сәдуақасұлы С. Үш томдық шығармалар жинағы. Астана: Нұра-Астана, 2013. Т. 3. 376 б.
 Сыдыков Е.Б., Малышева М.П. Сибирь и Казахстан (Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана. 1919–1922 гг.). Семей: СГУ им. Шакарима; Науч.-исслед. центр «Алаштану», 2010. 390 с.

References

- Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, after – AP RK). F. 140. Op. 1. D. 83a. L. 60; F. 139. Op. 1. D. 13a. L. 42-43.
 AP RK. F. 141. Op. 1. D. 2968. L. 141–148.
 Baigisieve Z. Konfiskaciya imushchestva baev-polufeodalov (Confiscation of the property of semi-feudal bais) // Mysl'. 1998. № 6. S. 89–91.
 Gosudarstvennyi Arhiv Rossiyskoi Federatsii (State Archive of the Russian Federation, after – SARF). F. A539, Op. 4, D. 2039. L.3.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2039. L.3.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2039. L.3.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2032. L.16.
 SARF. F. A53. Op. 4. D. 2039. L. 10.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2032. L. 11.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2032. L.13.
 SARF. F. A 482. Op. 41. D. 2969. L. 1-10.
 SARF. F. A 482. Op. 41. D. 2969. L. 16.
 SARF. F. A 482. Op. 41. D. 2969, L. 8.
 SARF. F. A 603. Op.1. D. 196. L. 1–21.
 SARF. F. A539. Op. 4. D. 2039. L.3.
 Dvizhenie Alash (Alash Movement). Aprel' 1920–1928 gg. T. 3. Kn.1. Almaty: El-shezhire, 2007. 301 s.
 Mukanova G.K. Publicistika Smagula Sadvokasova (Smagul Sadvokasov's journalism). Almaty: Kazakh universiteti, 2013. 175 s.
 Saduakasyly S. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy (Collected works in three volumes). Astana: Nura-Astana, 2013. T.2. 360 s.
 Saduakasyly S. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy (Collected works in three volumes). Astana: Nura-Astana, 2013. T.3. 376 s.
 Sydykov E.B., Malysheva M.P. Sibir' i Kazahstan (Nacional'no-territorial'noe razmezhevanie Sibiri i Kazakhstana. 1919–1922 gg.) (Siberia and Kazakhstan (National-territorial delimitation of Siberia and Kazakhstan. 1919–1922)). Semei: SGU im. Shakarima. Nauch-issled tsentr Alashtanu, 2010. 390 s.

**КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ «ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ»
ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК САЯСАТЫ**

Қапаева Айжан Тоқанқызы^{1*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих институты. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Түйіндеме. 1921-1922 жылдары Қазақстанның бес өлкесі: Орал, Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Бөкей Ордасы алапат ашаршылыққа ұшырады. Ресми деректердің мәліметіне қарағанда, 1922 жылы мамыр айында ашаршылық 2.071.222 адам тұратын 1 0480100 шаршы шақырым аумақты қамтыған (АП РК, 211:39). Мақалада осы ашаршылықтың себебі қарастырылады. Ашаршылықтың негізгі себебі ретінде ұзақ жылдар бойы азамат соғысының салдары мен ауа-райының қолайсыздығы: Қазақстанның батыс өңірін жайлаған қуаңшылық пен жұт айтылып келді. Ғаламат ашаршылықтың кешенді себептері болды, соның ең бастысы большевиктердің «әскери коммунизм» саясатына ұласқан азық-түлік диктатурасын орнатуы еді. Бұл саясат күш қолдану әдісі, тәркілеу мен мүлікті мемлекеттің меншігіне қарататын - тұрғындардың қолындағы барын «түгін қалдырмай» тартып алған азық-түлік салғырты арқылы жүзеге асырылды. 1921-1922 жылдардағы ашаршылыққа - қазақ халқы дәстүрлі шаруашылық жүйесінің күйреуі және большевиктердің жергілікті табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық жағдайды ескермеуі де ерекше әсер етті. Мақалада азық-түлік пен салық жинайтын қарулы отрядтардың шексіз уәкілеттігі, олардың қызметтік билігін асыра пайдаланып, отбасын қорғаған қарапайым жазақсыз азаматтарды қамауға алғаны, сотсыз атып тастағандары, т.б. қатігездікпен қатаң жаза қолданғандары жан-жақты ашып көрсетілген. Ауа-райының қолайсыздығы да елде ашаршылықтың орын алғанына әсер еткенін атап өткен жөн. Көпті көрген көнекөз қариялардың байқауынша, қуаңшылық пен жұт көшпелі тұрғындарда әрбір он жылда қайталанып отырған. Алайда 1921-1922 жылдардағыдай ашаршылықтың салдарын байырғы халық ешуақытта басынан өткермеген еді.

Кілт сөздер: «әскери коммунизм», азық-түлік салғырты, ашаршылық, жұт, салық.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен AR09259227 «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның зардаптары (жаңа мұрағаттық және жазба деректер негізінде)» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген.

МРНТИ 03.20.00

**ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ
В УСЛОВИЯХ «ВОЕННОГО КОММУНИЗМА»**

Капаева Айжан Токановна^{1*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: kapaeva.59@mail.ru (Капаева)

Аннотация. В 1921-1922 гг. пять губерний Казахстана: Уральская, Оренбургская, Кустанайская, Актюбинская, Букеевская испытывали сильнейший голод. По официальным данным на май 1922 г. голод охватил территорию 1 048 100 кв. км. с населением 2 071 222 человек (АП РК, 211:39). В статье рассмотрены предпосылки голода. Главной причиной разразившегося голода, на протяжении долгого времени называли последствия гражданской войны и погодные условия: засуху и джут, охватившие западную часть Казахстана. Предпосылками невиданного голода послужил комплекс причин, главная из которых эта политика большевиков, установивших продовольственную диктатуру, трансформированную в политику «военного коммунизма». Главным звеном этой политики была продразверстка, в результате которой у населения изымалось все «подчистую» силовыми методами – конфискацией и реквизицией. Другой важнейшей причиной голода в 1921-1922 гг. было разрушение традиционной системы хозяйствования казахов, игнорирование большевиками общих закономерностей взаимодействия природно-климатических

и социально-экономических факторов. В статье рассматривается деятельность вооруженных продотрядов, занимавшихся сбором налогов, наделенных властью огромными полномочиями, которые они безнаказанно превышали: подвергали аресту и даже расстрелу без суда и следствия людей, вставших на защиту своих семей. Несомненно, погодные условия также сыграли свою роль. Засуха и джут сопровождали жизнь кочевого населения периодически - раз в 10 лет, по наблюдениям старожилов. Однако таких тяжелых последствий, как в 1921-1922 гг. коренное население не испытывало.

Ключевые слова: «военный коммунизм», продразверстка, реквизиция, голод, джут, налоги.

IRSTI 03.20.00

FOOD POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF “WAR COMMUNISM”

Kapaeva Aizhan Tokanovna^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan. Almaty.

*Author correspondent

E-mail: kapaeva.59@mail.ru

Abstract. In 1921-1922 five provinces of Kazakhstan: Ural, Orenburg, Kustanayskaya, Aktobe, Bukeevskaya experienced severe hunger. According to official data, in May 1922, the famine covered an area of 1,048,100 square meters. m with a population of 2,071,222 people (AP RK, 211:39).. The article examines the prerequisites for hunger. The main reason for the outbreak of famine, for a long time, was called the consequences of the civil war and weather conditions: drought and jute that swept the western part of Kazakhstan. The preconditions for the unprecedented famine were a complex of reasons, the main of which was the policy of the Bolsheviks, who established a food dictatorship, transformed into a policy of “war communism”. The main link in this policy was the surplus appropriation system, as a result of which everything “cleaned up” was taken from the population by forceful methods - confiscation and requisition. Another major cause of famine in 1921-1922. was the destruction of the traditional economic system of the Kazakhs, the Bolsheviks ignoring the general laws of interaction of natural-climatic and socio-economic factors. The article examines the activities of armed food detachments engaged in collecting taxes, endowed with immense powers, which they exceeded with impunity: they arrested and even shot people who stood up to protect their families without trial or investigation. Undoubtedly, weather conditions also played a role. Drought and jute accompanied the life of the nomadic population periodically - once every 10 years, according to the observations of old-timers. However, such severe consequences as in 1921-1922. the indigenous population did not experience.

Key words: “war communism”, surplus appropriation, requisition, hunger, jute, taxes.

Кіріспе. 1917 жылғы 24 қазандағы қарулы көтерілістің нәтижесінде большевиктер билікті басып алды, бұл құлатылған таптардың қарсылығын тудырды. Азаматтық соғыс билік үшін күрестің жалғасы болды, нәтижесінде қоғам таптық негізде екі соғысушы лагерьге бөлінді: бір жағынан, билікте тұрған буржуазиялық Ресей өкілдері, екінші жағынан, билікті басып алып, бүкіл биліктің пролетариат диктатурасының қолына өткенін жариялаған жұмысшылар мен шаруалар еді. Осы азаматтық соғыс жағдайында революциялық комитет қолда бар материалдық ресурстарды халықтың әртүрлі топтары арасында қайта бөлуге жұмылдырады. 1918 жылы большевиктер қарулы зорлық-зомбылық пен мүлікті мемлекеттің меншігіне қарату арқылы жүзеге асырылатын қатаң азық-түлік диктатурасын енгізе бастады. 1919 жылдың басынан бастап азық-түлік салғыртына айналған бұл жүйе 1925 жылдың ортасына дейін жалғасып, халыққа ауыр сынақтар әкелген ашаршылықтың туындауына себеп болды.

Материалдар мен әдістер. Мақала ҚР Президенті және ҚР Орталық мемлекеттік архивтерінің құжаттары негізінде жазылған.

Президент архивінде келесі қорлар қаралды: 139-қ. «Қырғыз облыстық комитеті (Киробком) РКП (б)»; 140-қ. «РКП(б) облыстық бюросы»; 141 қ. «Қазақ өлкелік комитеті (Казкрайком) РКП(б)». Онда пленумдардың, жабық отырыстардың хаттамалары, циркулярлар, құпия мәліметтер, жеделхаттар және т.б. бар. Мысалы, «КСРО-дағы ашаршылық және оған қарсы күрес» деген баяндамада 1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезіндегі індеттер туралы деректер, азық-түлік, салық науқаны жөніндегі материалдар, провинциялардың саяси және экономикалық жағдайы туралы және т.б. ақпараттық мәліметтер бар.

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде 224-қ. «Қырғыз АССР азық-түлік халық комиссариаты»; 82-қ. «КСРО Денсаулық сақтау халық комиссариаты»; 30-қ. «Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі (ХКК)»; 135 қ. «Қазақ КСР Орталық Атқарушы комитеті жанындағы бай-жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу және шығару жөніндегі орталық комиссия»; 5-қ. «ҚазАССР кеңестерінің орталық атқарушы комитеті (ҚазАССР ОСК)» қаралды. Аталған мұрағат қорларынан келесі материалдар алынды: отырыс хаттамалары және аймақтық комиссияның аштыққа көмек көрсетуі туралы; азық-түлік халық комиссариаты жанындағы аштыққа көмек көрсету комиссиясы отырысының хаттамалары; республикадағы азық-түлік жағдайы туралы баяндамалар және т. б.

Орталық билік құрылымдарының мұрағаттық материалдарын зерттей отырып, біз азық-түлік саясаты саласындағы негізгі іс-шаралар, оның әдістері мен нәтижелері туралы ақпарат алдық. Жергілікті органдардың құжаттары қойылған жоспарларды орындаудың нақты шарттарымен, жергілікті жерлердегі мәселелермен және қиындықтармен танысуға мүмкіндік берді. Архивтерде болып жатқан үдерістерді толық ашатын әртүрлі нұсқаулықтар, үкімдер, бұйрықтар, жазбалар, жеделхаттар, телефонограммалар зерттелінді.

Большевиктердің азық-түлік саясатын зерттеу үшін ХКК, БОАК және Азық-түлік халық комиссариатының орталық органдарының заңнамалық актілері (жарлықтар, қаулылар, бұйрықтар) қызығушылық тудырады.

Құжаттардың үлкен кешені 1921-1922 жж. ашаршылық проблемасына арналған. Нақтырақ айтсақ, бұл телеграммалар, хаттар, уездік және губерниялық комитеттердің баяндамалық жазбалары, онда азық-түлікпен байланысты қиындықтар, тұқымдық материалдың жетіспеушілігі, азық-түлік салығын өндіріп алудың мүмкін еместігі баяндалады. Бірқатар құжаттар ашаршылыққа қарсы күрес жөніндегі жергілікті комиссиялардың қызметі туралы, ашыққан босқындарға көмек көрсету, асханалар ұйымдастыру және т.б. мәселелері бойынша көптеген құжаттар кездеседі.

Талқылау. XX ғасырдың 20-жылдарындағы сол қорқынышты оқиғалардың куәгерлері жазған Н.И. Мардаровскийдың «Қырғызстандағы ашаршылық және қуаншылықпен күрес»; М. Горевтың «Ашаршылық және шіркеу құндылықтары» деген жұмыстары қызықты.

Зерттеудің дереккөзі ретінде Қазақстанда Кеңес өкіметінің азық-түлік саясатын жүзеге асыру бойынша партиялық, кеңестік және шаруашылық органдардың қызметін көрсететін құжаттар мен материалдардың жинақтары, жалпылама еңбектер мен монографиялар болды. XX ғасырдың 20-жылдарындағы ауылдың әлеуметтік-экономикалық жағдайы қарастырылатын Г.Ф. Дахшлейгер, К.Н. Нұрпейісов, А.Б. Тұрсынбаевтың еңбектерінің маңызы зор. Сондай-ақ Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі Қазақстандағы саяси жағдайдың ахуалы жөнінде мәліметтер берілген (Дахшлейгер, 1965; Нұрпейісов, 1972; Тұрсынбаев, 1967).

Ж.Б. Абылхожинның монографиялары мен мақалалары үлкен ғылыми қызығушылық тудырады, онда автор Қазақстанның дәстүрлі құрылымын қалыптастыру мен трансформациялаудың әлеуметтік-экономикалық аспектілерін қарастырады (Абылхожин, 1991).

1921-1922 жж. ашаршылыққа Б.А. Мұсаевтың 2006 жылы жарық көрген жұмысы арналған. Автор бірқатар мәселелерді қарастырады: ашаршылықтың себептері, ауқымы мен сипаты, билік органдарының ашаршылық пен оның салдарымен күресті ұйымдастырудағы іс-шаралары және т.б. (Мусаев, 2006).

М. Әбсеметовтің жұмысында Сәкен Сейфуллиннің 1922-1924 жылдардағы Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің Төрағасы лауазымындағы рөлі және оның ашаршылық зардаптарын жоюдағы орны ашылады. Параграфтардың бірі «Сәкен және 1921-1922 жылдардағы ашаршылық зардаптарын жою» деп аталады (Әбсеметов, 2006:47).

Зерттеу нәтижелері. Билік «соғыс коммунизмі» саясаты деп аталатын экономикаға бірқатар төтенше шаралар енгізеді. Бұл саясаттың негізгі компоненттері тек ірі және орта ғана емес, сонымен қатар шағын өнеркәсіпті национализациялау, жалпыға бірдей еңбек міндетін енгізу, мемлекеттік астық монополиясын құру және азық-түлікпен жеке саудаға тыйым салу болды. «Соғыс коммунизмі» саясатының негізгі элементі азық-түлік салғырты болды. Оның мәні мемлекетке барлық артық нан мен басқа да өнімдерді құнсызданған қағаз ақшаларға белгіленген бағамен міндетті түрде тапсыру болды, бірақ іс жүзінде өнімдер негізінен күштік әдістермен алынды. Азық-түлік салғырты мемлекеттік қажеттіліктерден есептеліп, көбінесе олардың нақты мүмкіндіктерін ескермей облыстар, губерниялар, уездер, болыстар бойынша таратылды.

Азық-түлік мәселесі Кеңес өкіметінің экономикалық саясатының маңызды бағыттарының біріне айналды. Азық-түлік халық комиссариаты бастаған мемлекеттік органдардың жүйесімен орындалып отырған азық-түлік диктатурасы орнады.

БОАК (Бүкілресейлік орталық атқару комитеті) мен Халық Комиссариатының 1920 жылғы 26 тамыздағы «Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасы автономиялық республикасын құру туралы» Декреті және 1920 жылғы 20 қазандағы кеңестердің Бүкілқырғыз съезінің Қаулысымен Қырғыз азық-түлік халық комиссариаты ұйымдастырылды.

Қырғыз азық-түлік халық комиссариаты республика аумағындағы барлық азық-түлік

ұйымдарының қызметін реттейтін және бақылайтын жоғары орган және РКФСР Азық-түлік халық комиссариатының тікелей бағынысында болды, сонымен бірге өз қызметінде ҚазОАК-ке (Қазақ орталық атқару комитеті) бағынышты болып, есеп берген (ҚР ОМА, 107:99).

Азық-түлік комиссариатының алдында мынадай міндеттер тұрды: азық-түліктің барлық түрлерін дайындау, халықты және армияны жабдықтау, азық-түлікті бөлу, ХШЖК-мен (Халық шаруашылығының жоғары кеңесі) бірге азық-түлік пен бірінші қажеттіліктегі заттарға баға белгілеу, ҚазССР жергілікті азық-түлік органдарының қызметіне басшылық жасау.

1920 жылдың аяғында азық-түлік салғырты барлық дерлік азық-түлік түрлеріне, соның ішінде мал өсіретін аудандарда «ет» салғырты таралды. Қазақстанда азық-түлік салғырты 1920 жылдың басынан бастап жүзеге асырыла бастады, Қазақстан экономикасының негізгі саласы терең дағдарыста болған мал шаруашылығы болды. Қазақстандағы Кеңес өкіметінің реквизициялық саясаты әсіресе мал шаруашылығына нұқсан келтірді.

Малдарды алу жөніндегі азық-түлік органдарына сүйенген негізгі құжаттардың бірі В.И. Лениннің қолы қойылған 1920 жылғы 23 наурыздағы ХКК (Халық комиссарлар кеңесі) декреті болды: «а) 3 жастан бастап ірі қара мал отарының (сиырлар мен өгіздердің) жалпы санының 8%; б) 1 жастан 3 жасқа дейінгі барлық төлдер...». Жеткізу мал басының санымен емес, пұтпен анықталады. Бұл қаулы ресми түрде ашық баспасөзде жарияланған жоқ. Жарлықтың соңғы тармағында ет дайындау жоспарын орындаудан жалтарғандарға «...жеткізілетін малды белгіленген бағасынан құнын төмендете отырып мемлекеттің өз меншігіне алуы, кінәлілерді тұтқындау және оларды революциялық трибуналда сотқа беру» секілді ауыр жазаларға тартылатыны айтылды (Декрет, 1975: 377).

1921 жылы 18 наурызда өткен Қырғыз (Қазақ) азық-түлік халық комиссариаты жанындағы 1-ші аймақтық азық-түлік кеңесінде қазақтардан мал алу көлемі туралы мәселе қаралды.

Бұл жиналыста Қырғыз (Қазақ) халық жер комиссариаты атынан шыққан Ә. Бөкейханов сөз сөйледі: «Облыстық жиналыс аймақтың ерекшеліктерін ескеруі тиіс және міндетті, өйткені 23 наурыздағы декрет бойынша дала біраз уақыттан кейін мүлдем малсыз қалуы мүмкін. Айта кету керек, мемлекетке ет тек 21 жылы ғана емес, 22, 23, 24 жылдары да қажет. Мал шаруашылығының негізін сақтау және оны ұтымды пайдалану – өлкелік емес, жалпы мемлекеттік міндет». Әрі қарай Ә. Бөкейханов Щербина экспедициясы жинағының сандық материалына сілтеме жасайды, ол әр түрлі жастағы малдың пайыздық қатынасын көрсете отырып, Жарлық нормаларын қолдану негізгі мал өсіру қорына әсер ететінін дәлелдейді (ҚР ОМА, 16:98). Кеңестің кейбір қатысушылары Бөкейхановтың ұсынысын қолдап, Қырғыз азық-түлік халық комиссариатының норманы өзгертіп қана қоймай, декрет мөлшерлемелерін қолданған жағдайда малдың жойылып кету қаупі бар екенін анықтауға міндетті екенін атап өтті. Бірақ бұл төмендеу оны тудырған жағдайларда да, мөлшерде де қатаң және дәл негізделуі керек. Шарц бұл жағдайда ешқандай заң бұзушылық жоқ деп санайды: «РКФСР сияқты үлкен елді бір үлгі бойынша басқару мүмкін емес. Жергілікті жағдайларды есепке алу Қырғыз азық-түлік халық комиссариатының негізгі міндеті (ҚР ОМА, 16:99).

Жиында сөз сөйлеген Омаров былай айтады: «губерниялық азық-түлік комиссиясы кейбір жағдайларда жергілікті жағдайларды ескермейтін, бірақ істің талаптары мен мүдделеріне сәйкес, орталықтың өкімдеріне бағына беруге міндетті емес.

Осы тармақты талқылау кезінде Ә. Бөкейханов Щербиннің ғылыми экспедициясының деректері бойынша табынның пайыздық арақатынасын негізге ала отырып, алып қоюдың % - ын төмендету қажеттігін көрсетеді. Бөкейханов пен оның жақтастары қазақтардан мал алу пайызын азайту керек деп талап етті. Орталық ұсынған алу пайызы 25%-ды құрады. Бөкейханов жылына 40% өсімді болжап, 25% алып тастау екі жылдан кейін теріс мәнді алуды білдіреді. Алайда Бөкейханов пен оның жақтастарының ұсыныстары қабылданбады және өлкенің ерекшеліктері мен ғылыми есептеулер ескерілмеген малды алып қою шаралары (Щербинаның есептері бойынша) қабылданды.

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесіне өкім жіберілді, онда: «РКФСР Халық Комиссары барлық өнімдерге шығарған барлық жұмыстар орнықты болып қала береді және осы саладағы жұмысқа жауапты басшыларды орындарға, жеке бұйрықтарға және азық-түлік өнімдерінің бейімделуі мен функциялары туралы тиісті ұйымдастырушылық нұсқауларға жіберу арқылы дайындықтардың қарқындылығын арттыру сипатын қабылдауы керек (ҚР ОМА, 26:78). Азық-түлік салғыртын қандай жағдай болса да орындауды ұйғарды.

Мал шаруашылығы өте ауыр жағдайда болды, бұл туралы мұрағаттық деректер растайды. Егер 1917 жылы Кирреспубликада 29700 бас мал болса, 1920 жылы – 9700, 1921 жылы – 6200, бұл пайыздық қатынаста малдың азаюы 83% құрайды (ҚР ПА, 211:38). Қостанай губерниясында қой мен ірі қара мал орта есеппен 95%, Ақтөбе губерниясында - 90% өлді (ҚР ПА, 359:32).

Губерниялардан шектен тыс мал өткізуді талап етілген. Атқару комитеті төрағасының орынбасары Омаровтың жеделхатынан: «экспедицияның саяси жетекшілеріне барлық болыстардан,

кейбір жерлерде қолда бар мал санынан асып түсетін, болмаса, қолдағы санына тең келетін мал басын тапсыруды бұйырды. Қырғыз халқының экономикалық жағдайы болған жұттардың салдарынан мал шаруашылығының түпкілікті жойылу қаупі тұрса да, экспедицияның пікірі бойынша халық міндеттемені орындауы тиіс болды...» (ҚР ПА, 74:32). Малынан айырылған көшпелі қырғыз (қазақ) халқы жалғыз тіршілік көзінен айырылады.

1921 жылғы 25 наурыздағы ҚазОАК-ке жазған хатында Адай революциялық комитетінің төрағасы Әланиязов ҚазОАК-тің келген мүшесі Данилов «бізге белгісіз себептермен Адай уезіне келесі сандағы малды беруге талап етті: 20.000 қой, 40.000 ірі қара мал және 12.000 пұт май» (ҚР ОМА, 45:56). Одан әрі Әланиязов бұл бөлу аудандағы мал басы туралы ешбір мәліметсіз белгіленгенін, оның әлі есепке алынбағанын айтады. «Халқымызға түсетін бұл үлес өте ауыр жүк, оны орындай алмаймыз, ол халқымыздың мал шаруашылығын түбегейлі жойып жіберуі мүмкін, бұл үлестірімнен кейін халықтың малы бола ма, жоқ па белгісіз». (сол жерде). Адаев уезінің ревком төрағасы ҚазОАК-ке өтініш білдіре отырып, осы мәселені талқылауды және халықтан осы ауыр салғыртты алып тастауды және алдымен уездегі қолда бар малдың есебін жүргізуді сұрайды.

1921 жылдың тамыз айында қазақ губерниясының жағдайы жақсы губернияларын таңдап, азық-түлік салғыртты есебінен мынадай көлемде алу көзделді: мысалы, Семейден 8830 жылқы басын, 182.788 қой етін, 257.569 ешкі. Петропавлдан: жылқы еті 24.155 дана (ҚР ПА, 197: 196).

1921 жылы мал басының кемуі 1917 жылмен салыстырғанда 83% құрады: 1917 жылы 29700 мал басы болса, 1921 жылы мал басының саны 6200 болған (ҚР ПА, 211:39). Адамов ауданының Жетігүл болысының болыстық атқарушы комитеті төрағасының баяндамасынан мал санының едәуір азайғандығын байқаймыз: 1920 жылдың көктемінде болыста 12.000 мүйізді мал басы болса, 1922 жылдың көктемінде 1000-ы ғана қалды; жылқы 20.000-нан 2.500 қалды; қойлар 13.000-нан 2000 ғана қалды. 120 шаруашылық мүлдем малсыз қалды (ҚР ПА, 11:28).

Салық жинаған жасақтар берілген уәкілеттіліктерін көбінесе шамадан тыс қолданған. Мұрағат құжаттарынан бұл азық-түлік таситын әскерилер билікті барлық жерде асырын пайдаланғаны көрінеді. Халықтың арбаларын, киіздерін, малдарын тартып алды. Мәселен, Қостанай губерниясының Адамов, Можаров уездерінде «Жылқы сатып алу бойынша әскери агенттер айуандық жасауда, жылқыларды қырғыздардан табындарымен тұрақты бағамен алып, еркін бағамен сатуда». Тұрғындар бірнеше рет атқарушы комитеттер мен милицияға азық-түлік органдарының тәртіпсіздіктері мен заңсыз әрекеттеріне шағымданды, бірақ олар бұған мән бермеді. Халықтың көпшілігі шағымданудан қорқады (ҚР ОМА, 62:5).

Ақмола губерниясына атарба көлігін «мобилизациялау» үшін Дорошенконың 45 адамнан тұратын қарулы жасағы жіберілді. Екі тәулік ішінде жергілікті тұрғындардан 1500 түйе алынды. Бұл халықтан малды бірінші рет реквизициялау болмағандықтан, қазақтар өз малдарын қорғау шараларын қабылдады. Атап айтқанда, түйелерді тауларда немесе қамыстарда жасырып, аяқтарын байлады. Бұл туралы Ақмола уезі бойынша Қырғыз азық-түлік халық комиссарының уәкілі П. Щепин өз баяндамасында хабарлады (ҚР ОМА, 44:37) «Атарбаларды мобилизациялау жұмысы кезінде ауылдың ақсақалдары мен рубасылары тұтқындалып, оларды тұтқындаумен ғана қырғыздар жасырын түйелердің, жүксауыттардың және арқандардың қайда болғанын көрсетуге келісті». Сол баяндамада қырғыздардың мал алуға қарсылық білдіргені туралы айтылған. 1000 түйе мөлшерінде малды бірінші реквизициялау кезінде қырғыздар жасаққа шабуыл жасап, өз малдарын тауға тығып тастады. «Жасақ әр түрлі ауылдарда ақсақалдар мен шабуылдың белсенді қатысушыларынан 25 адамға дейін тұтқындады. Мобилизациялау аяқталғаннан кейін Саран және Қойтас болыстарында жасақ өзімен бірге ұсталған 7-8 адамды алып, ары қарай бет алды». Щепиннің баяндамасында «ресми емес мәліметтер бойынша, уездің Оңтүстік ауданында 30 адамға дейін қырғыздар атылған» деп келтірілген (ҚР ОМА, 44:37).

РКП жауапты хатшысы мен Семей губерниясы Қарқаралы уездік атқару комитетінің мүшесі Зубовтың 1921 жылғы 12 қазандағы ақпараттық баяндамасында қазақ аудандарында ресми өкіметтің азық-түлік салғырттын жинауда шектен тыс әрекеттері туралы айтылған. 1921 ж. 3 тамызда Қарқаралы уезінің Солтүстік болыстарына жиналған нанды 500 түйемен темір жол желісіне жіберу үшін Ақмола уезі 4-ші ауданының аудандық милиция бастығының басқаруымен құрамында 30 адам бар қарулы жасақ келді. Жасақ халықты қорқытып, 10 ықпалды қырғыз тұтқынға алынып, олар кейіннен тергеусіз ату жазасына кесілді. Олардың шаруашылықтары толығымен талқандалып, тоналды. Билік ұйымдастырған осындай наразылықтардан кейін екі болыс Түркесубликаға толығымен қоныс аударды (ҚР ОМА, 44:52).

Осылайша, жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, Қазақстанның мал шаруашылығы құлдырауға ұшырады, нәтижесінде мемлекет тарапынан тонау мен зорлық-зомбылықтан туындаған азық-түлік тәркілеу мен реквизициялаудан мүлдем мұндай болмаған кайғылы жағдайға алып келді.

Қазақстанның отырықшы шаруашылығы да көптеген шығынға ұшырады.

Азық-түлік салғырты ХКК (Халық Комиссарлар Кеңесі) 1919 ж. 11 қаңтарындағы Декретімен енгізілді. Онда «Қызыл Армия мен нан тапшылығы аудандардың қажеттіліктері үшін шұғыл түрде нан жеткізу және Бүкілресейлік Орталық атқарушы комитеттің астық монополиясы мен заттай салық туралы декреттерін дамыту мақсатында артық астық нандары мен жем-шөпті мемлекет иелігіне өткізудің келесі тәртібі белгіленеді делінген». Бұл Декретте азық-түлік жинайтын қарулы жасақтарға шексіз уәкілеттілік берілді. Аталған Декретке сүйене отырып, азық-түлік дайындаумен айналысқандардың барлығы азық-түлік органдары мен жасақтары тарапынан жаппай озбырлық көрді. Бұл органдардың жұмысын ұйымдастырудың негізгі нысаны – тәркілеу және реквизициялау (мемлекет меншігіне алу) (Декреттер, 1968:293). 1919 жылғы 2 қыркүйектегі ХКК ережесінің 5-тармағында былай делінген: «сыйлықақы жасақтар жинаған наннан беріледі», жасақтар осыдан ерекше қатыгездікпен әрекет етті.

Дәнді дақылдарды алудан бастап, көп ұзамай ол, барлық жерде жүретін қатаң әдістерді сақтай отырып, басқа ауылшаруашылық өнімдеріне таратылды. Мысалы, 1921-1922 жылдары ауыл шаруашылығында өндірілетін барлық өнімдерге он үш бөлек салық белгіленді, олардың әрқайсысының басқасына тәуелсіз өзіндік құрылыс жүйесі болды, яғни олар бір-бірімен келісілмеді. Салықтардың көптігінің мұндай жүйесі мемлекет үшін де, салық төлеушілер үшін де күрделілік пен қолайсыздықпен ерекшеленді.

Мәселен, 1921 жылы Көкшетау уезінде тұрғындарға келесі салықтар салынды: 1. Жұмыртқа; 2. Май; 3. Жүн; 4. Ет; 5. Шөп; 6. Нан; 7. Көкөніс; 8. Темекі; 9. Тері-шикізат (ҚР ПА, 107:83).

Бүкіл Кирреспублика бойынша егіс алқабы 1921 жылы орта есеппен 47%-ға қысқарды (ҚР ПА, 211:39). Құрғақшылықтан ең көп зардап шеккен Орал губерниясында жойылған нанның жалпы ауданы 80% құрайды. Орташа өнімділік егу десятинасының 1 пұтын құрайды (ҚР ОМА, 34:5).

Ашаршылықта деп танылған губерниялар кейбір салықтардан босатылды, бірақ нан мен етке салынатын негізгі салықтар қалды. Оларға ішкігуберниялық салық деп аталатын салық жүктелді, яғни аштықтағы губернияларды салықтан толық босату туралы сөз болған жоқ. Тіпті ең зардап шеккен Орал губерниясында «жалпымемлекеттік принцип бойынша, мөлшерлемелердің азаюымен, сондай-ақ шөп пен етке салынатын салықтар, мөлшерлемелердің төмендеуімен астық салығы жарияланды». Азық-түлік салығын алу кейбір шаруашылықтарды салықтан босату құқығы берілген аштыққа қарсы көмек көрсету уездік комиссияларымен және губерниялық атқару комитеттерімен бірлесіп жүргізілді (ҚР ОМА, 34:5).

Басқаларына қарағанда кешірек аштықта деп танылған Қостанай губерниясы салықты сәтті тапсырды, – деп көрсетілген есепте. Әсіресе ет салығы халықтың аштыққа ұшырағанына қарамастан, тіптен жоспарланған көлемде орындалды (ҚР ОМА, 34:4 а.б.).

Бөкей губерниясында егілген нанның көп бөлігі құрғақшылықтан 80%-ға жойылды. Губерниялық атқару комитеті ет, нан, май салықтарын белгіледі.

Есептерден, ең ауыр 1921-1922 жылдары, ресми түрде аштық деп танылған 5 губерния аштықтан зардап шеккенде, қолайлы деп есептеп, Ақмола және Семей губернияларынан ет жинауда азық-түлік органдары екі және одан көп көрсеткіштер бойынша асыра орындап салық жинады.

Кесте 1 Пұтпен есептеу (Пұт – орыс есептеу жүйесінің массалық өлшем бірлігі. 1 пұт = 16.3804815 кг.) (ҚРОМА, 5: 34)

	Нан	май	жұмыртқа	шөп	жүн	тері	ет
жоспарланғаны	8470044	49.000	9671000	5300000	14379	608286	233.260
алынды	3993236	24.471	2743329	983277	10807	195296	326.780

Қазақстанда ашаршылыққа қарамастан азық-түлік салығын өндіріп алу жалғасты. Ашаршылық жайлаған губернияларынан 1921-1922 жылдардағы салық науқанына, олар ресми түрде кейбір салықтардан босатылса да, азық салығы бойынша өнімдер келесі мөлшерде жиналды:

Кесте 2 Жиналған азық-түлік салығы мөлшері (ҚРОМА, 5: 34)

	Нан	май	жұмыртқа	шөп	жүн	тері	ет
Жоспарланғаны	84.465	38.192	2020008	180000	10434	300123	135678
Алынды	38.376	5.093	473724	471.796	7034	12081	103055

Барлық азық-түлік салығы бойынша жиналған Азық-түлік халық комиссариатының орталық органдарына жіберілді, ал халық азық-түлікке қатты мұқтаж болды, ашаршылыққа ұшырады және

қайтыс болды. Содан кейін қарыздар есептелді, яғни жоспарланғаннан қанша өнім аз тапсырылды. Өндіруші губерниялар бойынша бересілер алдағы бірыңғай заттай салықпен бірге төленуге тиіс болды (ҚР ОМА, 34:5), яғни келесі жылы төленуі тиіс. Большевиктік басшылық азық-түлік «қысымын» күшейте отырып, келесі егіннің есебінен қарызды талап етуге көшті.

1921 жылғы егін жинау бойынша қолайлы Семей және Ақмола губерниялары егіннің кем дегенде бір бөлігін неге аштықтағы губернияларға жібермеді деген заңды сұрақ туындайды. Сұраққа жауапты біз Саматовтың (Азық-түлік жөніндегі халық комиссарының) Кирреспубликадағы азық-түлік жағдайы туралы баяндамасынан аламыз. Дәл осы екі қолайлы губерниялар орталықпен «брондалған»: «РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі Семей мен Ақмоланың барлық нанын Орталықтан тыс брондауға шешім қабылдады, яғни барлық нан КСРО-ның қарамағында емес, Мәскеу билігінің қарамағында деп саналады. Қажет болса, біз Мәскеу билігіне бізге қажетті мөлшерде нан беру туралы өтініш береміз» (ҚР ОМА, 146:43).

«Халықтың қазіргі жағдайы мүлдем жақсы емес. КССР бір бөлігі толықтай дерлік ашаршылыққа ұшыраса, ал басқасы нанды орталыққа апаруда. Республиканың бір бөлігінің жұмысшылары толық азық үлесін алады, ал екінші бөлігінің жұмысшылары ештеңе алмайды». Азық-түлік жағдайы туралы баяндаманы талқылау кезінде кеңеске қатысушылар жиналған астықты республиканың өзі басқара алуы үшін Семей және Ақмола губернияларын ҚазССР қарамағына қайтару қажет деген ортақ пікірге келді. Атап айтқанда, осы отырыста сөз сөйлеген Т. Даниловский тиянақты түрде: «Мен РКФСР Азық-түлік халық комиссариаты тарапынан КСРО Азық-түлік халық комиссариатына қатысты тікелей кедергі келтіріп тұрғанын көріп тұрмын. Семей және Ақмола губернияларын қайта қайтару мақсатында Кеңес халық комиссариаты және ҚазОАК-тің жауапты өкілін жіберу керек ...»

Азық-түлік жөніндегі халық комиссары Н. Саматовтың баяндамасынан: «Мен Шығыс Қырғыз (Қазақ) өлкесінде дайындалған орталыққа жеткізілуі тиіс нан мөлшерінен 1 миллион пұт нанды Кирреспубликаның аштықтағы губернияларын қамтамасыз етуге жіберу мәселесін көтердім.

Халық салық төлей алмақ түгілі, мемлекеттің көмегіне мұқтаж болды. Халықтың қиналғаны соншалық суррогаттардың 38 түрлерімен тамақтанды; экономикалық жағдайы жақсырақ болыстар да осыған ұқсас жағдайда болды.

Орталық дайындау жоспары орындалмаған жағдайда жазалау шараларын қабылдайтыны туралы жеделхаттар, телефонограммалар жіберуді жалғастырды.

Барлық нан дайындаумен және жөнелтумен айналысатын Ақмолаға тікелей жіберілген жеделхатта (Қырғыз (Қазақ) азық-түлік халық комиссарлар уәкілі, Революциялық комитеті, уездік азық-түлік комитеті, партком және Гужтройка архив құжатында) губерния өзіне жүктелген мемлекет тапсырмаларын орындамайтынын атап өтті. Егер жоспар орындалмаса оған қатысы барлық адамдар қатаң жазаға тартылады: «Предуревком және Уипродкомиссар қызметінен кетеді. Тұтқындалып, жоғарғы трибуналды сотқа беру үшін Мәскеуге жіберіледі. Осы бұйрықты болдырмау үшін Ақмоладағы Уревком еш нәрсеге қарамастан жоспарды орындау міндеттелген. Егер алдағы күндері уездің нан жеткізуі он есе өспесе, уездің ауыр саяси жағдайы немесе жұмыс күшінің жоқтығы да ескерілмейді» (ҚР ОМА, 44:10). Әрі қарай, қарулы жасақтарды «қауіпті» жерлерге жіберуге, барлық коммунистерді «қарумен» мобилизациялауға, бөлімдер мен мекемелерді жабудан тайынбауға, тапсырмаларды нашар орындайтын болыстарға «барынша қысым көрсетуге» бұйрық беріледі. «Жергілікті қажеттіліктер үшін қандай да бір азық-түлікті таратуды» тоқтатуға қатаң түрде бұйырылады. Бұл кезде шаруалар шөп дайындаумен айналысқан, жеделхатта егер болыс нан шығару жөніндегі тапсырманы орындамаса, шөп шабуға тыйым салу қажет деп айтылған. Жеделхаттың авторлары соңында революциялық санаға шақырып, жазалау қаупімен аяқтайды: «Осындай ауыр жылдарды кешіп жатқан Республиканы құтқару сіздің қуатыңызға, революциялық шешімділігіңізге байланысты екенін, әлсіз және нан жеткізуге қабілетсіздер мемлекетке опасыздық жасаушы ретінде ең жоғары жазаға тартылатындығын ұмытпаңыздар. Басқа ескертулер болмайды». 1921 ж. 21 шілдедегі осы жолдауға қол қойғандар: Еңбек және қорғаныс кеңесінің уәкілі және Кирнаркомпрод орынбасары Пономаренко; губком хатшысы Леонинок, Губревком төрағасы Айтиев, Чрезгубгужпяртерка төрағасы және Губпродкомиссар Иванов.

Қорытынды. Осылайша, Қазақстанды бірінші кезекте «әскери коммунизм» саясатының салдарынан болған мал шаруашылығы мен отырықшы шаруашылықтардың толық күйреуі орын алған ең ауыр экономикалық дағдарыс қамтыды.

Табиғи фактор сөзсіз орын алды. Көшпенділердің өмір салтында жұт қатар жүрді, өйткені көшпелі мал шаруашылығының тіршілігі, көбінесе географиялық ортамен тығыз байланыста болған. Бірақ, 1921-1922 жылдары бұрын-соңды болмаған апат орын алды. Біздің ойымызша, оның бірнеше себептері бар:

Біріншіден, отарлау мен қоныс аудару саясатының басталуымен қазақтардың дәстүрлі шаруашылық жүргізу жүйесінің жойылуы. Бұрынғы жылдары, жұт басталған кезде көшпенділер малдарын неғұрлым қолайлы аумақтарға айдап әкететін. Бірақ, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың

басынан бастап қазақтар көшудің дәстүрлі бағыттары бойынша еркін жүріп-тұруға құқығы болмады, өйткені 1867-1868 жылдардағы реформамен Қазақстан жерлері Ресей империясының мемлекеттік меншігі болып жарияланды. Ресейдің орталық аудандарынан Қазақстанға қоныс аударған шаруаларға ең құнарлы – өзендер, су қоймалары мен көлдердің жанындағы жер учаскелері берілді. Қоныс аударған шаруаларды жермен қамтамасыз ету үшін жерлер байырғы тұрғындардан алынып, олар нашар жерлерге ығыстырылды, қазақ жайылымдары тартып алынды. Көшіп-қону жолдары бұзылып, аумақтар шектелді.

Екіншіден, апатқа «соғыс коммунизмі» саясаты ықпал етті, бұл ауыр зардаптарға яғни, халықтың негізгі саласының – мал шаруашылығының дағдарысына, ауыл шаруашылығының құлдырауына, демографиялық апатқа, ауыр әлеуметтік зардаптарға және халықтың шекаралас аймақтарға көшуіне әкелді.

XX ғасырдың 20-жылдарында халыққа қатысты жазалау саясатын билік заңдастырды. Олар: тәркілеу, реквизициялау, мал мен астықты қорғаған адамдарға өзіндік айыптау, қауіптер мен қорқыту жиі кездесетін. Малды азық-түлік салғырты мен реквизициялау жоспарын орындау үшін ең ықпалды ақсақалдар мен ру билеушілерді сотсыз, тергеусіз ату жазасыз қалды.

Әскери-коммунистік әдістермен жүргізілген, мобилизациялау сипатындағы мемлекеттік саясат азық-түлік мәселесін шеше алмады. «Әскери коммунизм» саясаты Қазақстанның және жалпы елдің экономикасын толық күйреуге алып келді. Халық ең қорқынышты, орны толмас шығындарға, апатты деңгейге жеткен кедейлікке ұшырады.

Әдебиеттер тізімі

- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА). 139-қ. 1-т. 74-іс.
 ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 107-іс.
 ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 111-іс.
 ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 211-іс.
 ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 359-іс.
 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана, социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). Алматы, 1991. 240 с.
 Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). Алма-Ата, 1965. 535 с.
 Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. Т.1. А., 1985. 247 с.
 Декрет СНК о разверстке зерновых хлебов и фуража, подлежащих отчуждению в распоряжение государства, между производящими губерниями. 11 января // Декреты Советской власти. Т.4. М., 1968. С. 292-294.
 Декрет СНК об обязательной поставке скота на мясо. 23 марта // Декреты Советской власти. Т.7. М., 1975. С. 377-379.
 Мусаев Б.А. Голод в 1921-1922 гг. в Казахстане и ликвидация его последствий. Актобе, 2006. 190 с.
 Нурпеисов К.Н. Крестьянские советы Казахстана (история становления, укрепления и практической деятельности аульных Советов в 1917–1928 гг.). А., 1972.
 Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата, 1967. 483 с.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА)
 ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 16-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 26-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 45-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 62-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 2-т. 5-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 2-т. 34-іс.
 ҚР ОМА. 5-қ. 2-т. 44-іс.
 ҚР ОМА. 28-қ. 1-т. 107-іс.
 ҚР ОМА. 139-қ. 2-т. 44-іс.
 ҚР ОМА. 224-қ. 1-т. 146-іс.

References

- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK).
 AP RK. F.139. Op.1. D.74.
 AP RK. F.139. Op.1. D.107.
 AP RK. F.139. Op.1. D.111.
 AP RK. F.139. Op.1. D.211.
 AP RK. F. 139. Op.1. D.359.
 Abylkhozhin ZH.B. Traditsionnaya struktura Kazakhstana, sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920-1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan, socio-economic

aspects of functioning and transformation (1920-1930)] A., 1991. 240 s. [In Russian].

Dakhshleyger G.F. Sotsial'no-ekonomicheskiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921-1929)]. Alma-Ata, 1965. 535 s. [In Russian].

Dakhshleyger G.F., Nurpeisov K.N. Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazakhstana. [The history of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. T.1. A., 1985. 247 s. [In Russian].

Dekret SNK o razverstke zernovykh khlebov i furazha, podlezhashchikh otchuzhdeniyu v rasporyazheniye gosudarstva, mezhdru proizvodnyashchimi guberniyami. 11 yanvarya [Decree of the Council of People's Commissars on the appropriation of grain crops and fodder, subject to alienation at the disposal of the state, between the producing provinces. 11 january] // Dekrety Sovetskoy vlasti. T.4. M., 1968. S. 292-294. [In Russian].

Dekret SNK ob obyazatel'noy postavke skota na myaso. 23 marta [Decree of the Council of People's Commissars on the compulsory supply of livestock for meat. March 23] // Dekrety Sovetskoy vlasti. T.7. M., 1975. S. 377-379. [In Russian].

Musayev B.A. Golod v1921-1922 gg. v Kazakhstane i likvidatsiya yego posledstviy. [Famine in 1921-1922 in Kazakhstan and elimination of its consequences]. Aktobe, 2006. [In Russian].

Nurpeisov K.N. Krest'yanskiye sovery Kazakhstana (istoriya stanovleniya, ukrepleniya i prakticheskoy deyatel'nosti aul'nykh Sovetov v 1917-1928 gg.) [Peasant councils of Kazakhstan (history of formation, strengthening and practical activity of aul councils in 1917-1928)]. A., 1972. [In Russian]

Tursunbayev A.B. Kazakhskiy aul v trekh revolyutsiyakh [Kazakh aul in three revolutions.]. Alma-Ata, 1967. 483 s. [In Russian]

Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)

CSA RK. F.5. Op.1. D.16.

CSA RK. F.5. Op.1. D.26.

CSA RK. F.5. Op.1. D.45.

CSA RK. F.5. Op.1. D.62.

CSA RK. F.5. Op.2. D.5.

CSA RK. F.5. Op.2. D.34.

CSA RK. F.5. Op.2. D.44.

CSA RK. F.28. Op.1. D.107.

CSA RK. F.139. Op.2. D.44.

CSA RK. F.224. Op.1. D.146.

МРНТИ 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_125

ЧИСТКА КОЛХОЗОВ ОТ «БАЙСКО-КУЛАЦКОГО ЭЛЕМЕНТА...»: РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТЕЛЬМАНОВСКОМ РАЙОНЕ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1932-1933 ГГ.

Мусагалиева Арайлым Сабитовна^{1*}

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан

*Автор-корреспондент

E-mail: arai0410@mail.ru

Аннотация. В статье на основании архивных материалов рассматриваются некоторые аспекты повседневной жизни местного населения Тельмановского района Карагандинской области в 1932-1933 гг. Изучена политика Советской власти во время раскулачивания, под названием «чистка колхозов от «кулацко-байского элемента» в Тельмановском районе, Карагандинской области. Особое внимание уделено проведению репрессий властью во время мясозаготовок и хлебозаготовок, взаимоотношению местного управления и народа, результатам этих реформ в демографической и экономической сфере в 1933 г. В статье использован большой массив архивных документов Государственного архива Карагандинской области, Государственного архива Северо-Казахстанской области, Государственного архива г. Темиртау, в том числе документы областной и районной администрации: решений и постановлений комитетов ВКП(б), отчеты исполнительных комитетов, и документы о выселении баев и кулаков, направленные против байства и кулачества. Были составлены статистические данные о количественном составе жителей района после проведения репрессий и раскулачивания, а также списки выселенных баев-кулаков во время проведения этой кампании. В исследовании показан ход событий силовой коллективизации, то есть трансформация колхозов Тельмановского района животноводческой направленности в зерновую.

Ключевые слова. Карагандинская область, Тельмановский район, райисполком, бай-кулаки, колхозы, репрессии, мясозаготовки, хлебозаготовки.

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных» Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

FTAMP 03.20.00

**«КОЛХОЗДАРДЫ «КУЛАК-БАЙ ЭЛЕМЕНТТЕРІНЕН» ТАЗАРТУ»:
1932-1933 ЖЖ. ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ, ТЕЛЬМАН АУДАНЫНДАҒЫ
КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИВТІ САЯСАТЫ**

Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: arai0410@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада архив материалдары негізінде 1932-1933 жылдардағы Қарағанды облысы, Тельман ауданының жергілікті тұрғындардың күнделікті өмірінің кейбір қырлары қарастырылады. Кеңес өкіметінің кулактарды қудалау кезіндегі саясаты, Қарағанды облысы, Тельман ауданында «кулак-бай элементтерінен колхоздарды тазарту» атауымен зерттелінді. Ерекше назар өкіметтің ет дайындау және астық дайындау кезіндегі репрессияларының жүргізілуі, жергілікті басқару мен халықтың өзара қарым-қатынасы, осы реформалардың 1933 жылғы демографиялық және экономикалық саласындағы нәтижелеріне бөлінді. Мақалада Қарағанды облысының мемлекеттік архивінің, Солтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің, Теміртау қаласының мемлекеттік архивінің архив құжаттарының үлкен көлемі, оның ішінде облыстық және аудандық әкімшілігі құжаттары: БКП (б) комитетінің қауалары мен шешімдері, атқару комитеттерінің есептері, байлар мен кулактарға қарсы бағытталған байлар мен кулактарды жер аудару туралы құжаттар қолданылды. Аудан тұрғындарының сандық құрамы туралы статистикалық мәліметтер, сонымен қатар осы кампанияны жүргізу кезіндегі жер аударылған бай-кулактардың тізімі құрастырылған болатын. Зерттеуде күштеу ұжымдастыру барысындағы оқиғалар, оның ішінде Тельман ауданының мал шаруашылығы бағытынан астық шаруашылығына ауысу үдерісі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қарағанды облысы, Тельман ауданы, аудандық атқару комитеті, бай-кулактар, колхоздар, репрессиялар, ет дайындау, астық дайындау.

IRSTI 03.20.0

**«CLEANING OF COLLECTIVE FARMS FROM «KULATSKO-BAYSKY ELEMENT...»:
REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET POWER IN THE TELMANOVSK DISTRICT
OF THE KARAGANDA REGION IN 1932-1933**

Mussagaliyeva Arailym Sabitovna^{1*}

¹Eurasian national university L.N. Gumilev, Kazakhstan, Nur-Sultan

*Corresponding author

E-mail: arai0410@mail.ru

Abstract. On the basis of archival materials, the article examines some aspects of the daily life of the local population of the Telmanovsky district of the Karaganda region in 1932-1933. The article studies the policy of the Soviet government during the dispossession of kulaks, under the name "cleansing collective farms from the "kulak-bay element" in Telmanovskiy district, Karaganda region. Particular attention is paid to the repression by the authorities during meat procurement and grain procurement, the relationship between local government and the people, the results of these reforms in the demographic and economic sphere in 1933. The archive of Temirtau, including documents of the regional and district administration: decisions and decrees of the committees of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), reports of the executive committees, and documents on the eviction of bays and kulaks, directed against

the bays and the kulaks. Statistical data were compiled on the quantitative composition of the district's residents after the repressions and dispossession of kulaks, as well as lists of the evicted kulak bays during this campaign. The study shows the course of events of force collectivization, that is, the transformation of collective farms in the Telmanovsky region of livestock production into grain production.

Key words. Karaganda region, Telmanovsky district, regional executive committee, bai-kulaks, collective farms, repression, meat procurement, grain procurement.

Введение. В 1930-е годы Центральный Казахстан был развивающимся регионом республики. История Караганды в те годы была связана со строительством Карагандинского угольного бассейна, открытием Карагандинского исправительно-трудового лагеря в 1931 году, депортацией спецпереселенцев и «кулацкой» ссылкой из многих областей Советского Союза.

Все эти события напрямую коснулись повседневной жизни местного населения Карагандинской области. В это время в области проживали казахи, русские, немцы и др. Как пишут карагандинские историки: «казахи испокон веков населяли эти земли, а немцы, русские и украинцы переселились на эти земли в 1906-1910 гг.» (Шаймуханов, 1973:101). Тельмановский район не был исключением, там были и казахские аулы, и немецкие и русские селения, которые были построены в начале XX века.

Кратко об образовании Тельмановского района. 17 января 1928 года ликвидирована Акмолинская губерния, из уездов, волостей создаются районы; образуется Акмолинский округ, в состав которого входит 15 районов, в том числе Карагандинский район (Справочник, 1959: 26). 1 февраля 1931 года Тельмановский район образован с 21 сельским и аульным советами, в том числе казахскими – 5, русскими – 11, немецкими – 4, смешанными немецко-эстонскими – 1. Населенный пункт – 1, с населением по состоянию на 1 февраля 1931 года, хозяйств – 4 639, в том числе единоличных хозяйств – 805, с населением – 3 464, в том числе рабочих и служащих не занимающихся сельским хозяйством – 492, с населением – 2 068 (ГАГТ, 33:112). Постановлением ЦИК Казахской АССР от 20 марта 1931 года Карагандинский район переименован в Тельмановский с центром в Спасском заводе, а 22 мая 1931 года центр был переведен в село Токаревка (ГАГТ, 11:1). При освоении природных богатств Советская власть применяла жесткие меры по отношению к местным жителям данного района. Их судеб также коснулась силовая форсированная модернизация советской власти. Коллективизация, конфискация, раскулачивание байских и кулацких хозяйств в районе были целенаправленными и с годами переходили в разряд прямых репрессий против крестьянства.

В начале 1931 г. в колхозах Тельмановского района Карагандинской области проживали люди разных национальностей, среди них казахи: 2 017 хозяйств, 8 349 человек, русские: 1 638 хозяйств, 7 608 человек, немцы: 984 хозяйства, 4 660 человек, в общем количестве было: 4 639 хозяйств, 20 617 человек (ГАГТ, 33:112). 1 мая 1931 года численность сельского населения по налоговому учету в Тельмановском районе составило 36 398 человек (ГАГТ, 1:25). Как видим, район был многочисленным по исчислению того времени, сельское хозяйство только развивалось, казахи занимались животноводством, русские и немцы проживали в поселках, занимались зерноводством.

История Тельмановского района не исследована. Хотя район был очень важным в стратегическом отношении и для города Караганды, и для областного масштаба. Во-первых, географическое расположение района, то есть в район входили пригородные зоны города Караганды, и территория современного города Темиртау и Осакаровский район. Во-вторых, в сельской местности района проживали в основном европейцы (немцы) и казахи, где были организованы животноводческие и зерновые колхозы. Поэтому, форсированная или силовая модернизация сельской экономики советской властью в 1930-х годах особенно сильно отразилась на повседневной жизни населения этого района. Но, тем не менее, комплексного исследования не было проведено, и несомненно то, что она актуальна, и представляет интерес для современной исторической науки. Представляя устройство внутренней жизни одного района, мы попытались показать состояние колхозов и разрушительную репрессивную политику власти в отношении колхозников в разгар голода 1932-1933 гг.

Материалы и методы. В статье использованы документы Государственного архива Карагандинской области, Государственного архива Северо-Казахстанской области, Государственного архива г. Темиртау. В данное время Тельмановского района не существует и документы советского периода были бессистемно распределены по архивам Карагандинской области.

Безусловно, основные документы Тельмановского района хранятся в фондах областного архива, в том числе документы органов партии районного масштаба. Источники Государственного архива Северо-Казахстанской области были использованы для раскрытия политики вышестоящих органов власти. В данном областном архиве хранятся документы Карагандинского областного Совета народных депутатов с 1932-1936 гг. Город Петропавловск был центром обширной Карагандинской области от 20 февраля 1932 года до 3 августа 1936 года. Для изучения повседневной жизни местного населения были использованы документы местного районного исполнительного

комитета Тельмановского района в Государственном архиве г. Темиртау. Эти документы еще не были введены в научный оборот.

Обсуждение. Надо отметить, что историография истории Центрального Казахстана 1930-х годов направлена на изучение отдельных тематик этого периода. В основном, исследованы история Карагандинского исправительно-трудового лагеря, социально-экономические проблемы депортированных народов в спецпоселках (Шаймуханов, 1997; Малыбаева, 1999; Спецпереселенцы, 2007; Сулейменова, 2013).

Одним из известных исследований этого направления можем назвать труды историка Максима Кима (Ким, 2017). В его книге «Караганда. Жизнь людей в городе угля» рассматривается реализация государственной социальной политики на материале Карагандинского угольного бассейна, ее мест и роли в условиях сформированной модернизации в 1930-е г. Но, автор книги изучал в основном город и пригородные поселения Карагандинского угольного бассейна, конечно, в первую очередь, повседневную жизнь спецпереселенцев того периода.

Судьба местного населения осталась в тени таких крупных проблем в истории области. Также этому направлению посвящена диссертация Б.К. Альжаппаровой на тему: «Традиционное хозяйство казахов в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана)» (Альжаппарова, 2009). Но, к сожалению, в диссертации нет документов Государственного архива Карагандинской области. Поэтому обозначенная тема в диссертации полностью не раскрыта.

Несмотря на большую территорию, история местного населения Карагандинской области в 1930-е годы не рассмотрена комплексно. Полагаем, что основная причина кроется в административно-территориальном делении региона. Во время переписи населения 1926 года, эта территория была в составе Акмолинского округа. В 1932-1936 гг. был в составе Карагандинской области. Этот факт затруднял написать полноценную историю области. Развивался сам город Караганда, а сельские местности области остались незамеченными. В некоторых трудах казахстанских историков указаны, что голодные годы население Центрального Казахстана увеличилось. Но, надо отметить, что рост населения был за счет города и спецпоселков вокруг Карлага. Поэтому, представляя историю одного района, попытались раскрыть весь ужас этих лет в истории Карагандинской области.

Отметим также, что жесткие репрессии против местных жителей Тельмановского района Карагандинской области, особенно во время голода 1932-1933 гг. еще не было объектом специального исследования казахстанских историков. Анализируя новые источники, мы можем сказать, что тема особенно актуальна в данном направлении. Ибо, сквозь призму жизни местных жителей, объективно раскрываются исторические события того периода. Такое же положение дел было и в других районах и селах Казахстана.

Результаты. 1932-1933 годы были тяжелыми для местного населения Казахстана. Ибо именно, в эти годы шло раскулачивание и были приняты жесткие законы по отношению к крестьянству.

Как пишет историк Ж.Абылхожин, антикрестьянские репрессии не ограничились 1930 г. По имеющимся данным (опять-таки далеко не полным), аресту и выселению было подвергнуто 5 500 хозяйств в 1931 г. Немало их было ликвидировано и в 1932 г. и в первой половине 1933 г. Рецидивы раскулачивания продолжались и позже (Абылхожин, 1991:182).

В Тельмановском районе все проблемы были связаны с «чисткой колхозов от «кулацко-байского элемента» и они начались с мясозаготовок, с 1931 года. 8 марта этого года на заседании Президиума Тельмановского райисполкома обсуждали вопросы о мясозаготовках, о скотозаготовках. После этого объявили по району временную платную трудгужповинность для переброски мясозаготовок в глубинные убойные пункты (ГАГТ, 7:13). После этого, 11 марта из района в город Караганды совершили побег бай-кулаки от налогов и заготовок. Поэтому в район был отправлен специальный уполномоченный А. Елеуов для принятия мер к возвращению перебежчиков, об одновременном взыскании с них налогов и сборов заданий по заготовительным мероприятиям (ГАГТ, 11:1). 29 марта 1931 года на заседании пятерки Тельмановского района предложили сельским советам выполнение директивы райисполкома о выявлении укрытого кулацко-зажиточными хозяйствами скота, об обложении налогом байско-кулацких и зажиточных хозяйств, перекочевавших из других районов в Карагандинский район. В итоге, было принято решение: «поставить вопрос перед Казкрайкомом о сложении указанного количества семсуды, сообщив, во избежание снижения плана – 1 037 центнеров наложены на кулацко-зажиточные хозяйства, выявленные в процессе кампании хлебозаготовок» (ГАГТ, 7:11).

Таким образом, в Тельмановском районе оставался открытым вопрос, связанный с выявлением и репрессиями против баев-кулаков. Их стали обвинять в невыполнении плана по мясозаготовкам.

Масштабы мясозаготовок 1931-1932 гг. в Карагандинской области впечатляло размахом, ибо было отнято у населения несоразмерно большое количество скота. Только с 15 по 20 января 1932 года в Союзмясо, г. Петропавловска из Тельмановского района поступило 5/10 коров, 28/10 баранов,

72/192 лошади, 7/22 верблюда (ГАГТ, 20:5). 22 января 1932 года Карагандинский сырьевой цех Петропавловского мясокомбината сообщил Тельмановскому районному исполкому о забое скота за 1 октября 1930 года по 20 января 1932 года, а именно: крупного рогатого – 14 253 голов, баранов - коз – 32 616, лошадей – 1 463, верблюдов - 364, в итоге - 48 696 голов скота (ГАГТ, 20:4). Следует помнить, что именно в этом году, по всей республике начался голод. Несмотря на продовольственные затруднения мясозаготовки шли планомерно.

В январе 1932 года на заседании коллегии Наркомзема КазАССР, Тельмановский район признали специализированным в молочно-свиноводческом направлении, в связи с обслуживанием Караганды (Из истории депортаций, 2012: 484). 16 января 1932 года проходил объединенный съезд Карагандинского, Тельмановского и Промышленного районов на Спасском заводе. В работе съезда участвовали как почетный президиум съезда Ф. Голошекин, Е. Ерназаров, О. Исаев, У. Курамысов и др. Съезд поручил правительству в качестве очередных задач, среди которых было: «засорение колхозов байско-кулацкими элементами». Дело в том что, хлебозаготовительная кампания выполнена в Тельмановском районе на 65%. (ГАГТ, 7:12). Все эти процессы несомненно были началом неминуемой репрессии против крестьянства.

Тем более, в этом году произошло административно-территориальное деление новой организованной области, самым крупным в центрально-северном регионе. 20 февраля районы вошли в состав образованной Карагандинской области (Справочник, 1959: 183). С 1932 года Тельмановский район входит в состав вновь организованной Карагандинской области и центр района находился в поселке Токаревка (ГАГТ, 11:1). Таким образом, район стал важным для Центрального Казахстана, так как был самым крупным центром рядом с развивающимся городом Караганды.

Отрицательных результатов крупной мясозаготовки региона, последствий масштабного сельскохозяйственного «проекта» долго ждать не пришлось. 30 марта 1932 года из Токаревки представитель ОГПУ сообщил Карагандинскому обкому ВКП(б) И.М. Беккеру: «дополнительно обнаружено несколько трупов умерших на почве голода, за зиму наплыв не прекращается, усиливается воровство скота в колхозах, в частности в колхозе «Возрождение» украдено два быка; в колхозе «Нура» - две лошади; в колхозе «Хлебобороб» – одна лошадь» (ГАСКО, 7:11). Местному населению не хватало продуктов, в том числе мяса скота.

3 апреля 1932 года поступило сообщение Тельмановского района о массовом наплыве в Караганды и в Тельманский район хозяйств из Баянаульского и Каркаралинского районов на почве продовольственного затруднения (ГАСКО, 3:5). Сразу, на следующий день, Постановлением Президиума облисполкома Тельмановскому району была распределена продовольственная ссуда – рожь в количестве 2 000 пудов (ГАСКО, 3:6). Но, этот шаг проблему не смог решить. Откочевка казахов и их наплыв из других районов в Тельмановский был еще одним ударом по и без того усложняющейся экономической ситуации данного района.

О выполнении Постановления ЦК ВКП(б) «О принудительном обобществлении скота» от 25 мая 1932 года со стороны ЦК ВКП(б) и Крайкома ВКП(б) неоднократно давались указания о недопустимости принудительного обобществлении скота (ГАГТ, 20:13). Но, факты принудительного обобществления скота и птицы имелись в Тельмановском районе, принудительный отбор у единоличников, середняков лошадей, сбруи.

Все эти процессы привели к конкретным шагам со стороны государства в организации репрессий против баев-кулаков. В тот же день, на закрытом заседании Бюро Карагандинского обкома ВКП(б) протокол заседания бюро Казкрайкома ВКП(б) от 13 мая «Об очистке животноводческих совхозов от кулацко-байских и деклассированных элементов» и для руководства по проведению чистки утвердили областную комиссию в составе: ОблКП РКИ – Татимов, ОГПУ – Худяков, Скотоводтрест – Далаков, овцеводтрест – Цветков, облживосовхозов – Чернов (ГАСКО, 21:2). Через два дня, обсуждали о реализации решения секретариата Казкрайкома от 9 мая по вопросу о мерах борьбы с хищением хлеба (ГАСКО, 21:19-20). Для решения этих проблем предложили областной РКИ и ввести институт государственных контролеров за производством и торговлей хлебом по следующим производственным и торговым предприятиям. На этих государственных контролеров возложили проверку магазинов и ларьков мелкой розничной сети, торгующие хлебом. Поручили облотделу ОГПУ организовать вскрытие и борьбу с хищениями и спекуляцией мукой и хлебом по товаропроводящей и производящей сети. Началась проверка получения, хранения, учета и продвижения товаров промышленности, для этого была создана тройка в составе обл КК-РКИ.

1 июня 1932 года Карагандинский обком написал письмо ответственному секретарю Тельмановского райкома: «в целях усиления борьбы в возросшей антисоветской деятельностью кулачества и байства наметил ряд конкретно-практических мероприятий направленных на ликвидацию кулацко-байских поселков внутри районного деления и перемещения из них трудоспособных хозяйств в существующие поселки спецпереселенцев. Для реализации этой

задачи: усилить борьбу со всякими попытками антисоветских проявлений и агитаций со стороны кулачества и байства, рассматривая дела на них форсированным темпом, с последующим выселением их с семьями в спецпоселки. Совместно с органами ОГПУ приступить к персональному определению нетрудоспособных, особенно стариков и детей и дать им возможность возвращения из кулацко-байских поселков внутри районного расселения в места своего прежнего жительства. Согласно с отделом народного образования расширяя сеть домов инвалидов и интернатов для потерявших трудоспособность кулаков и баев. Надо принять меры к размещению по системе организации деткомиссий детей, всех нетрудоспособных кулаков и баев, усиливая среди них политико-воспитательную работу. В отношении кулаков и баев, возвратившихся по сбытию наказания к своему прежнему жильству, при малейшем проявлении антисоветской активности форсируйте рассмотрение их дел с последующим переводом с места проживания вместе с семьями в спецпереселенческие поселки» (ГАКО, 19:25).

7 июня 1932 года в Караганду прибыла безвозмездная продовольственная помощь в виде 5 000 пудов хлеба, отпущенной по постановлению СНК КазССР (ГАСКО, 6:50). Помощь была отправлена для оказания безвозмездной продпомощи прикочевавшим в Караганду хозяйствам обоих областей и для организации возвращения и устройства их в районах.

Но, чистка колхозов от «кулацко-байского элемента» шла повсеместно по Карагандинской области. В конце августа и в начале сентября 1932 года органы ОГПУ «в целях усиления борьбы с антисоветской деятельностью кулачества и байства» начали проводить ряд мер в районах Карагандинской области. В том числе, «изъятия кулаков и баев» и ликвидация кулацко-байских поселков внутри районного расселения с целью перемещения из них трудоспособных хозяйств в спецпоселки (ГАСКО, 7:53). Народные суды должны были подобрать все материалы на кулаков и баев, осужденных судом к высылке или ссылке и передать их органам ОГПУ, районным прокурорам возлагалась обязанность надзор за его исполнением, РИК и через РайОНО и Райсобез обязаны были обеспечить потребное количество мест и в домах инвалидов, интернатах для нетрудоспособных баев и кулаков, а также в детских домах и интернатах для детей этих баев.

Дело в том что, в отдельных районах Карагандинской области имели место случаи длительной затяжки расчета заготовительных с колхозами и единоличниками по скотозаготовкам, были выполнены на 67,7%. 10 августа 1932 года об этом Заместитель Председателя Совета Народных Комиссаров У. Кулумбетов написал письмо Председателю Карагандинского областного исполкома Кашкунову. В том числе, особо большая сумма задолженности по Тельмановскому району в 40 тысяч руб., в основном выдача промтоварных и хлебных фондов, назначенных против скотозаготовок (ГАСКО, 7:64). Задержка в отоваривании хлебом обостряло экономическое состояние населения и создало дополнительные трудности в выполнении плана скотозаготовок на 3 квартал.

После этого, Совет Народных Комиссаров строго следил за складывающейся ситуацией в Карагандинской области, даже за районами области. Конечно же, Тельмановский район был в поле зрения вышестоящих органов республики.

14 августа Заместитель Председателя Совета Народных Комиссаров У. Кулумбетов Председателю Карагандинского областного исполкома Кашкунову и Председателю Тельмановского райисполкома написал письмо о засоренности колхозов Тельмановского района чуждыми элементами. В письме написано: «по имеющимся сведениям в совете Народных Комиссаров ряд колхозов Тельмановского района засорены кулацкими элементами и в отдельных случаях эта засоренность приводит к построению колхозов только по родственному принципу, но нередко кулацкие элементы проникают в командные должности и дезорганизует работу колхозов. В колхоз имени Тельмана попали семьи кулаков, заключенные, раскулаченные и прочие. Имеет место случаи, когда председатель колхоза единолично штрафует колхозников, что является безусловно неверным и отрицательно действующим на работу в колхозе. Колхоз Эдази (немецкий) в своем составе имеет шесть кулаков находящихся на руководящих постах и мер к чистке колхоза от кулацких элементов не принимается» (ГАСКО, 7:76). Совнарком поручил срочно проверить эти сведения и другие колхозы, принять решительные меры к освобождению колхозов от чуждых элементов и сообщить о результатах. Поручение вышестоящих партийных органов по этой проблеме обострило ситуацию и дало большую возможность местной власти применение жестких репрессий в отношении баев и кулаков.

21 октября 1932 года на заседании бюро Карагандинского обкома ВКП(б) приняли резолюцию о перспективах Карагандинской области (Из истории депортаций, 2012: 538). В резолюции приняли решение о переустройстве сельского хозяйства Тельмановского района в огородно-мясомолочное направление.

19 ноября 1932 года в связи с частичным в 8 колхозах Тельмановского района и полным недородом в 12 оседающих колхозах (казахских) и 3 немецких – положение, в продовольственном отношении, и в некоторых других колхозах, являлось угрожающим. Семпомощь (рожьё) оказали, но

практически все оставалось без изменения, и в дальнейшем ими планировалось оказывать текущую помощь за счет внутренних ресурсов района. Проводилась соответствующая работа в колхозах с более благополучным урожаем по выделению фондов для колхозов, в первую очередь для тех колхозов, у которых абсолютно отсутствуют семена. Путем правильного урегулирования страховых фондов, сумеем обеспечить семфонды/пшеницы имели 84% (ГАКО, 26:51). Таким образом, эти хозяйства остались в бедственном положении. Райисполком и райком Тельмановского района просили вышестоящие организации о помощи, ибо район со своими скудными внутренними ресурсами могли только покрыть лишь недостающие семена.

После выполнения плана хлебозаготовок, засыпки семян, полностью обеспечив план сева по отдельным колхозам, только с 1 декабря приступили к распределению колхозных доходов.

16 декабря 1932 года на V Пленуме Казкрайкома ВКП(б) Ф. Голощекин объявил борьбу против байства и кулачества. Только за первый год действия этой антиконституционной нормы в Казахстане было осуждено 33 345 человек (Шаймуханов, 1997: 23). Такой шаг вышестоящих органов партии только усилил репрессии против баев-кулаков на местах, таких как Тельмановский район.

Райком партии Тельмановского района за срыв хлебозаготовки обвинили баев-кулаков: «во время уборки хлеба были попытки со стороны классовых врагов, пролезшим в правление колхозов, сорвать своевременную уборку хлеба, затянуть ее, и в связи с частичным недородом, в колхозах создать лжеголодное и иждивенческое настроение о сплошном недороде, вследствие чего есть отдельные факты сплошного недорода, следствии чего есть отдельные факты сплошного невыхода в колхозе на работу (колхоз 1 мая)» (ГАГТ, 26:140). Началась работа по поиску кулаков: нашли в колхозе «Ельтай» - 12 кулаков, в колхозе «Ундрис» - 4 бая. За апрель 1932 года по 1 января 1933 года «за связь с байством, за пособничество кулаку и баю» были осуждены 12 человек, за январь 1933 года 24 человека (ГАГТ, 26:180). Несколько председателей колхозов были преданы в суду или наказаны.

Почти в каждом колхозе были случаи воровства хлеба. Приведем примеры из сводки райкома партии Тельмановского района. В колхозе «Возрождение» были пойманы кулаки, воровавшие с поля картофель, в колхозе «Ворошилов» комсомольцы ночью поймали 10 человек, отобрали 24 мешка нарванных колосьев. В колхозе «Либкнехт» сторож хлеба украл 2 пуда пшеницы, в колхозе Мыттыкуль у колхозников отобрали 10 мешков нарванных колосьев. В колхозе «Передовик» пойман с хлебом, в колхозе с. Тургеневка сторож обмолачивал хлеб руками и продавал спецпереселенцам, солому сжигали. В колхозе Кызыл-жар сторож украл 40 пудов хлеба. В северной и восточной части со стороны казахов Баянаульского района случилось массовое нашествие на хлеб. Спецпереселенцы и казахи по ночам на хлеб выходили целыми толпами. Им отправляли вооруженный отряд. Всего за кампанию зарегистрировано судебно-следственными органами похищенного хлеба – 977 пудов, из них много было колхозов 1 мая - 352 пуда, и в Актюбе – 309 пудов. Привлечены к суду – 70 человек, из них 14 кулаков (ГАГТ, 26:140). Ситуация вышла за рамки и продовольственный кризис стал повсеместным.

Первоначальный план в 48 680 центнеров был получен 16 августа, председатели колхозов говорили о нереальности и не выполнимости плана хлебозаготовок, но райком настаивал выполнить хлебозаготовки. Колхозы «Либкнехт», «Красный Октябрь» отказались от выполнения плана, их обвинили в кулацкой агитации, в том числе бывшего кулака Михаила Малащенко. Колхозы выполнили хлебозаготовки 15 ноября 1932 года на 19 029 центнера, 107%. Но, возникли другие проблемы, повлиявшие на ход хлебозаготовок: затяжка со стороны Карагандинского отдела госбанка в организации расчетных касс в пунктах, сдачи зерна (ст. Анар, Колхозное), перебои снабжения деньгами этих, уже после открытых касс; отсутствие весов в некоторых колхозах.

Но, 1 февраля 1933 года был получен дополнительный план хлебозаготовок на 2 000 центнеров, и был распределен между 7 колхозами, для проведения его на месте. А также план гарнца дан району в 5 475 центнера выполнен 4 февраля - 1 996 центнеров или на 36%. Валовой сбор пшеницы по району был 46 522 центнера, проса – 3 201 центнер, из них сдано в заготовку – 19 125 центнера, засыпано семфонда – 9 414 центнера, остаток – 21 184 центнера, 10% в счет гарнца - 2 200 центнера. В том числе, валового сбора и остатки включены и в казахские колхозы, как в отчете описанные: «пораженные недородом, освобождённые от плана хлебозаготовок, частью помогающие продовольственной помощи, где из экономии колхозники в большинстве употребляют хлеб не размолотым зерном или размалывают каждый для себя ручным камнем» (ГАГТ, 26:144). Подобная экономическая политика по отношению к колхозам данного района, нанесла сокрушительный удар по колхозникам и без того еле сводящими концы с концами, вконец обнищавшим. Положение их становилось катастрофическим.

25 апреля 1933 года комиссия по рассмотрению материала о вычищенных из колхозов и лишенных права голоса по Тельмановскому району. Там же был рассмотрен материал, представленный Долинским сельским советом, о лишении права голоса «кулацких элементов» в

количестве 16 домохозяйств (ГАГТ, 35:66). Они были членами колхоза, но их обвинили в «пролезших в колхоз с целью вредительства колхозному хозяйству».

После такой «чистки колхозов от «кулацко-байского элемента», продовольственные проблемы на местах не стали решаться, наоборот ухудшались с каждым днем. Колхозы, в связи с оседанием с казахского населения, находились в исключительно тяжелых условиях.

В 1933 году население Тельмановского района резко сократилось. Сокращением численности населения заинтересовались местные власти, то есть Областное управление нархозучета. Их интересовал налоговый учет сельского населения, так как на 1 мая 1931 года в Тельмановском районе проживало 36 398 человек и 1 февраля 1932 года 21 061 человек, 1933 году еще меньше (ГАГТ, 1:25). Самое интересное то, что областное управление полагало, что инспектор нархозучета не охватывает время налогового учета. Также еще сократилась численность трудоспособных колхозников в 1933 году.

В ответном письме районный инспектор нархозучета объяснял, что многие жители сельских местностей, в том числе Акжарский и Ельтайский сельские советы осенью 1932 года 5 колхозов с населением - 2 027 человек в порядке оседания выехали на работу в угольную промышленность Караганды, остальное население убыло из-за плохого урожая в 1932 году на производстве, и часть уехала в другие районы (ГАГТ, 1:55). Как видим здесь, многие казахи вынужденно стали беженцами.

В 1932 году в колхозе с. Самаркандское и в с. Долинское (оба немецкие) голодные семьи вышли из колхоза и выехали в Нижне-Волжский край (ГАГТ, 26:143). Как видим, в районе население резко сократилось. Сравнительно, с 1931 годом численность казахов сократилось на 4 814 человек, осталось - 3 535 человек, русских на 973 человека, осталось 6 635 человек, немцев на 1 262 человека, 3 398 человек, общая численность населения составила 13 568 человек (ГАГТ, 33:112). Возникает вопрос, почему так резко сократилась численность населения данного района. Безусловно, многие местные жители умирали от голода во время продовольственного затруднения. Но, власть не хотела признавать этот факт.

Состояние Тельмановского района на 1 июля 1933 года указано следующими данными. Территория района 10 172 кв. км., количество сельских советов: европейских - 15; казахских - 3, смешанных - 2, количество населенных пунктов - европейских - 32, казахских - 5, население 12 733 человека, в том числе, европейских - 10 311 человек, казахов - 2 422 человека (ГАГТ, 1:17). Как видим, население сократилось еще, особенно казахи на 1 113 человек.

После жестких мясозаготовок, основное направление хозяйств района стала зерновое, в том числе зерновые культуры - 38 600 га, технические культуры - 573 га, масличные культуры - 2 059 га, травы кормовые - 240 га. поголовье скота: лошади (только рабочие) - 1 558, верблюды - 165, крупный рогатый скот - 12 707, овцы, козы - 10 997, свиньи - 1 914. Общий объем урожая - 183 883,48 центнеров, выполнение плана на 1 января 49 906,47 центнеров (ГАГТ, 42:4-8).

В марте 1933 г. в Тельмановском районе Карагандинской области начались гонения. Начали с колхоза «Тельман» и «Арбайт», Долинского сельского совета, Тельмановского района, Карагандинской области. Представители силовых структур стали критиковать председателя колхоза «Тельмана» В. Ключа и председателя Долинского сельского совета А. Бельцера, председателя Самаркандского сельского совета В.Миллера и написали письмо в райком ВКП(б). В письме указано: «Вопрос чистки колхоза от кулацких элементов не прорабатывался совершенно, тогда как колхоз ими засорен. 12 марта нами установлено 9 кулацких хозяйств, которые поголовно все имели батраков вплоть до 27 года, но это еще далеко не все, по нашим данным в колхозе скрывается до 30 кулацких хозяйств» (ГАКО, 25:2). 12 марта незаконченными были производственный и рабочие планы по бригадам, к примеру огородное хозяйство имеет больше 100 га. Колхозам был выделен только бригадир и ни одного рабочего. Все вопросы подготовки к севу шло самотеком, надлежащего руководства со стороны МТС нет, а также уполномоченный райкома ВКП(б) Визнер был 5 марта этого года.

После этого, в районе началась проверка колхозного аппарата и чистка колхозов от «кулацко-байского элемента», в ряде колхозов и вскрыты «бандитские» группы. Их называли «бандитской шайкой, которая на протяжении длительного периода занималась бандитизмом и терроризировала колхозы, колхоз Ундрис, организованный 1929 г. из населения бывшего Карагандинского района Каркаралинского района и Четский, по существу колхоз был организован не из бедноты и середняков, а бежавшего байства из разных районов, устраиваясь на работу в Спасском на заводы» (ГАГТ, 7:7). Их обвинили в организации колхоза. В 1931 году произошло слияние с колхозом Дерепсал, секретаря ячейки Кариева Садвакаса обвинили, что он до августа 1932 года скрывал у себя в квартире 6 осужденных баев, бежавших из Карлага. Обвинение звучало таким образом: «Кариев руководил этим байством, они занимались кражей скота в колхозах и совхозах, в августе специально райкомом была послана комиссия для проверки работы колхоза, аулсовета, ячейки, где были вскрыты данные факты» (ГАГТ, 7:12). После этого, председатель аульного совета и председатель колхоза были сняты с работы, исключены из партии и преданы суду вместе с байством, в колхозе несколько хозяйств было вычищено от баев.

Райисполком Тельмановского района обвинил всех председателей аульных советов в связи с байством. Например, вновь избранного секретаря ячейки Барменова Мусабек называли «бежавшим в 1929 году из Каркаралинска, при следствии органами ОГПУ выяснилось, что он являлся главой бандитской шайки, которая в 1929-1930 годах занималась скотокрадством, грабежами и убийством» (ГАГТ, 7:12).

По архивным данным, «бандшайка» состояла из 24 человек, в том числе 7 коммунистов: 1. Барменов Мусабек. 2. Шакиров Орамбек – председатель аулсовета. 3. Жиембаев Абдикарим – председатель колхоза. 4. Алсенов Камежан – секретарь колхоза. 6. Ченгисов Бегалы – начальник милиции Спасского завода. Следствием ОГПУ установлено, что «бандитская шайка воровала скот в колхозах, совхозах, убивали охрану, как факт убит командир взвода Ибрагимов из Карлага, оперативник Казаков и 2-ое стрелков», или «Барменов и его банда проводила работу в колхозах так: «вам государство дает скот, еще получите от государства, у государства хватит скота, при царизме не умирали люди с голоду, а что сейчас при социализме хуже чем при царе, народ дохнет с голоду, и когда откочевники и нуждающиеся колхозники обращались за продовольственной помощью в аулсовет, колхоз им заявлял «идите, хлеба у нас нет, просите у государства, оно обязано вас кормить, тем самым вызывали недовольство среди колхозников. Когда отказывали в получении продпомощи, в тот момент в амбаре колхоза лежал хлеб для откочевников, часть полученного хлеба делили между собой, умирающих откочевников не хоронили, а складывали в тех же домах, где жили откочевники, трупы лежали по несколько дней» (ГАГТ, 7:7).

Далее представители ОГПУ предполагали: «главной целью банда-шайка Барменова ставила: Своими бандитскими действиями, воровством скота, имущества, убийством, развалить колхозы, совхозы, вызвать недовольство рабочих, колхозников советской властью, партией, откочевками из колхозов. Банда-шайка поддерживала связь с заключенными Карлага и байством из других районов, в результате бандитских действий в колхозе «Ундрис» все поголовье скота было почти уничтожено, осталось 5-6 лошадей, 15-20 коров, остальной скот уничтожен. Бандитская шайка не только нанесла ущерб и подрыв животноводству колхоза «Ундрис», а также совхозу Карлага и другим колхозам. В колхозе «Ельтай» в мае 1932 года было украдено 27 лошадей, ясно что это воровство произведено бандитской шайкой» (ГАКО, 25:8). Таким образом, эти люди были репрессированы органами ОГПУ, арестовано 24 человека, из колхозов вычищены байские хозяйства. В колхозы были направлены 3 человека, из рабочих Спасского завода. Были выселены 83 человека из Тельмановского района по обвинению бай-кулак (ГАГТ, 35:26).

Согласно постановления Казахского СНК от 22 июля 1933 г. из общего числа подлежащих вывозу за пределы Казахстана путем вербовки 25 тысяч рабочих из казахов беженцев несколько тысяч должны были быть завербованы по Карагандинской области. Однако, областные органы отказались содействовать этой вербовке, в частности, отказали в вербовке рабочей силы в 2 000 человек для Востоксоюзстроя (ГАСКО, 13:30).

При этом люди умирали от голода. Но, райком Тельмановского района занимался следствием за хищение хлеба и колоска. Это было связано с Постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 года «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» (Закон о «Пяти колосках»).

Например, 12 августа в колхозе «Арбайт» организованная группа спецпереселенцев и казахов, работающих в Союзводстрое на реке Нуре, организованно стали забирать хлеб, еще не очищенный, когда охрана стала защищать собранные колосья, то им было оказано организованное сопротивление. Стали бросать в охранников камни, палки – одному охраннику сломали руку, другой, сопротивляясь, стал стрелять в толпу, которая окружила его, в момент нападения он, обороняясь ружьем, ранил одного казаха. В колхозе имени Сталина 3 человека из спецпереселенцев (кулаки), стащили копну хлеба, обмолотили. На месте обмолота были пойманы охраной. В колхозе им. Сталина спецпереселенцы были доставлены охраной в сельсовет, оформив материал, он не направил спецпереселенцев в районную милицию – их забрал милиционер Союзводстроя, который заявил, что «их будет судить суд г. Караганды». Хищения хлеба со стороны спецпереселенцев в колхозах, прилегающих к спецпоселкам, имел массовый характер. Охраной колхоза «Передовик» задержано 25 человек спецпереселенцев. В колхозе «Найдорф» 15 августа было задержано 6 женщин с колосьями на ворованных колхозных полях на участках посева, которые прилегают к спецпереселенцам (ГАГТ, 26:131).

16 августа 1933 года секретарь Тельмановского райкома ВКП(б) Потылицын написал докладную записку в Крайком ВКП(б) Мирзояну и в Обком Карагандинской области Беккеру. Как он пишет, первые дни начала обмолота, сдачи хлеба государству, вскрыты такие факты по колхозам. Он хотел обвинить председателей колхозов в организации голода среди населения. Но, председатели были вынуждены сдавать хлеб, в первую очередь, государству. Но оставались виновными в голоде среди населения. Например, председатель колхоза «Нура» Лукьяненко член ВКП (б) с первого обмолота 30 центнеров отправил хлеб в заготзерно, в счет хлебоналога,

а на мельницу 100 пудов. И был предан суду. А другой председатель колхоза Ласкутов (беспартийный) в первый день обмолота отправил на мельницу 78 центнера под видом, что хлеб сырой на пункт сдавать нельзя, он заявил: «что колхозникам есть было ничего и я решил размолоть что бы сразу выдать». Его обвинили, что нарушил директиву партии и правительства, сняли работы с преданием суду (ГАГТ, 26:129). В некоторых колхозах, в том числе «Жана-аул», «Путь к коммунизму», в колхозе имени Сталина сломались комбайн и молотилки, у них велись следственные мероприятия. Их обвинили в сдаче недоброкачественного хлеба на пункты, в том числе председателей колхозов «Жана-аул», «Сталин», «Арбайт». Многие колхозы стремились досрочно выполнить хлебные обязательства. Например, колхоз «Тельмана» с первых дней обмолота организовал вывозку хлеба на пункт все 90% обмолота, от молотилки, и в течение семи дней сдал 1 036 центнеров хлеба-пшеницы.

Начальник Тельмановского районного отделения ОГПУ А. Русских написал несколько писем райкому ВКП(б) Потылицыну о Долинском сельском совете. В письме четко поставлен вопрос о колхозе «Тельмана»: «чистка колхоза от кулацких элементов не прорабатывалась совершенно, тогда как колхоз ими засорен. 12 марта нами установлено 9 кулацких хозяйств, которые поголовно все имели батраков вплоть до 1927 года, но это еще далеко не все, по нашим данным, в колхозе скрывается до 30 кулацких хозяйств»; а также о колхозе «Арбайт»: «на сегодняшний день вопрос чистки колхоза от кулаков еще не прорабатывался, и кулаки с колхоза еще не вычищены, но по нашим данным таковые имеются. Председателем сельского совета допущено следующее: кулаки, вычищенные из колхоза, правлением и общим собранием были индивидуально обложены, дано твердое задание, имущество конфисковано, но сельским советом права голоса не лишены, только после разбора этого вопроса в партийной ячейке, вопрос лишения прав ставился на заседании сельского совета и 11 марта 1933 г. постановлением сельского совета о лишении права голоса будет поставлено на общем собрании» (ГАКО, 25:2).

Представители ОГПУ во всем обвиняли колхозников и бывших баев, например, при затягивании хлебопоставок. 25 августа 1933 г. по сообщению ОГПУ «политическая информация по хлебоуборке» выявлена деятельность кулаков-баев: «Колхоз «Жана-аул»: усилился наплыв беглого байства. Сейчас скрываются до 11 человек, получая поддержку у колхозной администрации. Во главе одной из бригад стоит родственник бая Аубакирова. В бегстве 11 человек. Арестованы баи Аубакиров, Смагулов и Рахметов. Колхоз «Жана-Жумыскер»: Председатель правления Р.Айтпаев – бывший бай, закончив скирдование, переключил рабочую силу на заготовку топлива. Обмолота совсем нет, сдачи хлеба по плану не было. Материал передается прокурору. Колхоз «Ельтай»: Скирдование закончено. Обмолот для выполнения хлебопоставки тормозится. Умышленно. Мотивируют отсутствием молотилки. В это же время обмолочено на авансирование до 50 центнеров пшеницы. Возглавляет председатель правления бедняк Муканов. Следствием факт проверяется, сообщаем прокурору. Колхоз «Батрак»: В радиусе колхоза отравлены ядами водоемы. По инициативе сына расстрелянного бая Токмурзина взята вода на варку пищу и общественной кухни из одного такого водоема. Отравилось до 89 человек, из смертных – 2 случая. По делу арестованы до 5 человек. Дело передано на тройку ПП ОГПУ. Колхоз имени Тельмана: Влиянием и доверием в колхозе пользуются религиозные деятели – «сектанты» Круч, Руппель, Ример. Пролезли в число колхозной охраны. Создана общая настроенность: «бог дал много хлеба, охранять его нечего, пусть берут спецпереселенцы и голодные казахи, так как они страдают от несправедливости власти». По инициативе Круч приняты в колхоз вычищенные по весне кулаки. Им де обмолочен сырой хлеб и в количестве 10 подвод направлен на ссылпункт. Подводы простояли на пункте более суток, так как им пришлось сушить хлеб, тогда как на колхозном хранилище в это время было до сотни и больше центнера сухого хлеба. Дело передано в Прокуратуру. Колхоз имени Сталина: всячески тормозится скирдование и обмолот. Выброска хлеба ненормальное, тогда как возможности в бесперебойной выброске имеются полные. Мотив в основном - отсутствие рабочих рук. Под этим предлогом восстановлено число членов колхоза, ранее вычищенные из него до 8 кулаков. Проводим оперативное изъятие ряда социально-опасных лиц из числа колхозного и советского руководства. Кулаков из колхоза удаляем» (ГАКО, 25:14). Таким образом, чистка в Тельмановском районе произошла во всех колхозах, и работа велась детально и пофамильно.

Подобное отношение к населению, «чистка колхозов от байско-кулацкого элемента» привели к печальному исходу. На примере Тельмановского района мы видим, как произошел этот процесс комплексно и повсеместно.

19 ноября 1933 г. численность населения Тельмановского района сократилась до минимума: казахи – 925 хозяйств, 2 486 человек; в учреждении МТС, МСС – 87 хозяйств, 230 человек; европейцы – 2 246 хозяйств, 10 403 человек; в учреждении МТС, МСС – 268 хозяйств, 761 человек; общее количество – 3 171 хозяйств, 12 889 человек; в учреждении МТС, МСС – 355 хозяйств, 991 человек (ГАГТ, 1:29). Власть пыталась этот факт скрыть, и в счет количества населения причислила спецпереселенцев в 40 000 человек.

Заклучение. Таким образом, в Тельмановском районе силовая коллективизация и чистка колхозов от «кулацко-байского элемента» были проведены в 1932-1933 гг. Проведенные, в это время, антикрестьянские репрессии были особенно жестокими. За два года район стал зерновым, традиционная система казахов полностью разрушена, казахи стали беженцами, часть европейского населения уехала из района. Численность населения района резко снизилась в этот период, так как репрессивная политика власти влияла на этот процесс, в колхозах убийство населения стало катастрофичным: из 8 349 казахов, осталось - 2 422 человека, убито или погибло 5 927 человек; 7 608 русских, осталось - 6 635 человек; немцев – 4 660, осталось – 3 368 человек, через некоторые время из европейской национальности осталось 10 311 человек. Таким образом, подводя итоги, можно сказать о том, что это была социальная катастрофа для местного населения Тельмановского района.

Список литературы

Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). Алма-Ата: «Гылым», 1991. 240 с.

Альжаппарова Б.К. Традиционное хозяйство казахов в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2009. 30 с.

Государственный архив Карагандинской области (далее – ГАКО). Ф.18. Оп.1. Д. 25. Л.2

ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.19. Л. 25

ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.26. Л.128-129, 140,143.

Государственный архив г. Темиртау (далее – ГАГТ). Ф.17. Оп.1. Д.11. Л.1

ГАГТ. Ф.17. Оп.1. Д.7. Л.7, 13

ГАГТ. Ф.17. Оп.1. Д. 20. Л.5

ГАГТ. Ф.17. Оп.1. Д. 33. Л.112

ГАГТ. Ф.17. Оп.1. Д. 35. Л.26

ГАГТ. Ф. 303. Оп.1. Д. 42. Л.4-8

ГАГТ. Ф. 303. Оп.1. Д. 2. Л.17

ГАГТ. Ф. 9. Оп.1. Д.1. Л.55

Государственный архив Северо-Казахстанской области (далее – ГАСКО). Ф. 27. Оп.1. Д. 21. Л. 19-20

ГАСКО. Ф.1189. Оп.1. Д. 13. Л.30

ГАСКО. Ф.1189. Оп.1. Д. 7. Л.76

ГАСКО. Ф.1189. Оп.1. Д. 6. Л.50

ГАСКО. Ф.1189. Оп.1. Д. 3. Л.6

Из истории депортаций. Казахстан. 1930–1935 гг. Сборник документов. Т.1. Алматы: LEM, 2012. 772 с.

Ким М.Ю. Караганда. Жизнь людей в городе угля. 1931-1941 гг. Москва: Политическая энциклопедия. 2017. 216 с.

Малыбаева Б.С. Рост миграции русского населения в Центральный Казахстан (1926-1939 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Караганда, 1999. 30 с.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. 216 с.

Справочник по административно-территориальному делению Казахстана. Алма-Ата: Архивное управление МВД Казахской ССР. 1959.

Собрание законодательства Каз АССР (1920-1936). Алма-Ата. 1969.

Спецпереселенцы в Карагандинской области. Составители: Жумашев Р.М., Михеева Л.В. Сборник документов и материалов. Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. 325 с.

Сулейменова М.Ж., Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж. Использование труда заключенных филиалов ГУЛАГа для развития народного хозяйства Центрального Казахстана в 30-40-е годы XX века // Успехи современного естествознания. 2013. №4. С. 139-145.

References

Abylhozhin ZH.B. Tradicionnaya struktura Kazahstana. Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii (Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920-1930). Alma-Ata: «Fylym», 1991. 240 s. [in Russian].

Al'zhapparova B.K. Tradicionnoe hozyajstvo kazahov v pervoj treti XX veka: transformaciya i krushenie (po materialam Central'nogo Kazahstana) (Traditional economy of Kazaks in the first third of the twentieth century: transformation and collapse (based on materials from Central Kazakhstan): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2009. 30 p. [in Russian].

State Archives of the Karaganda region (after – SAKR). F. 18. Op.1. D.19. L. 25.

SAKR. F. 18. Op.1. D. 25. L. 2.

SAKR. F. 18. Op.1. D. 26. L.128-129, 140, 143.

- State Archives of the city of Temirtau (after – SACT). F. 9. Op.1. D.1. L.55
 SACT. F. 303. Op.1. D. 2. L.17
 SACT. F. 17. Op.1. D. 7. L.7,13
 SACT. F.17. Op.1. D. 11. L.1
 SACT. F. 17. Op.1. D. 20. L.5
 SACT. F. 17. Op.1. D. 33. L.112
 SACT. F. 17. Op.1. D. 35. L. 26
 SACT. F. 17. Op.1. D. 42. L. 4-8
 State Archive of the North Kazakhstan region (after – SANKR). F. 27. Op.1. D. 21. L.19-20
 SANKR. F.1189. Op.1. D. 3. L. 6
 SANKR. F.1189. Op.1. D. 6. L. 50
 SANKR. F.1189. Op.1. D. 7. L.76
 SANKR. F.1189. Op.1. D.13. L.30
 Iz istorii deportacij. Kazahstan. 1930–1935 gg (from the history of deportations. Kazakhstan. 1930-1935).
 Sbornik dokumentov. T.1. Almaty: LEM, 2012. 772 s.
 Kim M.YU. Karaganda. ZHizn' lyudej v gorode uglya. 1931-1941 gg. (Karaganda. The life of people in the city of coal). Moskva: Politicheskaya enciklopediya. 2017. 216 s.
 Malybaeva B.S. Rost migracii russkogo naseleniya v Central'nyj Kazahstan (1926-1939 gg.) (Growth of migration of the Russian population to Central Kazakhstan (1926-1939): Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Karaganda, 1999. 30 c.
 Shajmuhanov D.A., Shajmuhanova S.D. Karlag (Karlag). Karaganda, 1997. 216 s.
 Spravochnik po administrativno-territorial'nomu deleniyu Kazahstana (Reference book on the administrative-territorial division of Kazakhstan). Alma-Ata: Arhivnoe upravlenie MVD Kazahskoj SSR, 1959.
 Sobranie zakonodatel'stva Kaz ASSR (1920-1936) (Collection of legislation of the Kazaks ASSR (1920-1936). Alma-Ata. 1969.
 Specpereseleny v Karagandinskoj oblasti (Special settlers in the Karaganda region). Sostaviteli: ZHumashev R.M., Miheeva L.V. Sbornik dokumentov i materialov. Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 325 s.
 Sulejmenova M.ZH., Shajmuhanova S.D., Makalakov T.Zh. Ispol'zovanie truda zaklyuchennyh filialov GULAGA dlya razvitiya narodnogo hozyajstva Central'nogo Kazahstana v 30-40-e gody HKH veka (Using the labor of the prisoners of the GULAG branches for the development of the national economy of Central Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century) // Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya. 2013. №4. S.139-145.

FTAMP 03.20.00; 03.09.55

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_136

ПРОРВА-АСТРАХАНЬ ЛАГЕРЛЕР ТАРИХЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІНДЕ (1932-1950 ЖЖ.)

Мұқтар Әбілсейіт¹, Ахметова Улжан², Жұмабаев Амангелді^{1*}

¹Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы, Атырау қ., Қазақстан

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: muktar64@mail.ru (Мұқтар), ulzhan.a67@mail.ru (Ахметова), tarix212@mail.ru (Жұмабаев)

Түйіндеме: Мақала бүгінге дейін арнайы зерттелмеген, тарихи құжаттары ғылыми айналысқа енген КСРО көлемінде ГУЛАГ жүйесіне енген Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің тарихына (1932-1950 жж.) арналған. Лагерь тарихы Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей Федерациясы Астрахань облысы Ішкі Істер Министрлігі Басқармасы Ақпараттық орталығы жанындағы арнайы архиві, Атырау облысы мемлекеттік архиві және Атырау облысы Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві құжаттары арқылы талданады. Архивтердегі тақырыпқа қатысты қорлар мәліметтерінен Прорва-Астрахань лагерлерінің Каспий жағалауында құрылу себептерін, орналасу территориясын, контингентін архив материалдарынан іздестіріп, тұтқындарының тұрмыстық, әлеуметтік жайын, тақырыптың зерттелу бағыттарын айқындап, әдіснамасы, библиографиялық және арнайы ғылыми еңбектер мен деректік құжаттары сараланады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қуғын-сүргін, НКВД, ГУЛАГ, Прорвалаг, Астраханлаг, Гурьев, Астрахань, Каспий теңізі, естелік, адам құқығы.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі аясындағы №АР08856940 «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері: «тарих, естелік, тағылым (1932-1950 жж.)» жобасын орындау аясында даярланды.

МРНТИ 03.20.00; 03.09.55

ИСТОРИЯ ЛАГЕРЕЙ ПРОРВА-АСТРАХАНЬ В АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКАХ (1932-1950 ГГ.)

Муктар Абилсеит¹, Ахметова Улжан², Жумабаев Амангелди^{1*}

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык», г. Атырау, Казахстан

²Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Казахстан.

*Автор-корреспондент

E-mail: muktar64@mail.ru (Муктар), ulzhan.a67@mail.ru (Ахметова), tarix212@mail.ru (Жумабаев)

Аннотация: Статья посвящена истории Прорва-Астраханских исправительно-трудовых лагерей (1932-1950 гг.), вошедших в систему ГУЛАГа в масштабах СССР, исторические документы которых не вошли в научный оборот. История лагеря анализируется с помощью документов Государственного архива Российской Федерации, специального архива при Информационного центра МВД по Астраханской области, Атырауского областного государственного архива и специального государственного архива Департамента полиции Атырауской области. Из сведений фондов, относящихся к тематике в архивах, следует, что Прорва-Астраханские лагеря находятся на Каспийском побережье, обыскивают территорию дислокации, контингент в архивных материалах, определяют бытовое, социальное положение заключенных, направления изучения темы, анализируют методологию, библиографические и специальные научные труды и документальные документы.

Ключевые слова: История Казахстана, репрессии, НКВД, ГУЛАГ, Прорвалаг, Астраханлаг, Гурьев, Астрахань, Каспийское море, память, права человека.

IRSTI 03.20.00; 03.09.55

THE HISTORY OF THE PRORVA-ASTRAKHAN CAMPS IN ARCHIVAL SOURCES (1932-1950)

Muktar Abilseit¹, Akhmetova Ulzhan², Zhumabaev Amangeldi^{1*}

¹State historical and cultural museum-reserve «Saraishyk», Atyrau, Kazakhstan

²Atyrau University named after K.H.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: muktar64@mail.ru (Muktar), ulzhan.a67@mail.ru (Akhmetova), tarix212@mail.ru (Zhumabaev)

Abstract. The article is devoted to the history of the Prorva-Astrakhan correctional labor camps (1932-1950), which were included in the GULAG system on the scale of the USSR, the historical documents of which were not included in scientific circulation. The history of the camp is analyzed using the documents of the The State Archive of the Russian Federation, the Special Archive of the Information Center of the Ministry of Internal Affairs of the Astrakhan region, Atyrau Regional State Archive and the special State archive of the Atyrau Region Police Department. From the information of the funds related to the topic in the archives, it follows that the Prorva-Astrakhan camps are located on the Caspian coast, search the territory of the deployment, the contingent in archival materials, determine the everyday and social situation of prisoners, the directions of studying the topic, analyze the methodology, bibliographic and special scientific works and documentary documents.

Key words: History of Kazakhstan, repression, NKVD (PCIA), GULAG, Prorvalag, Astrakhanlag, Guryev, Astrakhan, Caspian Sea, memory, human rights.

Кіріспе. XX ғасырдың 20-50-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін зобалаңы – қазақ тарихындағы қасіретті кезең. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 30 мамырындағы Саяси қуғын-сүргін және апаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеуінде: «Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін осы нәубеттің құрбандарын мәңгі есте қалдыру үшін мемлекеттік деңгейдегі тиісті шараларды жүзеге асыра бастады. Кеңес заманында өмір сүрген халықтарға

«үлкен террордың» орасан зор қасірет әкелгені есімізде. Зұлмат жылдарда Қазақстанға КСРО-ның түкпір-түкпірінен бес миллионнан астам адам жер аударылды. 100 мыңға жуық азаматымыз қуғын-сүргінге ұшырап, соның 20 мыңнан астамы атылды», – деген болатын (<https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui>). Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашада №748 қаулысымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды (<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000748>). Мемлекеттік комиссияның «Қазақстан Республикасы Президентінің, Ішкі істер министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, прокуратура органдарының және басқа да мемлекеттік мекемелердің архивтеріндегі жабық қорлардың саяси қуғын-сүргін жөніндегі материалдарының комиссия мүшелеріне, зерттеушілерге және ұрпақтарға қолжетімді болуын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды тұжырымдау және енгізу» атты функциясы архивтердің жабық қорларында сақталған саяси-қуғын құрбандарын жарыққа шығару, толықтай ақтау мақсатында жүргізілетін жұмыстарының тарих ғылымы үшін маңызды.

Мақаламыздың басты мақсаты Қазақстан жеріндегі 1932-1950 жылдары аралығында жұмыс жасаған Прорва-Астрахань лагерлерінің тарихи орны, атқарған қызметтері, тұтқындары, олардың тағдырларын зерделеу, өткен тарихымыздан сабақ алу. Лагерлер бүгінгі Атырау облысы Каспий теңізі жағалауындағы бірнеше елді мекендерінде шашырай орналасты.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі әдіснамасы диалектика болып табылады. Соған орай диалектикалық өзара байланыс, тарихи оқиғалардың бірін-бірі толықтыруы, тарихылық, объективтілік маңызды рөл атқарады. Тарихи зерттеудің бастапқы әдіснамалық ғылыми принципі бүкіл фактілік материалдардың алдымен жаңа архивтік құжаттардың объективті сыни талдауына маңыз берілді. Архивтік зерттеулер барысында алынған барлық материалдар құрылымдық-функционалдық және жүйелілік талдауды қолдануды қажет етеді. ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлерін әлеуметтік-экономикалық құрылымдар ретінде қарастыруға, олардың Қазақ КСР тарихы мен жалпы КСРО тарихындағы орны мен ролін анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін алдымен архив және заманында жарық көрген деректік құжаттарға толық тарихи салыстырмалы зерттеуді қажет етеді. Кеңес дәуірінде адамзат қоғамындағы өмір сүрудің құқықтық заңдылықтарының бұзылғанын байқаймыз. Прорва және Астрахань еңбекпен түзеу лагерлерінің құрылуына, қоғамдағы қандай саяси жағдайлар себеп болғандығын ашып, лагерлердің нақты қызметін айқындау, оның Кеңестік қоғамға тигізген пайдасы мен зияншылығын ашып көрсету. Кеңестер Одағында ГУЛАГ лагерлерінің тарихы халқының неліктен көлеңкелі тұсы болды деген сауалдарға, зардап шеккен мыңдаған қарапайым коммунистік мемлекет тұрғындары, ол кеңестік шаруашылықты басқаша ұйымдастыруға мүмкіншілік болмады ма, кеткен қателік неде, неден біз сабақ алуымыз керекпіз, тәуелсіз қоғамның іргесін бекітуде өткеннен тағылым алып, ащы тарихымызды нақты бейнелеп көрсетіп, келер ұрпаққа өсиеттеу парызымыз.

Талқылау. Кеңестік Қазақстан тұсындағы қуғын-сүргін тарихы зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Бұл арада алдымен қазақстандық тарихшы С.Д. Дильмановтың үш бірдей монографиясы Қазақстандағы лагерлер жүйесіне арналған. С.Д. Дильмановтың алғашқы «Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е -50-е годы XX века)» еңбегі Қазақстан территориясында XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы еңбекпен түзеу лагерлерінің құрылу тарихы мен дамуын, оның ішінде тұтқындардың еңбектерін қолдануын, құрамын, әлеуметтік жағдайын, лагердің медициналық санитарлық жағдайын, тұтқындардың командалық-әкімшілік жүйеге қарсылығын анықтауға арналған (Дильманов, 2002:344). Зерттеуші еңбегі тікелей Қазақстандағы ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагерлеріне арналғанымен Прорва–Астрахань еңбекпен түзеу лагерлері туралы жалпы мәлімет бере кетеді. Зерттеуші «ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы 20 века)» атты монографиясында тақырыпты зерттеудің дерек көздері мен тарихнамалық мәселелеріне тоқталып, Кеңес үкіметінің және оның органдары құрылымының жазалау саясатын қалыптастыру және дамыту арқылы кеңестік лагерлері жүйесі ұйымдастырылғанын архив деректерімен дәлелдеген (Дильманов, 2018:627). Ғалымның үшінші еңбегі «Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы 20 века)». Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы 20 века» деп аталады. Еңбекте зерттеулерін одан әрі жалғастырып, КСРО НКВД-МВД «Арнайы лагерлерін» құру тарихына, оның ішінде қазақ жеріндегі «арнайы лагерлер» – Степлаг, Песчаный, Луговой, Дальний лагерлерін және арнайы мақсатты әскери лагерьлер тұтқындары тарихын зерттейді. С.Д. Дильманов еңбегінде Қазақстан аумағында КСРО НКВД-МВД ГУЛАГ жүйесінің қалыптасуы мен қызмет етуіне байланысты мәселелердің жүйелі түрде барлық мәселелерін ашып көрсеткен. Қазақстанда еңбекпен түзеу 21 лагері болғанын, ал бүкіл КСРО бойынша 476 лагерь болғандығын архив материалдарына сүйене жазады (Дильманов, 2019:644). Автор зерттеулерінде Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің тарихын қысқа ғана атап өтеді. Зерттеуші бұның себебін бұл лагерлер орталығы алдымен Гурьевте орналасқандығы одан соң Астрахань қаласына ауыстырылуымен түсіндіреді, яғни,

Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлері туралы тек жалпы ақпарат беріп өткен. Лагердің негізгі орналасқан жері 1932 жылдың 05 қыркүйегінен бастап Каспий теңізіндегі Прорва аралында құрылған; лагерді басқаруды жүзеге асырылған жер Гурьев қаласы (қазіргі Атырау қаласы) (05.09.1932 ж.; 1940 ж.) мен Астрахань қаласында (07.09.1935 ж. және 21.04.1939 ж. бастап) болды (РФ АО ПМБ АО АА, 81:2). Әрине, ғалымға бұл лагерлер құжаттарының орталықта болуы, соның ішінде Прорва – Астрахань құжаттарының негізінен Астрахан архивінде орналасуы да өз әсерін тигізген болуы керек деп есептейміз. Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерлері тарихына байланысты архив және деректік құжаттармен сараланған арнайы ғылыми зерттеу еңбегі.

Еңбекпен түзеу лагерлері тарихы шетелдік ғалымдардың да зерттеу аумағына алынды. Аталған тақырыбымызда зерттеулерімен көзге түскен ресейлік тарихшы Г.М. Иванованың бірнеше еңбектерін атауымызға болады. Ғалымның «История ГУЛАГа 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты» еңбегі әлемдік және отандық тарихнамада алғаш рет ГУЛАГ жүйесін Кеңес мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жағынан зерделеген еңбек (Иванова, 2006: 227).

Г.М. Иванованың соңғы зерттеулеріне назар аударсақ «Атлас ГУЛАГа» ғалымның редакторлық жауапты басшылығымен жарық көрген кітаптың алғысөзінде ГУЛАГ тарихы музейінің директоры Р.Романов: «Это издание, конечно, не ответит на все вопросы про историю ГУЛАГа, но поможет сориентироваться в основных понятиях, событиях и датах. Специалисты музея тщательно отобрали ключевые документы, статистические данные, цитаты, и фотоматериалы, с их помощью можно проследить зарождение, развитие и упадок репрессивной системы в СССР в период 1920-1950-х годов» деп түсініктеме берген. «Атлас ГУЛАГа» кітабында ГУЛАГ жүйесі туралы көптеген ғылыми зерттеулерді, архивтік құжаттарды, куәгерлер естелігін, сирек кездесетін архив фотосуреттерін және сол репрессия дәуірінің заттай куәгер музей жәдігерлерін берген. Осындай құжаттарды келтіре отыра зерттеушілер ГУЛАГ-тың географиялық және экономикалық мәселелерін, хронологиялық оқиғаларын, лагерлердегі өмір сүру жағдайы мен стратегиясын, сонымен бірге қазіргі ГУЛАГ туралы естеліктер мен ақтау процесі туралы баяндайды (Атлас ГУЛАГа, 2018: 5).

Г.М. Иванованың басшылығымен шыққан келесі кітап «Первое слово правды» бұл еңбектің маңыздылығы 1955 жылы 31 желтоқсанда «Поспелов комиссиясы» деген атаумен қалған партия, мемлекет, әскери қызмет басшыларына қарсы ұйымдастырылған саяси репрессия мәселесін анықтауға ұмтылған бірден-біртарихта алғашқы құрылған комиссиясы жұмысын жариялаған. Кітапта комиссия төрағасы Поспеловтың жасаған баяндамасынан 1930 жылдардағы жаппай террор оқиғасын нақты дәйектермен баяндаған алғашқы сөз екенін жеткізген. Алғашқы сөзде Сталиннің халыққа жасаған қиянаты мемлекеттік деңгейде алғаш рет талқыланды. Кейін Поспелов комиссиясының материалдары КПСС-тің XX съезінде Хрущев жабық баяндамасында пайдаланған. Зерттеушілер архивтегі түпнұсқа құжаттарды жариялау арқылы «Үлкен террор»-дың басы болған тарихи баяндамаға ғылыми талдаулар мен түсініктемелер беру арқылы комиссия жұмысының ел тағдыры үшін қаншалықты тарихи маңызы болғанына баға береді (Первое слово правды, 2018: 5).

П.М. Поляның «Не по своей воле... История и география принудительных миграций» зерттеуі Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында басталған және 1930-шы жылдардың 2-жартысында, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары кулактарды жою кезінде күшті қарқын алған КСРО халқының репрессия арқылы ұйымдастырылған мәжбүрлі көші-қонына арналған (Полян, 2001:3-12).

О.В. Хлевнюктің «Сталин. Жизнь одного вождя» атты еңбегі өткен ғасырдың 30-жылдарында басталған және «үлкен террор» деп аталған өз халқын жаппай қуғын-сүргінде ұстаған И.В. Сталиннің жеке басына тоқталып, оның қоғамдық-саяси әрекетіне ықпал жасаған жағдайды барынша ашып көрсетуге күш салған (Хлевнюк, 2015:680).

Э. Эпплбаумның «ГУЛАГ» кітабы архивтік құжаттар мен куәгерлердің естеліктеріне негізделген кітап кеңестік лагерь жүйесінің даму тарихын 1918 жылы құрылған сәттен бастап сексенінші жылдардың ортасына дейінгі тарихи оқиғаларды тарқатқан. Одан әрі автор ГУЛАГ тарихы хронологиясы мен географиялық тарихын жаза автор орындаушылар мен құрбандардың логикасын қалпына келтіруге, өлтіруге не себеп болғанын және аман қалуға не көмектескенін түсінуге тырысады. Эпплбаум лагерьлерден өткен орыстар мен американдықтарға, поляктар мен еврейлерге, коммунистер мен анти-коммунистерге сөз береді және олардың дәлелдері тұтастық пен әсер ету күші жағынан керемет көрініс тауып, зерттеу құнын арттырған (Эпплбаум, 2017:688).

«Вертикаль Большого террора» монографиясының авторлары Марк Юнге (Германия), Геннадий Бордюгов (Ресей) және Рольф Биннер (Германия) жаппай қуғын-сүргіндегі орыс трагедиясының себептерінің бірін көреді. Ғалымдар НКВД-ның N00447 «бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа да антисоветтік элементтерді репрессиялау жөніндегі операция туралы» жедел бұйрығын зерттеп жатыр, ол бір жылдан астам репрессия архитектурасының негізіне айналды (1937 жылғы 30 Шілдеде қол қойылды, 1938 жылғы 26 қарашада жойылды). Авторлар бұйрық

жобасын, құжаттың өзін, оны жүзеге асыру тетіктерін (соттан тыс органдар арқылы – Үштік деп аталады), орындалуын, бақылауды, сондай-ақ, оны жою себептерін және нәтижесінде үлкен террор дәуірінің аяқталуын егжей-тегжейлі қайта құрылымдаған (Юнге, Бордюков, Биннер, 2008:778).

Қазіргі таңда Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің тарихына арналған жоба мүшелері У.Т. Ахметова, С.С. Исмаиловтың «Вопросы историографии формирования и функционирования системы ГУЛАГ» (Ахметова, Исмаилов 2021:199-205) және У. Ахметова, А. Жумабаевтың «Прорва-Астрахань лагерлері тарихы Атырау облысы архивтерінде (1932-1950 жж.)» (Ахметова, Жумабаев 2021: 295-304) мақалалары жарық көрді.

Нәтижелері. ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі Прорва-Астрахань лагері туралы ізденісті Атырау облыстық мемлекеттік архивінен бастадық. Аталған тақырыбымызға қатысты нақты құжаттар сирек кездесті. Онда «Материалы по переселению колхоза «Бирлик» на новое место (1 января – 15 сентября 1938 г)» ісінде Прорва лагері орналасқан аумақта Прорва советінің қарауындағы «Бірлік» колхозы мүшелерінің Прорвадан Жылыойға көшу туралы арыздары сақталған (АОМА, 255:98). Прорва лагерінің территориясына жақын орналасқан елді мекендерді көшірген. Арыздың мәтінде біріншіден, біздің «Бірлік» колхозы Прорбаның басында колхоз болып құралған. Теңіздің толық, балықтың бар мезгілінде қоныстанып мекен етіп отырғанбыз. Бірақ, қазіргі уақытта бұл Прорбаның теңіз жағынан қашық және өзектің алқымынан балықшыларымыз ау құралымен судың жоқтығынан кәсіпке шыға алмаймыз. Екіншіден, Бұл Прорбаның қазіргі қалі мал болмаса адамның судан, тамақтан күнелтуі қазіргі бағытта қауіпті. Және қыс мезгілінде ішетін судан қамтамасыз бола алғанымыз жоқ. Оған себеп Прорба басындағы жұмысқа жарамдыларымыз кәсіп жасауға жұмыс жоқ, тамақ, күйіміз жоқ болғандықтан. Үшіншіден, жоғарыдағы жәйімізді айта келе, қасымызда отырған үкімет тәрбиесінде жүрген сотталғандармен бірге отыруды қолайсыз деп тауып, бізді осы Прорва басынан көшіріп Жылыой орталығынан қоныс беруді сұраймыз», деп келтіре қол қойғандар тізімін береді. Олар: Ысмағұлов, Көшербаев, Нұрбаев, Елемесов, Бесбаев, Көбенов, Күзембаев, Сисенов, Өмірғалиев, Оспанов, Қалмұқанов, Тоқаев, Тұрсынбаев, Қабақов, Нұрмақамбетов, Әбдіранов, Орекенов (АОМА, 255:98).

1938 жылдың тамыз айының 16-17 жұлдызы Жылой аудандық партия комитетінің бюросының аудандық атқару комитетінің президиумымен біріккен мәжілісі хаттамасынан байқағанымыздай Жылой ауданындағы балықшы колхоздарындағы тұрғындардың цингі (құркұлақ) ауруына екінші қайтара шалдығуы және оны ауыздықтау мәселелері қаралған.

1. Біздің Жылыой ауданындағы Цингінің шығуы екінші рет дей келе оның таралу себептерін барынша ашып көрсетеді. Біріншіден құркұлақ ауруының жаппай таралуына аудандық денсаулық бөлімінің жақсы қарамағандығынан, екіншіден, ауру таралуына халықтың тамақтануының әлсіздігінен болса, келер себеп, құркұлақ ауруының көбейіп кетуіне себеп болып отырған жағдай, колхоз басқармаларының қарауындағы мүшелеріне дұрыс жолбасшылық беріп, хал-тұрмысын жақсы тексеріп қарамауынан болып отыр. Оған колхоз басқармалары өзінің қарауындағы мүшелерінің санын да білмейді. Сонымен қатар сол қарауындағы мүшесінің қайда жүргенінен де хабарсыз....», – деген сындар айтып, аурудың шығу себептерін айқындай түседі (АОМА, 184: 104-107).

«Бумаги секретного характера спецчасти Гуркомбината о подготовке к призыву в РККА» -ісінде Мәскеу қаласындағы балық шаруашылығының басшысы Николаевтың Гурьев қаласындағы балық комбинатының басшысы Богановқа 1938 жылдың қаңтарында «ГУЛАГ НКВД»-сы тапсырмасымен «Прорвлаг НКВД»-сына 3 тонна құнбағыс майын жіберу туралы хат жолдаған. Өз кезегінде Боганов «Прорвлагқа» 3 тонна құнбағыс майының 0,5 тоннасы тапсырылғанын, 2,5 тоннасын кері қайтарылғаны туралы жауап жазады (АОМА, 764:23-26). Архив құжаттарына назар аударсақ, Кеңес өкіметінің алдында шешуін күтіп тұрған бірнеше мәселелер туындағанын аңғардық.

Ал Атырау облысы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архивінде сақтауда зерттеу тақырыбына қатысты біраз архив материалдары құжатталған. Олар:1) сот органдары арқылы қуғын-сүргінге ұшыраған және ақталған адамдардың қылмыстық істері және ақталуға жататын адамдардың қылмыстық істері құжаттары;2) Бұрынғы әскери тұтқындарға және бұрынғы КСРО-ның Германиядан еліне қайта оралған азаматтарына арналған фильтрациялық және трофейлік материалдар құжаттары; 3) Қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың архивтік қылмыстық істер материалдары. Аталған үш қордың сақтау мерзімі тұрақты, сондай-ақ «құпия» белгісі бар құжаттар санатына жатқызылған. Бұл архив құжаттары Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының құрамына кіреді және баға жетпес тарихи құндылыққа ие.

№27/6/ «Сот органдары ақтаған, қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты архивтік қылмыстық істер» қорында «Прорва» және «Астраханьлаг» арнайы лагерінде отырған 80-ге жуық саяси-қуғын сүргін құрбандарының жеке сауалнамалық мәліметтері, тергеу істері, атылғаны және ақталғандары туралы архив деректері берілген. Атасақ, 01100-ші істің, «Следственный фонд» бөлімінде «Прорвлаг НКВД» арнайы лагеріндегі 12 тұтқынға қатысты құжаттар келтірілген:

1) Капелиовича Вениамина Яковлевича, 2) Шпильмана Павла Николаевича, 3) Сеченова Бориса Владимирович, 4) Рачицкого Михаила Львовича, 5) Усалина Степана Васильевича, 6) Синякова Василия Васильевича 7) Мамед-Эфенди Якуб Кемаль, 8) Горбань Степана Васильевича, 9) Маркова Ивана Александровича, 10) Кильпиэ Эдуарда Андреевича, 11) Шелест Михаила Антоновича, 12) Глинскую Брониславу Антоновну. Все вышеперечисленные лица отбывая наказание в Прорва НКВД (г. Гурьев) были вторично осуждены 8/IX-1937 г. тройкой УНКВД Зап. Каз. области по ст. 58-10-11 УК РСФСР к ВМН за исключением заключенного Мамед-Эфенди Якуб Кемаль, дело на которого было выделено в особое производство как на турецкого подданного (АОПД АМА, 01100: 57). Аталған 12 тұтқын орташа және жоғары білімді, лауазымды қызметтер атқарған азаматтар мен азаматшалар болған. Прорва лагерінде оларды «контрреволюциялық топ құруды мақсат етіп, лагерь билігін өздерінің қолына алмақ болды» деп айыптап ату жазасына кескен. «3-й отдел Прорвинский ИТЛ НКВД СССР 1937 г.» бөлімінде аталған тұлғалардың жеке сауалнамалық (анкеталық) істері, ату жазасына кесу туралы үкімі, ақталуы, тергеу істері берілген. Олардың лагерьге дейін қандай қызметпен айналысқаны жөнінде өмірбаяндық анықтама берілген (АОПД АМА, 01100: 114).

Келесі құжат: «Для сведения сообщаем, что о смерти Маркова Ивана Александровича и Синякова Василия Васильевича нами сообщалось их родственникам, документы об этом приобщены в приложении к арх. след. делу. Приложение: арх. след. дело №2218 в 1 томе, приложение к нему в 1 томе», – деген ақпаратың өз тарихы бар (АОПД АМА, 01100: 48). Архив құжаттарының өзінде бір тұтқын туралы екі түрлі мәлімет берілген, яғни, қай мәліметтің дұрыстығын айқындау үшін сол тұтқынға қатысты тағы бірнеше құжаттарды тауып, салыстырып зерттеуді қажет етеді. Мысалы, арнайы лагерьде тұтқында болған Иван Александрович Марковтың қызы Каширина (Маркова) Вера Ивановна әкесін іздеп Қауіпсіздік комитеті органдарына хаттар жолдаған. Хатқа төмендегіше әртүрлі органнан екі түрлі жауап келген. Алғашқысы: «Сообщаем, что гр-ке Кашириной (Марковой) Вере Ивановне 20 сентября 1957 года нами объявлено, что ее отец Марков И.А. был вторично осужден в 1937 году на 10 лет ИТЛ и, отбывая наказание, умер 3 марта 1940 г. от кровоизлияния в мозг» (АОПД АМА, 01100: 26) деп жауап берсе, келесі бір жауап төмендегідей: «Сообщаю вам, что в архивно-следственном деле №2218 имеется выписка из протокола заседания тройки при УНКВД по Западно-Казахстанской области от 8.9. 1937 года. Постановлением тройки за проведение шпионской деятельности Марков Иван Александрович осужден к расстрелу. В деле имеется выписка из акта от 11 сентября 1937 года, в которой значится, что постановление тройки в отношении Маркова И.А. приведено в исполнение» (АОПД АМА, 01100: 22). Накты тергеу құжатында 1937 жылдың 11 қыркүйегінде атылған деп келтіреді. Бұл құжатты нақтылай түсу үшін тағы И.А. Марковке қатысты істерді тиянақты саралауға тура келеді. Осындай архив қорында әкесін, жолдасын, бауырын іздеп хат жазғандар көптеп кездеседі.

Жоғарыда аталған 12 тұтқынның арасында Мамед-Эфенди Якуб Кемаль есімді азаматтан басқасынан барлығы атылған. Мамед-Эфенди Якуб Кемаль туралы архив құжатында «Мамед Эфенди Кемаль с 1887 года рождения, гражданство турецкий подданный по национальности турок, последнее место жительства Москва музей «Варанское поле». Место рождения Крым, деревня Улусанов, образование высшее, историко-философский факультет, окончил в гор. Берута Турция в 1912 г. специальность востоковед, по соцпроисхождению из крестьян, имущественный ценз не установлен, беспартийный имел тесную связь с троцкистами Карякиным и другими, осужден особым совещанием НКВД в 1935 г за подозрение в шпионаже, сроком на 5 лет, конец срока 1939 году» деп келтірген (АОПД АМА, 01100: 86). Сонымен Мамед Эфенди Кемаль дегеніміз кім? У.К. Мусаеваның «Деятельность Восточного музея в Ялте» атты мақаласында Якуб-Кемаль Ялтадағы Шығыс музейінде 1927 жылы директорлыққа қызметке кіріскен сәттен бастап, қырым татарларының тарихы мен этнографиясына негізделген музей экспозициясын жасақтағаны, «Надпись на портале «Мечети Узбека в гор. Старом Крыму» атты мақала жазу арқылы ғылыми бағытта ізденіп, дәлелдегені келтірілген (Мусаева, 2014:177). Түрколог, шығыстанушы, тарихшы, филолог, музей қызметкері Якуб Меметович Кемаль 1938 жылы ақпан айында Прорва еңбекпен түзеу лагеріне Қырым АКСР-ның НКВД қарауына этаппен келген. 1938 жылдың 12 қыркүйегінде «жүрек соғысының тоқтауына» байланысты іс тоқтатылған (Мусаева, 2014:179). Қазіргі таңда Симферополь қаласындағы бір көше Якуб Кемаль атымен аталады.

Мамед-Эфенди Якуб Кемаль (Сурет У.К. Мусаеваның «Деятельность Восточного музея в Ялте» атты мақаласынан алынды).

Атырау арнайы архивінде «Прорва» лагеріне қатысты іс-құжаттар тек 1937-1938 жылдар аралығын қамтыған. Атырау өлкесінде өзге республикадан келген ұлт өкілдері еңбекпен түзету лагерінде болған. Прорва лагерінде айдауда болған дәрігер-хирург Зелингер Эдуард Иванович (АОПД АМА, 01064:77), Ресей әскери қолбасшысы, генерал-лейтенант Стогов Николайдың ұлы Стогов Николай Николаевичтің (АОПД АМА, 01069:31), мәдениет саласының қызметкері Пак Анисия Данилованың тағы өзге де саяси тұтқындардың жеке істері архив қорында сақталған (АОПД АМА, 01089:1).

Зелингер Эдуард Иванович 1894 жылдың 24 қарашасында Одесса облысы, Карл Либнехт ауданы, Поречье селосында дүниеге келген. 8 жасынан 13 жасқа дейін Одесса облысында колонияда білім алса, 1913-1918 жылдар аралығында Одесса облысы, Вознесенск қаласында гимназияда оқыған. Одесса қаласындағы Новороссийск университетінің құқықтану факультетінде 1918-1920 жж. студенті, 1920 жылдың шілдесі мен 1921 жылдың тамызында Николаев қаласында Қызыл әскерінің штабының №4 гидродивизионда әскери борышын атқарған. 1921-1926 жж. Одесса мемлекеттік медицина институтында оқып, хирург мамандығын игерген. 1926-1931 жж. аралығында Одесса облысы, Гросе-Либенталь селосындағы аудандық ауруханада хирург, 1932-1934 жж. Одесса қаласындағы №1-інші Кеңес ауруханасының хирургы және №2-інші жалпы диспансердің бас дәрігері қызметтерін атқарған. Өз өмірбаянында 1933 жылдың 27 желтоқсанында Ішкі істер органымен ұсталып, 5 ай түрмеде болып, олтүстікке 5 жылға айдалған (АОПД АМА, 01064:1). Эдуард Иванович лагерь басқармасына жазған хатын түпнұсқа ретінде келтірсек: «Привожу факти мой работы, мое прибытия на 2-ое отд. Астраханского лагпункта свидетельствовало эпидемия малярии и энтероколитов. Несмотря на подерванное здоровье после перенесенной дизентерии и малярии в Астрахани, мне Нач. Санотдела тов. Минский дал задание упорядочить лечебное дело и организовать хирургический стационар. В короткий срок это задание я выполнил, за что получил благодарность приказом по Управлению за №301 от 24/VIII-34 г. Имея хорошую хирургическую подготовку с воли и учитывая это, начальник Управления т. Соколов меня через 3 месяца моего пребывания в лагерях перебрасывает на остров Прорва, в I-ое отделение, организовать лечебно-хирургическую помощь, где особенно это чувствовалось из-за дальности Прорвы от материка. До моего прибытия на Прорву не было ничего похожего на хирургическую помощь. Не было ни подготовленного медперсонала и даже чего либо похожего на хирургию в ее зачаточном состоянии. Пришлось начинать с азов. Не лучше обстояло дело с родовспоможением и абортивной помощью. Результаты моей работы на Прорве сделано 136 операций, 37 аборт и проведено 19 родов (АОПД АМА, 01064:54), Э.И. Зелингер аталған уақыт ішінде өзін білікті дәрігер ретінде көрсетіп, Гурьев қаласындағы НКВД мекемесінің санитарлық бөлімшесінің және орталық ауруханасының бас дәрігері қызметіне ауысады. 1937 жылы контрреволюциялық қызметі үшін ату жазасына кесілген.

Келесі бір тұлға, Стогов Николай Николаевич 1905 жылы Варшава қаласында дүниеге келген, атақты генерал Николай Стоговтың ұлы, 1934 жылы 58-баптың 10, 11 тармақтары бойынша 5 жылға сотталып, Прорваға жазасын өтеу үшін жіберілген. Лагерьде құрылыс секторы бойынша басшысы болып қызмет атқара жүріп, контрреволюциялық үгіттер жүргізген деген кінә тағылған. Іс құжатында Н.Н. Стоговтың мына сөздері болашақ тағдырын шешкен: «я являюсь врагом Соввласти и в дальнейшем буду мстить ей за мать и отца»; «Верховный совет избирается не для того,

чтобы освободить лагерников, а ему нужна бесплатная сила»; «Что Соввласть не способна сделать что либо доброго, хорошего, способны это сделать французы» (АОПД АМА, 01069:29). Николай Николаевич Стоговтың әкесі Николай Стогов - көрнекті әскери қайраткер, І Дүниежүзілік соғыста Оңтүстік-Батыс фронтының әскері штабының командирі, бас қолбасшы лауазымдарын атқарған. Әскери шені - генерал-лейтенант. Николай Стоговтың Татяна (27.04.1902), Надежда (03.09.1903), Николай (23.05.1905), Екатерина (21.10.1906), Ольга (14.11.1908) есімді ұл-қыздары болған (https://w.histrf.ru/articles/article/show/stogov_nikolai_nikolaievich). Генерал-лейтенанттың жалғыз ұлы Николай Прорва лагерінде, контр-революциялық әрекеті үшін 1937 жылы 8 қарашада ату жазасына кесілген (АОПД АМА, 01069:31).

Келесі архив құжаты Астрахань лагерінде қамауда болған қазақ сұлтандары тұқымының бірі Шығаев Халел Әжігерейұлы еді. Прорва-Астрахань лагерінде тұтқында болған Халел Әжігерейұлының ата тегі Әбілқайыр хан-Нұралы хан – Шығай – Жүсіп-Әжігерей болып келеді. Шығаев Халел Әжігерейұлы 1882 жылы Батыс Қазақстан облысы, Орда ауданы, Сайхын селосында дүниеге келген. Білімі орташа, фельдшер. Ново-Лицевой балық заводында пункт меңгерушісі болып қызмет атқарған. Жеке анкетасында отбасы жөнінде төмендегіше дерек келтіреді: Әкем – Шығаев Әжігерей (1932 ж. қайтыс болған), анам- Шығаева Бақтылы (1897 ж. қайтыс болған), әйелім – Шығаева Күля, ұлдарым – Шығаев Бәшір (1921 ж.), Шығаев Дәулет (1929 ж.). 1950 жылы 10 ақпанда антикөңестік үгіт-насихат жүргізді деп ұстаған (АОПД АМА, 1281:1-2). 1954 жылғы 28 шілдедегі дерек бойынша Астрахань облысы УМВД-сы, Еңбекпен түзеу колониясының №2 лагерь бөлімшесінде жазасын өтеп жатыр деген дерек береді (АОПД АМА, 1281:78). Халел Әжігерейұлы Шығаев сот отырысында: «В июле 1942 года среди своих знакомых я сказал строй есть по существу рабовладельческий строй, колхозники в нем ничего лучше не видят, круглый год трудятся, а заработанные ими деньги идут на расчет с налогами, в этом состоянии они обречены на голод и нищету»; «В сентября 1949 года, я будучи на квартире гр. Джандауова в разговоре с ним действительно восхвалял потомство казахских ханов и существовавшие в то время порядки» (АОПД АМА, 1281:80). тағы да біраз түсініктемелер берген. Аталған түсініктемелерді негізге ала отырып, 1950 жылы 25 сәуірде Гурьев облыстық соты Қылмыстық Кодекстің 58-10 статьясының 1-2 тармағы бойынша 8 жылға Еңбекпен түзеу лагеріне жазасын өтеу үшін жіберген. 1954 жылы 28 шілдеде Гурьев облысы Ішкі Істер басқармасының аға теркеушісі Құрманғалиев Шығаев Халелдің ісін қайта қарап, жасының 72-ке келгенін ескеруді, сотталғанға дейін қоғамға пайдалы қызметтер атқарғаны үшін және де 1953 жылғы 27 наурыздағы КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумының «амнистия» үкіміне сәйкес босату туралы ұсыныс берген (АОПД АМА, 1281:81). 1955 жылы 9 маусымда ҚазақКСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталған (<https://timenote.info/ru/Halel-Shigaev>).

Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінде болған ғылыми-зерттеу іс-сапары нәтижесінде тарихи құнды құжаттар табылды. Олардың алғашқысы 1932 жылдың 5 қыркүйектегі Прорва лагерінің құрылуы туралы бұйрықтың түпнұсқасы болды. Құжат мәтіні төмендегідей: «Приказы Объединенного Государственного Политического Управления за 1932 год. Содержание: №858/с Об организации Прорвинского Исправительного-Трудового лагеря ОГПУ. № 858/с. 5-го сентября 1932 г. гор. Москва №1. Организовать на территории Казахстана (остров Прорва в Каспийском море) Прорвинский исправительно-Трудовой лагерь ОГПУ с подчинением его Главному Управлению Исправительно-Трудовыми Лагерями ОГПУ. №2. Ввести в действие прилагаемые штаты Прорвинского лагеря и охраны. Зам. Председателя ОГПУ Г. Ягода (РФ МА, 2:75).

Р9401-қ., 1а-т., №9-ыншы «Сборник совершенно секретных приказов НКВД СССР № 007 - 00428» ісінде Прорва лагерінің бас басқармасы Астрахань қаласынан Гурьев қаласына көшірілгендегі сақталған. Бұйрықтың мәтінін келтіре кетсек: Содержание: №00317-00323. Разосланы по принадлежности. №00324. Об изменении приказа НКВД ССР №0169 1935 года. №00324 29-го сентября 1936 г. гор. Москва. В связи с переводом Управления Прорвинского исправительно-трудового лагеря НКВД с территории Сталинградского края - из гор. Астрахани на территорию Казахской АССР в гор. Гурьев. Приказываю: Во изменение приказа НКВД СССР №00169 от 8/5-1935 г. Прорвинский исправительно-трудовой лагерь НКВД изъять из подчинения Управления НКВД по Сталинградскому краю и подчинить непосредственно Главному Управлению исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения НКВД. Отдел лагерей и мест заключения Управления НКВД по Сталинградскому краю переименовать в Отдел мест заключения. Заместитель Народного Комиссара внутренних дел СССР Комиссар государственной безопасности 1-го ранга Г. Прокофьев» (РФ МА, 9:240).

Лагерь басқармасының Астрахань қаласынан Гурьев қаласына көшірілуінің басты себебі Прорва, Гурьев, Бұрыншық секілді ірі бөлімшелердің Астрахань қаласынан қашықтықта орналасуы болды. Лагерь басқармасының көшірілуі қарсаңында алдын-ала дайындық жұмыстары басталғаны Астрахань облысы Ішкі Істер Министрлігі Басқармасы Ақпараттық орталығы қарасты арнайы архиві қорында сақталған. Аталған бұйрықтың түпнұсқасында: «Гурьев қаласындағы Прорвлаг

басқармасының аумағын және орман қорғау белдеулерін ұйымдастыруды, жер алқабын көгалдандыруды, ағаш және гүлмен безендіруді, сондай-ақ Каспийдің солтүстік-шығыс жағалауындағы шөлейт тұзды далаларды көгалдандыру бойынша шаруашылық тәжірибенің орасан зор практикалық маңызын ескере отырып, Гурьев бөлімшесінің жер учаскесін көгалдандыру мақсатында Бұйырамын:

Ауыл шаруашылық тобының жетекшісі агроном Апанашенкоға Гурьевте орналасқан Гурьев лагпунктіндегі Прорва басқармасы аумағын жасыл құрылыстың перспективалық жоспарын жасау тапсырылсын. Жоспармен қарастыру:

А) желден қорғайтын орман белдеулерін отырғызу,

Б) аумақты көгалдандыру,

В) мәдениет және демалыс саябағын салу,

Г) гүлді безендіру,

Д) сол аудандағы өсімдіктерді Ботаникалық зерттеу үшін екпелерді пайдалану,

Жоспардың алдын ала материалдары комиссияға 1/II-36 жылдан кешіктірілмей ұсынылсын

Первомайский совхозындағы барлық сәндік отырғызу тұқымдарын Гурьевтегі ағаш отырғызу үшін брондап, 1936 жылғы алғашқы пароходпен ауыстыруға дайындаңыз.

Екпелердің толық жоспары мен жобасын пысықтау жоғарыда аталған тұлғаларға 1936 жылдың 1 наурызынан кешіктірілмей аяқталсын. Басқарма бастығының орынбасары-Милевский (РФ АО ПМБ АО АА, 46:286).

Қ. Р9401, Т. 1 сч, №474 «Подлинные совершенно секретные приказы НКВД СССР за 1935 г. №00146-00299» ісінде Прорва лагерінің 1936 жылдың 23 сәуірінде бекітілген құрамы туралы №168-інші бұйрық шыққан. Бекітілген штаттық кестеде - Прорва еңбекпен түзеу лагерінің басқармасы, №1-інші Прорва бөлімшесі, №2-інші Астрахань бөлімшесі, Бұрыншық жеке лагерлік пункті, Гурьев жеке лагерлік пункті, №1,2,3,6 шаландардың жеке құрамдары бекітілген (РФ МА, 474:145-155). Прорва еңбекпен түзеу лагерінің басқармасының бекітілген жеке құрамы төмендегі №1 кестеде көрсетілген.

1 кесте. Прорва еңбекпен түзеу лагерінің басқармасының 1936 жылы бекітілген жеке құрамы (РФ МА, 474:146-148)

№	Бөлім атауы	Лауазым атауы	Саны			Ескерту
			е/н	т/н	Барлығы	
1		Басқарма басшысы	1	-	1	
2		Басқарма басшысының орынбасары х)	1	-	1	х) III бөлім басшысы
3		Заңгер кеңесші	1	-	1	
4		Хатшы	1	-	1	
Барлығы			4	-	4	
5	Жалпы әкімшілік бөлім	Бөлім басшысы	1	-	1	
6		Аға инспектор	1	-	1	
7		Өрт сөндіру инспекторы	1	-	1	
8		Іс жүргізу бөлімінің басшысы	1 х	-	1	х) шифрлаушы
9		Іс жүргізуші	-	2	2	
10		Теруші	2	4	6	
11		Комендант	1	-	1	
12		Радио-телеграф байланыс бөлімнің басшысы	1	-	1	
13		Радиотехник	-	1	1	
14		Телефонист	-	2	2	
Барлығы:			8	9	17	

15	Есепке алу және бөлу бөлімі	Бөлім басшысы	1	-	1	
16		Инспектор	1	-	1	
17		Аттестациялық комиссияның хатшысы	1	-	1	
18		Құпия іс жүргізу бөлімінің басшысы	1	-	1	
19		Экономист	-	1	1	
20		Жауапты орындаушы	-	6	6	
21		Есепке алушы	-	2	2	
22		Картаға тіркеуші	-	3	3	
23		Мердігер	-	1	1	
24		Архивші	-	1	1	
25		Іс жүргізуші	-	1	1	
Барлығы:			4	15	19	
26	III-інші Бөлім	Бөлім басшысының орынбасары	1	-	1	
27		Жедел уәкіл	3	-	3	
28		Уәкіл	4	-	4	
29		Іс жүргізу бөлімінің басшысы	1	-	1	
30		Саусақтардың таңбасын алушы	2	-	2	
Барлығы:			11	-	11	
31	Мәдени-тәрбие бөлімі	Бөлім басшысы	1	-	1	
32		Пом. Нач. Отдела	1	-	1	
33		Инспектор	1	-	1	
34		Нұсқаушылар	-	2	2	
35		Статистик	-	1	1	
36		Зав. культснабом	-	1	1	
Барлығы:			3	4	7	
37	Жабдықтау бөлімі	Бөлім басшысы	1	-	1	
38		Бөлім басшысының орынбасары	1	-	1	
39		Инспектор	2	-	2	
40		Экономист-жоспарлаушы	-	1	1	
41		Жауапты орындаушылар	-	6	6	
42		Ветеринарлық инспектор	-	1	1	
43		Санақшы	-	2	2	
44		Іс жүргізуші	-	1	1	
Барлығы:			4	11	15	
45	Қаржы бөлімі	Бөлім басшысы	1	-	1	
46		Бас есепші	1	-	1	
47		Аға есепші	1	2	3	
48		Есепшілер	-	3	3	
49		Есепші-экономист	-	2	2	
50		Аға есеп жүргізушілер	-	2	2	
51		Есеп жүргізушілер	-	4	4	
52		Қазынашы	1	-	1	
53		Іс жүргізуші	-	1	1	
54		Нұсқаушы	-	1	1	
55		Архивші	-	1	1	

Барлығы:			4	16	20	
56	Санитарлық бөлім	Бөлім басшысы	1	-	1	
57		Санинспекторлар	1	1	2	
58		Есепке-санаққа алушы	-	1	1	
Барлығы:			2	2	4	
59	Экономиаоық-жоспарлау бөлімі	Бөлім басшысы	1	-	1	
60		Аға экономист	1	-	1	
61		Экономист	1	2	3	
62		Санақшы	-	1	1	
Барлығы:			3	3	6	
63	Өндірістік бөлім	Бөлім басшысы	1	-	1	
64		Бөлім басшысының орынбасары	1	-	1	
65		Қосалқы жұмысшылардың жетекшісі	1	-	1	
66		Аға экономист	1	-	1	
67		Экономист	-	2	2	
68		Нұсқаушылар	3	-	3	
69		Ихтиолог	-	1	1	
70		Инженер	-	7	7	
71		Инженер-механик	1	-	1	
72		Техник-жоспаршы	-	1	1	
73		Сызбашылар	-	2	2	
74		Іс жүргізуші	-	1	1	
75		Санақшы	-	1	1	
Барлығы			8	15	23	
76	Транспорт бөлімі	Бөлім бастығы	1	-	1	
77		Жауапты орындаушы	1	1	2	
78		Сызушы механик	-	1	1	
79		Іс жүргізуші	-	1	1	
Барлығы			2	3	5	
Басқарма бойынша:			53	78	131	

1-кестеде көрсетілгендей Прорва лагері басқармасы 10 бөлімнен және 131 штаттық бірліктен құралған. Штаттық бірлікте 78 тұтқын басқармада қызмет атқарған. Архив құжаттарымен жұмыс істеу барысында беделді ғалымдар, инженерлер, ихтиологтар Прорва лагерінде тұтқында болып, маңызды лауазымдарда қызмет атқарған.

Келесі лагерь тарихына маңызды құжат Прорва атауының Астрахань атауына ауысуы туралы бұйрық болып табылады. № 156-ыншы «О переименовании Прорвинского лагеря НКВД в Астраханский лагерь НКВД» бұйрығында Прорва аралындағы лагерьдің өндірістік қызметінің тоқтатылуына және лагерь басқармасының Астраханьға ауысуына байланысты Прорва лагері (Прорвалаг) Астрахань лагері (Астраханьлаг) болып өзгертілген (РФ МА, 514:320).

Қорыта келе, біз жұмыс жасаған архив құжаттары КСРО мемлекетінде ГУЛАГ жүйесі жоспарлы түрде құрылып, еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындарын күштеп халық шаруашылығын көтеруге пайдаланғандығын дәлелдейді. Гурьевте Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлері бірнеше бөлімдері мен бөлімшелері, шаруашылық орындары және түрмелері болғандығы дәлелденіп отыр. Негізгі шаруашылығы балық шаруашылығымен айналысқан. Кеңестер Одағында балық шаруашылығы объектісі ретінде Владивостоктан кейінгі екінші маңызы бар халық шаруашылығын дамытқан орталығы болған.

Әдебиеттер тізімі

Атлас ГУЛАГа. (Иллюстрированная история Советской репрессивной системы) / Отв. редактор д.и.н. Г.М. Иванова. Москва: Издательская программа музея истории ГУЛАГа. 2018. 116 с.

- Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі – АОМА). 57-қ., 1-т., 255-іс, 98-п.
 АОМА. 15-қ., 1-т., 184-іс, 104-107-пп.
 АОМА. 180-қ., 1-т., 764-іс, 23-26-пп.
 Атырау облысы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архиві (одан әрі – АОПД АМА). 27/6/-қ., 1-т., 01100-іс, Следственный фонд, 57-п.
 АОПД АМА. 27/6/-қ., 1-т., 01100-іс, 3-й отдел Прорвинский ИТЛ НКВД СССР 1937 г., 114 п.
 АОПД АМА. 27/6/-қ., 1-т., 01064-іс, 1-77-пп.
 АОПД АМА. 27/6/-қ., 1-т., 01069-іс, 31-п.
 АОПД АМА. 27/6/-қ., 1-т., 01089-іс, 1-п.
 АОПД АМА. 27/6/-қ., 1-т., 1281-іс, 1-81-пп.
 Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж. Прорва-Астрахань лагерлері тарихы Атырау облысы архивтерінде // БҚУ Хабаршысы. Ғылыми журнал. №1/81/2021. Орал. 295-304 б. <https://vestnik.wku.edu.kz/images/pomera/2021/1-2021.pdf> (қаралған күні: 09.09.2021).
 Ахметова У.Т., Исмаилов С.С. Вопросы историографии формирования и функционирования системы ГУЛАГ // Вестник КазНПУ имени Абая. Научный журнал. 1(68). 2021. Алматы. С. 199-205.
 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е -50-е годы XX века). Алматы: «Кітап», 2002. 344 с.
 Дильманов С.Д. ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы 20 века). Астана, Национальный университет обороны имени Первого Президента РК – Елбасы, 2018. 627 с.
 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы 20 века). Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы 20 века. Астана, 2019. 644 с.
 Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Иванова Г.М. Москва: Наука, 2006. 227 с.
 Первое слово правды: Доклад Комиссии ЦК КПСС Президиуму ЦК КПСС по установлению причин массовых репрессий против членов и кандидатов в члены ЦК ВКП (б), избранных на XVII съезде партии. 9 февраля 1956г. / Отв.ред. и автор введения Г.М. Иванова; авт.послесловия А.К. Сорокин; сост. И авт. комментариев Т.М. Полянская, И.В. Удовенко. Москва:Музей истории ГУЛАГа, 2020. 182 с.
 Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций. Москва: Мемориал ОГИ, 2001. 328 с.
 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеуі / <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui> (қаралған күні: 03.02.2021).
 Мусаева У.К. Деятельность Восточного музея в Ялте. Пространство и Время.2014. 2(16). С. 175-180.
 Ресей Федерациясы Астрахань облысы Ішкі Істер Министрлігі Басқармасы Ақпараттық орталығы жанындағы арнайы архиві (одан әрі – РФ АО ПМБ АО АА). 87-қ., 1-т., 81-іс., 2 п.
 РФ АО ПМБ АО АА. 87-қ., 1-т., 46-іс., 286-п.
 РФ Мемлекеттік архиві (одан әрі – РФ МА). Р-9401-қ., 1а-т., 2-іс, 75 п.
 РФ МА. Р-9401-қ., 1а-т., 9-іс, 240-п.
 РФ МА. Р-9401-қ., 1 сч-т., 474-іс, 47-55-пп.
 РФ МА. Р-9401-қ., 1 сч-т., 514-іс, 320-п.
 Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашадағы № 748 қаулысы / <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000748> (қаралған күні: 03.02.2021).
 Стогов Николай Николаевич / https://w.histrf.ru/articles/article/show/stogov_nikolai_nikolaievich (қаралған күні: 06.02.2021).
 Халел Шигаев / <https://timenote.info/ru/Halel-Shigaev> (қаралған күні: 07.02.2021).
 Хлевнюк О.В. Сталин. Жизнь одного вождя. Москва: АСТ, 2015. 680 с.
 Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Москва: АСТ, 2017. 688 с.
 Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД № 00447. Москва: Новый Хронограф, 2008. 778 с.

References

- Atlas GULAGa. (Ilstriuovannaya istoria Sovetskoi repressivnoi sistemy). (Atlas of the GULAG. An Illustrated History of the Soviet Repressive System) / Отв. редактор д.и.н. Г.М. Иванова. Москва: Izdatelskaya programma muzei istorii GULAGa, 2018. 116 s. [in Russian].
 Atyrau oblystyq memlekettik arhivi (Atyrau Regional State Archive (hereinafter ARSA), 57-k., 1-t., 255-is, 98-p. [in Kazakh].

ARSA, 15-k., 1-t., 184-is, 104-107-pp. [in Kazakh].

ARSA, 180-k., 1-t., 764-is, 23-26-pp. [in Russian].

Atyrau oblysy Politsiya departamentinin Arнайы мемлекеттік архиві (Special state archive of the Atyrau region Police Department (hereinafter ARPD SSA). 27/6/-k., 1-t., 01100-is, Sledstvenni fond, 57-p. [in Russian].

ARPD SSA. 27/6/-k., 1-t., 01100-is, 3-i otdel Prorvinskii ITL NKVD SSSR 1937 g. 114-p. [in Russian].

ARPD SSA. 27/6/-k., 1-t., 01064-is, 1-77-pp. [in Russian].

ARPD SSA. 27/6/-k., 1-t., 01069-is, 31-p. [in Russian].

ARPD SSA. 27/6/-k., 1-t., 01089-is, 1-p. [in Russian].

ARPD SSA. 27/6/-k., 1-t., 1281-is, 1-81-pp. [in Russian].

Ahmetova U.T., ZHumabaev A.ZH. Prorva-Astrahan lagerleri tarihy Atyrau oblysy arhivтерінде (History of Prorva-Astrakhan camps in the archives of Atyrau region) / BKU Habarshysy. Gylmy zhurnal. №1/81/ 2021. Oral. 295-304 b. <https://vestnik.wku.edu.kz/images/nomera/2021/1-2021.pdf> (karalghan kuni: 09.09.2021). [in Kazakh].

Ahmetova U.T., Ismailov S.S. Voprosy istoriografii formirovaniya i funkcionirovaniya sistemy GULAG (Questions of historiography of the formation and functioning of the Gulag system) // Vestnik KazNPU imeni Abaya. Nauchnyy zhurnal. №1(68). 2021. Almaty. S. 199-205. [in Russian].

Dilmanov S.D. Ispravitelno-trudovyye lageria NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e – 50-e gody XX veka) (Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s-50s of the XX century). Almaty: «Kitap», 2002. 344 s. [in Russian].

Dilmanov S.D. GULAG NKVD-MVD SSSR v karatelnoi sisteme Sovetskogo gosudarstva (30-50-e gody 20 veka) (GULAG OF the NKVD-the Ministry of Internal Affairs of the USSR in the punitive system of the Soviet state (30-50s of the XX century). Astana, Nacionalnyi universitet oborony imeni Pervogo Prezidenta RK – Elbasy, 2018. 627 s. [in Russian].

Dilmanov S.D. Ispravitelno-trudovye lageria voenno plennykh NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-50-e gody 20 veka). Specialnye lagerja NKVD-MVD SSSR v 40-e gody 20 veka (Correctional labor camps of prisoners of war of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30-50 - ies of the XX century). Special camps of the NKVD-MVD of the USSR in the 40s of the XX century). Astana, 2019. 644 s. [in Russian].

Ivanova G.M. Istoriya GULAGa, 1918-1958: social'no-ekonomicheski i politiko-pravovoi aspekty (The history of the General Directorate of Camps, 1918-1958: socio-economic and political-legal aspects). Moskva: Nauka, 2006. 227 s. [in Russian].

Pervoe slovo pravdy: Doklad Komissii CK KPSS Prezidiumu CK KPSS poustanovleniyu prichin massovykh repressii protiv chlenovi kandidatov v chleny CK VKP (b), izbrannykh na XVII siezde partii. 9 fevralya 1956 g. (The first word of truth: Report of the Commission of the Central Committee of the CPSU to the Presidium of the Central Committee of the CPSU on the establishment of the cause of mass repressions against members and candidates of the Central Committee of the CPSU (b), elected at the XVII Party Congress. February 9, 1956) / otv. red. i avtorv vedeniya G.M. Ivanova; avt. poslesloviya A.K. Sorokin; sost. I avt. kommentariyev T.M. Polyanskaya, I.V. Udovenko. Moskva: Muzei istorii GULAGa, RGASPI, 2020. 182 s. [in Russian].

Poljan P.M. Ne posvoej vole... Istoriyai geografija prinuditel'nykh migracij (Not by choice... History and geography of forced migrations). Moskva: Memorial OGI, 2001. 32 s. [in Russian].

Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevtyн Sayasi kugyn-surgin zhane asharyshlyk kurbandaryn eske alu kunine orai undeui (Address of head of State Kassym-Jomart Tokayev on the occasion of the day of remembrance of victims of political repression and famine). <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharyshlyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui> (karalghan kuni: 03.02.2021). [in Kazakh].

Musaeva U.K. Dejatelnost Vostochnogo muzeja v Yalte (Activities of the Oriental Museum in Yalta) / Prostranstvo Vremja .2014. №2(16). S. 175-180.

Resei Federacijasynyn Astrahan oblysy Ishki ister basqarmasy Akparattyk ortalgy karasty arнайы архиві (Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation – ADIAAR RF). 87-k., 1-t., 81-is., 2 p. [in Russian].

ADIAAR RF (Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation). 87-k., 1-t., 46-is., 286 p. [in Russian].

ADIAAR RF. P.9401-k., 1a-t., 2-is, 75 p. [in Russian].

RF MA [State Archives of the Russian Federation – SA RF]. R9401-k., 1a-t., 9-is, 240 p. [in Russian].

SA RF. R9401-k., 1 sch-t., 474-is, 47-55 pp. [in Russian].

SA RF. R9401-k., 1 sch-t., 514-is, 320 p. [in Russian].

Sayasi kugyn surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2020 zhylygy 10 karashadagy № 748 kaulysy (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 10, 2020 No. 748 on the state commission for the full

rehabilitation of victims of political repression). <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000748> (karalghan kuni: 03.02.2021). [in Kazakh].

Stogov Nikolai Nikolaevich (Stogov Nikolai): https://w.histrf.ru/articles/article/show/stogov_nikolai_nikolaevich (karalghan kuni: 06.02.2021). [in Russian].

Halel Shigaev (Halel Shigaev). <https://timenote.info/ru/Halel-Shigaev> (karalghan kuni: 07.02.2021). [in Russian].

Hlevnjuk O.V. Stalin. Zhizn odnogo vozhdja (Stalin. The Life of a Leader). Moskva: AST, Corpus, 2015. 680 s. [in Russian].

Epplbaum E. GULAG (General Directorate of Camps). Moskva: AST, 2017. 688 s. [in Russian].

Junge M., Bordjugov G., Binner R. Vertikal bolshogo terrora: Istorija operacii popri kazu NKVD № 00447 (The vertical of the Great Terror: The history of the operation by order of the NKVD No. 00447) Moskva: Noviy Hronograf, 2008. 778 s. [in Russian].

ГТАХР 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_149

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАЛДАПТАРЫ (СӨЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы¹*, Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы¹*,
Байдалы Рауан Жомартұлы^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай

* Корреспондент автор

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева), akudaybergen@mail.ru (Құдайбергенова), rbaidali@mail.ru (Байдалы)

Түйіндеме. Мақалада авторлар 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себеп-салдарын, Ресейдің зардап шеккен басқа аудандарымен салыстырғанда Қазақстанды азық-түлікпен қамтамасыз етудің қиын, шиеленісті болғандығын ашып көрсетеді. Азамат соғысы кезіндегі күйзеліс, қираушылық пен тәртіпсіздік ашаршылықты өршітіп, мәселелерді тез шешуге кедергі келтірді.

Қазақстанның солтүстік-батыс облыстарында ашаршылық табиғи апаттың салдарынан ғана емес, азық-түлік отрядтарының ауыл шаруашылығы өнімдерін артық деп есептеп, қалдырмай алып кетуіне байланысты орын алды. Қазақ халқы экономикадағы түбегейлі өзгерістерге, ерекше мал басының күрт қысқаруына байланысты ашаршылыққа ұшырады.

Мақалада ашаршылықтың салдары босқындар санының өсуі, аурулардың таралуы, балалардың панасыз қалуы, қылмыстың көбеюі және т.б. негізінде көрсетіледі. Авторлар аштыққа ұшырағандарға көмек көрсетілсе де, оның жеткіліксіз болғанын нақтылап, халықаралық ұйымдардың аштықпен күресудегі рөлін ашады.

Кілт сөздер: соғыс коммунизмі, азық-түлік салғырты, ашаршылық, Кеңес өкіметі, большевиктер, ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету комиссиялары, қайырымдылық ұйымдары

МРНТИ 03.20.00

ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА)

Козыбаева Махаббат Маликовна¹*, Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна¹*,
Байдалы Рауан Жомартұлы^{2*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

²Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова. Казахстан, Костанай.

* Автор-корреспондент

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева), akudaybergen@mail.ru (Кудайбергенова), rbaidali@mail.ru (Байдалы)

Аннотация. В статье авторы раскрывают причины и последствия голода 1921-1922 годов в Казахстане, который, по сравнению с другими пострадавшими районами России, испытал большую нагрузку в вопросе обеспечения продовольствием. Голод был усугублен разрухой и безвластием в ходе гражданской войны, которые мешали быстрому решению проблем. В северо-западных регионах Казахстана голод стал возможен не только в результате стихийного бедствия, но и в результате вывоза излишков сельхозпродукции продовольственными отрядами. Казахский народ страдал от голода, особенно в связи с коренными изменениями в экономике и сокращением поголовья скота. В статье показаны последствия голода в виде роста беженцев, распространения болезней, детской беспризорности, преступности и т.д. Авторы приходят к выводу о том, что помощь голодающим хотя и оказывалась, но была явно недостаточной, показывают роль международных организаций в борьбе с голодом.

Ключевые слова: военный коммунизм, продразверстка, голод, советская власть, большевики, комиссии помощи голодающим, благотворительные организации

IRSTI 03.20.00

THE HUNGER OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN AND ITS CONSEQUENCES (BASED ON THE MATERIALS OF NORTHERN KAZAKHSTAN)

Kozybayeva Makhabbat Malikovna¹ИД, Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna¹ИД,
Baidaly Rauan Zhomartovich^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty.

²A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay.

*Corresponding author

E-mail: koz.makhabbat_85@mail.ru (Kozybayeva), akudaybergen@mail.ru (Kudaibergenova), rbaidali@mail.ru (Baidaly),

Abstract. In the article, the authors reveal the causes and consequences of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan, which, in comparison with other affected regions, experienced a greater burden in terms of food security. The famine was aggravated by the devastation and anarchy during the civil war, which prevented the rapid resolution of problems. In the north-western regions of Kazakhstan, famine became possible not only as a result of a natural disaster, but also as a result of the removal of surplus agricultural products by food detachments. The Kazakh people suffered from hunger, especially in connection with fundamental changes in the economy and a reduction in the number of livestock. The article shows the consequences of hunger in the form of an increase in refugees, the spread of disease, child homelessness, crime, etc. The authors come to the conclusion that, although assistance to the hungry was provided, it was clearly insufficient, they show the role of international organizations in the fight against hunger.

Key words: war communism, surplus appropriation, famine, Soviet power, Bolsheviks, commissions to help the starving, charitable organizations

Қысқашы. Бүгінгі таңда 1931-1933 жылдардағы ғана емес, 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың тарихын ашып көрсету қажеттілігі де пісіп жетілді. Қазақстандағы XX ғ. 30 жылдарындағы ашаршылықты зерттеуге шетелдік және отандық зерттеушілердің көп көңіл бөлетіні, ал оның алдында орын алған ашаршылықтың біршама «көлеңкеде» қалып отырғаны, жеке жүйелі зерттеу нысанына айналмағаны баршаға мәлім. Соның ішінде 1920 жылдардың басындағы ашаршылық пен оның зор ауқымда ашаршылыққа ұшыраған Солтүстік Қазақстан халқының өміріне әсерін зерттеу мәселесі өзекті болып табылады. Зерттеу аймақтық көзқарас тұрғысынан да өзекті. Солтүстік Қазақстан Кеңес өкіметінің қалыптасу жылдарында, сонымен қатар 1920 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңінде қатты зардап шеккен республикалық және жалпыодақтық маңызы бар жетекші аграрлық-шикізаттық аймақтың бірі болды және бұл жағдай аймақтың әлеуметтік және демографиялық бейнесіне әсер етті. Дәл осы кезеңде халықтың күрделі әлеуметтік-демографиялық құрылымы қалыптасты. Кеңестік мемлекеттің аграрлық және индустриялық даму алаңы мен шикізаттық базасы болған Солтүстік Қазақстан дәл осы кезеңде полиэтносты және полимәдениетті аймаққа айнала бастады.

Материалдар және әдістер. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи принцип құрайды, өйткені зерттеу нысаны өзінің эволюциялық дамуына сай зерттеліп, көрсетілген кезеңде өзгерістерге ұшырайды. Жүйелілік тәсіл аймақтың тарихын әртүрлі ішкі элементтері, байланыстары мен процестері бар неғұрлым кең өзара қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде, ал ауыл халқын – тұтас ел халқының құрамдас бөлігі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Ашаршылық тақырыбын

зерттеуде нысанның көп өлшемділігі мен күрделілігіне орай пәнаралық тәсіл де қолданылады. Халықтың өмір сүру деңгейін әртүрлі қырынан бағалау үшін әлеуметтік, демографиялық, экономикалық және мәдени сипаттағы жеке зерттеулердің жиынтығы қажет. Зерттеуде макро- және микро-тарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Егер макро-тарихи тәсіл қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани дамуындағы өзгерістерді көрсетсе, онда микро-тарихи тәсіл көптеген макро-оқиғалардың өмір сипатына, яғни өмір салтына, тұлғааралық қатынастарға және т.б. әсерін байқауға мүмкіндік береді. Осы бағыттардың барлығы зерттеу мақсатынан шығатын бірыңғай әдістемелік схемамен, бірыңғай бағдарламамен біріктірілді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жазу кезінде жалпы ғылыми әдістер қолданылды: талдау, синтез, статистикалық әдіс. Арнайы әдістерге салыстырмалы талдау әдістері, тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістер жатады.

Дереккөз базасы ретінде негізінен іс жүргізу құжаттарымен ұсынылған архив материалдары, сонымен қатар статистикалық материалдар, мерзімді баспасөз және жеке шығу деректері болды. Зерттеудің теориялық негізін аграрлық тарихтың әртүрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық тарихи ой өкілдерінің жұмыстары құрады.

Талқылау. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тарих ғылымындағы әдіснамалық постулаттар өзгерді, қазақстандық тарихнама Кеңес мемлекеті тарихындағы олқылықтарды толтыра отырып, тоталитаризмнің шаруаларға қатысты адамгершілікке жатпайтын саясатын аша бастады. Қазіргі уақытта Қазақстанның тарихи ғылымында тақырыбымызға қатысты ғылыми зерттеулердің белгілі бір базасы бар, олардың авторлары 1920 жылдардың басындағы ашаршылықтың жекелеген қырларын зерттеді. Г.Ф. Дахшлейгер (Дахшлейгер, 1978), М.К. Қозыбаев (Қозыбаев, 2006), Т.О. Омарбеков (Омарбеков, 1997), М.К. Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2009), Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1997), К. С. Алдажұманов (Алдажұманов, 1992), К.А. Берденова және С.И. Иманбердиев (Берденов т.б., 1994) сияқты кеңестік және қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектерінде тоталитарлық жүйенің Қазақстан қоғамының дәстүрлі құрылымына және Қазақ даласындағы әлеуметтік-экономикалық процестерге ықпал ету проблемалары көтеріледі. 1920 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңіндегі демографиялық үдерістерді зерттеуге зерттеушілер А.Н. Алексеев (Алексеев, 1993), М.Х. Асылбековтың, А.Б. Галиевтің (Асылбеков, Галиев, 1991), К.А. Саркенованың (Саркенова, 2011) және т.б. еңбектері арналған. 1920 жылдардың басындағы ашаршылық кезеңіндегі және кейінгі кезеңдегі әлеуметтік-мәдени жаңғыру үдерістері туралы Р.Ж. Кадысованың (Кадысова, 2006), Р. Конквесттің (Conquest, 1986), М.Б. Олкоттың (Олкот, 1981) және басқалардың жұмыстарында қарастырылады. Бұл тақырыпты көтеруде ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі кампанияларды баяндайтын мұрағаттық материалдар мен мерзімді басылымдар маңызды рөл атқарды. Отандық тарихнаманың жалпы тенденциялары осы ауқымды апаттың себеп-салдарлық байланыстары мен салдары әлі күнге дейін аз зерттелген ғылыми мәселе болып қала беретінін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері. Қарулы жолмен билікке келгеннен кейін 1917 жылы большевиктер елді, соның ішінде Қазақ өлкесін басқарудың күштеу және командалық-әкімшілік әдістерін қолданғаны баршаға мәлім. Қарама-қарсы күштермен қарулы қақтығыс аясында большевиктер өнеркәсіптік кәсіпорындарды мемлекеттендіріп, сондай-ақ азық-түлік салығын енгізді. Жаңа биліктің осы және басқа шаралары, құрғақшылық пен астықтың жетіспеушілігі, әсіресе дала тұрғындары арасында жаппай ашаршылыққа әкелді. 1921-1922 жылдары Еділ бойы мен Қазақстан аумағын жаппай ашаршылық жайлады. Қазақстанның зардап шеккен аудандарымен бірге ашаршылық Ресейдің 35 губерниясын қамтыды. Кеңестік Ресейдің түрлі өңірлерінде егіннің шықпай қалуы, оларды азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі қазақ даласынан алынатын астық мөлшерін өсіріп, республикамыздағы жағдайды ушықтырды. Қазақстанда астықтың аз өндірілетінін ескерсек, онда жергілікті халықтың малын тәркілеуге қатты көңіл бөлінгенін түсінеміз. Тәркілеудің бұл әдістерін жергілікті халық тонау ретінде қабылдады және қарулы қақтығыстарға айналған наразылықтың өсуіне себеп болды. Азаматтық соғыс кезіндегі экономиканың күйреуі және тәртіпсіздіктер ашаршылықты күшейтіп, бұл мәселелерді шешуге кедергі келтірді.

1920 жылдардың басында Кеңес мемлекеті экономикасының аграрлық секторының дағдарысын ушықтырған негізгі себеп болып табылатын, экономикадан тыс мәжбүрлеу негізінде жүзеге асырған саясатты тарихшылар қазір экономикалық тұрғыдан тиімсіз «соғыс коммунизмі» саясаты деп атайды. «Соғыс коммунизмі» кезеңінің алдындағы 1920 жылдың басындағы большевиктердің азық-түлік саясаты «Азық-түлік салғырты жойылсын!», «Коммунистерсіз кеңестер болсын!» деген ұрандар көтерілген қарулы қақтығыстарға ұласты. Осындай ұрандар көтерілген халық қарсылықтарының қатарына Кронштад, Тамбов, Батыс-Сібір, Украинадағы «Махно» қозғалысы, Орта Азиядағы «басмашылар», Поволжьедегі, Оралдағы көтерілісі және т.б. жатады. Азаматтық соғыс кезеңіндегі кеңестік Ресейдегі шаруалардың антикоммунистік қарулы көтерілістеріне қатысушылардың саны жағынан ең қуатты көтерілістердің бірі Батыс Сібір мен Солтүстік – Шығыс Қазақстанның аумағын қамтыған, тарихнамада Батыс Сібір (кейде басталған кезеңдегі эпицентрді ескере отырып, Есіл-Петропавл) деп аталған көтеріліс болды.

1920 жылдардың басында ашаршылыққа ұшырағандардың және ашаршылықтан қаза болғандардың абсолюттік санын анықтауға қатысты мәселе әлі күнге дейін өзекті күйінде қалып отыр, өйткені өлім-жітім жағдайлары толық тіркелмеген және ескерілмеген, ал құжаттардың бір бөлігі архив қорларынан алынып қойылған. Тарихшылардың ашаршылық құрбандарын анықтау жөніндегі соңғы зерттеулерінде 1920 және 1923 жылдардағы ауыл шаруашылығы санақтарын салыстыру негізінде қазақтардың қаза болғандарының саны айтылуда. Ол 414 мың адамды (қазақ халқының 18,5%) құрайды және барлық халыққа қатысты 1920-1923 жылдар аралығындағы халықтың кему пайызы – 19,1%, оның ішінде ауыл халқы – 21,5%-ға кеміді деп айтылады.

1921 жылдың соңы мен 1922 жылдың басында «Қазақ АКСР-нда ашыққандар саны 1309 мың адамға дейін жетеді, бұл ашаршылыққа ұшыраған губерниялар халқының жалпы санының 59%-ын құрайды» деп хабарлады (ҚРОМА, 68:29в). Батыс Қазақстан губернияларында 1921 жылғы қарашада аштыққа ұшырағандардың саны 63,4% - ды құраса, 1922 жылғы сәуірге қарай олардың саны халықтың жалпы санының 93% - ына жетті (Масанов, т.б., 2000:368). Сондай-ақ Ресейдің орталық губерниялары мен Еділ бойынан келген қоныстанушылардың көшіп-қонуы әсерінен Қазақ елінің батыс бөлігінің жағдайы тіпті нашарлап кетті.

Қазақ Орталық атқару комитетінің алдындағы бірінші кезектегі міндеті Қазақстан аумағында аштықтың орын алғандығын Орталыққа дәлелдеу және аштыққа ұшыраған аудандардан азық-түлік салығын алып тастау үшін оның ауқымын анықтау болды. 1921 жылдың қарашасына қарай Қазақ жер халық комиссариаты, Қазақ азық-түлік халық комиссариаты және Қазақстан басқармасы Қазақ АКСР-ның жеті губерниясының бесеуін аштық жайлағанын анықтайды. Ашаршылық Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей губернияларын және жалпы аумағы 1.048.100 шаршы метр верст және халқы 2.633.300 адам болатын Адай уезінің кейбір болыстарын қамтиды... Ашаршылыққа ұшыраған 5 губерниядағы адамдардың саны екі жыныс бойынша 1 508 900 адамды құрады ...«Кейінірек бұл жерлерден келген мәліметтерге сәйкес, ашаршылыққа ұшырағандардың саны 1 558 927 адамды құрады» (ҚРОМА, 25:9).

Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарында ауыл шаруашылығы өнімдерін азық-түлік отрядтарының артық деп алып кетуінің нәтижесінде ашаршылық шиеленісе түсті (Қозыбаев, 2014:162). Қостанайдың «Красная степь» газеті жазғандай, РКП (б) ОК-нің 1920 жылы партияның барлық губерниялық комитеттеріне жолдаған хатында: «Болысқа жүктелген азық-түлік салғырты деген сөздің өзі өнімнің артық мөлшерін анықтау болып табылады», - деп түсіндіріп, шаруадан алынатын өнімдердің санын көрсетті (Красная степь, 1920 (4):3). Ақмола және Семей губерниялары салыстырмалы түрде қолайлы деп есептелгендіктен, мұнда барлық артықтардың 80% - на дейін азық-түлік жасақтары алынды, азық-түлік салығынан 4 млн. пұт нан және 24,5 мың пұт май жиналды. Алынған өнімдер (астық, май, ет) елдің орталығына жіберілді: Мәскеу, Петроград, Самара, Қазан, Саратов және т.б. атап айтқанда, Павлодар 1921-1922 жылдары жетекші В.И. Лениннің жеке нұсқауы бойынша Мәскеу мен Петроградқа теміржол арқылы нанды үздіксіз жіберу үшін негізгі тасымалдау базасы болды: тек Мәскеуге күн сайын 60-тан 100 вагонға дейін нан жөнелтілді, ал жергілікті ашыққан халыққа нан таратуға қатаң тыйым салынды (Нурбаев, 1998:11).

Осындай саясаттың салдарынан Ақмола губерниясы 1921 жылдың наурыз айының соңында 472 000 адам ашықты деп есептеді, бұл губерния халқының шамамен 50% құрады (ҚР ОМА, 25:13ор). Ақмола губерниясындағы азық-түлік жағдайының нашарлауы азаматтық соғыс, мемлекет тарапынан шамадан тыс азық-түлік саясаты, құрғақшылық нәтижесінде халықтың кедейленуімен, сондай-ақ Еділ мен көршілес провинциялардан босқындардың келуімен түсіндірілді. Әсіресе ашаршылықтан Ақмола губерниясының Петропавл, Көкшетау және Атбасар уездері зардап шекті.

Қазақ денсаулық сақтау наркомының мәліметтері бойынша, «1921 жылдың 1 қарашасынан бастап 1922 жылдың 1 шілдесіне дейін медициналық мекемелердегі ашаршылық салдарынан өлім-жітім 37 657 адамды құрады... 1922 жылдың басында өлім-жітім үлкен мөлшерге жетті; бір ғана Орск қаласында 4 айда 16 000 адамның 11 000-ы қайтыс болды. Ақтөбе губерниясының Можаров ауданының Тоқан болысында 1 500 адамнан 600 адам қаза тапты, сонымен қатар тұтас кенттер мен ауылдар толығымен жойылу жағдайлары да болды» (ҚР ОМА, 42:70).

Ашаршылық Кеңес өкіметінің Ресей, Еділ аймағы мен Украинаның орталық аудандарынан Қазақ ССРО-ның солтүстік, батыс және шығыс бөліктеріне тыйым салуына қарамастан босқындар көбейіп, соның салдарынан ол жақ апатты болды. Қостанай газетінің («Степь») былай делінген: «Поволжье губернияларынан қазіргі аштардың қоныс аударуы – бұл жалпы пікір бойынша ақылсыздық... Мүмкін, жүздеген, мүмкін, мыңдаған адамдар бас сауғалап барар, бірақ олардың көпшілігі қажетті көмек келгенше өліп те қалады» (Степ, 1921(5):2).

Өз кезегінде халықтың жаппай көші-қоны ашаршылықтың салдары болды. Адамдар Кирреспублика аумағына ғана емес, сонымен қатар одан тыс жерлерге – Сібірге, Түркістан Республикасына, Моңғолияға, Қытайға қоныс аударды. Аман қалу үшін көшпелі және отырықшы халық тұрған жерлерін тастап, тірі қалу әртүрлі бағытта бытырап кетті. Мәселен, губсовнархоз мүшесі Қазбеков

Ақмоланың губревкомына 1921 жылғы 22 Шілдеде Атбасар уезінің 10 Бағаналы болысының 6000 қырғыз отбасының Түркістанға қоныс аударғаны туралы хабарлады (СҚМА, 6:29).

Стихиялы миграциямен күрес өз нәтижесін бермеді. «Толқын сияқты арбалар мен адамдар ығы-жығы болып, қалалар мен темір жол бойына ағылды. Осылайша тәртіпсіздік пен топтасу, мысалы, Орынборда 12000-ға дейін және одан жоғары, Ақтөбеде 15000-ға дейін, Ақбұлақ шағын станциясында 5000 адамға дейін байқалды; осындай қорқынышты жағдайлар басқа провинцияларда да байқалды. Жаз мезгілінде қандай да бір азық-түлік тиелген ат арбаларымен қатар, отбасы мүшелерінің сүйемелдеуімен өз түйеншіктерін алып жүрген адамдар қорқынышты және мұңды суреттерді байқауға тура келді» (ҚР ОМА, 25:7).

Босқындар, қоныс аударушылар арасында қолға түскен тамақты талғажу еткен, әр жерге бір қонып жүргендердің арасында әртүрлі аурулар пайда болып, ол эпидемиялық сипат алды. Аштықтан-іш сүзегі, бөртпе, тырысқақ, қышыма және дизентерия пайда болды. Аштық күшейген сайын эпидемиялар өсті. Теміржол желілері іш сүзегінің патшалығына айналды. Емдеу мекемелері медициналық персоналдың, науқастарды емдеуге жатқызуға арналған үй-жайлардың, дәрі-дәрмектердің, киім-кешектің, тамақ өнімдерінің жетіспеушілігінен барлық науқастарға қол жетімді көмек көрсете алмады. Қалалар мен теміржол вокзалдарында аштық күшейген сайын аурудың таралуы күшейе түсті. Жол-жөнекей ауруға шалдыққан босқындар өліп, балаларын тағдыр-тәлкегіне қалдырды. «Ресми деректерге сәйкес, Қазақ АКСР қалаларында... осы кезеңде күн сайын 50-ге дейін баланы көшеден жинап алатын. Әр түрлі уақытта көшедегі балалардың ... көп шоғырланғанын анықтады: Қостанайда – 890 адам, Полтаратскіде – 300 адам, Қазалыда – 160 адам, Түркістанда – 180 адам, Перовскіде – 100 адам, Арыс қаласында – 200 адам жоғарыда аталған себептермен жинақталған» (16, 8 п.ор). Жеткіншектер азық-түлік іздеп қала көшелерін кезіп, кедейшіліктің, қайыршылық пен жалпы қылмыстылықтың өсуіне ықпал етті. Құқық бұзушылықтардың ішінде темекі шегу, балағат сөздер айту, карта ойнау, төбелесу, кісі өлтіру бар. Барлық қылмыстың 90%-ын осы балалар аштық негізінде жасаған. 1921 жылдың 1 желтоқсанында ҚССР-де 128 мыңға жуық баспанасыз адам болса, 31 желтоқсанда 15 800 адам болса, қаңтарда үйсіздердің саны 333 043-ке жетті (ҚР ОРМА, 25: 9).

Панасыз балалар мәселесі мемлекет пен қоғамдағы дағдарыс құбылыстарының көрінісі болды. Панасыздықтың басты себебі азаматтық соғыс пен ашаршылық кезеңінде күшейген өлім-жітімнің нәтижесінде отбасылық өмірдің және табиғи өмір салтының бұзылуы болды. Үйсіз бала өзін-өзі қамтамасыз етіп, өмір сүру үшін күреске кірісті. Көшедегі панасыз балалар үшін өмір сүрудің негізгі құралы ұсақ ұрлық пен қайыр сұрау болды. Көшедегі балалар мен үйсіз ересектер соғыс қираған ғимараттарда паналанды: «қалада түнеуге мүмкіндігі жоқ барлық адамдар нақты мектептің ғимаратында баспана табатын. Мұндай баспаналарда түнгі отты алауларды емін-еркін жағып, осылайша олар ағаш жабдықтардың қалдықтарын жандырып жататын» (Красная степь, 1923(66):3).

1921 жылдың жазында қалаларға босқындардың ірі топтары келе бастады. Петропавлды әбден қажыған, әлсізденген адамдар тасып кетті. Қаланың және уездің балалар үйлерінде 10 мыңға дейін бала жинақталған. Ресми статистикаға сәйкес, 1922 жылдың 1 наурызында Қостанай губерниясы бойынша аш балалар саны 130 720 адамды құраса, 1923 жылдың басында қалада олардың саны 8 240 құрады (Құстанай-Қостанай, 2012:383). Көптеген панасыз балалар пайда болды. Алым-жұлым түрлерімен, аш болып, тамақ іздеумен жүрген. Көшедегі балалар арасында қылмыс деңгейі өсті. Барлық қылмыстардың 90%-ын осы балалар аштық негізінде жасаған. Құқық бұзушылықтардың ішінде: темекі шегу, балағат, карта ойнау, төбелес, кісі өлтіру көп. Милиция комсомол мүшелерімен және белсенді әйелдермен бірге станцияда, пойыздарда түнгі рейдтер өткізіп жүрген, балаларды балалар үйі мен баспаналарға орналастыратын. «Панасыз балалар, әдетте, лас, жыртылған киіммен жүретін, қышымамен, ал көбісі трахомамен ауырған, және бәрі міндетті түрде биттеген болатын.. Балаларды киіндіру, тамақтандыру, емдеу үшін көп еңбек қажет болған. Және одан кем емес – көптеген адамдар мен ұжымда өмір сүруге және жұмыс істеуге үйрету», – сол кезде Петропавл қалалық партия комитетінің әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеген А.И. Ворожеевті еске алады (Макарова, 2008:162).

Панасыз қалған балалар мәжбүрлеп тәрбиеленді, істер талданғанға дейін бақыланды және т.б. Қиын жасөспірімдерді бақылауды арнайы комиссия жүзеге асырды. Мәселен, Қостанайдағы ақаулы (түзету) үй кәмелетке толмаған қылмыскерлерге арналған қабылдау пунктімен біріктірілді. 1922 жылғы сәуірдегі Қостанай Губононың қызметі туралы есепте осы құрылымдардың қызметі туралы келесідей хабарланды: «...Ағымдағы жылдың 1 сәуіріне қабылдау пунктінде және ақауы балалар үйінде 65 кәмелетке толмаған бала болды. Сәуірде 26-сы қайта келіп түсті және 23-і кетті, 1 мамырға 68 бала қалады, оның ішінде 19-ы комиссия шешімімен мәжбүрлеп қайта тәрбиелеуді талап ететін, ақауы бар деп, ал 49-ы мәніне қарай қажетті медициналық-педагогикалық сипаттағы ықпал ету шараларын белгілеуді қажет ететін және олардың істерін талқылағанға дейін бақылауда болуы тиіс деп есептелінді және бұл шаралар кәмелетке толмағандарға қолданылуы мүмкін деп танылды» (Құстанай-Қостанай, 2012:255).

Солтүстік Қазақстан қалаларында алғашқы балалар үйлерін құрудың бастамашылар әйелдер ұйымдары болды. 1921 жылдан бастап балалар үйлеріне жаппай жетімдер мен аштыққа аса мұқтаж балалар жіберілді (165, с. 255). Аштық пен індетке байланысты өлім тек провинциялық балалар үйінде 1922 жылдың қаңтар – наурызында 60% жетті (ҚОМА, 31:24). Балалар үйлерінде төсек жабдықтары, киім-кешек, аяқ киім жетіспеген. Іш сүзегі, тырысқақ, дизентерия, қышыма көптеген адамдардың өмірін қиды. Бірақ аурудан гөрі балалар жүдеуліктен қайтыс болды. Мысалы, 1921 жылдың қараша–желтоқсан айларында ғана 115 балалар қайтыс болды. Балалардың тамақтану жағдайы Кирцикте губерниялық атқару комитетінің жеделхатымен сипатталады: «Кирнаркомпрод балалар үйіне бұрынғы 6710 орнына тек 500 азыққа ғана рұқсат берген. 10000 бала, жағдайлары нашар, көшеге тасталуы мәжбүр болған. Шұғыл шаралар қолданыңыз» (Мир труда, 1922:3). Кейбір балалар үйлері бірнеше ай бойы азық-түлікпен жабдықталмаған, ал балалар аштықтан өлмеу үшін жан-жаққа тарап кеткен. Тек 1923 жылдың басында балалар үйлерінде тамақтану біршама жақсарып келеді, бұған шетелдік қайырымдылық ұйымдарының (АРА, квакерлер және т.б.) қызметі ықпал етті. 1921 жылдың аяғынан бастап панасыздықпен күресудің бір құралы оларды гүлденген аймақтарға эвакуациялау болды. 1922 ж. сәуірде Полтаваға Қостанай қаласының балалар үйлерінен 917 бала жөнелтілді. Осы жылдың мамыр айында Семейге 906 бала аттанды. 1923 жылдың сәуір – маусымында туыстардың өтініштері және балалардың өз қалауы бойынша арнайы тізімдер бойынша қайта эвакуация басталды. 1924 жылдың басында Қостанай қалалық кеңесімен 4 балалар үйі күтілген (Қустанай–Костанай, 2012:387).

1921-1922 жылдардағы қыста ашаршылыққа ұшыраған Орынбор губерниясының Орск облысының жағдайы туралы баяндамада аштықтың жан түршігерлік суреттері келтірілген: «мекемелердің табалдырығын тоздырып өздеріне көмек беретіндерді таба алмай олар (аштыққа ұшырағандар) өліп жатыр. Олардың мәйітін қаладағы жұмысшылар кварталының коммуналдық бөлімі күн сайын тиіп етіп алып кетеді, ал олар тастап кеткен балалардың мәйіттерін... сол коммуналдық бөлім күн сайын олардың жүздегенін өрт сөндіру бөлімі зиратқа апарады. Бұл үйіндіде мыңдаған мәйіттер үйіліп жатыр ... Ашық аспан астында бұл мәйіттерді иттер кеміреді және олардың тірі жолдастары бөліп алады ...» (ҚР ОМА, 25:11).

Қалалар мен ауылдарда қиын жағдай байқалды: «Аш адамдар бірнеше күн тамақ ішпей, мысықтарды, иттерді, барлық өлекселерді, терісін, сүйектерін жеді – ең жақсы дегенде, мүктен, қоректік емес, бірақ көбінесе денсаулыққа мүлдем зиянды жапырақтар мен шөптердің барлық түрлерінен нан пісірді,...» (ҚР ОМА, 25: 14-14 ор.).

Аштықтың тұрақты серіктері халықтың кедейленуі және қылмыстың өсуі болды: тонау, жазалау, ұрлық, кісі өлтіру. «Жарты пұт, тұқым немесе аз мөлшерде тезек (отын) үшін аяусыз бауыздап кетеді ... Ауылдарда малы бар халық ұрлықтан қорқып түнде үйлеріне мал әкелуді жөн көрген. Өзін-өзі қорғау отрядтарын құру жағдайлары жиі болды ... Егер мемлекеттің өзі қолдау көрсеткеннің өзінде халықтың 80%-ы аш болса, азық-түліктің таратылуында азғантай үзіліс болса бәріне тез әсер ететін. Бір мезгілде иттер мен мысықтарды ұрлап жеу эпидемиялық сипат алды. Көшелерде, қоғамдық жерлерде ит пен мысыққа таласқандардың жанжалын байқауға болатын (ҚР ОМА, 25: 15-15ор.). Шынайы өмірден алынған нақты фактілер ақылға сымай таң қалдырады. ҚКСР-ның аштыққа ұшыраған губернияларында каннибализм (ҚР ОМА, 25: 18-20) және мәйітті жеу (ҚР ОМА, 25:20-21) кең тарады. Ашаршылық ҚКСР халқының барлық топтарын қамтып, жаппай сипат алды.

Кеңес үкіметінің азық-түлік саясаты мен ашаршылықтың күшеюі шаруаларды астық экспортына қарсы тұруға және большевиктерге қарсы көтеріліс жасақтарына қосылуға итермеледі. Сонымен 1921 жылы маусымда Ақтөбеден Орынбор Қазпартбюросына келген жеделхатта Можаровск ауданында «20 мың азапталған аш қазақ стихиялық түрде, келе жатқан Охранюк бандыларына жақындады» делінген (ҚР ОМА, 42: 34ор.).

Аштықпен күресу үшін аштыққа ұшырағандарға көмек көрсету жөніндегі комиссиялар құрылды, олар өз қызметін арнайы нұсқаулар негізінде құрды. Олар күрес жоспарларын әзірледі, жергілікті жерлерде қаражат тапты, аштарға көмек көрсететін мекемелерді құрды, т.б. Жергілікті қаржы көздеріне ерікті қайырымдылықтар, әртүрлі салық түрлері кірді, олар осы өмірлік маңызды мәселені шешуге халықтың қалың бұқарасын тартты.

1921 жылы тамызда Петропавл қаласында аштарға көмек көрсету жөніндегі Ақмола губерниялық төтенше комиссиясы (Губчекапомгол) құрылды. Алғашында комиссия ерікті садақа жинады, бірақ кейін бір ғана Петропавл уезіндегі аштар саны 150 мыңға жеткенде, әртүрлі сауда-өнеркәсіптік кәсіпорындарға аштықтан өлген адамдардың пайдасына салықтар белгіленді; салық жұмысшылар мен қызметкерлердің табыстарынан, сондай-ақ тауар айырбастау операциялары кезінде, астықты ұнтақтау кезінде ұн жинау кезінде ұсталды; арнайы «Ас жинау апталықтары» өткізілді. Губерниялық аштарға көмек төтенше комиссиясы жұмысына губерниялық атқару комитетінің бөлімдері тартылды: денсаулық сақтау бөлімі тамақтану пункттерінің санитарлық жағдайын қадағалады, ал азық-түлікті жеткізу мен бөлуді продком жүргізді, шаруашылық бөліміне әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі жетекшілік етті.

Солтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағатында қазақтың белгілі ақыны Мағжан Жұмабаевтың ашаршылық зардаптарын жою жөніндегі комиссиядағы қызметін айғақтайтын құжаттар сақталған. Ол, 1922 жылдың жазында Ақмола губерниялық ашаршылықты жою жөніндегі төтенше комиссия төрағасының орынбасары қызметін атқарды (СҚМА, 10:23). Мұрағат материалдары Ақмола губерниясының тұрғындарының апатты жағдайын және бірінші кезектегі міндет – аштық пен оның зардаптарын жоюда аштарға көмектесу жөніндегі комиссияның орасан зор жұмысы туралы куәландырады. Атап айтқанда, М. Жұмабаев пен Орынбор арасындағы хат-хабарлар сақталған, онда ол орталық органдарды бұл облыстарды аштыққа ұшыраған деп тануға шақырды: «Алынған мәліметтер бойынша Петропавл, Көкшетау, Бағаналі, Оргинск аудандарында ашаршылық болды. Атбасар уезі қорқынышты деңгейге жетіп жатыр, мәйітті жеу жағдайлары бар. Губпомголдың алдыңғы жеделхаттарының «ақпаратын» растау үшін сізден Бүкілресейлік орталықтандырылған комиссиясына «көрсетілген аймақтарды аштыққа ұшыраған деп түпкілікті тану туралы» уәкілдемеге дереу бастамашылық етуіңізді сұраймыз (СҚМА, 24:195). Сондай-ақ М. Жұмабаевтың 1922 жылы маусымда ашаршылыққа ұшыраған қазақтар үшін асхана ұйымдастыру туралы коммуналдық бөлімге жазған жазбасы туралы: «Ақмола губерниялық төтенше комиссия Помгол айырбастау ауласынан ашыққан қазақтар үшін асхана ұйымдастыруға шұғыл түрде қолайлы бөлме бөлуді ұсынады» (СҚМА, 3:191). Осылайша, Петропавл қаласында біріккен күштің арқасында 5 асхана ұйымдастырылып, оларда 10 айда (1922 жылдың 1 шілдесіне дейін) 590 мың тегін тамақ берілді, оның 309 мыңы балаларға арналған. Барлығы Губчекапомгол өз жұмысының 10 айында (1921 жылдың 23 тамызынан 1922 жылдың 1 шілдесіне дейін) 42 664 пұт нан, 10 872 пұт ет пен балық, 166 пұт сары май, 3529 пұт көкөніс және басқа да өнімдер жинады. 1240 бас мал. 1922 жылы Ақмола губерниясының ашаршылыққа ұшыраған халқына көмек көрсету үшін шіркеу құндылықтарын тәркілеу арқылы қосымша қаражат әкелінді.

Сол кезде Кеңестік Ресейді шет мемлекеттер мойындамағандықтан олардағы жұмысшы табы мен қайырымдылық қоғамдық ұйымдардың көмегіне ғана сенуге болатын еді, ал, олардың мүмкіндіктері мен Кеңес мемлекетінің мұқтаждықтарын ескерсек, бұл көмек жеткіліксіз еді. Неміс коммунисті Клара Цеткин әртүрлі елдердің еңбекшілерінен қаражат жинап, жұмысшыларға көмек көрсетудің халықаралық комитетін басқарды. Кеңес мемлекетіне, соның ішінде Қазақ АКСР-ның ашаршылыққа ұшыраған халқына жан-жақты көмекті АҚШ-тың қайырымдылық ұйымы (АРА) – 1923 жылға дейін провинцияның аш аймақтарына азық-түлік жеткізді. Алайда Кеңес мемлекетінің ашаршылықты өлімнен аман алып қалуға бағытталған барлық шаралары мен сыртқы көмектері тиімсіз болды, өйткені халықтың негізгі күнкөріс көзі ауыл шаруашылығы құлдыраған еді.

Қорытынды. Жалпы алғанда, экономиканың аграрлық секторына көптеген факторлар: бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы көтерілісті басқаннан кейін патшаның қазақ халқына қатысты қуғын-сүргіні, 1917 жылғы Ресейдегі революциялық сілкіністердің ауыр салдары, азаматтық соғыс, 1918-1921 жылдардағы большевиктердің экономикалық тұрғыдан тиімсіз саясаты, 1920 жылдардың басындағы большевиктерге қарсы толқулардан кейінгі шаруалардың қуғын-сүргіні, табиғи-климаттық факторлар – 1920 жылғы жаздың құрғақшылығы және т.б. жойқын әсер етті. Ауыл шаруашылығы дағдарысының жоғарыда аталған себептерінің бірі большевиктердің билікке келгеннен кейінгі азық-түлік саясаты шаруалар үшін ең ауыр болды, бұл ауыл еңбеккерлерінің жағдайын ушықтырды. Бұған «соғыс коммунизмі» кезеңіндегі егіс алқаптары мен мал басының азаюының абсолютті саны ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы тарих ғылымында «кіші» азамат соғысы деп аталған 1920 жылдардың басындағы жаппай шаруа қойылымдары да дәлел бола алады.

Осылайша, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық большевиктердің билік үшін күресі мен осы билікті нығайтудың нәтижесі болды. Бұл күрестің бағасы тым жоғары болды. Миллиондаған адамдар бұл қиын жылдан аман қала алмады. Аштық жоғары мақсаттар мен мұраттарға қол жеткізу кез-келген бағамен, оның ішінде адам өмірінің бағасымен жүзеге асырылуы керек болатын мемлекеттің жаңа түрін құрудың басталғанын көрсетті. Мұны Кеңес мемлекетінің кейінгі бүкіл тарихы дәлелдейді. Қазақ халқын құрып кету шегіне жеткізген эксперименттердің бірі 1930 жылдардың басында күштеп ұжымдастыру және көшпелі халықты отырықшылыққа көшіру болды, бұл одан да үлкен көлемдегі ашаршылыққа әкеп соқтырды: 1932-1933 жылдардағы ашаршылық құрбандары Қазақстанда 1 750 000 адамды құрған (қазақ халқының барлық санының 42%-ы) (Қозыбаев және т.б., 1992:28). Бүгін жаңа белестерге жетуге ұмтыла отырып, біз тарихымыздың өткенінен сабақ алып, мемлекет үшін ең биік мақсат адамның өзі, оның өмірі ең жоғары құндылық болуы тиіс деген түсінікті басшылыққа алуға тиіспіз.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен АР09259227 «1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық және оның зардаптары (жаңа мұрағат және жазба дереккөздер негізінде)» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX век. Алматы, 1997. 360 с.
- Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алматы, 1991. 288 с.
- Берденова К.А., Иманбердиева С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. Алматы, Ғылым, 1994. 144 с.
- Государственный архив Костанайской области (ГАКО). Ф. 13. Оп. 2. Д. 31
- Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата, 1978. 345 с.
- Кадысова Р.Ж. Историография социокультурной модернизации. Павлодар: НПФ «Эко», 2006
- Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алма-Ата, 2006. 272 с.
- Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.
- Козыбаева М.М. Влияние голода 1921-1922 годов на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана. // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. – Караганды, 2014. № 3 (75) С. 162-167.
- Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 гг. Алматы: Искандер, 2009. 448 с.
- Кустанай–Костанай. Очерки истории. С древнейших времен до 1936 года. Костанай: Костанайполиграфия, 2012. 608 с.
- Красная степь – Кустанай, 1920. № 4
- Красная степь. – Кустанай, 1923. № 66.
- Макарова Т. Петропавловск: страницы истории. Петропавловск, 2008 . 372 с.
- Масанов Н.Э. и др. История Казахстана: народы и культуры. Учеб. пособие / Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеев А.Н., Баратова Г.С. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. 608 с.
- Мир труда. 1922. 12 сентября. С.3
- Нурбаев К.Ж. История города Павлодара (1917–1940 гг.): автореф. дис.... канд. истор. наук. Алматы, 1998. 26 с.
- Олкот М. Процесс коллективизации в Казахстане. // Русское ревю. 1981. № 40.
- Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Саркенова К.А. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 220 б.
- Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві (СҚМА). 930 қ. 1 т. 6. іс
- СҚМА. 41 қ. 1 т. 10 іс.
- СҚМА. 1616 қ. 1 т. 3 іс.
- Степь – Кустанай, 1921. № 5
- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 5 қ. 2 т. 68 іс.
- ҚР ОМА. 320 қ. 1 т. 25 іс.
- ҚР ОМА. Ф. 5 қ. 2 . 42 іс.
- Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. – Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

References

- Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan XX century]. Almaty, 1997. 360 s. [In Russian].
- Alekseenko A.N. Naseleniye Kazakhstana. 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920-1990]. Almaty: Gylim, 1993. 126 s. [In Russian].
- Assylbekov M.Kh., Galiyev A.B. Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. Almaty, 1991. 288 s. [In Russian].
- Berdenova K.A., Imanberdiyeva S.I. Agrarnaya politika totalitarnogo gosudarstva kak faktor krizisnogo sostoyaniya sel'skogo khozyaystva Kazakhstana. [Agrarian policy of a totalitarian state as a factor in the crisis state of agriculture in Kazakhstan]. Almaty, Gylim, 1994. 144 s. [In Russian].
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 2. C. 68.
- CSA RK. F. 5. In. 2. C. 42.
- Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. – Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. [In English].
- Dakhshleyger G.F. Sotsial'no-ekonomicheskkiye preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and the village of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata, 1978. 345 s. [In Russian].
- Kadysova R.Zh. Istoriografiya sotsiokul'turnoy modernizatsii. [Historiography of sociocultural modernization]. Pavlodar: NPF «Eko», 2006. [In Russian].

Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan]. Alma-Ata, 2006. 272 s. [In Russian].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 s. [In Russian].

Kozybayeva M.M. Vliyaniye goloda 1921-1922 godov na povsednevnyuyu zhizn' gorodskogo naseleniya Severnogo Kazakhstana. [The impact of the famine of 1921-1922 on the daily life of the urban population of Northern Kazakhstan.] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. Karagandy, 2014. № 3(75). S. 162-167.

Koygeldiyev M.K. Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 gg. [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920–1940]. Almaty: Iskander, 2009. 448 s. [In Russian].

Kustanay–Kostanay. Ocherki istorii. S drevneyshikh vremen do 1936 goda. [Essays on history. From ancient times until 1936]. Kostanay: Kostanaypoligrafiya, 2012. 608 s.

Krasnaya step' [Red steppe]. Kustanay, 1920. № 4. [In Russian].

Krasnaya step' [Red steppe]. Kustanay, 1923. № 66. [In Russian].

Makarova T. Petropavlovsk: stranitsy istorii. [Petropavlovsk: pages of history.] Petropavlovsk, 2008. 372 s.

Masanov N.E. i dr. Istoriya Kazakhstana: narody i kul'tury. [History of Kazakhstan: peoples and cultures]. Ucheb. Posobiye. Almaty: Dayk-Press, 2000. 608 s.

Mir truda [The world of work]. 1922. 12 sentyabrya. S.3

Nurbayev K.ZH. Istoriya goroda Pavlodara (1917–1940 gg.) [History of the city of Pavlodar (1917–1940)]: avtoref. dis.... kand. istor. nauk. Almaty, 1998. 26 s.

Olkott M.B. Protsess kollektivizatsii v Kazakhstane [The process of collectivization in Kazakhstan]. // «Russkoye revyu». 1981. № 40, aprel'. [In Russian].

Omarbekov T. 20-30 zhyldardaǵy Kazakstan qasireti. [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. [In Kazakh].

Sarkenova K.A. 1920-1930 zhyldardaǵy Kazakstan khalqy. [The population of Kazakhstan in 1920-1930]. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 220 b. [In Kazakh].

North Kazakhstan State Archive (NKSA). F. 930. In. 1. C.6.

NKSA. F. 41. In.1. C.10.

NKSA. F. 1616. In.1. C.3.

Step' [Steppe]. Kustanay, 1921. № 5. [In Russian].

State Archive of Kostanay region (SAKR). F. 13. In. 2. C. 31. [In Russian].

FTAMP 03.20_05.31.15

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_157

ОРАЛ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (1921-1922 жж.)

Хайдаров Есқайрат Ербулатович^{1*}

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Қазақстан, Орал қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: esaka_78@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылықтың себеп-салдары, ауқымы және онымен күресу жолдары зерттеледі. Ашаршылықтың басты себептері ретінде азамат соғысының ауыртпалықтары, ауылшаруашылығын жайлаған қуаңшылықтың зардаптары және бандалық топтардың шапқыншылықтары айқындалды. Зерттеу жұмысы барысында нәубет қарсаңындағы губерниядағы әлеуметтік-экономикалық жағдай жан-жақты қарастырылып, аймақтағы егістік көлемінің азаюы, мал басының кемуі, халықтың әлеуметтік әл-ауқатының нашарлауы жөнінде деректер келтірілді. Губерниядағы ашыққандардың саны уездер бойынша нақты көрсетілді. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің қорында сақталған құжаттар негізінде ашаршылық жылдары аймақтағы халыққа көрсетілген көмек пен аштықтың салдарын жоюға бағытталған іс-шаралар жөніндегі деректерге талдау жасалды. Орал губерниялық ашыққандарға көмек көрсету комиссиясының, жергілікті өкімет органдарының және қоғамдық топтардың аштықпен күрес жұмыстары, халықаралық ұйымдардың гуманитарлық қызметтері, Ресейдің ішкі аймақтарынан, Украина және Қырымнан келген көмектер туралы тың мәліметтер келтірілді. Орал өңіріндегі ашаршылық салдарына қатысты қорытындылар жасалынып, мәселе жаңаша тұрғыдан зерделенді.

Кілт сөздер. Губерния, уезд, ашаршылық, жұт, нәубет, Губкомголод, көмек, асханалар, АРА, халық саны

ГОЛОД В УРАЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ (1921-1922 гг.)

Хайдаров Ескайрат Ербулатович^{1*}

¹Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир-хана, Казахстан, г. Уральск

*Автор-корреспондент
E-mail: esaka_78@mail.ru

Аннотация. В статье исследуются причины, масштабы и способы борьбы с голодом в Уральской губернии в 1921-1922 гг. Основными причинами голода явились трудности гражданской войны, последствия засухи для сельского хозяйства и нашествия банд. В исследовании содержится комплексный обзор социально-экономической ситуации в провинции накануне государственного переворота, данные о сокращении пашни в регионе, падении поголовья скота, ухудшении социального благосостояния населения. Количество голодающих в провинции уточняется по уездам. На основе документов, хранящихся в государственном архиве Западно-Казахстанской области, был проведен анализ данных о помощи, оказанной населению губернии в годы голодомора, и мерах, направленных на ликвидацию последствий голода. Выявлены новые данные о работе Уральской губернской комиссии по борьбе с голодом, местных властей и общественных групп по борьбе с голодом, гуманитарной деятельности международных организаций, помощи из внутренних районов России, Украины и Крыма. Сделаны выводы о последствиях голода в Уральском регионе и вопрос изучен в новом свете.

Ключевые слова: Губерния, уезд, голод, джут, голодомор, Губкомголод, помощь, столовая, АРА, численность населения.

IRSTI 03.20_05.31.15

THE HUNGER IN THE URAL PROVINCE (1921-1922)

Khaidarov Eskairat Erbulatovich^{1*}

¹Zhangir-khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Kazakhstan, Uralsk

*Corresponding author
E-mail: esaka_78@mail.ru

Abstract. The article examines the reasons, scope and methods of combating hunger in the Ural province in 1921-1922. The main causes of the famine were the difficulties of the civil war, the consequences of the drought on agriculture and the invasion of gangs. The study provides a comprehensive overview of the socio-economic situation in the province on the eve of the coup d'état, data on the reduction of arable land in the region, extinction of livestock and the deterioration in the social welfare of the population. The number of hungry people in the province is specified by county. On the basis of documents stored in the state archive of the West Kazakhstan region, an analysis of data on the assistance provided to the population of the province during the famishment years and measures aimed at eliminating the consequences of the famine was carried out. New data on the work of the Ural provincial commission on the fight against starvation local authorities and public groups on the fight against famine, humanitarian activities of international organizations, assistance from the interior regions of Russia, Ukraine and Crimea were revealed. Conclusions are made about the consequences of the famine in the Ural region and the issue is studied in a new light.

Key words: Gubernia, county, hunger, jute, famine, Gubkomgolod, help, canteen, ARA, population.

Кіріспе. XX ғасырдың бірінші ширегі Қазақстан тарихында саяси оқиғаларға толы аласапыран кезең болды. І дүнижүзілік соғыстың ауыртпалығы, 1916 жылғы көтерілістің шығындары, 1917 жылғы қос революция мен азамат соғысының зардаптары қазақ халқының тағдырында, оның тарихында өшпес ізін қалдырды. Азаматтық қарсыласу жылдары большевиктердің тарапынан елде жүргізілген қатаң әскери коммунизм саясаты, бірыңғай Кеңестік биліктің күшпен орнатылуы және бастапқы кезеңдегі әлеуметтік реформалар да қазақ жері үшін оңай болмады.

Миллиондаған адамды қазаға ұшыратып, тірі қалғанын жан сауғалап босып кетуге мәжбүр

еткен алапат ашаршылықтың алғашқы кезеңі – 1921-1922 жылдардағы нәубеттен бері 100 жыл өтті. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында осы кезеңдегі ашаршылық мәселесіне қатысты тарихи құжаттарды, жиналған мәліметтерді аса мұқият зерттеудің қажеттілігін айтқан болатын. Бұл тұрғыдан қарағанда 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылық мәселесі кешенді түрде, тың деректер арқылы зерттеуді қажет ететін өзекті тақырып болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми-ізденіс жұмыстарының нәтижесінде Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар кеңінен пайдаланылды. Архив құжаттары негізінде Орал губерниясындағы ашыққандардың саны уездер бойынша айқындалып, аштықпен күрес жұмыстары жан-жақты қарастырылды. Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде жүйелік ұстанымы, сол сияқты тарихилық және шыншылдық принциптері алынды. Жұмыста сонымен бірге жалпы ғылыми әдістер: сараптау, синтез, салыстыру, жинақтау; арнайы-тарихи: проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихи әдістері қолданылды.

Талқылау. Зерттеу барысында 1920 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелеріне және 1921-1922 жылдардағы ашаршылық тақырыбына арналған ғылыми әдебиеттерге талдау жасалынды. Зерттеушілер А.И. Хрящева, Н.Д. Кондратьев және П.И. Поповтың еңбектері мен мақалаларында бірінші дүниежүзілік соғыс және азаматтық соғыс жылдарындағы, экономиканы қалпына келтірудің бастапқы кезіндегі ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуы, әлеуметтік жағдайлар жан-жақты қарастырылған. Авторлар 1921 жылғы қуаңшылықты ашаршылықтың негізгі себебі ретінде қарастырмай, әлеуметтік-экономикалық қатынастардағы өзгерістерді талдауға тырысқан.

XX ғасырдың 50-60 жылдарында Э. Генкин, Ю.А. Поляков, С.А. Нейштадт сияқты зерттеушілер өз еңбектерінде халық шаруашылығындағы және экономикадағы социалистік қайта құруларға талдау жасаған. Осыған ұқсас еңбектер Қазақстанда Г.Ф. Дахшлейгер, К.Н. Нұрпейісов, С.Б. Баишев, Г.Ч. Чуланов тарапынан жазылды, оларда сол кездегі идеологияға сәйкес Кеңес өкіметінің аштыққа қарсы күресі ауылшаруашылығындағы артта қалушылық ретінде қарастырылған. Аталған авторлардың ішінде С.А. Нейштадттың және С.Б. Баишевтің еңбектерін ерекше атап өтуге болады, онда зерттеушілер ашаршылықтың ауқымы мен аштыққа ұшыраған халықтың санын анықтап көрсеткен.

Тәуелсіздік жылдарында ғалымдардың XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстандағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды, оның ішінде ашаршылық мәселесін кеңінен зерттеулеріне жол ашылып, ауқымды ғылыми еңбектер жарық көрді. Бұл тұрғыда М. Қозыбаевтың, Т. Омарбековтың, М. Тәтімовтың, М. Асылбековтың, Х. Әбжановтың, Қ. Алдажұмановтың, Б. Аяғанның, Ж. Әбілқожиннің, М. Сдықовтың және т.б. зерттеу еңбектерін атап көрсетуге болады.

Нәтижелері. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Кеңестер елін тағы бір ауыр сынақ күтіп тұрды. 1921-1922 жылдардағы ұзаққа созылған қарсыз қыс жауынсыз жазға ұласты. Қыста қардың, көктем мен жазда жауынның болмауы қатты құрғақшылықты, оның салдары ашаршылық нәубетін әкелді. 1921 жылдың жазында ол елдің көптеген өңірлерін, әсіресе Еділ бойы аудандарын жайлады. 1921 жылдың күзіне қарай бүкіл ел бойынша 20 млн. астам адам аштыққа ұшырады. Қазақстанның көпшілік аудандары етек жайған ашаршылық құрсауында қалды. Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларында егілген астық қатты құрғақшылықтан шықпай қалды, шыққандары жазғы ыстықта қурап қалды. Мал өсірумен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы жайылымдар мен шабындықтар толықтай күйіп кетті. Оның үстіне 1920-1921 жылдардағы ұзаққа созылған қатал қыс қазақ өлкесінде малдың да жаппай қырылуына әкеп соқты. Ашаршылық құрбандарының, аштан өлгендердің саны күн сайын көбейе берді (Алдажұманов және т.б., 2010: 184-185).

Ашаршылықтың себеп-салдары және зардаптары жөнінде тарихшы Талас Омарбеков өзінің «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» атты еңбегінде: «Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ, қазақ халқының көзі ашылмады. Адам шығыны да, мал шығыны да аз болған жоқ. Қазақ шаруасын сарыдала төсінде бірде ақтар келіп шауып кетсе, бірде қызылдар келіп қырғидай тиді. Көп кешікпей-ақ 1921-1922 жылдардың алапат ашаршылығы басталды. Көп қазақ «қызыл» мен «ақтың» қайсысын қолдау керектігін түсіне алмай, осы аштықта опат болды. Мысалы, құрамында Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Орал, Бөкей, Торғай губерниялары кірген Батыс Қазақстанда халық 1917-1923 жылдар аралығында 981314 адамға кеміп кетті. Осы губерниялардағы село-ауыл халқы 1917 жылмен салыстырғанда 1920 жылы 9,7%-ке азайса, ал 1923 жылы алғашқысымен салыстырғанда 38%-ке азайды. Әсіресе, ғаламат қырғын 1921-1922 жылдардағы ашаршылықта болды, тек 1920-1923 жылдар арасында аталған өңірде село халқының саны 31,4%-ке азайды. Қазақстанның басқа аумақтары да осылай сорлады.

Қазақтардың негізгі тіршілігі мал шаруашылығы да жетіскен жоқ. Аталған Батыс Қазақстан губерниясында алғашқы үш жылдықта, яғни Азамат соғысының кезінде малдың құрамы 59,2%, яғни

екі еседен астамға азайып кетті. Ал келесі 1921-1922 жылдарда ашаршылық болған үшжылдықта бұл кему тағы да 47,3%, ал жалпы тұтас алғанда 78,5% болды. Батыс Қазақстан губернияларындағы осы қырғыннан аман қалған мал 1923 жылы бұрынғы 1917 жылдағы жалпы мал санының 5/1-нен сәл ғана асып түсті. Міне, қазақ даласында социалистік құрылыс осылай басталды. Сөйтіп, ол қазақ халқының өлігінің және олардың күйзелген қожалықтарының үстіне тұрғызылды» - деп нақты деректермен көрсеткен (Омарбеков, 2003: 5-6).

1920 жылы 12 қазанда Кеңестердің I құрылтай съезінің шешімімен Орал облысы губерния болып құрылды. Оның құрамына Гурьев, Елек, Калмыков, Жымпиты, Ойыл, Орал уездері кірді. 1921 жылы 19 қарашада Ойыл уезі Ақтөбе губерниясына қосылды. Нәубет қарсаңында Орал губерниясының егістік көлемі 1920 жылы 1917 жылмен салыстырғанда 410,5 мың десятинадан 165,9 мың десятинаға дейін қысқарды. 1921 жылы егістік жерінің 80%-ын құрғақшылық жайлады. Егін өнімінің орташа көрсеткіші 1,9 пұт болса, тұрғындардың жан басына шаққанда 0,9 пұттан келді. 1920 жылғы статикалық есеп бойынша губернияның жалпы мал басының саны 3,3 млн. – 0,3 млн. дейін азайған (БҚОМА, 268: 33-38).

Азамат соғысы жылдарындағы Кеңестік биліктің жүргізген әскери коммунизм саясатының салдарынан шаруа халықтың алдындағы бар мал-мүлкінен, азық-түлігінен айырылуына алып келді. Астыққа мемлекеттік монополия мен салғырт ісі Қазақстанда 1920 жылдан бастап кең көлемде жүзеге асырылды. Осы жылдың басында салғырт (ет салымы) әдісі мал шаруашылығында да кеңінен қолданыла бастады. Мәселен, 1921 жылы Батыс Қазақстанның Орал және Бөкей губернияларында салғыртқа қатысты азық-түлік дайындау органдарының шаруалардың қолындағы малын тартып алуы 120 және 112%-ды құрады. Астық шығып жарытпаған Орал губерниясында 1920 жылы салғырт бойынша 1,5 млн пұт астық тартып алынды, соның салдарынан мұнда азық-түлік тұтыну тапшылығы 2-2,5 млн пұтқа жетті (Алдажұманов және т.б., 2010: 176-177).

1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың бір себебі ретінде ауылдық-селолық жерлерге бандалық топтардың шабуылдарын да қарастырамыз. Орал губерниясына қарасты ауылдар мен селоларды бандалық топтардың тонап, адамдарын қырғынға ұшыратулары халықтың титығына жетіп, елдің шырқын бұзды. Батыс Қазақстан аумағындағы көтерілістер жөнінде мынадай деректер бар. Мәселен, 1921 жылдың сәуір айының басында Гурьевте көтеріліс болды, оған жергілікті милиция мен гарнизон сарбаздарының бір бөлігі қатысты. Бірнеше ауылда коммунистер мен кеңес белсенділері тұтқындалды. Көтеріліс тез басылды, бірақ дереу бұл аймақта Сафоновтың жетекшілігімен қозғалыс басталды, ол 500 қарулы адамнан тұратын мобильді отряд жинады. Басқа көтерілісшілер отрядтары да пайда болып, олар Еділ мен Жайық бойындағы ауылдарға, теміржол вокзалдарына, пойыздар мен парохоттарға, астық вагондары мен түсіру пункттеріне шабуыл жасады. 1921 жылы 1 маусымда көтерілісшілер Бударино ауылын күшпен алды, ал бірнеше күннен кейін Шипово, Лбищенск және Жымпиты елдімекендері бағындырылды. Омбыдан, Тамбовтан және Түркістаннан әскери күштердің келуі, оның ішінде авиацияның болуы билікке Жымпитыны қайтарып алуға және тамыз айының соңына дейін көтерілісшілердің қарсылығын басуға мүмкіндік берді.

Қыркүйек айында шашыраңқы отрядтар Сапожковтың серіктерінің бірі В. Серовтың айналасына біріге бастады. 21 қарашада серовшылар Калмыков уезінің орталығына шабуыл жасауға тырысты, бірақ жеңіліске ұшырап, Гурьевке қарай бет алды, бұл жақтағы шайқастар 17 желтоқсанда басталып, үш күнге созылды. Жеңіске жете алмаған көтерілісшілер қайтадан шегінуге мәжбүр болды. Гребенщиков ауылының маңында Қызыл Армия көтерілісшілерге ауыр соққы береді, содан кейін Серов қазақ даласының шалғай жерлеріне кетуге шешім қабылдады. 1922 жылы 16 қаңтарда аш, үсік шалған және науқас көтерілісшілер Ойылға жақындады. Қиын шайқастан кейін серовшылар қыстайтын жер ретінде таңдалған ауылды басып алуға қол жеткізді.

Ақпан айының соңында Серов 1 мың атты әскер мен 300 жаяу әскерден құралған өз отрядтарын ретке келтіріп, Елекке шабуылды бастады. Оларға қарсы Орынбор әскери училищелерінің курсанттарының құрама отряды шықты. 9 наурызда Красноярск ауылы маңында сұрапыл шайқас болып, серовшылардың шегінуімен аяқталды. Көтеріліс аймағына Еділ жағалауы әскери округінің үлкен күштері мен ВЧК - ОПТУ құрылымдары жіберілді. 3 сәуірде барлық жағынан қоршалған көтерілісшілер Деркуль-Шипово бөлігіндегі теміржолды кесіп өтпекші болды, бірақ оларға тұтқиылдан соққы жасалды. Түгелге дерлік отряд өлім құшты, көпшілігі тұтқынға алынды, тек оншақтысы ғана қоршауды бұзып өте алды. Серов әскерінің қалған бөлігі жаз бойы аймақтағы көтерілісті қайта өршітуге тырысты, бірақ бұл әрекеттері сәтсіз болды. 1922 жылы 19 тамызда әрі қарай қарсыласудың нәтиже бермейтіндігін түсінген Серов пен көтерілісшілердің Реввоенсоветінің төрағасы Долматов кеңес өкіметіне берілді.

Көтерілісшілердің 1920-21 жылдардағы жеңілісінің негізгі себебі олардың әрекеттерінде келісімнің болмауы еді. Көтерілістер өздігінен басталды, жеке отрядтар арасында байланыс болған жоқ. Шаруалар мен казак әскери құрамалары бір-біріне дұшпандықпен қарады, қазақ халқы көпшілік жағдайда көтерілісшілерді қолдамады. Себебі бандалық топтар қазақ ауылдарына шабуыл жасап, олардың мал-мүлкін, азық-түліктерін тонап отырды. Сонымен қатар, көтерілісшілер

қозғалысының басылуына Кеңес үкіметінің азық-түлік салғыртынан бас тартуы және 1921 жылы жаңа экономикалық саясатқа көшуі ықпал етті (<https://elimai.kz/cituaciya-v-kazaxstane-v-1920-1921-gg.html>).

Сонымен, 1921-1922 жылдардағы бүкіл Қазақстанды, оның ішінде Орал губерниясын жайлаған ашаршылықтың басты себебі азамат соғысының зардаптарынан, әскери коммунизм саясатының ауыртпалығынан туындады, - деп есептейміз. Екіншіден, табиғи факторды да жоққа шығара алмаймыз, бұл жағдай да халықтың жаппай ашаршылыққа ұшырауына әкеліп соқтырды. Сонымен бірге Кеңес өкіметіне бағынбаған бандылық топтардың елді мекендерге жиі шабуылдап, шаруалардың малдарын, азық-түліктерін тартып алулары да халықтың жағдайын қиындата түсті.

1921 жылғы тамыздан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары аштықтан зардап шеккен аймақтардың тізіміне ресми түрде енгізілді. 1921 жылдың күзіне қарай Қазақ АКСР-інің жеті губерниясының бесеуі: Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары (Түркістан АКСР-і құрамындағы Сырдария және Жетісу губернияларын қоспағанда) және Адай уезінің тұрғындары аштыққа ұрынды. Ашаршылық 1 558 927 тұрғыны бар 1 048 100 шаршы метр аумақты қамтыды. Статистика басқармасының деректері бойынша 1921 жылдың қарашасына қарай Орал губерниясында 384 900 адам, ал әртүрлі көздерден алынған деректер бойынша 400 000 адам ашаршылыққа душар болған. Ал Қазақстанда барлығы ресми деректер бойынша 1 508 900 адам, бейресми деректерде 1 558 927 адамның ашаршылыққа ұшырағаны көрсетілген (Омарбеков және т.б., 2016: 217).

Губернияда қалыптасқан жайдайға байланысты Орал атқару комитеті орталыққа аймақтағы күрделі мәселені баяндау үшін делегация жібереді. Қырғыз (Қазақ) ОАК-і жанындағы ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі орталық комиссияның төрағасы Сейтқали Меңдешев қол қойған Қырғыз (Қазақ) Орталық Атқару Комитетінің 1921 жылғы 16 маусымдағы ережесі негізінде құрамында губерниялық атқару комитетінің төрағасы және 5 мүшесі бар Орал губерниялық ашыққандарға көмек көрсету комиссиясы құрылды. Губкомголод 8 тамыздан өз қызметін бастады. Ал 1921 жылдың 9 тамызындағы губерниялық атқару комитеті Төралқасының № 90 шешімімен Губерниялық комиссияның құрылымы және штаты бекітілді. Оның құрамында есепші, көмекші, ісқағаздарын жүргізуші, хаттанушы және ақпараттандырушы болды.

Сонымен бірге біруақытта жергілікті жерлерде уездік ашыққандарға көмек комиссиялары құрылды. Ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі губерниялық комиссияның бірінші жарлығы аймақ тұрғындарын аштықпен күреске белсенді түрде қатынасуға шақырумен басталды. Комиссия хабарламалар мен листовкалар басып шығарды. Губерниялық комиссия аштыққа ұшыраған адамдардың нақты есебін алумен шұғылданды және еңбеккерлердің көпшілігін аштықпен күреске кеңінен тартумен, балалардың тұрмыс-тіршілігін жақсартумен айналысты. Сонымен қатар губерниялық комиссия мемлекеттік көмек алатын жұмысшыларды пайдалана отырып қоғамдық жұмыстарды ұйымдастырды, ашыққандарға да жұмыс тауып беруге және аштық жайлаған аудандардан жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз етуге жағдай жасады.

Губерниялық комиссияның 1921 жылғы 11 қазандағы қаулысына сәйкес көмекші бөлімдер құрылды, олар жоспарлау, қаржы, бақылау және үгіт-насихат бөлімдері. Губерниялық комиссия аптасына екі рет отырысын өткізетін болған. Уездік комиссиялар және аталған бөлімдер өздерінің атқарылған жұмыстарының есебін беріп отырған (БҚОМА, 12: 80).

Осы губерниялық комиссияның архивте жинақталған құжаттарына жүгінер болсақ, 1920 жылғы халық санағы бойынша Орал губерниясында барлығы 524 824 тұрғылықты халық болса, оның ішінде Орал уезінде 124 037 адам, Елек уезінде 128 623 адам, Калмыков уезінде 59 216 адам, Жымпиты уезінде 92 948 адам, Гурьев уезінде 120 000 адам мекен еткен. 1921 жылдың күзіндегі дерек бойынша алғашқы кезеңде өңірдегі ашыққандардың саны төмендегі №1 кестеде көрсетілген.

№1 кесте Өңірдегі ашыққандардың саны (БҚОМА, 27: 47).

Уездер	Тұрғ. саны	Аштар саны	Пайыздық көрсеткіш	Ересектер	Балалар
Орал уезі	124 037	38 000	30%	20 000	18 000
Елек уезі	128 623	90 000	70%	46 500	43 500
Калмыков уезі	59 216	42 000	70%	24 000	18 000
Жымпиты уезі	92 948	33 000	35,5%	19 000	14 000
Гурьев уезі	120 000	24 000	20%	14 000	10 000
Барлығы	524 824	227 000	43,2%	123 500	103 500

Сөйтіп, Орал губерниясы бойынша 1921 жылдың күз айларына қарай барлық ашыққандардың саны 227 000 адам болса, оның ішінде 123 500-і ересектерді, 103 500-і балаларды құрады (БҚОМА,

14: 8). Орал қаласындағы 12 037 ашыққан адамды қоссақ, барлығы 239 037 адамға жетеді (БҚОМА, 27: 47). Сонда 1921 жылдың күз айларында Орал губерниясы халқының 45,5%-ы, яғни тең жартысына жуығы аштықтың шырмауына тап болған. Сол кезеңдегі жауапты органдардың хаттарында ашыққандар санының күнсайын өсіп жатқандығы айтылған. Бұл деректер Орал губерниясы аумағындағы ашаршылықтың ауқымының үлкен болғандығын, әлеуметтік-демографиялық ахуалдың күрт нашарлағандығын байқатады.

Орал губерниясындағы жаппай ашаршылықтың салдарынан адам шығыны орын алғандығын және халықтың өздерінің мекен-жайларынан үдере көшкендігін архив құжаттары дәлелдей түседі. Аштық жайлаған 1921 жылдың өзінде селолық жерлердегі халықтың санының кемігендігі туралы мәлімет төмендегі №2 кестеде берілген.

№2 кесте 1921 жылдағы селолық жерлердегі халықтың саны (БҚОМА, 27: 47).

Уездер	1920 жылғы село халқының саны	Тұрғындар санының азаюы			
		Аштықтан өлгендер	Көшіп кеткендер	Барлығы	1921 ж. кемігендегі пайыздық көрсеткіші
Орал уезі	93219	19085	1989	21074	23%
Елек уезі	106141	17544	8891	26435	25%
Жымпиты уезі	91404	7699	4634	12333	13,4%
Калмыков уезі	55192	2961	5067	8028	14,5%

Сөйтіп, губернияға қарасты 4 уезде (345 956 адам) барлығы 47 289 адам аштықтан өлген болса, 20 581 адам көшіп кеткен, жалпы адам шығыны 67 870-ті құрайды, халықтың саны 19,6%-ға кеміген (БҚОМА, 34: 88). Бұл жерде 4 уезд тұрғындарының саны тек қана ауылдық жерлердегі халықтың есебінен бөлек берілгенін ескеруіміз керек. Сонымен бірге көшіп кеткендердің көпшілігін аштықтан босып кеткендер ретінде қарастыруымызға болады. Гурьев уезінің мәліметтері толық болмағандықтан бұл ресми ақпаратқа кірмей қалған. Жоғарыда келтірілген мәліметтер аштықтың губернияның барлық өңірін жайлағанын, нәубеттің зардабын тартпаған жанұяның қалмағанын көрсетеді.

Аштықпен күресте Губкомголотпен бірге губерниялық партия ұйымдары қоянқолтық жұмыс жасады. Олар өз тарапынан қолдау көрсету бағытында Орал губерниясына астықты тездетіп жөнелту үшін бірнеше партия қызметкерлерін Украинаға және Курск губернияларына жіберіп отырды. Аштықтың салдарын жою жұмыстарының барлық жүгі губерниялық халыққа білім беру, денсаулық сақтау, қаржы және статистикалық бөлімдеріне түсті. Бұл бөлімдер өздерінің жиналыстарында қызметкерлерінің жалақыларынан мөлшерлі бөлігін ашыққандар қорына аудару жөнінде шешім қабылдаған. Ашыққан ауылдар мен болыстарға алғашқы көмекті ұйымдастыру үшін уездік атқару комитеті мүшелерінің барлығы дерлік елді мекендерге жіберілді. Сөйтіп, партия және атқарушы билік органдарының жұмыс күші өңірдегі ашаршылық зардаптарын жоюға жұмылдырылды. Сонымен қатар губерниялық комиссия уездер мен болыстарда шаруалардың өзара көмек көрсету комитеттерін де ұйымдастырды.

Губерниялық комиссия ашыққандарға «Көмек апталығы» шарасын өткізеді. Бұл мақсатқа губерниялық атқару комитетінің төрағасы, губерниялық комиссия хатшысы және губерниялық кәсіптік Кеңесінің хатшысы секілді жауапты тұлғалардан тұратын «үштік» құрылды. Бұл топтың мақсаты аштыққа ұшыраған тұрғындардың санын нақтылау, аштықтан көше кезіп кеткен балаларды жетімдер үйлеріне орналастыру, олар үшін үлкен ғимараттардан, тіпті, клубтарда балалар үйін жасақтау, санитарлық отрядтар ұйымдастыру, аш-жалаңаштарды тамақпен, киім-көншекпен қамтамасыз ету болды. Ашыққандарды ауқаттандыру мақсатында Орал қаласында 7000 адамға қызмет көрсете алатын 5 асхана, Орал уезіне қарасты Круглоозерное ауылында 500 адамға арналған 1 асхана ашылды. Жымпиты уезінде 360 адамды қабылдай алатын 4 асхана, 1-і Жымпитының өзінде, 3-і болыстарда ашылды. Елек уезінде 3560 адамға арналған барлығы 23 асхана, оның 2-і Елек қаласында, 21-і болыстарда ашылды. Калмыков уезінің орталығында 200 адамға арналған 1 асхана жұмыс жасады. Бұл ашылған асханалардың ішінде тек қана балаларға арнайы жабдықталғандары немесе аралас түрлері де болды.

Губкомголоттың есебі бойынша 1921 жылдың аяғына дейін ашыққандардың азық-түлік қорына мемлекеттік көмектен 8 вагон бидай, 1 вагон қарақұмық жармасы келіп түскен. Заттай салық негізінде халықтан 23 119 пұт 25 фунт ет, 516 пұт май, 4 861 пұт 12 фунт көкөніс, 849 дана жұмыртқа, 224 дана тері, 243 пұт 26 фунт жүн, 60 пұт шөп жиналған. Қайырымдылық шарасы аясында да халықтан ашыққандардың қорына азық-түлік түрінде көмектер келіп түскен. Ақшалай жиналған қаражат мөлшері смета есебінен берілгені 155 000 000 сомды, қайырымдылық пен

жекелей аударымдардан түскені 16 703 321 сомды, қайырымдылық кештерінен жиналғаны 14 408 229 сомды, аукциондар мен басқа да сауда-саттықтан алынғаны 14 324 844 сомды құрады. Жоғарыда көрсетілген қаражаттың барлығы аштыққа ұшыраған адамдардың мұқтаждықтарына түгелдей жұмсалынған.

«Ашыққандарға көмек апталығы» шарасының қорытындысы уездер бойынша анықталмағандығы, тек қана Жымпиты уезінің өзінде қайырымдылықтан ақшалай 12 902 072 сом қаражат жиналғандығы, тұрғындардың 52 қой, 1 ешкі, 1 қашар әкеліп тапсырғандығы айтылған. Сөйтіп, Губкомголод мүшелері өз жиналыстарында әрі қарайғы жұмыс жоспарларын құрып, тамақтандыру желісін кеңейтуге, балалардың тұрмыстық жағдайларын жақсартуға, қолда бар құралдарын сақтауға, қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыруға, көпшілікті аштықпен күреске кеңінен тартуға шешім қабылдаған (БҚОМА, 12: 80-82).

1921 жылы қазанда Орал қаласына ашыққандарға көмек беру мақсатында Украина мен Қырымнан 2-і дәрігерлік-тамақтандыру отряды келген. Бұл топ өз қызметін жүзеге асыру барысында Орал қаласында 2 асхана, Орал уезінде 2 асхана, Елек уезінде 4 асхана ашқан. 1922 жылы сәуір айында Харьковтың Губкомголод ұйымынан тағы бір дәрігерлік-тамақтандыру отряды келіп, олар ашыққан 1000 адамды және балалар үйіндегі 150 баланы тамақпен қамтып отырған (БҚОМА, 27: 34).

Аштықтың кесірінен қаңғып қалған балаларға ерекше назар аударылды. Ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі Орал губерниялық комиссиясының жанынан балалардың тұрмысы мен өмірін жақсарту жөніндегі бөлім ұйымдастырылды. 1921 жылы губерниялық білім бөлімі уездерде аш және қараусыз балаларды тамақпен және жылы киіммен тегін қамтамасыз ететін балалар үйлерін ашу жөніндегі жобасын ұсынған. ГУБОНО-ның қабылдаған шешімі бойынша балалар үйімен Орал қаласында 2500 баланы, Елек уезінде 750 баланы, Жымпиты уезінде 350 баланы, Калмыков уезінде 450 баланы, Гурьев уезінде 600 баланы, Орал уезінде 1800 баланы, барлығы 6450 баланы қамту көзделген. Губерния аумағында ашылған асханалар бірінші кезекте балаларды қабылдап отырған. 1921 жылдың желтоқсанында тіркелген 36 000 ашыққан адамның 23 000-ы балалар болды. Украина және Қырым әскери комиссиясының дәрігерлік-тамақтандыру отрядтары күніне 4000 баланы тамақтандырып отырған. Басқа да халықаралық ұйымдар аштыққа ұшыраған балаларды өз қамқорлықтарына алған (БҚОМА, 14: 17).

Аштықпен бірге сүзек, тырысқақ, оба, діңгене және басқа аурулар да қатар келді. Орал губерниясында да эпидемиялық ахуал нашар болды. Мысалы, Жымпиты уезіне іс-сапарға шыққан дәрігер Степанов осы аймақтағы өз көзімен көрген жағдайларды баяндап берген. Ол құзырлы орындарға өзінің қолымен жазып, тапсырған есебінде 1921 жылдың 14 қарашасында Орал қаласынан фельдшер Назаровпен бірге бір жарым тонналық автомобильмен Жымпитыға келгенін, кейін көліктері сынып қалып, эпидемия жайлаған болыстарды түйемен аралауға тура келгенін айтқан. Өлеңті, Бұлдырты, Қаратөбе және Жымпитының 2-ші болыстарын аралап шыққан. Дәрігер Степановтың бірінші кезекте байқағаны барлық жерде жұқпалы ішек аурулары тараған. Оның пайымдауы бойынша Жымпиты уезі аумағын шілде-тамыз айларында Орал және Еділ бойындағыдай холера эпидемиясы жайлаған. Дегенмен жергілікті халықтың көшпелі салтына да байланысты індет ұзаққа бара қоймаған. Қараша айының екінші жартысында аурудың бәсеңдеп қалғанын да айтқан.

Эпидемия барлық болыстарда да болған, бірақ, ең бастысы оңтүстіктегі Өзек, Жақсыбай болыстарына ауыр тиген. Эпидемиялық жағдай жөнінде жергілікті фельдшерлер арқылы жинақтай алған ақпарат мынадай: Жақсыбай болысында қыркүйек айында 12 адам жұқпалы ішек ауруымен науқастанған, оның 5-і аурудан қайтыс болған, сонда өлім-жітім 41,6% құрайды. Қазан айында барлық болыстарда барлығы 334 адам ауырған, оның 188-і аурудан өлген, 128-і тәуір болған, өлім-жітім 56,3%, тәуір болғандар 38,3%. Қараша айында болыстарда барлығы 55 адам ауырған, оның 20-ы өлген, 32-і тәуір болған, өлім-жітім 36,4%, тәуір болғандар 58,2% құраған. Дәрігер өз жазбасында жұқпалы ауруларға байланысты уезд бойынша толық статистикалық мәліметті жасау мүмкін еместігін, бұл деректердің де нақты емес екенін ескертіп өткен. Жергілікті қазақ дәрігерлері өңірде оба аурулары кездеспегенін айтқан. Сонымен бірге Степанов уезд аумағындағы емдеу мекемелерінің аздығын, ондағы құрал-жабдықтарының тапшылығын, дәрігер мамандардың жетіспеушілігін тілге тиек еткен.

Жымпиты уездік атқару комитетінің есебі бойынша тұрғындардың 1/3 аштыққа ұшырағандығын, малдың санының азайғандығын баяндаған. Жымпитының өзінде күніне аштықтан 1-2 адамның, мүмкін одан да көп адамның өлетіндігін, жолда келе жатқанда суықтан, аштықтан өлген, құр сүлдесі қалған қазақтардың мәйіттері кездескенін айтқан. Дағдарысты жеңілдетуге бағытталған шаралар жеткіліксіз деп ойлаймын, - дейді. Ашыққандарға арналған асханалар ұйымдастырылу үстінде, тіпті, Жымпитының өзінде ашыққандарға көмек беру комиссиясының 200 адамға шақталған асханасы, уездік денсаулық сақтау бөлімінің енді ашатын 100 орындық асханасы қала үшін мүлдем аздық етеді, - деп көрсеткен. Қаратөбеде фельдшер Абдрахмановтың қолдауымен ашылған 100 орындық тек қана қазақтарға арналған асханада көбінесе ет пісіріледі, әр адамға 3/4 фунттан беріледі, ауқаттанушыларға ет, сорпа тостағанмен қасықсыз таратылады делінген. Басқа болыстарда

асханалардың жоқтығы, оларда енді ашпақ ойлары бар екендігі айтылған. Жымпиты мен Қаратөбеде балалар үйінің бар екендігін, бірақ күнсайын болыстардан келіп жатқан балалардың сыймайтындығын жазып қалдырған (БҚОМА, 1: 146-147).

Губернияда аштықтың ауыр болғандығы сондай адам жеу фактілері де орын алып отырған. 4 уезд бойынша 350 жағдай тіркелген. Мұндай бір сұмдық оқиға Елек уезінің Кенділі ауылында анықталған. Адам жеу оқиғасына байланысты 1922 жылы 20 қаңтарда арнайы құрылған комиссияның тексерулері барысында ауылдық жерлерде ашыққан адамдардың өлгендердің мәйіттерін де қазып алып жеген жағдайлары дәлелденген. Комиссия мүшелері ашыққан халықтың селолық Советтердің кеңселеріне лап қойып, наразылықтарын білдіріп жатқандарына, тұрғындар арасында ұрлықтың, тонаушылықтың жаппай етек алғандығына көз жеткізген.

Елді мекендерде адамдардың аштықтан ісініп кеткендігі, олардың мысықтарды, иттерді, өлген малдың терілерін жейтіндігі, өлім-жітімнің күнсайын өсіп жатқандығы туралы деректер архив құжаттарында көп кездеседі. Елек уезінде күніне 200 адамның, Калмыков уезінің Бударино болысының өзінде 6 адамның, тіпті, одан да көп адамның аштықтан өлетіндігі, мәйіттердің жер-жерде көмілмей шашылып жататындығы жөнінде жауапты органдардың мәліметтері бар (БҚОМА, 27: 37-41).

1922 жылдың қаңтар-ақпан айларындағы Орал губерниясында ашыққандардың саны 36 147 адамға жетті. Оларға тиісті азық-түліктің мөлшері бекітілді. Нан балаларға 22 ½ фунттан, ересектерге 15 фунттан, әр адамға ет 3 ¼ фунттан, көкөніс 15 фунттан, тұз 1 фунттан берілген.

Орал губерниясындағы емдеу мекемелеріндегі жағдай да оңай болмады. 1922 жылдың наурыз айындағы Орал қалалық ауруханасының ашыққандарды есепке алу деректері бойынша барлығы 770 орындық ауруханаға, 2522 науқас келіп түскен, олардың 800-і ерлер (31,7%), 901-і әйелдер (35,7%), 821-і балалар (32,5%) болды. Науқастардың жалпы санынан аштық пен қажудың салдарынан қабылданғандар 1975 адам (78,3%), оның ішінде 756-ы ерлер (38,2%), 935-і әйелдер (47,3%), 284-і балалар (14,3%). Барлық өлгендер саны 425 адам (16,8%), оның 130-ы ерлер (30,5%), 75-і әйелдер (17,6%), 221-і балалар (51,9%). Өлгендердің жалпы санынан аштық пен қажудың салдарынан өлгендер 371 адам, оның 122-і ерлер, 60-ы әйелдер, 189-ы балалар. Сонда ауруханадағы науқастардың 14,7% аштық пен қажудың салдарынан қайтыс болды. Орынның жетіспеушілігінен аштықтан жарты құрсақ болған және құр сүлдесі қалған 870 адамды қабылдамай қойған, оның 820-ы ересектер, 50-і балалар екен (БҚОМА, 33: 11, 33).

1922 жылдың көктем айларында Орал губерниясындағы ашыққандардың саны толастамады. Наурыз айында ашыққандардың қатары 67 000 адамды құраса, оның 25 000-ы ересектер, 42 000-ы балалар болды. Губкомголоттың 1 сәуір мен 10 мамыр аралығын қамтыған қысқаша баяндамасы бойынша өңірдегі ашыққандардың саны 378 816 адамға жетсе, оның ішінде 174 439-ы балалар, 204 377-і ересектер. Орал қаласында (39 565 адам) ашыққандар саны 19 733 адам (50%) болса, оның 11 886-ы балалар, 7 914-і ересектер болды. Уездер бойынша ашыққандардың жалпы саны төмендегі №3 кесте көрсетілді.

№3 кесте Уездер бойынша ашыққандардың жалпы саны (БҚОМА, 33: 11, 33)

Уездер	Тұрғ. саны	Аштар саны	Пайыздық Көрсеткіш	Ересектер	Балалар
Орал уезі	91853	81749	89%	43330	38419
Елек уезі	127204	113212	89%	58497	54715
Калмыков уезі	55947	44198	79%	25256	18942
Жымпиты уезі	91770	72498	81%	41744	30754
Гурьев уезі	118440	47376	40%	27636	19740

Нақтылай түссек, 1922 жылдың бірінші жартысында губерния халқының жалпы саны 524 779 адамды құраса, ал ашыққандар 481 963 адам деп есептесек, сонда бұл кезеңде Орал губерниясындағы тұрғындардың 92% ашаршылыққа ұшыраған (БҚОМА, 27: 26-30).

Республикалық мәліметтер бойынша 1922 жылдың наурыз және сәуір айларында кейбір губернияларда ашыққандар саны орта көрсеткіштен де асып кеткен. Мәселен, Орал губерниясында ашыққандар тұрғындардың 99%-ын құраған. Сонымен жергілікті жауапты органдардың берген есебі мен орталықтың деректерін салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, 1922 жылдың бірінші жартысында Орал губерниясындағы халықтың 90%-дан астамы ашаршылыққа душар болғандығы шындыққа сәйкес келеді.

Сөйтіп, бұл кезеңде Қазақстанды жайлаған аштық өзінің шырқау шегіне жетті. Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төрағасы С. Меңдешевтің 1922 жылғы 8 шілдеде Қазақ ОАК-нің III сессиясында жасаған баяндамасында осы жылдың көктемінде алынған толық емес деректер бойынша

Қазақстандағы аштыққа ұрынғандар саны 2 832 000 адамды құраған (Алдажұманов және т.б., 2010: 186).

Елдегі ауыр жағдайға байланысты ашыққан аудандарға кейбір халықаралық ұйымдар (Қызыл Крест, балаларға көмек көрсету жөніндегі Халықаралық Одақ және басқалары) көмекке келді. Батыс Қазақстан аумағында жоғарғы өкімет орындарымен келісімге келген Америкалық көмек ұйымы (АРА) белсенді қызмет атқарды. Халықаралық бұл ұйым Орал губерниясында ашыққандарға арнап тамақ ішетін асханалар және тамақ тарату пункттерін ашып, дәрі-дәрмек таратып, медициналық жәрдем көрсетіп, көптеген балаларды аштық өлімінен алып қалды. АРА ұйымының 1922 жылдың сәуір айындағы есебі бойынша өткен жылдың қарашасынан бері қарай Орал қаласында 12 278 ауқаттанушыға арналған 61 асхана жұмыс жасаған. Орал уезінде 12 433 ауқаттанушыға арналған 94 асхана, Елек уезінде 4720 ауқаттанушыға арналған 55 асхана, Жымпиты уезінде 481 ауқаттанушыға арналған 5 асхана ашылған. Губерния аумағында күніне 29 912 адамды қабылдай алатын барлығы 215 асхана жұмыс жасаған. Бұл кезеңде Калмыков және Гурьев уездеріне АРА ұйымының көмегі бара қоймаған.

АРА ұйымы қызмет еткеннен бастап ашыққандар қорына барлығы 40 481 пұт 17 фунт балалар тамағы өнімдері келіп түскен, оның 37 642 пұт 36 фунтын қажеттілікке жаратып үлгерген. Сонымен бірге 7248 дана балалар киімдері жиынтығы келіп, оның 2787 данасын қалаға, 2612 данасын Орал уезіне, 1644 данасын Елек уезіне, 205 данасын Жымпиты уезіне үлестіріп берген. Сондай-ақ АРА ұйымының қарамағына дәрі-дәрмектер де келіп түскен, оны тарату құқығы Губздравтың құзырына берілген. Бұл халықаралық ұйымның 1922 жылдың маусым айында Қазақстанға 13 вагон дәрі-дәрмек жібергендігі жөнінде дерек бар (БҚОМА, 38: 17).

1922 жылы көктемде губерниядағы егін науқанына дайындық баяу болса да жүріп жатты. Егістікке қажетті дәнді дақылдар Ресейдің ішкі аймақтарынынан темір жолмен тасып әкелінді. Губсельхозкомитеттің 1922 жылғы наурыздың бірінші жартысындағы есебі бойынша Орал станциясына Орал, Жымпиты, Калмыков және Гурьев уездері үшін тұқымдық материал тиеген барлығы 51 вагон көмек келген, оның ішінде Тамбов губерниясынан 27566 пұт салмақты 28 вагон, Сібірден 14892 пұт салмақты 16 вагон тары, Воронежден 3254 пұт салмақты 5 вагон күнбағыс, Курскіден 605 пұт салмақты 1 вагон сұлы болды. Новосергиевкі станциясына Елек уезі үшін Сібірден 15914 пұт салмақты 17 вагон бидай жеткізілген.

1-8 наурыз аралығында бастапқыда келген 22 вагон тарыны шалғай уездерге бөліп беру көзделген. Осыған сәйкес Жымпиты уезіне 9000 пұт, Калмыков уезіне 11000 пұт тары бөлінген. 14-15 наурызда келген тұқымдық материалдар уездерге былайша таратылды: Орал уезіне 7538 пұттары, 9674 пұт бидай, 600 пұт күнбағыс, Жымпиты уезіне 3500 пұт бидай, Калмыков уезіне 1500 пұт бидай. Мұндай елдік көмек егістік жұмыстарын уақытында бастап, қажетті өнімді алу үшін губернияның шаруашылықтарына үлкен қолдау болды және халықты аштық құрсауынан алып шығар төте жол еді (БҚОМА, 43: 173).

Губкомголодтың 1922 жылдың қыркүйегіндегі мәліметі бойынша жаз айларында Орал өңіріндегі ашыққандардың санының азайғандығы байқалады. Губерниядағы маусым айында ашыққандардың саны 48 000 адам болған, оның 18 750-і ересектер, 29 250-і балалар. Орал қаласында 8 250 адам, Орал уезінде 7 550 адам, Елек уезінде 11 300 адам, Жымпиты уезінде 9 500 адам, Калмыков уезінде 8 500 адам, Гурьев уезінде 2 900 адам аштыққа ұшыраған.

Ашаршылықпен күрес кезеңінде губерниялық комиссияның есеп-шотына қайырымдылықтан барлығы 2 637 803 548 сом ақша аударылған. Азық-түлік қорына барлығы 107 766 пұт 18 фунт астық және 61 984 пұт 2 фунт тары өнімдері келіп түскен (БҚОМА, 27: 34, 51).

Зерттеушілердің мәліметтері бойынша азамат соғысының салдарынан және 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың зардаптарынан 1917-1920 жылдар аралығында Қазақстан халқы 6 218,3 мың адамнан 4 679 795 адамға дейін, ал 1923 жылы 3 786 910 адамға дейін азайды. Осылайша, 1920-1923 жылдар аралығында Қазақстан халқы 892 885 адамға азайды (Козина, 2007: 28-34). Демограф ғалым Мұрат Сдықовтың зерттеу жұмысында көрсеткен Батыс Қазақстан халқының динамикасы кестесі бойынша 1917-1920 жылдары Орал губерниясының халқы 655 097 адамнан 513 840 адамға дейін, 1923 жылы 360 058 адамға дейін азайды. Сонда ашаршылық жылдары өңір тұрғындарының 153 782 адамға кемігендігін байқаймыз (Сдықов, 2004: 183).

Қорытындылай келе, жоғарыда келтірілген архив деректері бойынша 1921-1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылықтың біз ойлағаннан да ауыр болғандығына, ауқымының тым үлкен екендігіне көз жеткіземіз. Азаматтық қарсыласу жылдары большевиктердің тарапынан елде жүргізілген қатаң әскери коммунизм саясаты, бірыңғай Кеңестік биліктің күшпен орнатылуы және бастапқы кезеңдегі әлеуметтік реформалар қазақ жері үшін оңай болмады. Мақалада осы факторды 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың басты себебі ретінде көрсеттік. Табиғи факторды, сонымен бірге бандалық топтардың қазақ ауылдарына шабуылдарын қосымша себептер деп есептейміз. Ашаршылықпен күресте мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық бірлестіктердің және халықаралық ұйымдардың белсенді түрде әрекет еткендіктерін байқаймыз. Алайда ашаршылықтың салдары

халықтың демографиялық шығынына алып келіп, елді тоздырып жібергендігі өкінішті жағдай еді. Бүгінгі ұрпақ қазіргі тәуелсіздіктің қадірін бағалап, өткен тарихтан сабақ алуы керек, - деп ой түйіндейміз.

Әдебиеттер тізімі

Алдажұманов Қ. және т.б. / Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 752 бет.

Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві. 24-қор, 268-іс, 33-38 шп.

Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві. 19-қор, 1-тізім, 12-іс, 80 п. Ескерту: мақаладағы қалған барлық архив деректері 19 қордан алынды.

Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб. пос. Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. 145 с.

Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. Алматы: «Өнер», 2003. 552 бет.

Омарбеков Т.О., Қаражан Қ.С., Ташенов М.Ж., Султанғалиева Г.С. және т.б. / Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. 3-кітап. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 454 б.

Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. Алматы, 2004. 408 с.

Ситуация в Казахстане в 1920-1921 гг. // <https://elimai.kz/cituaciya-v-kazaxstane-v-1920-1921-gg.html>

References

Aldazhumanov K. etc. Qazaqstan tarikhy 5-tomdyk. 4-tom. (History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. Volume 4. Almaty: "Atamura", 2010. 752 p.

Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivi. State archive of the West Kazakhstan region, F.24. Op.1. D.268. L.33-38.

State archive of the West Kazakhstan region, F.19. Op.1. D.12. L.80. Note: All other archival data in the article were taken from 19 fund.

Kozina V.V. Demografishkaia istoria Kazakhstana. (Demographic history of Kazakhstan: Textbook. Pos). Karaganda: Izd-vo KarGU, 2007. 145 p.

Omarbekov T. Kazakhstan tarikhyny XX gasyrdagy uzekti maseleleri. (Topical issues of the history of Kazakhstan in the twentieth century). Almaty: "Uner", 2003. 552 p.

Omarbekov T.O., Karazhan K.S., Tashenov M.Zh., Sultangalieva G.S. etc. / Qazaqstan tarikhy. (History of Kazakhstan: a textbook of 4 books. Kazakhstan is under pressure from colonial and totalitarian systems). Book 3 Almaty: Kazakh University, 2016. 454 p.

Sdykov M.N. Istoria naselenia Zapadnogo Kazakhstana. (Western Kazakhstan population history). Almaty, 2004. 408 p.

Situatsia v Kazakhstane v 1920-1921 godi / <https://elimai.kz/cituaciya-v-kazaxstane-v-1920-1921-gg.html>

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_166

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 1921-1922 ГОДАХ: В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ И ПИСЬМЕННЫХ МАТЕРИАЛАХ

Конкабаева Арайлым Нурболатовна^{1*}, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru (Конкабаева), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев)

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты голода 1921-1922 годов на основе собранных архивных и письменных материалов. Голод 20-х годов является трагическим событием нашего народа. Авторы рассматривают социально-экономические и политические причины голода охватившего большую часть Казахстана, его последствия и принятые меры, направленные для борьбы с голодом. Также приведен историографический и источниковедческий обзор по этой теме.

На основе архивных данных приводятся примеры, подтверждающие факты о бедствии и трагедии народа. В статье освещается деятельность губернской комиссии помощи голодающим (Губком Помгол), об основных направлениях работы государства против борьбы заразных болезней и эпидемий. Особое внимание уделяется крестьянским восстаниям и волнениям, которые были вызваны последствиями голода.

Ключевые слова: голод, Казахстан, губернская комиссия помощи голодающим (Губкомиссия помгол), бедствие, джун, продовольствие, восстание.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР09259227 «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан.

FTAMP 03.20

1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ: МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР МЕН ЖАЗБА МАТЕРИАЛДАРДА

Қонқабаева Арайлым Нұрболатқызы^{1*}, Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан,

*Автор-корреспондент

E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru (Конқабаева), kuka_ist@mail.ru (Мурзаходжаев)

Түйіндеме. Бұл мақалада жиналған мұрағат материалдары негізінде 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың кейбір аспектілері қарастырылады. 20-шы жылдардағы ашаршылық халқымыздың қасіретті оқиғасы болып табылады. Авторлар ашаршылықтың әлеуметтік-экономикалық және саяси себептерін, оның салдарын мен және ашаршылыққа қарсы күреске бағытталған қабылданған шараларды қарастырады. Сондай-ақ, осы тақырып бойынша тарихнамалық және деректанулық шолу жасалады.

Мұрағат деректері негізінде халықтың қасіретін растайтын мысалдар келтіріледі. Мақалада губерниялық аштыққа көмектесу комиссиясының (ГубПомгол) қызметі, жұқпалы аурулар мен індетке қарсы күресте мемлекеттің негізгі бағыттары туралы айтылады. Ашаршылықтың салдарынан болған шаруалар көтерілістері мен толқуларға ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: ашаршылық, Қазақстан, губерниялық ашыққандарға көмек көрсету комиссиясы (Губкомиссия помгол), апат, жұт, азық-түлік, көтеріліс.

IRSTI 03.20

SOME ASPECTS OF THE FAMINE IN KAZAKHSTAN IN 1921-1922: IN ARCHIVAL DOCUMENTS AND WRITTEN MATERIALS

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna^{1*}, Murzakhodzhaev Kuanysh Madievich¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru (Konkabayeva), kuka_ist@mail.ru (Murzakhodzhaev)

Abstract. This article discusses some aspects of the famine of 1921-1922 on the basis of the collected archival materials. The famine of 1921-1922 is a tragic event of our people. The author examines the socio-economic and political causes of the famine that engulfed the entire province, its consequences and the measures taken. A historiographical review on this topic is also being done.

On the basis of archival data, an example is given confirming the disaster and tragedy of the people. The article highlights the activities of the provincial commission for famine life (GUBPOMGOL), the main directions of the state's work against the fight against infectious diseases and epidemics. Special attention is paid to the peasant uprisings that were caused by the consequences of the famine.

Key words: famine, Kazakhstan, provincial Commission for famine life (Gubkom missiya pomgol), disaster, jute, food, uprising.

Введение. История голода в Казахстане 1921-1922 годов является «белым пятном», во-первых неизученной в достаточной мере проблемой, как и многие другие темы, к которым в советское время доступа не было; во-вторых говоря о голоде, сразу вспоминается голод 1931-1933 годах, потому что этот период в истории сравнительно с 20 годом больше исследован.

Например, в исследованиях посвященных голоду, до сих пор не отражаются цифры умерших от голода. В основном рассматриваются причины и последствия на примере отдельных губерниях. После обретения независимости многие актуальные темы в истории стали изучаться, так как историки получили доступ к засекреченным архивным документам и материалам.

Материалы и методы: Основным источником для написания статьи были архивные документы

из Архива Президента РК, Центрального Государственного Архива РК и Государственного архива Актыобинской области.

В Центральном Государственном Архиве были изучены следующие фонды: Ф.82. Народный комиссариат здравоохранения КССР; Ф. 5 «Центральный Исполнительный комитет Советов КазАССР (ЦИК КазАССР)», Ф. 1215 «Центральная Комиссия по ликвидации последствий голода при КЦИК»; в Президентском Архиве РК: Ф. 139 «Киргизский областной комитет (Киробком) РКП(б)», в Государственном архиве Актыобинской области: Ф. 69 «Актыобинское губернское статистическое бюро (Губстатбюро)». В архивных фондах отложен большой пласт документов касающегося голода в Казахстане (в 1921-1922 гг.). При глубоком и детальном изучении архивных материалов, в различных протоколах и приказах, в письмах и актах встречаются множество сведений дающих информацию о масштабах распространенных инфекций и умерших от болезней и голодной смерти, но нет точных данных о количестве умерших.

При написании статьи был использован сравнительный, описательный, региональный, систематический метод, позволившее более глубоко раскрыть тему. Также был сделан анализ различных архивных документов и материалов.

Обсуждение. По теме голода в Казахстане 20-х годов XX века занимались следующие авторы:

Н.И. Мардаровский «Голод в Киргизии и борьба недородами» (Мардаровский, 1922) является одним из первых исследований по голоду 1921-1922 годов. Это работа была написана очевидцами тех событий и издана в 1922 году, что повышает ее ценность. Автор указывает на причины голода колониальной политикой царизма, засухой и на примере западноевропейских стран приводит меры по борьбе с нею, тем самым поднимает вопрос почему в других странах если даже бывает засуха они не голодают. Также автор цитирует: «Голод и нищета присущи только мало культурным странам» (Мардаровский, 1922: 6) и таким образом указывает на безграмотность населения по сельскому хозяйству.

В советский период было написано множество трудов, а именно Дахшлейгера Г.Ф., Нурпеисова К.Н., Турсунбаева А.Б. и т.д. касающиеся социально-экономического, политического положение казахского народа в 20-30-е годы XX века.

Голоду 1921-1922 годов в Казахстане были посвященные диссертационные работы. Например, в 2005 году Мусаев Б.А. «Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ» (Мусаев, 2005). Автор рассматривает основные причины и раскрывает масштабы голода. Кроме того, выявляет социально-экономические, политические последствия этой трагедии.

После обретения независимости этой темой начали активно заниматься Абылхожин Ж.Б., Омарбеков Т.О., Койгельдиев М., Мамырханова А.М., Алексеенко А.Н., Татимов М.Б., Атушева С.Б., К.С. Алдажуманов, С.О. Смагулова, Б.Г. Карсакова и т.д.

Результаты. В начале 20-х годов XX века Казахстан испытывал экономический и политический кризис. Голод начался не просто так, его предпосылками были: с одной стороны экономические, политические события (Первая мировая война, гражданская война, октябрьский переворот, революций и восстаний), а с другой – стихийные бедствия, неурожай (засуха, джут и т.д.). Вышеперечисленные различные факторы негативно отразились на сельском хозяйстве и животноводческой отрасли, в результате чего произошли эти ужасные трагедии. Посевные площади уменьшились с 1914 по 1922 гг. в 2 с лишним раза (с 3,6 млн. дес. до 1,6 млн.), валовые сборы зерна сократились более чем в 3 раза (Абылхожин, 1997: 10).

Таблица 1 – Губернии Казахстана, пострадавшие от засухи 1921 года (Шмидт, 2018:41).

Губерния, край или республика	Территории, пострадавшие от засухи (%)	Средний урожай с 1 десятины в пудах	Урожай на душу населения в пудах
Актыобинская	87	1,3	1,6
Уральская	80	1,9	0,6
Букеевская	80	2,5	0,2
Кустанайская	64	3,8	2,3
Оренбургская	50	5,2	1,9
Акмолинская	18	17,6	5,7

От засухи 1921 г. пострадал 31% от общего количества засеянных пшеницей земель. Как показывают приведённые статистические данные, основные губернии Казахстана, которые являлись исторически производителями зерна, оказались на грани разорения. В целом в Казахстане от засухи пострадало 0,9 млн десятин земли (Шмидт, 2018:41).

В архивных документах можно встретить сведения о том, что люди от голода съедали вплоть друг друга, то есть тогда было распространено людоедство и похищение детей. Например: «Продовольственное положение Кустанайской губернии критическое, данные наряды Кирнаркомпродом не выполняются. В течении марта-апреля губерния не получила ни одного вагона хлеба, служащие и рабочие не снабжаются в течении трех месяцев, детдомы, больницы и приюты обречены на голод, голодающие население губернии мрет, появляется людоедство районах, предстоящая кампания засева полей может быть сорвана за отсутствием хлеба семзерно съедается ибо голодного народа не удержишь. Шлите немедленно подмогу хлеба всякие дальнейшие последствия снимаем ответственности» (ЦГА РК, 67: 74). Вместе с голодом были и различные заразные болезни, а также голодные эпидемии (холера, тиф, скарлатина, оспа и т.д.). Как отмечал в свое время Э. Брук «Никакие войны не смогут соперничать с теми ужасными опустошениями, которые вызываются эпидемическими болезнями. Все изобретения военного гения с пулеметами, минометами и скорострельными пушками ничто перед эпидемией, от которой может вымереть целое поколение людей и чуть ли не 50% населения всей страны» (Брук, 1925: 4). Эпидемические болезни требовали больших сил и затрат. В санитарном отношении почти все области и губернии были не в лучшем состоянии, улицы плохо убирались от мусора, также от голода каждый день умирали множество людей, трупы которых не успевали убирать, в больницах не хватало коек, чистого белья для заразных больных. Как показывают архивные источники на примере Актыбинской губернии: «По Актыбинской губернии всех больниц 7, коек 620 из них эпидемических открыты в течении 3 месяцев 280 коек, остальные 340 коек это постоянная, но к сожалению они почти что все в настоящее время заняты эпидемическими и желудочными больными на почве голода, что касается больных хирургических и терапевтических их всего по губернии 15% остальные все эпидемические и желудочными болезнями и уменьшительных смертностей по этому нужно позаботится о коек и о белье и постельной принадлежности. На 100 коек, находится больных до 250 человек, течении 3-х лет на всю губернию получено было всего 100 пар белья, принимая во внимание за неимением топлива в зимнее время не в коем образе, невозможно поспевать стирать белье» (ГААО, 109: 2).

Была организована специальная Губернская комиссия ЦК Помгол, но и этого было недостаточно, так как для голодающего народа были нужны огромные средства. Работа Помгола в борьбе с голодом в летнее время была легче, но с приходом зимы требовалось больше заботы, то есть не только накормить, но и одеть и устроить для них жилье в помещениях. Но в то же время, учитывая тот факт, что голодающих беженцев было много, мест для всех не хватало. Это подтверждается в отчете о деятельности комиссии Помгол по Акмолинской губернии: «Бедствие в некоторых уездах Акмол губернии принимали такие огромные размеры, удовлетворение которых потребовало громадные средства – денежные, материальные и продовольственные. Громадный наплыв беженцев с голодающих местностей в города и поселки Акмолгубернии, а также неурожай в некоторых уездах и районах Акмолгубернии требовали больших средств для оказания помощи нуждающемуся населению. Местных ресурсов немогло хватить для успешной борьбы с голодом даже в пределах одной Акмолгубернии, не говоря о том, что все собираемые ресурсы должны быть направляемы в Центр» (ЦГА РК, 19: 50). Кроме того, были и проблемы с перевозкой продуктов собранные для голодающего населения. Таким образом, в городах и местностях стали открываться столовые для кормления голодных масс, но и там не хватало продуктов. Первая столовая была открыта в городе Петропавловске на 100 человек, но когда беженцы Поволжья быстрой волной двинулись в Акмолинскую губернию, то количество столовых пришлось увеличить и ежедневно увеличивалось число довольствующихся (ЦГА РК, 19: 51).

В городе Петропавловске было открыто восемь столовых, в городе Кокчетаве – 5, в городе Атбасаре – 3, в городе Акмолинске – 3. Всего в городах было открыто 19 столовых. В означенных столовых ежедневно состояло на довольствии следующее количество голодающих: В городе Петропавловске до 5000 человек, Кокчетаве до 1500, Атбасаре до 1250, Акмолинске до 1000. Кроме того в Кокчетавском уезде было открыто на средства местного населения – 30 питпунктов, в которых довольствовалось до 900 человек. Общее количество голодающих зарегистрированных в Губкомиссии как местных так и беженцев в разгар голода январь, февраль и март месяц достигало следующих цифр: (ЦГА РК, 19: 52-53).

Таблица 2 – Общее количество голодающих (ЦГА РК, 19: 52-53).

№	Уезд	количество душ
1	Петропавловский	150 000
2	Кокчетавский	114 000
3	Атбасарский	110 000
4	Акмолинский	66 397
Итого	440 397	

В книге «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году» показаны данные переписи населения 1917, 1920 и 1923 гг. С переписью 1923 года впервые после 1920 года получены относительно точные данные как по состоянию элементов сельского хозяйства вообще, так и о численности населения в частности. Между этими двумя годами лежит страшный голод, нанесший степному хозяйству несравненно большие потери, чем все события произошедших во время империалистических и гражданских войн. Перепись 1923 года дает возможность подвести итоги этому стихийному бедствию (Сельское хозяйство, 1924: 13). В этой таблице приведены данные, как и городского, так и сельского населения, то есть можно сравнительно увидеть по губернии количество населения в целом.

Таблица 3. Сравнительный анализ статистических данных (Сельское хозяйство, 1924: 13)

Губернии	Количество населения								
	Городского			Сельского			Итого		
	1917 г.	1920 г.	1923 г.	1917 г.	1920 г.	1923 г.	1917 г.	1920 г.	1923 г.
Оренбургская	153676	134750	139986	679107	627140	424615	832783	761890	564601
Кустанайская	26687	20120	20785	414909	424340	280679	441596	444460	301464
Актюбинская	21789	23710	31457	470918	430750	271392	492707	454460	302849
Уральская	74636	54400	51019	580461	459440	309039	655097	513840	360058
Букеевская	3960	3960	9172	247220	226280	206961	251180	230240	216133
Тургайский	1459	730	853	110013	91080	57563	111472	91810	58416
По району	282207	237670	253272	2502628	2259030	1550249	2784835	2496700	1803521

Как можно заметить по таблице, количество сельского населения сравнительно с городским значительно уменьшилось в 1923 году, после страшного бедствия, то есть голода. Это говорит о том, что в сельское хозяйство было в тяжелом положении, помощь оказываемая государством не доходила до назначения, также медицинских учреждений не снабжались нужными оборудованием, в последствий чего все бросали свои хозяйства и бежали в город.

Голод, эпидемии, нехватка продовольствия, все эти сложные обстановки вызывали недовольства населения. Подтверждением тому можно отметить кражи продуктов, т.е. начали воровать. Происходили крестьянские восстания и мятежи, количество беженцев с каждым днем становилась все больше и больше. О волнениях в Коскульской волости Кустанайского уезда, в пос. Новшумном, сообщается в рапорте начальника милиции Ташкина от 7 декабря 1920 г., «на предложение ссыпать семенной хлеб в общие амбары, граждане поселка ответили отказом. Завязалась драка с подработниками и ячейкой. Нередки были прения между уполномоченными гражданами поселка и на собраниях по поводу хлебной разверстки. Так, в п. Николаевском Асенкритовской волости крестьянин Григорий Жила заявил уполномоченному, что «вы дерете хуже Колчака», а ведь в отношении местного населения политика Колчака была довольно жесткой: крестьянство облагалось большим налогом, у него конфисковывали лошадей, фураж, полотно для нужд армии, зачастую под видом реквизиции крестьян просто грабили и все отбирали» (Айтеннова, 2021:13).

В Казахстане ощущался острый недостаток хлеба, жиров, мяса, обуви, одежды, спичек, соли, керосина, мыла. Население голодало. Здесь, как и во всей стране, крестьяне стали выражать недовольство продразверсткой. Они требовали, чтобы государство снабжало их мануфактурой, мылом, гвоздями, хозяйственным инвентарем и другими товарами. Стало проявляться недовольство и среди некоторой части рабочих. Оно было вызвано как говорилось выше хозяйственной разрухой, усталостью, голодом. Часть рабочих уходила с производства и транспорта в деревню и в аул. В крупной промышленности Казахстана осталось лишь только 40 процентов довоенного числа рабочих. Общее для всей Советской власти страны трудности усугублялись в Казахстане и сложными национальными взаимоотношениями на местах. Также враги Советской власти не раз пытались воспользоваться хозяйственными и политическими трудностями Казахстана. Весной 1921 года в Акмолинской, Кустанайской и Семипалатинской губерниях вспыхнули организованные белогвардейцами и эсерами кулацкие мятежи. Белогвардейские банды рыскали по аулам и селам, терроризировали и грабили население, поджигали общественные учреждения, захватывали склады с продовольствием и фуражом, убивали активных партийных и советских работников. В апреле 1921 года одна из бандитских шайк ворвалась в город Каркаралинск, разграбила его и убила более 20 коммунистов (Рукопись, 1950:89-90).

В архивных фондах отложен большой пласт документов касающегося недовольства народа. «Адайцы все еще продолжают самовольные захваты и увоз хлеба, а также угон скота у оседлых жителей южной части Уральской и Тургайской областей. Такого рода действия Адайцев вносят

дезорганизацию в работу местных органов, подрывают и разрушают тот аппарат и путь, который единственно сможет удовлетворить продовольственную нужду как адайца, так и местного оседлого населения. Кирнаркомпрод принял необходимые меры для снабжения голодного населения об изложенном, согласно предложению КирЦИКаза №174, предлагать широко оповестить население Адайского уезда и предложить адайцам безусловно прекратить грабежи и нелегальный вывоз хлеба, угон скота, а награбленное возратить потерпевшим через уисполкомы, при этом предупредить, что дальнейшая хищническая деятельности неизбежно вызовут принятие самых суровых мер для ликвидации. О последующим уведомить для доклада КирЦИК (ЦГА РК, 70: 2).

Таких примеров можно увидеть в циркулярных письмах ЦК РКП «Борьба с контр-революцией требующая от нас большого внимания и военного напряжения продолжается. На окраинах развивается бандитизм, только что подавлено затянувшееся восстание в Тамбовской губернии, неликвидированные еще окончательно так называемые союзы трудовых крестьян Сибири. Голод, охвативший огромную территорию страны, создает благоприятную почву для усиления контр-революции. Зарубежные контр-революционеры делают все чтобы использовать голод для организации крестьянских и рабочих выступлений. Вместе с тем мы вынуждены провести значительное сокращение Армии. Все это выдвигает перед нашей партией задачу особой партийной и государственной важности задачу неотложно и энергично поднять боевую мощь – частей Особого Назначения» (ЦГА РК, 27: 141).

Заключение. Социально-экономические, в первую очередь политические события в стране, а именно война (империалистическая и гражданская война) принесла народу опустошительное разорение, сельскохозяйственное разрушение и истребление, джуг. Также продовольственные ресурсы были исчерпаны. В годы голода Казахстан потерял огромное количество населения, половина из них умерло от голода, половина от заразных болезней, некоторые оставив свой родной край переселились в другую страну. Угнетенный казахский народ питался всевозможными суррогатами, собаками, крысами, людьми.

Правительство все свое внимание направили на борьбу с голодом, принимали все меры по улучшению жизни народа, но в первые годы результаты были незначительные. Это можно объяснить тем, что во время голода должны были увеличить производительность труда и посевных площадей, но наоборот они сокращались, так как сельское хозяйство оборудовалась старыми и отсталыми техниками, из-за нехватки материальных и денежных средств, были трудности организации системы санитарно-медицинской помощи для городского и сельского населения.

Список литературы

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет «Туран», 1997. 360 с.

Айтеннова А. Голод в Казахстане в 1921-1922 годах: на примере Костанайской губернии // Архивы Казахстана. № 2 (58). 2021.

Брук Э. Дженнер, его значение для человечества и в частности для Казахстана (Оспа и оспопрививание). Оренбург, 1925. 24 с.

Государственный архив Актыобинской области Ф. 69. Оп. 9. Д. 109. Л. 2.

Мардоровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами. Оренбург: КирГлавполитпросвет, 1922. 28 с.

Материалы по истории восстания Кенесары Касымова [Электронный ресурс]: Рукопись. Ч.1 №1603 / ЦНБ РГП "Ғылым ордасы" КН МОН РК. Алма-Ата, 1950. 290 с.

Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: исторический, социально-политический анализ: дисс. ... к.и.н. Уральск, 2005. 190 с.

Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году. Оренбург, 1924. 198 с.

ЦГА РК Ф. 1215. Оп. 1. Д. 19. Л. 50.

ЦГА РК Ф. 1215. Оп. 1. Д. 19. Л. 51.

ЦГА РК Ф. 1215. Оп. 1. Д. 19. Л. 52-53.

ЦГА РК Ф. 5. Оп. 1. Д. 27. Л. 141.

ЦГА РК Ф. 5. Оп. 1. Д. 70. Л. 20.

ЦГА РК Ф. 5. Оп. 2. Д. 67. Л. 74

Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив № 1 (37). 2018. 96 с.

References

Abylhozhin Zh.B. Ocherki social'no-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. Almaty: Universitet «Turan», 1997. 360 s.

Ajtenova A. Golod v Kazahstane v 1921-1922 godah: na primere Kostanajskoj gubernii // Arhivy Kazahstana. № 2 (58). 2021.

- Bruck E. Dzhenger, ego znachenie dlja chelovechestva i v chastnosti dlja Kazahstana (Ospa i ospoprivivanie). – Orenburg, 1925. 24 s.
- Gosudarstvennyj arhiv Aktjubinskoj oblasti F. 69. Op. 9. D. 109. L. 2.
- Mardorovskij N.I. Golod v Kirgizii i bor'ba s nedorodami. Orenberg: KirGlavpolitprosvet, 1922. 28 s.
- Materialy po istorii vosstaniya Kenesary Kasymova [Elektronnyj resurs]: Rukopis'. Ch.1 №1603 / CNB RGP "Gylym ordasy" KN MON RK. Alma-Ata, 1950. 290 s.
- Musaev B.A. Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: istoricheskij, social'no-politicheskij analiz: diss. ... k.i.n. Ural'sk, 2005. 190 s.
- Sel'skoe hozjajstvo Kirgizskoj Sovetskoj Socialisticheskoy Respubliki v 1923 godu. Orenburg, 1924. 198 s.
- CGA RK F. 1215. Op. 1. D. 19. L. 50.
- CGA RK F. 1215. Op. 1. D. 19. L. 51.
- CGA RK F. 1215. Op. 1. D. 19. L. 52-53.
- CGA RK F. 5. Op.1. D. 27. L. 141.
- CGA RK F. 5. Op. 1. D. 70. L. 20
- CGA RK F. 5. Op. 2. D. 67. L. 74
- Shmidt V. Tragediya Kazahstana 1921–1922 godov: golod i ego posledstvija // Vostochnyj arhiv № 1 (37). 2018. 96 s.

МРНТИ 10.67.33

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_172

ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946-1953)

Мухамбетгалиева Алима Кенжегалиевна^{1*}

¹Западно-Казахстанский медицинский университет им. Марата Оспанова,
Казахстан, Актобе

*Автор-корреспондент
E-mail: k.alima.82@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы пенсионного обеспечения населения Актюбинской области в послевоенные годы. Автор статьи опирается на базу данных источников, хранящихся в Государственном архиве Актюбинской области (ГААО), в фондах Актюбинского областного отдела социального обеспечения и областного комитета КП Казахстана. Архивные материалы позволяют уточнить “сталинскую” стратегию решения задач социальной защиты советских граждан в условиях послевоенной разрухи и восстановления народного хозяйства. В работе выявлены особенности пенсионного обеспечения послевоенного населения, охарактеризованы ее механизмы с точки зрения эффективности в решении социальных проблем общества.

В статье делается вывод о том, что в рассматриваемый период пенсии населения были мизерными, а для большинства людей она являлась единственным средством выживания. Существенные улучшения в системе пенсионного обеспечения произошли только после принятия Закона о государственных пенсиях в 1956 г.

Ключевые слова: Актюбинская область, послевоенные годы, пенсионное обеспечение, пенсионеры, социальная защита.

ГТАМР 10.67.33

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ТҮРҒЫНДАРЫН ЗЕЙНЕТАҚЫМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ (1946-1953 ЖЖ.)

Мухамбетгалиева Алима Кенжегалиевна^{1*}

¹Марат Оспанов ат. Батыс Қазақстан медицина университеті, Қазақстан, Ақтөбе

*Автор-корреспондент
E-mail: k.alima.82@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Ақтөбе облысының тұрғындарын зейнетақымен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылған. Мақала авторы Ақтөбе облысының мемлекеттік мұрағатында (АОММ), Ақтөбе облыстық әлеуметтік қамсыздандыру басқармасы мен Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің қорында сақталған дереккөздердің мәліметтер базасына сүйенеді. Мұрағаттық материалдар соғыстан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру жағдайында кеңес азаматтарын әлеуметтік қорғау мәселелерін шешудің «сталиндік» стратегиясын түсіндіруге мүмкіндік береді. Мақалада соғыстан кейінгі халықты зейнетақымен қамтамасыз ету ерекшеліктері ашылады, оның механизмдері мен қоғамның әлеуметтік мәселелерін шешуде тиімділік тұрғысынан сипатталады. Автор қарастырылып отырған кезеңде халықтың зейнетақысы аз болды және адамдардың көпшілігі үшін зейнетақы өмір сүрудің жалғыз құралы болды деген қорытындыға келеді. Зейнетақы жүйесіндегі елеулі жақсартулар тек 1956 жылы мемлекеттік зейнетақы туралы заң қабылданғаннан кейін байқала басталды.

Кілт сөздер: Ақтөбе облысы, соғыстан кейінгі жылдар, зейнетақымен қамтамасыз ету, зейнеткерлер, әлеуметтік қорғау.

IRSTI 10.67.33

PENSION PROVISION OF THE POPULATION OF AKTOBE REGION IN POSTWAR YEARS (1946 -1953)

Mukhambetgalieva Alima Kenzhegalievna^{1*}

¹West Kazakhstan Medical University named after Marat Ospanov. Kazakhstan, Aktoobe

*Corresponding author

E-mail: k.alima.82@mail.ru

Abstract. The article deals with the issues of pension provision of the population of Aktoobe region in the postwar years. The author of the article relies on the database of sources stored in the State Archive of Aktoobe region (SAAR), in the fonds of the Aktoobe region department of social security and the region committee of the Communist Party of Kazakhstan. The archival materials allow specifying Stalin's strategy of solving problems of social protection of Soviet citizens in the conditions of post-war devastation and restoration of national economy. The paper reveals the peculiarities of pension provision of post-war population and characterizes its mechanisms in terms of efficiency in solving social problems of the society.

The article concludes that in the period under review the pensions of the population were miserable, and for most people it was the only means of survival. Significant improvements in the system of pensions occurred only after the adoption of the Law on State Pensions in 1956.

Key words: Aktoobe region, post-war years, pension provision, pensioners, social protection.

Введение. Один из этапов жизни человека – старость, когда человек по объективным причинам не имеет возможности обеспечивать своё достойное существование или эта возможность существенно ограничена. Поэтому одна из задач государства – создание эффективного механизма, позволяющего этой категории населения реализовать своё Конституционное право на достойную старость (Барбасова, 2009: 108). Качество жизни пожилых людей в современном обществе определяется не только состоянием их здоровья, но и уровнем их благосостояния, которое обеспечивается, прежде всего, размером получаемых пенсий (Додонов, 2018: 49).

Вопрос устройства пенсионной системы во многом определяет порядок в стране, степень согласия в обществе, устойчивость и динамику экономического и социального развития (Акбулатов, 2010:203). Но, вместе с тем, на территории нашей страны всегда остро стояла проблема обеспечения достойного уровня жизни пенсионеров, тем более что изменения в пенсионной системе относительно возраста женщин до 2027 года вызвали самую неоднозначную реакцию со стороны общества. В этой связи приобретает большое значение изучение исторического опыта развития пенсионной системы в нашей стране.

Материалы и методы. Источниковой базой данного исследования послужили документы из фондов Государственного архива Актюбинской области, которые вводятся в научный оборот впервые. Методологическую основу исследования составили комплекс как общенаучных, так и специально-научных методов. Особое значение в научном исследовании придается таким методам научного познания, как анализ и синтез. Результаты применения анализа позволили создать полное и всестороннее представление об изученном явлении. Результаты синтеза помогли выделить наиболее существенные особенности пенсионного обеспечения, характерные для региона. Принцип историзма позволил выявить изменения в пенсионной системе в конкретно-исторических условиях,

динамику численности различных категорий пенсионеров. Использование в совокупности указанных методов и принципов позволило всесторонне и объективно оценить изменения в вопросах пенсионного обеспечения, охарактеризовать жизненные проблемы пенсионеров труда, инвалидов войны, членов семей погибших воинов и других категорий граждан Актюбинской области в исследуемый период.

Обсуждение. Проблемы пенсионного обеспечения в СССР после окончания войны, ее историко – экономические аспекты рассматривались российскими историками и представляли значительный интерес для данного исследования. Формирование советской модели пенсионного обеспечения и этапы ее развития рассматриваются в работах Г.М. Ивановой, В.Н. Мамяченкова, Д.Ю. Федотова. В частности, в статье В.Н. Мамяченкова охарактеризована деятельность государства в области социального обеспечения инвалидов Отечественной войны, семей погибших воинов и военнослужащих. История формирования системы пенсионного обеспечения военнослужащих раскрывается Н.В. Тютюновым, который акцентирует на том, что в царской России, и в советский период в государственной политике изначально отдавался приоритет государственному пенсионному обеспечению именно военнослужащих в сравнении с иными категориями государственных служащих. Р.С. Акбулатов проводит сравнительный анализ советской и постсоветской систем пенсионного обеспечения, что позволило глубже понять исследуемую проблему. Большое значение для научного исследования вопросов пенсионного обеспечения имели труды Е.Л. Стрельченко, в которых затрагиваются отдельные аспекты социальной адаптации общества к мирной жизни после Великой Отечественной войны. По мнению автора, процесс адаптации инвалидов – фронтовиков проходил в сложной экономической и политической обстановке, справиться самостоятельно, без поддержки всего общества, этой категории населения было невозможно. В статье Н.В. Хомяковой проанализированы изменения пенсионного законодательства на Урале в 1945-1960 –е годы. Автором сделан вывод о том, что через систему пенсионного обеспечения государство создавало более благоприятные условия проживания малообеспеченным гражданам, подчеркивая, что разница в размерах пенсий отдельных категорий пенсионеров оправдана, отсутствие уравнивания пенсионного обеспечения позволило отметить социальную значимость каждого с учетом принципа социальной справедливости. Эволюцию социальной политики советского государства в послевоенные годы изучает А.А. Гуменюк. Автор считает, что отсутствие системности в деятельности Министерства социального обеспечения, единого пенсионного фонда в стране делало систему социализма более уязвимой в мирном соревновании перед капитализмом (Гуменюк, 2016:154). В своей работе О.В. Ерофеева анализируя исследования в сфере социального обеспечения в советский период, рассматривает социальное обеспечение как отдельную отрасль права, при этом считает, что разработанные ранее теоретические и нормативные положения повлияли и продолжают влиять на современное развитие ныне конституционно закреплённой отрасли – право социального обеспечения.

В современной отечественной историографии советский опыт пенсионного обеспечения в послевоенный период изучен недостаточно, а имеющиеся работы носят, в основном фрагментарный характер. В рамках изучаемого Актюбинского региона, вопрос обеспечения населения пенсиями после окончания Великой Отечественной войны ранее не являлись предметом специального научного исследования, что и определяет актуальность исследуемой темы. Поэтому, в данной работе мы ставим цель проанализировать особенности пенсионного обеспечения различных категорий населения Актюбинской области в 1946-1953 гг.

Результаты. Пенсионное обеспечение являлось неотъемлемой частью социальной защиты населения в виде материального обеспечения граждан по установленному законом возрасту, инвалидности, а также по случаю потери кормильца. В.Н. Мамяченков считает, что пенсии, утвержденные с первых лет Советской власти, существовали лишь формально (Мамяченков, 2014:422). С 1928 г. для рабочих отдельных отраслей промышленности были введены пенсии по старости, которые затем были распространены на всех рабочих, а к 1937 г. – на служащих. За период войны в стране увеличились пенсии и пособия воинов, ставших инвалидами в результате ранений, полученных на фронте, а также семей погибших воинов, кроме того предусматривалось обеспечение семей военнослужащих государственными пособиями. Таким образом, в послевоенные годы в СССР продолжала действовать система пенсионного обеспечения, сформированная еще в довоенный период.

Возвращение к мирной жизни после окончания Великой Отечественной войны стало сложным процессом для всего населения Советского Союза. Перед государством стояли важнейшие социальные задачи, от решения которых зависели жизненные условия различных социальных групп. Социальная политика СССР в послевоенные годы была направлена на оказание материальной помощи наиболее уязвимым категориям советского общества. Поэтому социальное обеспечение в тот период предусматривало увеличение государственных расходов для выплаты пенсии инвалидам войны, гражданам по возрасту, семьям потерявших кормильца, пособий многодетным

матерям. Если в 1940 г. расходы на социальное обеспечение составляли 1,8% от всех расходов государственного бюджета СССР, то в 1950 г. она возросла до 5,3% (Иванова, 2013:129). Данный факт свидетельствовал об увеличении числа лиц, нуждавшихся в материальной помощи государства. Период послевоенного восстановления страны заставили государство пересмотреть свое отношение к социальным проблемам, обострившимся в 1941 – начале 1950-х гг. до передела. В усилении государственной заботы нуждались не только малоимущие граждане страны, но и нетрудоспособные, прежде всего, престарелые и инвалиды. Прирост инвалидов с 1941 г. по 1956 г. в целом по стране составил 7,2 млн. чел. (Гуменюк, 2016:153-154). Исследователь Иванова Г.М. отмечает, что денежные доходы пенсионеров по старости и инвалидности были мизерными, они не спасали от нужды и лишений и часто служили для пенсионеров источником обид и недовольства. К тому же, существовавшее пенсионное законодательство не включало в сферу социального обеспечения сотни тысяч нетрудоспособных граждан различных категорий, которые остро нуждались в материальной поддержке государства (Иванова, 2013:129).

Советская система пенсионного обеспечения до середины 1950-х годов была дифференцированной и слабо ориентированной на реальный прожиточный минимум, поэтому для некоторых категорий граждан носила вообще символический характер. Но, для послевоенного общества пенсия порой являлась единственным средством выживания. Минимальная пенсия по старости составляла 50 руб. в месяц, а ее максимальная сумма не должна была превышать 300 руб. в месяц (Зубкова, 2013:297).

В Актыбинской области в конце 1945 г., состоящих на учете было 11376 пенсионеров (в это число вошли пенсионеры труда, за выслугу лет, инвалиды войны, семьи погибших воинов и потерявших кормильцев, персональные пенсионеры и прочие), из них инвалидов Великой Отечественной войны составляло 5072 человек. Сумма пенсий инвалидов войны, выделенная из союзного бюджета в 1945 г. составляла 7866,1 тыс. рублей, в 1946 г. 5144 инвалидам войны было выплачено 9327,2 тыс. руб., соответственно увеличилась численность инвалидов, равно как возросла сумма пенсионных выплат на 1461,1 тыс. рублей, т.е. в 1,1 раз. Исходя из данных, можно определить, что среднемесячная пенсия инвалидов Отечественной войны в 1945 г. составила 129 рублей, в 1946 г. – 151 рублей. Насколько скудными были эти средства, становится понятно при сравнении их с ценами на продукты и одежду. Например, летом 1947 г. литр молока стоил 10 рублей, килограмм мяса 120, а пуд ржи 850 руб. (Ненужные герои, 2016:3)

С 16 апреля 1946 г. большое число пенсионеров получали надбавку к пенсиям на основе закона о повышении пенсии. Сумма всех расходов в 1946 г. составило – 3224 тыс. руб., в том числе на выплату пенсии было израсходовано – 3112,8 тыс. руб., т.е. 96%. Пенсионерам труда Актыбинской области, контингент которых составлял 2195 человек, выделено на выплату пенсии 2927 тыс. рублей, что в среднем равнялось 111 рублей в месяц. Уже 1 января 1947 г. пенсионеров труда увеличилось на 91 чел. и составила – 2286, в том числе инвалидов 1 группы – 52, 2 группы – 719, 3 группы – 80 чел.; пенсионеров по старости и по выслуге лет – 229, семей умерших – 1206 (ГАОО, 203:13). Контингент семей погибших воинов в конце 1945 г., получавших пенсию составил 4109 чел., им было выплачено 5167 тыс. рублей (ГАОО, 200:21), что в среднем в месяц составляла 104 рубля.

Изучив справки по распределению пенсионных выплат Актыбинского областного социального обеспечения, определили средний размер пенсии. В 1946 г. в Актыбинской области всего проживало 15744 пенсионеров, из них, не работавших пенсионеров состояло 7550 чел., из которых пенсии до 50 рублей и 50 рублей получали 362 чел., до 100 рублей – 2465 чел., от 101 – 150 рублей – 1942 чел., от 151-200 руб. – 1218 чел., 201-300 руб. – 981 чел., от 301 – 500 руб. – 582 человек. Из приведенных данных можно констатировать тот факт, что большинство пенсионеров области получали до 100 руб., и чуть меньше пенсионеров от 100 до 200 рублей. Это доказывает, что в рассматриваемый период советские пенсионеры получали низкую пенсию.

Немного больше получали военные инвалиды. Размер пенсии зависел от боевых заслуг военнослужащего. При исчислении пенсий семьям погибших и умерших военнослужащих, награжденных орденами Союза ССР, к окладу содержания прибавлялись денежные выдачи за ордена. Это положение было отменено лишь с 1 января 1948 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 10 сентября 1947 г. «О льготах и преимуществах, предоставляемых награжденным орденами и медалями СССР» (Абузярова, 2008:218). Назначение пенсий производилось генералам – непосредственно Финансовым управлением (позднее – Центральным финансовым управлением) Министерства обороны СССР, остальным военнослужащим из числа офицеров и сверхсрочников, а также семьям генералов, адмиралов, офицеров и сверхсрочников – областными, краевыми, республиканскими военными комиссариатами (Тютюнов, 2012:96). Так, инвалиды Отечественной войны первой и второй группы, т.е. люди, полностью утратившие трудоспособность или сохранившие ее лишь частично, могли рассчитывать на максимальный размер пенсии в 560 руб. (для рядового, сержантского и старшинского состава). Так, в Актыбинской области пенсию до 500 руб. получали всего 582 пенсионера. Для сравнения Зубкова Е.Ю. отмечает, что в 1951 г. на содержание одного человека в инвалидном доме государство выделяло 438 руб. в месяц

(Зубкова, 2013:297). В Актюбинском инвалидном доме в 1950 г. на государственном обеспечении состояло всего 95 инвалидов и престарелых. В огородных и полевых работах подсобного хозяйства инвалидного дома, который являлась большим подспорьем в обеспечении продовольствия, принимали участие 25 человек (ГААО, 334:16). Материалы архивных дел свидетельствуют о фактах злоупотреблений по службе, присвоении денежных средств, продаже продуктов и бесплатного обмундирования инвалидного дома, «тогда как инвалиды инвалидного дома ходили раздетые и босые» (ГААО, 334:21). Несмотря на то, что о жизни инвалидов – фронтовиков после войны сохранилось мало свидетельств, не сложно догадаться, что материально-бытовые условия проживания инвалидов и пожилых были крайне трудными.

Установить общее число всех пенсионеров, в том числе инвалидов Великой Отечественной войны в Актюбинской области за исследуемый период достаточно сложно. Имеющиеся данные в архивных документах разнятся. Во-первых, их количество ежемесячно изменялась из-за снятия инвалидности, трудоустройства, смерти вследствие ранений и увечий, полученных на фронте. Во-вторых, на льготы, предоставляемые инвалидам Великой Отечественной войны, не все имели право, поскольку многие утратили документы из-за военных событий, и к тому же процесс установления прав на социальное обеспечение занимал достаточно длительное время. Однако, с помощью всестороннего анализа имеющихся в наличии архивных материалов, удалось показать общее количество различных категории пенсионеров, состоявших на учете в период с 1946-1949 гг.

Таблица 1. Контингент пенсионеров Актюбинской области, получавших пенсии и пособия в послевоенные годы (ГААО, 199:57об.; 210:2, 26; 204:6-8; 215:10; 337:9)

Категории пенсионеров	Годы							
	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Пенсионеры труда и семьи, потерявшие кормильцев	2195	2286	2184	2283	4018	4235	5614	6075
Инвалиды Отечественной войны	5144	5078	4482	3839	4203	4034	4033	4068
Семьи погибших воинов, пропавших без вести	4022	4022	11574	10706	11695	11776	11940	11890
Семьи военнослужащих, получавших пособие	4867	6051	3406	251	142	130	139	130
Инвалиды империалистической и гражданской войны	6	6	6	14	32	28	28	21
Персональные пенсионеры местного значения	41	15	37	12	17	19	26	31
Прочие, оставшиеся беспризорные	20	62	67	12	14	14	7	3
Всего	16295	17520	21756	17117	20121	20236	21787	22218

Данные таблицы дают основание сделать вывод, что контингент пенсионеров в период с 1946 по 1953 годы вырос. Так, если в Актюбинской области в 1946 году проживало 16295 пенсионеров, то в 1953 году пенсионному обеспечению подлежало уже 22218 человек, т. е. количество получателей пенсий за рассматриваемый период увеличилось в 1,3 раза. Но в то же время произошло уменьшение пенсионеров из числа инвалидов Отечественной войны в 1,2 раза: если в 1946 г. инвалидов войны, получавших пенсию в органах социального обеспечения, составляло 5144 человек, то в 1953 г. – 4068. Существенное увеличение произошло в количестве семей погибших воинов, нуждавшихся в материальной помощи, в исследуемый период их контингент увеличился с 4022 до 11890.

Надо заметить, что в ежемесячных отчетах областного собеса численность пенсионеров постоянно менялась. Резкое уменьшение контингента получателей пособия объясняется демобилизацией воинов из РККА. Например, по Актюбинской области контингент семей военнослужащих, получавших пособие от государства к концу 1945 г. составила 12427 человек, а 1946 г. по архивным данным числилось 4867 семей. Сокращение численности произошло, главным образом за счет их трудоустройства и передачи выплаты по месту работы. Семьи военнослужащих получающие пенсии за погибших, пропавших воинов, и умерших инвалидов увеличились за счет новых назначений, так как извещения о гибели их воинов были вручены Военкоматами только в течение 1948 года (ГААО, 215:9). Военнослужащие – инвалиды Отечественной войны уменьшились за счет инвалидов третьей группы, которым в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР № 3772 – как связанные с сельским хозяйством и одновременно работающим в качестве рабочих служащих выплата пенсии была приостановлена.

Советские органы власти проводили большую работу по поддержке семей погибших воинов и объявленных пропавшими без вести в ходе боевых действий.

В итоговой ведомости инвентаризации лицевых счетов на 1 января 1948 г. семей погибших, пропавших без вести воинов и семей, умерших составило 7888 человек, размер их среднемесячной пенсии – 121 рубль (ГААО, 208:14). Среднемесячное пособие членов семей военнослужащих в разрезе районов Актюбинской области составила 120 рублей (ГААО, 208:15). Инвалидов гражданской и империалистической войны в Актюбинской области проживало 37 человек, среднемесячная пенсия этой категории равнялась 103 руб. 50 коп. (ГААО, 208:16), а семей умерших инвалидов империалистической войны было 5 (ГААО, 204:8). В 1949 г. пенсионеров труда, получающих пенсии, в органах соцобеспечения включая семьи умерших кормильцев, составило 2283 человек. Сумма назначенных им месячных пенсий составила 368727 руб., что равнялась 161 руб. 50 коп. Как видно, сумма среднемесячной пенсии пенсионеров труда с 1946 г. возросла на 50 рублей.

В системе советского пенсионного обеспечения пенсии за выслугу лет в основном получали учителя, врачи, а также некоторые другие педагогические и медицинские работники. В СССР пенсии впервые за выслугу лет стали выплачиваться с 1925 г. Данные пенсии назначались независимо от возраста и состояния трудоспособности за длительный стаж работы по специальности (25 - 30 лет) в размере 40% ставки (оклада) и выплачивались полностью как работающим, так и неработающим пенсионерам (Иванова Г.М.:130). В Актюбинской области за выслугу лет в 1949 -1950 гг. получали пенсию 111 человек. Среди миллионов советских получателей пенсий была группа особо заслуженных людей, так называемых персональных пенсионеров, количество которых по Актюбинской области в 1953 г. составляло 26 человек. Впервые эту категорию выделили еще в 1923 году. Традиционно правом на получение персональной пенсии наделялись выдающиеся ученые, заслуженные партийные работники, а также носители почетных званий и наград: Герои Советского Союза, Герои Социалистического Труда, полные кавалеры ордена Славы (трех степеней).

Для многих Вторая мировая война означала инвалидность и, следовательно, крайнюю нищету. Наряду с выражением негодования и сострадания к героям войны, которые восхвалялись в пропаганде даже тогда, когда они часто были доведены до нищеты, появился стереотип “профессионального” нищего, который ведя паразитический образ жизни, отказывается внести свой вклад в строительство “светлого будущего” добросовестным трудом (Zakharova, 2013: 306). В списке категории пенсионеров их обозначали как «прочие» пенсионеры, к ним относились одинокие, беспризорные и бездомные. В Актюбинской области в 1948 году таких граждан числилось 67 чел., которые получали пенсионной выплаты всего 67 руб. 20 коп. в месяц (ГААО, 208:17). Одиноким инвалидам войны, помещенным в дома инвалидов и интернаты, пенсия выплачивалась в размере 25 % от назначенной суммы (Стрельченко, 2012: 117).

В условиях наступившего трудного мира государство стремилось в короткий срок восстановить и преумножить экономическую мощь страны. Успехи послевоенной советской модернизации были впечатлительными: за 1946 - 1950 годы было “...восстановлено, построено и пущено в эксплуатацию свыше 6 000 промышленных предприятий, не считая мелких государственных, кооперативных и колхозных предприятий...” (Lazareva, 2020:5). Безусловно, подъем в народном хозяйстве сопровождался острой нехваткой рабочих сил. Дефицит рабочих рук решался за счет пенсионеров труда и инвалидов войны, которые помогали поднимать материальное благосостояние страны. Инвалиды 1-й и 2-й групп получали пенсию полностью, независимо от дополнительного заработка. Инвалидам 3-й группы вместе с пенсионным удостоверением вручалось направление на работу. В случае уклонения от работы они снимались с пенсионного обеспечения. Так, например, в 1947 г., из общего числа пенсионеров, занятых трудом составило – 4978 чел. (ГААО, 204:4-5), пенсионеров труда на учете, получавших пенсию по месту работы составляло 345 человек (ГААО, 203:13). В 1949 г. в отрасли народного хозяйства области работали 3404 инвалидов войны, из них в промышленности – 314, в кооперации инвалидов – 41, в промышленной кооперации – 26, в сельском хозяйстве – 1579, в том числе в колхозах – 1158, в учреждениях и прочих организациях – 1444, а также 1090 пенсионеров труда (ГААО, 215:13). В 1949 г. всего в различных отраслях народного хозяйства в Актюбинской области работало 4494 пенсионеров. С 1 октября 1948 г. по Актюбинской области пенсионеров, получавших пенсии по месту работы составило 1289 человек (ГААО, 215:11), а среднемесячная пенсия этих граждан составляла 124,9 рублей (ГААО, 208:12). В 1949 г. категории пенсионеров труда получающих пенсии по месту работы – 1065, из них пенсионеров по старости – 196, пенсионеров за выслугу лет – 111 человек, инвалидов от общих заболеваний, профзаболевания и трудового увечья – 758 чел. Назначенная сумма им месячных пенсий – 163280 рублей (ГААО, 215:10).

Проблема уровня жизни продолжала стоять на повестке дня. С помощью денежной реформы 1947 г. правительство увеличило фискальную нагрузку на население: повысило тарифы на городской транспорт и снизило пенсии инвалидам 3-й группы. Вырос сельскохозяйственный налог, что вынудило колхозников, которым нужны были деньги для его уплаты, снижать цены на рынке.

Для неработающих пенсионеров были определены денежные надбавки, так называемые «хлебные надбавки» в размере 60 рублей, которые были установлены в сентябре 1946 г. в связи с повышением в 2-3 раза цен на продовольствие, распределявшееся по карточкам.

На протяжении исследуемого периода социальные проблемы большинства пенсионеров, в частности и инвалидов войны, оставались не решенными. Многие инвалиды войны нуждались в трудоустройстве, бытовом обустройстве и медицинском обслуживании. Кроме того, с 1 января 1948 г. принято постановление об отмене денежных выплат по орденам и медалям и некоторых других льгот, предоставляемых награжденным, в виде бесплатного проезда, льготного порядка оплаты жилой площади.

В 1949 г. вопросы регулирования пенсионной системы перешли от НКССО к профильному Министерству социального обеспечения (Пудовкин, 2015:218). Число пенсионеров, состоящих на учете органов социального обеспечения, увеличилось. На 1 января 1952 г. количество пенсионеров, состоявших на учете Актюбинского областного собес, увеличилось до 20861 чел., а на 1 января 1953 г. состояло 21787 чел., как видно возросло на 926 человек. Контингент пенсионеров состояло из следующих категории: инвалидов Отечественной войны – 4033 чел., инвалидов труда и семей потерявших кормильцев – 5614 чел., инвалидов гражданской войны – 23 чел., инвалидов империалистической войны – 6 чел., семей погибших воинов – 12081 чел., персональные пенсионеры – 26 чел., прочие пенсионеры – 7 человек. Общая сумма выплаченных пенсий за 1952 год составила 27 642783 руб. (ГААО, 252:26).

В течение исследуемого периода в работе местных органов социального обеспечения наблюдались грубые нарушения в вопросах своевременной и правильной выплаты пенсии. Архивные документы свидетельствуют о халатном отношении заведующих райсобесов и работников соцобеспечения при оформлении документации, в решении поступивших жалоб и заявлений. К примеру, заведующий Новороссийским райсобесом Исаков через Министерство социального обеспечения КазССР 24 февраля 1950 г. получил жалобу от коллектива жен погибших мужей о приостановлении им выплаты пенсии по неизвестной причине. Однако, данная жалоба не была рассмотрена до 18 апреля 1950 г. Не лучше относились к жалобам и заявлениям инвалидов Отечественной войны, семей погибших воинов и семей военнослужащих руководители предприятий, учреждений города Актюбинска. Например, заявление, поступившее от инвалида войны Еркимбаева о предоставлении ему квартиры, не было разобрано с 7 октября 1948 г. до 29 ноября 1949 г. (ГААО, 334:36). Так, в 1952 году из поступивших в областной отдел на утверждение 2270 пенсионных дел, было принято с замечаниями только 672 дела, т.е. всего 30% (ГААО, 252:27). Не планомерная работа комиссии в Хобдинском и Джурунском районах в 1952 году привела к допущению ошибок при назначении пенсии. Например, по Джурунскому району по 7 пенсионным делам допущена переплата 3056 руб., по 9 пенсионным делам недоплата составила 1041 руб. По Хобдинскому району по 5 – ти делам была допущена переплата 1009 руб., по 10 делам недоплата составила 2983 руб. В Челкарском райсобесе неправильно назначено и выплачено 19000 руб. Кроме того, нарушались сроки рассмотрения заявлений по назначению пенсии, вместо разрешения вопроса в установленный срок от 3 до 10 дней, рассматривались до одного месяца и больше (ГААО, 252:27-28).

Большие трудности в получении пенсии испытывали пенсионеры колхозов, особенно когда доставка пенсии в отдаленные сельские пункты задерживалась из-за отсутствия транспорта. Основной причиной было, то, что органы связи не заключили договор с колхозами и не доставляли переводы до пяти месяцев, и незаконно возвращали почтовые переводы с надписью: «такая не существует». К примеру, пенсионерка Мальвекова из колхоза «Амангельды» из-за отсутствия транспортной связи в течении нескольких месяцев не получала пенсию (ГААО, 334:10). В Ключевом районе обнаружены случаи, когда работающие инвалиды труда I и II групп получали пенсию от органов социального обеспечения, как неработающие, тогда как по пенсионному положению работающие пенсионеры труда всех групп должны были получать пенсию по месту работы из средств социального страхования (ГААО, 334:25). Также, в течении 1948 года военкоматами слабо проведена работа по розыску всех погибших и пропавших без вести воинов, и вручения их семьям извещений о гибели для назначения пенсии, в результате чего отдельные семьи были лишены возможности получать положенные им пенсионные выплаты.

Реализация Постановления Коллегии Министерства социального обеспечения Казахской ССР от 28 июля 1952 года, Постановления № 556 от 13 июня 1952 г. «О выплате пенсии инвалидам труда» улучшили состояние выплаты пенсии инвалидам труда – усилен контроль за ростом контингента, систематического учета движения этого контингента и изменения размеров переназначенных пенсий с обычных норм пенсии на повышенные размеры. На основании чего во второй половине 1952 г. резко снизилось число жалоб, задолженность по невыплаченной пенсии по области снижена с 355 тыс. на 191 тыс. рублей (ГААО, 252:54).

В 1956г. Верховный Совет СССР принял Закон о государственных пенсиях, согласно которому

не только расширился круг лиц, которым предоставлялась пенсия, но и в самостоятельную область выделилось законодательство о социальном обеспечении (Барбасова, 2009:110). Однако, право на социальное обеспечение имели не все трудящиеся, закон 1956 года по-прежнему не касался колхозников – право на государственную пенсию по старости не распространялось на крестьян вплоть до 1964 г. Только в 1964 г. колхозники получили право на пенсию по старости с такого же возраста, как рабочие и служащие (Федотов, 2013: 83). Бурный рост количества пенсионеров с середины 50-х гг. связан с законами 1956 и 1964 г., придавшими пенсионному обеспечению в СССР системный характер (Иванова, 2013:130). Именно в тот период пенсионная система стала комплексной и начала охватывать практически все основные группы населения. Социальными программами защиты были охвачены все работники, в том числе работники малых предприятий и члены колхозов по старости, инвалидности и по случаю потери кормильца; назначены пособия по болезни и беременности и родам; компенсации, связанные с травмами полученных на работе (Historical development of social protection, 2012:3).

Заключение. Таким образом, проанализировав развитие пенсионного обеспечения в Актюбинской области в 1946 -1953 гг. можно сделать ряд выводов.

В послевоенные годы право граждан на получение пенсии по различным основаниям регулировалось пенсионным законодательством принятыми еще до войны. После окончания Великой Отечественной войны увеличилось количество граждан, нуждавшихся в государственной поддержке: малоимущие, нетрудоспособные, престарелые и инвалиды. Особую категорию пенсионеров составили инвалиды войны. Государство создало нормативно - правовую базу, защищающую интересы инвалидов войны. Размер их пенсии зависел от звания, от ранения, полученных во время боевых действий или в годы войны, но вне боевых действий, от места проживания и связи с сельским хозяйством, от наличия трудового стажа или его отсутствия. В рассматриваемый период произошел прирост численности семей погибших воинов и объявленных пропавшими без вести. Стало нормой бездушное отношение к инвалидам со стороны местных органов власти, неправильное назначение, незаконное приостановка выплаты, нарушение сроков назначения пенсии. Несмотря на то, что в 1950-х годах ситуация в целом улучшилась, она оставалась крайне неудовлетворительной. Размер пенсии оставался низким, что привело к обострению социальных проблем в обществе. Большинство советских людей вынуждены были постоянно испытывать на себе давление повседневности, неудовлетворенность материальных и бытовых потребностей. Жизнь после войны оказался не менее сложным, чем во время войны.

Список литературы:

Абузярова Д.А. Социальная защита участников и инвалидов Великой Отечественной войны в регионе: социологический аспект // Регионология. 2008. №3 (64). С. 216-223.

Акбулатов Р.С. Сравнительный анализ советской и постсоветской систем пенсионного обеспечения // Вестник КрасГАУ. 2010. №10. С. 203-207.

Акбулатов, Р.С. Пенсионное обеспечение в СССР в 80-е гг. XX века. Основные причины реформирования // Молодой ученый. 2012. № 7(42). С. 203-208. URL: <https://moluch.ru/archive/42/5072/> (дата обращения:05.10.2021).

Барбасова С. Обзор государственной политики СССР в области пенсионного обеспечения граждан // Вестник БИСТ. 2009. № 4(4). С. 108-112.

Государственный архив Актюбинской области (далее – ГААО). Ф.1533. Оп.1. Д.200. Л.21.

ГААО. Ф.1533. Оп.1. Д.203. Л.13.

ГААО. Ф.1533. Оп.1. Д.204. Л.4-5, 8.

ГААО. Ф.1533. Оп.1. Д.208. Л.14, 15,17.

ГААО. Ф.1533.Оп.1. Д.215. Л.9-11, 13.

ГААО. Ф. 13-П. Оп.19. Д.334. Л.10,21, 25, 36.

ГААО. Ф.13-П. Оп.22. Д.252. Л.26-28, 54.

Гуменюк А.А. Эволюция социальной политики советского государства во второй половине 1950 – середине 1980-х годов // Известия Саратов. ун-та. Нов. сер. История. Международные отношения. 2016. Т.16. вып.2. С. 152-160.

Додонов В.Ю. Проблемы и перспективы деятельности ЕНПФ Казахстана в контексте обеспечения качества жизни пожилых людей // Пожилые люди на Евразийском пространстве: интересы, проблемы и перспективы. Сборник материалов международной научной конференции. Алматы, 16 октября 2018 г. Алматы: Исследовательский институт международного и регионального сотрудничества Казахстанско-Немецкого университета, 2019. С.49-62.

Зубкова Е.Ю. На «краю» советского общества. Маргинальные группы населения и государственная политика 1940-1960 гг. // Российская история. 2009. №5. С. 101-118.

Зубкова Е.Ю. «Бедные» и «чужие»: нормы и практики борьбы с нищенством в Советском Союзе. 1940-1960-е годы // Труды Института российской истории. Вып. 11. Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. Ю.А. Петров. М., 2013. С. 285-310.

Ерофеева О.В. Краткий исторический очерк развития социального обеспечения советского периода // Вестник университета им. О.Е. Кутафина. №11. 2019. С. 178-187.

Иванова Г.М. Формирование советской модели пенсионного обеспечения в середине 1950-х годов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 15. №5. 2013. С. 129-136.

Мамяченков В.Н. Пенсионное обеспечение в СССР (1928-1991 гг.): историко-экономический аспект // Урал индустриальный. Бакунинские чтения: Индустриальная модернизация Урала в XVIII-XXI вв. XII Всероссийская научная конференция, посвященная 90-летию Заслуженного деятеля науки России, доктора исторических наук, профессора Александра Васильевича Бакунина. Материалы. Екатеринбург, 4-5 декабря 2014 г.: в 2-х т. Екатеринбург: [УрФУ], 2014. Т. 1. С. 422-427.

Ненужные герои. Рассекреченные документы о судьбе инвалидов Второй мировой. <https://gordonua.com/specprojects/invalidity.html>. (дата обращения: 21.10.2021).

Пудовкин А.В. Анализ системы пенсионного обеспечения СССР // Вестник МГИМО Университета. 2015. №2 (41). С. 217-223.

Пенсии в СССР: Социальные реформы 1917-1990 гг. <http://pfr.pba.su/Content/Read/55> (дата обращения: 02.10.2021).

Стрельченко Е.Л. Система социального обеспечения в БССР (1943 - 1946) // Вестник БДУ. Сер.3. №1. 2011. С.16-20.

Стрельченко, Е. Л. Социальная адаптация инвалидов Великой Отечественной войны в БССР (1943-1956 гг.) // Працы гіст. фак-та БДУ: навук. зб. / рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. Вып. 7. Мінск: БДУ, 2012. С. 108-121.

Тютюнов Н. В. История формирования отечественной системы пенсионного обеспечения военнослужащих // Социально-политические науки. №2. 2012. С. 91-97.

Хомякова Н.В. Социально-правовые аспекты организации пенсионного обеспечения на Урале в послевоенный период (1945-1964 гг.) // Вестник ОГУ. №5 (154). 2013. С. 92-97.

Федотов Д.Ю. Основные этапы эволюции отечественной пенсионной системы // Историко-экономические исследования. 2013. №3. Т.14. С.70-97.

Historical development of social protection. <https://www.social-protection.org/gimi/> Ressource PDF. action; jsessionid=TQ1XN1VbCiLMoiuKhRtD3 (date of the application 10.10.2021)

L. Lazareva, Valery Zhuravlev, Dmitry Maslov, Natalya Sukhanova, Oleg Naumov. USSR in the post-war years: the struggle for economic independence (1945-1953). E3S Web of Conferences Volume 210, 2020. Innovative Technologies in Science and Education (ITSE-2020). 11pp.

Larissa Zakharova, Everyday Life Under Communism: Practices and Objects. This introduction was translated from the French by Michael C. BehrentIn Annales. Histoire, Sciences Sociales Volume 68, Issue 2, 2013, pages 305 to314.

References

Abuzyarova D. A. Sotsial'naya zashchita uchastnikov i invalidov Velikoy Otechestvennoy voyny v regione: sotsiologicheskii aspekt (Social protection of participants and invalids of the Great Patriotic War in the region: sociological aspect) // Regionologiya. 2008. №3 (64). S. 216-223. [In Russian].

Akbulatov R.S. Sravnitel'nyy analiz sovetskoy i postsovetskoy sistem pensionnogo obespecheniya (Comparative analysis of the Soviet and post-Soviet pension systems) // Vestnik KrasGAU. 2010. №10. S. 203-207. [In Russian].

Akbulatov, R. S. Pensionnoye obespecheniye v SSSR v 80-ye gg. XX veka. Osnovnyye prichiny reformirovaniya (Pension provision in the USSR in the 80s. XX century. The main reasons for reforming) // Molodoy uchenyy. 2012. № 7(42). S. 203-208. URL: <https://moluch.ru/archive/42/5072/> (data obrashcheniya: 05.10.2021). [In Russian].

Barbasova S. Obzor gosudarstvennoy politiki SSSR v oblasti pensionnogo obespecheniya grazhdan (Review of the state policy of the USSR in the field of pension provision of citizens) // Vestnik BIST. 2009. № 4(4). S. 108-112. [In Russian].

State Archives of Aktobe region (after – SAAR). F. 1533. In.1. C.200. P.21.

SAAR. F. 1533. In.1. C.203. P.13.

SAAR. F. 1533. In.1. C.204. P.4-5, 8.

SAAR. F. 1533. In.1. C.208. P.14, 15, 17.

SAAR. F. 1533. In.1. C.215. P.9 -11, 13.

SAAR. F. 13-P. In.19. C.334. P.10, 25, 36.

SAAR. F. 13-P. In.22. C.252. P. 26-28, 54.

Gumenyuk A.A. Evolyutsiya sotsial'noy politiki sovetskogo gosudarstva vo vtoroy polovine 1950 – seredine 1980-kh godov (The evolution of the social policy of the Soviet state in the second half of the 1950s - mid-1980s) // Izvestiya Sarat. un-ta. Nov. ser. Istoriya. Mezhdunarodnyye otnosheniya. 2016. T.16, vyp.2. S. 152-160 [In Russian].

Zubkova Ye. YU. Na «krayu» sovetskogo obshchestva. Marginal'nyye gruppy naseleniya i gosudarstvennaya

politika 1940-1960 gg. (On the “edge” of the Soviet society. Marginal Populations and Public Policy 1940-1960) // Rossiyskaya istoriya. 2009. №5. S. 101-118 [In Russian].

Zubkova Ye.YU. «Bednyye» i «chuzhiye»: normy i praktiki bor’by s nishchenstvom v Sovetskom Soyuze. 1940-1960-ye gody (“Poor” and “strangers”: norms and practices of combating begging in the Soviet Union. 1940-1960s) // Trudy Instituta rossiyskoy istorii. Vyp. 11. Rossiyskaya akademiya nauk, Institut rossiyskoy istorii; otv. red. YU.A. Petrov. M., 2013. S. 285-310. [In Russian].

Yerofeyeva O.V. Kratkiy istoricheskiy ocherk razvitiya sotsial’nogo obespecheniya sovetskogo perioda (A brief historical sketch of the development of social security in the Soviet period) // Vestnik universiteta im. O.Ye. Kutafina. №11. 2019. S. 178-187. [In Russian].

Ivanova G.M. Formirovaniye sovetskoy modeli pensionnogo obespecheniya v seredine 1950-kh godov (Formation of the Soviet model of pension provision in the mid-1950s) // Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. T. 15. №5. 2013. S. 129-136. [In Russian].

Mamyachenkov V.N. Pensionnoye obespecheniye v SSSR (1928-1991 gg.): istoriko-ekonomicheskiy aspekt (Pension security in the USSR (1928-1991): historical and economic aspect) // Ural industrial’nyy. Bakuninskiye chteniya: Industrial’naya modernizatsiya Urala v XVIII-XXI vv. KHII Vserossiyskaya nauchnaya konferentsiya, posvyashchennaya 90-letiyu Zasluzhennogo deyatelya nauki Rossii, doktora istoricheskikh nauk, professora Aleksandra Vasil’evicha Bakunina. Materialy. Yekaterinburg, 4-5 dekabrya 2014 g.: v 2-kh t. Yekaterinburg: [UrFU], 2014. T. 1. S. 422-427. [In Russian].

Unnecessary heroes. Declassified documents about the fate of disabled people of the Second World War. <https://gordonua.com/specprojects/invalidity.html>. (date of access: 21.10.2021). [In Russian].

Pudovkin A.V. Analiz sistemy pensionnogo obespecheniya SSSR (Analysis of the USSR pension system) // Vestnik MGIMO Universiteta. 2015. №2 (41). S. 217-223. [In Russian].

Pensii v SSSR: Sotsial’nyye reformy 1917-1990 gg. (Pensions in the USSR: Social Reforms 1917-1990) // <http://pfr.pba.su/Content/Read/55> (data obrashcheniya: 02.10.2021). [In Russian].

Strel’chenko Ye.L. Sistema sotsial’nogo obespecheniya v BSSR (1943-1946) (Social security system in the BSSR (1943-1946) // Vestnik BDU. Ser.3. №1. 2011. S.16-20. [In Russian].

Strel’chenko Ye.L. Sotsial’naya adaptatsiya invalidov Velikoy Otechestvennoy voyny v BSSR (1943-1956) (Social adaptation of invalids of the Great Patriotic War in the BSSR (1943 - 1956) // Pracy hist. fak-ta BDU: navuk. zb. / redkal.: U.K. Koršuk (adk. red.). Vyp. 7. Minsk: BDU, 2012. S.108-121 [In Russian].

Tyutyunov N.V. Istoriya formirovaniya otechestvennoy sistemy pensionnogo obespecheniya voyennosluzhashchikh (The history of the formation of the national pension system for military personnel) // Sotsial’no-politicheskiye nauki. №2. 2012. S. 91-97. [In Russian].

Khomyakova N.V. Sotsial’no-pravovyye aspekty organizatsii pensionnogo obespecheniya na Urale v poslevoyenny period (1945-1964 gg.) (Social and legal aspects of the organization of pension provision in the Urals in the post-war period (1945-1964) // Vestnik OGU. №5(154). 2013. S. 92-97. [In Russian].

Fedotov D.YU. Osnovnyye etapy evolyutsii otechestvennoy pensionnoy sistemy (The main stages of the evolution of the domestic pension system) // Istoriko-ekonomicheskiye issledovaniya. 2013. №3. T.14. S.70-97. [In Russian].

Historical development of social protection. <https://www.social-protection.org/gimi/>

Ressource PDF. action; jsessionid=TQ1XN1VbCiLMoiuKhRtD3 (date of the application 10.10.2021) [In English].

L. Lazareva, Valery Zhuravlev, Dmitry Maslov, Natalya Sukhanova, Oleg Naumov. USSR in the post-war years: the struggle for economic independence (1945 - 1953). E3S Web of Conferences Volume 210, 2020. Innovative Technologies in Science and Education (ITSE-2020). 11pp. [In English].

Larissa Zakharova, Everyday Life Under Communism: Practices and Objects. This introduction was translated from the French by Michael C. BehrentIn Annales. Histoire, Sciences Sociales Volume 68, Issue 2, 2013, pages 305 to314 [In English].

1925-1991 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗАЙСАН ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ, МӘДЕНИ ДАМУЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ**Аманбекова Н.Д.^{1*}, Бакирова Ж.С.²**¹Семей медициналық университеті, Семей қ., Қазақстан²Сымбат” колледжі академиясы, Алматы қ., Қазақстан

*Автор корреспондент

E-mail: nurgul_katekeeva@mail.ru (Аманбекова), ganat_69@mail.ru (Бакирова)

Түйіндеме. Мақаланың мақсаты Шығыстың шағын қаласы Зайсанның 1925-1990 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуы қарастыра отырып, қала тарихының кеңестік кезеңдегі маңызы мен орнын анықтау. Зайсан шағын қаласы Шығыс Қазақстанда орналасқан түрлі салалық тиесілілігі бар қаланың бірі. Шығыстағы шағын қалалар әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі мен болып жатқан құрылымдық қайта құрулар бойынша біртекті емес. Кейбір шағын қалалар табиғи минералды ресурстарды өнеркәсіптік игеру орындарында салынды-экономиканың әртүрлі салаларының ірі кәсіпорындары олардың қала құраушы негізіне айналды, ал басқалары ірі көлік тораптарының, бұрынғы Кеңес Одағының әскери-өнеркәсіптік кешенінің ғылыми-техникалық орталықтарының айналасында қалыптасты. Нәтижесінде, негізінен қазақ халқы тұратын еңбек ресурстары көп аудандарда емес, шикізат ресурстарына бай өңірлерде немесе одақтық басқару органдарының көзқарасы бойынша тиімді қалаларда өнеркәсіптік кәсіпорындарды орналастыру арасында теңгерімсіздік туындады. Зайсан – Ресей мен Қытай арасын жалғастыратын алтын көпір болған ұлы керуен жолы. Сонымен қатар қалалық аймақ Қытаймен де шектесіп жатқан геосаяси аймақта орналасқан. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен елімізде кеден қызметі жолға қойылған. 1992 жылдың мамыр айынан бастап, Шығыс аймақтық кеденіне қарасты «Майқапшағай» кеден бекеті құрылды. Сондай-ақ, 2006 жылдың сәуір айынан бастап, «Майқапшағай - Жеменей» шекара сауда орталығы ашылған. Қазіргі таңға дейін маңызын жоймаған тарихи шағын қаланың тарихын зерттеу бүгінгі күн талабы. Кеңестік кезеңде объективті себептерге байланысты экономикалық әлеуеті өте төмен шағын қалалар болды, бұл ресурстық базаның болмауына байланысты. Мұндай қалаларда өнеркәсіптің артта қалған құрылымы, инфрақұрылымы мен әлеуметтік саласы дамымаған, халықтың табысы төмен. Мұндай қалалға аймақ бойынша Зайсан да жатқан еді.

Кілт сөздер. Зайсан, қала, әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуы, шекаралық аймақ, Кеңес Одағы, шағын қала.

МРНТИ 03.20**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ, КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДА ЗАЙСАН В 1925-1991 ГГ.: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ****Н.Д. Аманбекова^{1*}, Бакирова Ж.С.²**¹Медицинский университет Семей, г. Семей, Казахстан²Колледж академии «Сымбат», г. Алматы, Казахстан

*Автор корреспондент

E-mail: nurgul_katekeeva@mail.ru, (Аманбекова), ganat_69@mail.ru (Бакирова)

Аннотация. Цель статьи изучить социально-экономическое, культурное развитие малого города Востока в 1925-1990-е гг. и определить значение и место истории города в советский период. На сегодняшний день в Восточном Казахстане расположен небольшой город Зайсан, один из городов с различной отраслевой принадлежностью. Причиной раздельного рассмотрения малых городов на Востоке является то, что все они неоднородны по уровню социально-экономического развития и происходящим структурным преобразованиям в зависимости от экономических и географических факторов. Одни малые города строились в местах промышленного освоения природных минеральных ресурсов - их градообразующей основой стали крупные предприятия различных отраслей экономики, другие формировались вокруг крупных транспортных узлов, научно-технических центров военно-промышленного комплекса бывшего Советского Союза. В результате

возник дисбаланс между размещением промышленных предприятий не в районах с большими трудовыми ресурсами, где проживает преимущественно казахское население, а в регионах с богатыми сырьевыми ресурсами или в городах, эффективных с точки зрения союзных органов управления. Зайсан - великий караванный путь, который стал золотым мостом между Россией и Китаем. Кроме того, город расположен в геополитической зоне, граничащей с Китаем. С обретением Республикой Казахстан независимости в стране налажена таможенная служба. С мая 1992 года создан таможенный пост «Майкапшагай» при восточной региональной таможне. Также с апреля 2006 года открыт пограничный торговый центр «Майкапшагай-Жеменей». Изучение истории небольшого исторического города, который до настоящего времени не утратил своего значения, является требованием сегодняшнего дня. В советский период по объективным причинам существовали города с очень низким экономическим потенциалом, что обусловлено отсутствием ресурсной базы. В таких городах не развита отсталая структура промышленности, инфраструктура и социальная сфера, низкие доходы населения. В такой город по региону попал и Зайсан.

Ключевые слова: Зайсан, город, социальное, экономическое, культурное развитие, пограничная зона, Советский Союз, малый город.

IRSTI 03.20

SOCIO-ECONOMIC, CULTURAL DEVELOPMENT OF THE CITY OF ZAISAN 1925-1991: HISTORICAL ANALYSIS

N.D. Amanbekova¹, Bakirova J.S.²

¹Semey Medical University, Semey, Kazakhstan

²College Academy "Symbat, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: nurgul_katekeeva@mail.ru, (Amanbekova), ganat_69@mail.ru (Bakirova)

Abstract. The purpose of the article is to study the socio-economic, cultural development of a small town in the East in the 1925-1990s. and to determine the meaning and place of the history of the city during the Soviet period. Today in East Kazakhstan there is a small town of Zaysan, one of the cities with different industries. The reason for the separate consideration of small towns in the East is that they are all heterogeneous in terms of the level of socio-economic development and ongoing structural transformations, depending on economic and geographical factors. Some small towns were built in places of industrial development of natural mineral resources - their city-forming basis was large enterprises of various sectors of the economy, others were formed around large transport hubs, scientific and technical centers of the military-industrial complex of the former Soviet Union. As a result, an imbalance arose between the location of industrial enterprises not in areas with large labor resources, where mainly the Kazakh population lives, but in regions with rich raw materials or in cities that are effective from the point of view of union government bodies. Zaysan is a great caravan route that has become a golden bridge between Russia and China. In addition, the city is located in a geopolitical zone bordering China. Since the Republic of Kazakhstan gained independence, a customs service has been established in the country. Since May 1992, the Maykapshagai customs post has been established at the eastern regional customs. Also, the border trade center "Maykapshagai-Zhemeny" has been opened since April 2006. Studying the history of a small historical city, which has not lost its significance until now, is a requirement of today. In the Soviet period, for objective reasons, there were cities with very low economic potential, which due to the lack of a resource base. In such cities, the backward structure of industry, infrastructure and social sphere, low incomes of the population are not developed. In such a city in the region Zaisan also fell.

Key words: Zaysan, city, social, economic, cultural development, border zone, Soviet Union, small town.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 28 қаңтардағы «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет елді мекендер шоғырын (агломерация) дамыту жөнінде бағдарлама қабылдауы тиіс. Ірі кәсіпорынды немесе бір саланы тірек еткен шағын қалаларды дамыту қажет екенін айтты және үкіметке бір салалы шағын қалаларды дамыту туралы арнайы бағдарлама жасауды тапсырды. Онда қаланың экономикасындағы әрбір нақты бағытты әртараптандыру, әлеуметтік саланы дамыту ескерілуі қажет», - (Н. Назарбаев, 2012 жыл 27 қаңтар) деген болатын. Осыған баланысты Қазақстан Республикасындағы моноқалалардың дамуы мен әлеуметтік-экономикалық жұмыс жасауындағы талдауы және оны дамытуы ерекше ғылыми маңыздылығымен көрінеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда 27 елдімекен моноқала статусына ие болды. Олардың көпшілігі

дағдарыстың әсерінен қатты әлсіреген. Сонымен қатар аталған қалаларда 1,53 млн. адам өмір сүреді, ал пайызға шаққанда 16,8% еліміздің қала халқының санына тиесілі. 27 қаланың ішінен 16 қала аудан орталықтары болып табылса, қалған 11 қала сәйкесінше аудан орталықтарына жатқызылмайды.

Кеңес дәуірінде Қазақстанда сандық жағынан басқа қалалық қоныстардан едәуір басым болатын шағын қалаларды дамытуға басым орын берілді. Қазіргі кезеңде Шығыс Қазақстанда орналасқан түрлі салалық тиесілілігі бар Серебрянск, Чарск (Шар), Аягөз, Зырян, Зайсан, Курчатов, Шемонаиха сияқты шағын қалалар бар. Олардың барлығы экономикалық және географиялық факторларға байланысты әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі мен болып жатқан құрылымдық қайта құрулар бойынша біртекті емес. Осындай моно қалалардың әлеуметтік – экономикалық, мәдени дамуының кеңес өкіметі тұсындағы тарихи дамуына жаңа көзқарастағы зерттеулерді жүйелей отырып қарау тұңғыш елбасының «Туған жер» бағдарламасы аясындағы зерттеулерді толықтырауы даусыз деп ойлаймын.

Өзектілігі. Кейбір шағын қалалар табиғи минералды ресурстарды өнеркәсіптік игеру орындарында салынды-экономиканың әртүрлі салаларының ірі кәсіпорындары олардың қала құраушы негізіне айналды, ал басқалары ірі көлік тораптарының, бұрынғы Кеңес Одағының әскери-өнеркәсіптік кешенінің ғылыми-техникалық орталықтарының айналасында қалыптасты. Нәтижесінде, негізінен қазақ халқы тұратын еңбек ресурстары көп аудандарда емес, шикізат ресурстарына бай өңірлерде немесе одақтық басқару органдарының көзқарасы бойынша тиімді қалаларда өнеркәсіптік кәсіпорындарды орналастыру арасында теңгерімсіздік туындады.

Мұндай саясаттың ең жағымсыз салдары болды, әлеуметтік проблемалардың шиеленісуіне әкелді, өйткені қоныс аударушылардың бірінші кезектегі қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, одақтас министрліктер мен ведомстволар өте қолайсыз экологиялық және тұрмыстық жағдайларда болған жергілікті халықтың өмір сүру жағдайларын жақсартуға іс жүзінде назар аудармады, қажетті әлеуметтік - мәдени қызмет ала алмады. Осылайша, 70-80 жылдары республикада Еңбек және жұмыспен қамту саласында, әсіресе шағын қалаларда проблемалар біртіндеп жинақтала бастады. Проблемалардың табиғаты бойынша депрессивті және артта қалған шағын қалалар ерекшеленеді. Депрессияға ресурстық артықшылықтары талап етілмеген немесе сарқылу сатысында шағын қалалар жатады. Бұл қалаларда өнеркәсіптік өндірістің айтарлықтай төмендеуі байқалады, өндірілетін өнім бәсекеге қабілетсіз, ал кәсіпорындар жойылуда. Бұған көлік ағындарының өзгеруіне және жүк тасымалдарының қарқындылығының төмендеуіне байланысты өз мәнін жоғалтатын көлік тораптары да жатады. Серебрянск қалаларында қала құраушы кәсіпорындар банкрот деп жарияланды. Қазіргі уақытта ондай жерлерді де моноқалаға жатқызу қажет.

Материалдар мен әдістемесі. Мәселенің зерттелу дәрежесін қарастырмас бұрын, біз келесі маңызды сәтке назар аударғымыз келеді. Қалалар мен қала тұрғындарының даму мәселелерін экономистер, демографтар кеңінен зерттеді. Сонымен, қалаларды дамытудың экономикалық және демографиялық проблемалары, олардың қоныс аудару жүйесіндегі рөлі кеңес ғалымдарының көптеген еңбектерінде көрсетілген. Семей облысындағы саяси-әкімшіліктегі басқару ісі, халықтың шаруашылығы мен тұрмыстық жағдайы туралы құнды деректер Н.Я. Коншиннің (Коншин, 1914: 38) еңбектерінде кездеседі. Ол Аягөз округы, Көкпекті округінің құрылу тарихы жайында көптеген мәліметтерді жазып қалдырған.

А.С. Елагиннің (Елагин, 1980: 344) басшылығымен жүргізілген Қазақстан қалаларын ғылыми бағытта зерттеп-зерделеу жүрген ғалымдардың еңбектерінің нәтижесінде Қазақстан қалаларының тарихы туралы тың еңбектер жарық көрді. Семей мен Шығыс Қазақстан қалалары терең де жан-жақты зерттеген Қазақстанның көрнекті ғалымы Ж.Қ. Қасымбаев (Қасымбаев, 1998: 276). М.Г. Ескендіровтың Шығыс Қазақстанның жалпы әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуын қамтиды. (Ескендіров, 1996: 25) А.С. Адильбаеваның (Адильбаева, 2010) шығыс қалаларының жалпы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына арналған еңбектері мәселенің теориялық негізін салуға үлкен үлес қосты.

Тақырыпты кешенді зерделеу үшін салыстырмалы - тарихи әдісті қолдану ұлттық шет аймақтарды басқарудың және соттың формалары мен принциптеріне салыстырмалы талдау жүргізуге және олардың жалпы және ерекше сипатын көрсетуге мүмкіндік берді. Мақалада пәнаралық тоғыста тарихи зерттеулердің қазіргі методологиялық құралдары басшылыққа алынды. Микродеңгейдегі күнделікті әдісі, логикалық талдау әдісі, салыстырмалы тарихи әдіс назарда болды. Жалпы ғылыми талдау, синтез, статистикалық әдіс қолдалды. .

Талдау. Артта қалған қалаларға объективті себептерге байланысты экономикалық әлеуеті өте төмен қалалар жатады, бұл ресурстық базаның болмауына байланысты. Мұндай қалаларда өнеркәсіптің артта қалған құрылымы, инфрақұрылымы мен әлеуметтік саласы дамымаған, халықтың табысы төмен. Моноқалалардағы өндірістік-өнеркәсіптер бір немесе екі салада жұмыс істеуімен ерекшеленеді, ал қалған кәсіпорындардың әсері, үлесі салыстырмалы түде аз. Кей жерлерде қала құраушы кәсіпорындар мүлдем жұмыс жасамайды. Мақалада Қазақстан Республикасының

мемлекеттік бағдарламалары, заңдары және нормативті актілері, стратегиялары мен тұжырымдамалары, деректер базасына енген мақалалар диссертациялық жұмыстың ақпараттық негізін құрады. Шығыс Қазақстанның шағын қалалар тұрғындары бойынша А.С. Уалтаеваның еңбектері негізге алынды. (Уалтаева, 2011) зерттеуінде көрсетілген. Тақырыптың салыстырмалы теориялық негізін қарастыруда Ю.В. Войнаровскаяның шағын қалалардың халықына қатысты еңбегі зор (Войнаровская, 2009.). Сонымен қатар тақырыптың тарихын ашуда уездік қалалар тарихын қарастырған Р.М. Джаниеваның еңбегін (Джаниева, 2007) атауға болады. Тарихнамалық талдауды қорытындылай келсек жалпы Зайсан қаласының кеңестік кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына қатысты арнайы еңбектер жоқтың қасы. Зайсан қаласының кеңестік кезеңдегі шағын қала ретіндегі қалыптасып, даму тарихының сара жолын ашу бүгінгі күнгі тарих ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі.

Нәтижелері. Шағын қалалар қай кезеңде де болмасын қоғамдық дамудағы өзіндік үлесіне қарай әлеуметтік, саяси- экономикалық, мәдени дамудың сатысынан өтетіндігі дау тудырмайды. Кеңестік дәуірдегі өндірістік қаланың бірі Зайсан қаласы. Жалпы қаланың іргетасы 1968 жылы әскери бекет ретінде қаланған еді. Зайсан - тарихы қандай бай болса, тарихи орындары да сондай сақталған, ғасыр жасаған мекемелерінің сыртқы келбетінің өзі құнды деректер бере алуымен ерекше қала. Қаланың арық суы сылдырап аққан, бойы толған теректер өскен орталық көшелерінің бірінде орналасқан ескі ғимаратты бейнетаспаға түсіру басталып кетті. Алдымен өз заманының белгілі байы, алаштың адал жақтасы Жүніс Татановтан қалған тарихи жәдігер - үйін нысаны бар. Ешбір оқу-білім алмаса да, тума талантымен сәулетшілік қыры танылған Баязит Сәтбайұлы есімді жобалаушы инженер бұл ғимаратты Зайсан қаласында болған 1900-1915 жылдар арасында салады. Зайсаннан шыққан ауқатты адамдардың өмірін қарап отырсаңыздар, олардың аста-төк қазынаның ортасында елге қарайлас, мұң-мұқтажын шешкіш қабілеттерін көруге болады. Мысалы, Бидахмет Бобкин мырза қуғындалған жылдарға дейін кем-кетікке жәрдемдесіп, жолын көтеріп, жоғын тапқызыған. Сол секілді Алаш партиясының Зайсан өңірінде жандануына, жиындар өткізіп, бір ұлттық идеяға біріктіруге қосқан Жүніс Татановтың да үлесін айтуға болады. Жүніс Татановтың кейінгі тағдыры өте аянышты: ішімдікке тойып алған үш революционер-большевик оны үйінің ауласында атып өлтірген. Кейіннен ғимарат советтік үкіметтің меншігіне өткен соң, оған ұзақ жылдар оқу бөлімінің мекемесі орналасты. 1961 жылы қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов дүние салғаннан кейін жазушының құрметіне М. Әуезов атындағы мектеп деп аталып, осында көшеді.

Зайсан уезі қазақтарының үш съезі өткен осы шаңырақ. 1918 жылы Зайсанда Алаштың «Теңдік заман» атты бөлімшесі жұмыс істеп, Алаш жасағы құрылған екен. Уақытша үкімет кезінде құрылған Қазақ комитетінің облыстық ұйымын Райымжан Мәрсек басқарып тұрған, кейін өзі орталықтағы Алаш қозғалысына тікелей араласқанда зайсандықтарға да бағыт-бағдар сілтеген.

1920-30 жылдарда Зайсанда мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді курстар ашылып, Семей қаласынан арнаулы жолдамалармен мұғалімдер жіберілді. Солардың қатарында С. Сейітханов, М. Ошманов, С. Токсанбаевтар болды.

Бұл өңірде Кеңес өкіметі орнағаннан кейін Зайсан уезін басқаруға ішкеріден белгілі адамдар жіберілген, солардың бірі 1922-24 жылдары уездік атқару комитетінің төрағасы болған әйгілі қаламгер, режиссер, қайраткер Жұмат Шанин болған. Одан кейін бірер жыл Мусин (есімі белгісіз) деген азамат басқарады. 1925 жылы Зайсан уезін басқаруға Хажымұрат Айманов жіберіледі.

Ол естуімізше қазақ өнерінің өшпес жұлдыздары атанған Шәкен Айманов, Кәукен Кенжетасовтың әкесі, Х. Айманов Зайсанда 3 жылдай қызмет істеген. Бұл жылдары Шәкен, Кәукендер Зайсан мектебінде оқыған деген мағлұмат бар, 1927-28 жылдары уездік атқару комитетін Жәулет Исмаилов деген адам басқарған. Зайсанда 1930 жылдан «Достың» газеті шығады. 1928 жылы Қазақстан аумағында аудандар құрылып, билік аудандық партия комитетінің бірінші хатшыларына ауысқан еді. Зайсан аудандық партия комитетінің тұңғыш бірінші хатшысы П. Алексеев деген азамат, Одан кейін Шалаевский, Брусенец, Тілеубаев, Богаобакян, Гузовский, Митяев, Шмельков, Хакімжанов, Балғабаев, Жұмағұлов, Құдайбергенов, Юсупов, Ибежанов, Әбугалиев, Сәбеков, Сәкешов, Абушаев, Куниязов, Ыдырышев бірінші хатшылық қызметті атқарғанын білеміз.

Зайсан уезд, аудан орталығы болғандықтан мұнда әр жылдары мемлекеттік мекемелер, оқу орындары, басқару жүйелері ашылып, жұмыс істеген. Оның кейбірі бұл жазбада аталды.

XX ғасырдың 30-шы жылдардың басында-ақ аудан еңбеккерлерінің тұрмыс жағдайы жақсара бастады. Жаппай сауат ашу өз нәтижесін беріп, үлкенді-кішілі демей газет, кітап оқуды қолға алған кез. Ауылды сауаттандыру мәдениетін көтеруге мұғалімдер белсене араласты. Сол кездегі саяси-мәдени жұмыстар мектептерге шоғырланып сол арқылы іс жүзіне асырылып жүрді.

1940 жылдардан бастап республика бойынша халық ағарту ісін дамытуға және қала мен ауылды түбегейлі қайта құру жолында ерекше еңбек сіңірген мұғалімдерді марапаттау ісі қолға алынды. Мұғалімдердің тұрмыс жағдайларын көтеру шаралары жасалды, еңбек ақылары өсіріліп, тегін тұрғын үй, коммуналдық көмектер беріле бастады. 1940 жылы «Қазақ ССР-не еңбегі сіңген

мұғалім» деген құрметті атақ белгіленді. Дегенмен де бұл жалпылай идеологияның іске асуының тек бір жақты тарихы. Зайсан да XX ғасырдағы тоталитарлық режимнің қатал саясатының кесірін басынан өткізді.

Дей тұрғанмен Зайсан ауданы тұрғындары негізінен қазақ ұлтынан құрылғанына қарамастан кеңес үкіметінің алғашқы жылдардың өзінде-ақ Қаратал, Сартерек, Дайыр, Қарабұлақ ауылдарында тұратын орыс балалары үшін орыс тілінде оқытатын кластар ашылды

Зайсандағы Ломоносов атындағы орта мектепте алғашында негізінен орыс балалары оқыса кейіннен «орыс тілін білмесең коммунизмге жете алмайсың» деген саясаттың салдарынан қазақ балаларының орыс кластарына түсіп, оқып, ұстаздық етуі басталды.

Елуінші жылдардың басында жоғары оқу орындарын бітіріп келген жас маман мұғалімдер қазақтың музыка аспаптарын өз оқушыларына таныстырып, үйретіп, соның негізінде мектептерге, совхоздарда ұлт аспаптар оркестрлерін құруға ұйытқы болды.

1990 жылдарға дейін Зайсан қаласында 4 орта мектеп болған. Осылардың қара шаңырағы М. Әуезов атындағы мектеп. Осы мектеп қабырғасынан ондаған ақын, жазушы, ғалымдар өсіп шықты. 18 мұғалім Кеңес одағының орден, медальдарымен, 3 ұстаз Қазақ ССР-ы Жоғарғы Кеңесі Президиумының Құрмет Грамотасымен, 2 ұстаз Қазақ ССР-нің халық ағарту ісінің озық қызметкері белгісімен марапатталды

1961 жылы Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Қаулысы бойынша Зайсанда музыка мектебі ашылды.

1967 жылы Зайсанда балалармен жас өспірімдер спорт мектебі ашылды. Зайсан қаласындағы № 23 орта кәсіптік-техникалық училище негізі 1945 жылы Қаратал МТС-ның жанында механизаторлар дайындайтын курс болып құрылған. Бұл курсты ашуға көп еңбек сіңірген алғашқы директоры Досыбай Сиырбаев және Қараталдағы Зайсан МТС-ы директоры Оқабай Торпақбаев болды. 1947-48 оқу жылында 154 оқушы осы мектепті бітіріп шықты.

Зайсанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін халыққа дәрігерлік көмек көрсету қолға алына бастады. 1922 жылы Зайсанда уездік аурухана ашылып, кейіннен 35 орынға кеңейтілді. Осыдан кейін кеңестік дәуірде Аудан орталығындағы емхана, аурухана ашылған еді. Қаладағы өндіріс орныдарының бастауына келсек, кеңестік кезеңде қалада екі үлкен тері өңдеу зауыты болды. Фунтиковтың кірпіш зауыты жұмыс істеді, Жеменейдің бойындағы үш диірмен қала халқың үнмен қамтамасыз етіп тұрған. Дображанскийдің сыра зауыты бовар сырасымен уезді ғана қамтып қоймай, шетке экспортқа шығару дәрежесінде көтерілді. Қалада екі ірі сабын қайнататын зауыт және Зайсанға басқа жақтан әкелінген темір рудасын өңдеп, Қытай мен Тибет, Монғолияға экспортқа темір шығаратын зауыт жұмыс істеп тұрды. Сорокиннің кинозалы жұртшылыққа фильмдер көрсетіп, елді жалпы әлемдік мәдени өмірден хабардар етіп отырды. Елден жиналған жүннен пима басатын Асташевтің зауыты үлкен маңызға ие болды. 1926 жылы Зайсанда қалалық кеңес құрылды. 1928 жылы күзде ВКП (б) Қазақстан Орталық Комитетінің атқару комитетінің шешімімен Республикада уездер таратылып, олардың орнына аудандар құрылды.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі жылдары 1926 жылғы халық санағының нәтижелері бойынша Зайсан округінде этностардағы 2,977 татар немесе 2,5 фракция тұрды. 1928 жылдың күзінде республикада ӨҚК/б/Б/ Қазақстан Орталық Комитетінің Атқарушы комитетінің шешімімен рейдтер болды, оның орнына аудандар құрылды. Зайсан округі Зайсан, Марколкольский, Көкпекті, Қызылтас / Ақсуалар / Ақсүйектер / аудандарға бөлінді.

1941 жылы Зайсанда 8490 адам өмір сүрді (<http://pop-stat.mashke.org/kazakhstan>). Зайсандағы басқа этнос өкілдерінің естеліктерінде келтірілген мәліметтерге тоқталайық. Самия Қасымбекқызы (1938 жылы туған) Естеліктерінде «Менің ата-бабаларым Қазаннан ұзақ уақыт келді, Зайсанда сауда-саттықпен айналысқан. Ата-аналарым алғашында Зайсанда тұрды, содан кейін Қытайда, одан кейін бірнеше рет Зайсанға оралды. Негізінен Қытайда тұрады және сол жерде қалды» деп еске алады ол. Жалпы тоталитарлық режим барысында 1932-1933 жылдары Зайсан шекаралық аймақ болғандықтан біршама тұрғындар жер ауып, жан сауғалап кеткен.

Зайсанда татар ұлтының нәсілдері басқа ұлт өкілдерінің белгілі бір пайызын құрайды. Динамикалық көрсеткішке жүгінсек.

Кесте 1 - Статистика деректері бойынша Зайсан ауданы татарларының сандық құрамының өзгеруі (Кумарова, 2013: 406)

Жылдар	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2012
Адамдар саны	1977	888	843	893	800	694	497	391	220

Жергілікті саудагерлер кірпіш үйлерді, және әдеттегі архитектурасы бар дүкендер салды. Олар татар саудагерлеріне тиесілі болды: Юнус Татанова, әр Бекшентаев, Ибрай Манапов, Сүлейман Мергенбаев, Халела Ерзин, Юсуп Әбілханов және басқалар.

30-дан астам өндірістік емес ғимараттардың нақтыланған мәліметтеріне сәйкес, Зайсан сәулетшісі Сәтпаевтың басшылығымен салынды (1860-1954) (Сушко, 1996.).

Зайсан - Қытайдың Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданымен шекарада орналасқан қала. Бұл жерде «Микипчағай» кеден бекеті орналасқан. Этникалық қазақтардың заң бұзып, шекарадан өтіп кету процестері кеңестік кезеңде жиі орын алған. Қорқынышты аштықтан ауып 1930 жылдары халықтың едәуір бөлігі Қытайға көшті. Олар Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық округіне кіретін немесе қазақтың автономды ауданында қоныстанды.

Негізінен қалалық аймақта балық шаруашылығы жақсы дамыған. Бұл үрдіс ежелден бастама алса да 1940 жылы 2736 тонна балық ауланса, 1943 жылы 4958 тонна балық ауланған. Ұлы Отан соғысы жылдары, дәлірек айтсақ, 1939-1943 жылдары селолық кеңестің төрағасы қызметін Иван Иванович Казанцев атқарды. Иван Иванович 1936-1937 жылдары балық тресінің меңгерушісі, 1943 жылы аудандық кдмсыздандыру белімінің бастығы, аудандық партия комитетінің екінші секретары қызметтерін атқарды. 1944 жылы Совет Армиясы қатарына шақырылып, № 24 гвардиялық полкпен Эльба өзеніндегі шайқастарға қатысып, 1945 жылы қазан айында елге оралды. Балық заводының, зат дайындау мекемелерінің директоры болды.

Тоталитарлық жүйе орныға бастаған тұста мамандарды аймаққа алмастыру, тәжірибе алмасу мәселесі, әсіресе сауаттандыру мәселесінде бірінші орында болды. Мақаланың басты нысанына айналған Зайсан қаласында да осы мәселе тарихы тереңде жатыр. 1921 жылы Семей губерниялық оқу бөлімі В.Н. Бухманды Зайсанға мұғалімдік қызметке жолдайды. 1924 жылы Владимир Николаевич «Наркомземнің» тапсыруы бойынша мектепте метеорологиялық станция ашып, ауа райын бақылайды. 3-4 жыл шамасында В.Н. Бухман ешқандай қаржыландырусыз, өз қаражатына стационарлық үй, магниттік станция, жабдықтау будкасын жасайды. Өзі өмір сүріп отырған үй іргесінде ботаникалық бақ жасап, Зайсан өңірінде өсетін өсімдіктерді егіп, зерттейді. 1927 жылы Бухман Зайсанда күн кухнясын құрастырды. Айналар арқылы күн сәулесін бір жерге жинақтап, онымен су қайнатып, тамақ пісіреді. Бухманның күн кухнясы 1928 жылы «Климат и погода» журналының 5-6 номерінде жеке жарияланған еді. Сонымен қатар В.Н. Бухман үйінде құдықсыз пеш салады. Ешқандай отын, көмір жақпайтын бұл пеш үйде бірқалыпты таза, құрғақ ауа, жылу үзілмеуін қамтамасыз етіп тұрған. Кейін өз тәжірибесін Алматыда ол «Двадцать пять лет практической работы по гелиотехнике в Казахстане» (1926-1961) атты баяндамасында атап өткен (Бухман, 1961)

Кеңестер Одағы мемлекетінде жүздеген мың адам Еңбек Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз ордендерімен ардақталған. Бұл ордендердің авторы кім? Еңбек Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз ордендерінің моделін жасаған зайсандық суретші, мүсінші Владимир Владимирович Голенецкий. Ол Ленин орденін жасауға тікелей ат салысқан. В. Голенецкий 1935-1960 жылдары шығарылған 10,15, 20 тиындардың астыңғы екінші жағының қорытынды вариантын жасаған екен (Мусин, 1988).

Тіпті қаһарлы И.В. Сталиннің талғамынан шығу өте сирек кездесетін оқиға. Мындаған атағы әйгілі суретші, мүсіншілердің қолы жете бермейтін мұндай құрметке Владимир Голенецкий жетті. Оны 1988 жылы 3 наурызда облыстық «Рудный Алтай» газетінде журналист майдангер Меңғали Мусин «Истории живая нить» мақаласында сгжей-тегжейлі әңгімелеген.

Зайсан қаласы бірте-бірте Шығыстағы мәдени, әлеуметтік, экономикалық маңызы бар орталыққа айнала бастады. Шетел, орыс зиялыларының көптеп келуі, Ресейдің Мәскеу, Қазан, Уфа, Омбы тәрізді қалаларымен тығыз қарым-қатынаста болуы, өңірдің бай мүмкіншілігі жан-жақты өркендеуіне ықпал еткен. Зайсанда алғаш радио 1932 жылы сөйлей бастаса, теледидар 1978 жылы жетті.

Аудан өміріндегі ең ауыр және жауапты болған кезең – Ұлы Отан соғысы жылдары болды. Майданға – 6569 және еңбек армиясына – 1099 зайсандықтар аттанған. 2595 адам майданда қаза болды. Майдандардағы шайқастарда батылдық және ерлік көрсеткендері үшін Зайсаннан 1500 адам әскери орден, медальдармен наградталған болса, мұның ішінде 58 адам Қызыл Жұлдыз, 590 адам І және ІІ-дәрежелі Отан соғысы, 12 жерлесіміз ІІ-ІІІ-дәрежелі Даңқ, 2 азамат Александр Невский, 3 адам Қызыл ту ордендерімен нағратталғанын айту керек. Ал олардың ішінен ерекше ерлік көрсеткен полковник В.Е. Головченко Кеңес Одағының Батыры атағын алса, сержант Манап Әубәкіров Даңқ орденінің толық иегері болды. Сонымен қатар Ғ. Сәрсекеев, К. Қызымбаев, Е. Бексейітов, С. Жырымбаев, А. Дүйсежанов, Ә. Дәніков, А. Ыдырышев, Қ. Боқажанов, В. Дудкин, В. Тютюнник, Ғ. Ералин, Х. Қайырсынов, тағы басқалар соғыстағы жауынгерлік ерліктері үшін жоғары үкімет наградаларына ие болды. Бұл зайсандық азаматтардың ерлік істеріне берілген жоғары баға екені анық.

Шығыс шеңбері тас жолы Кеңес өкіметі замананда 1910-40 жылдары салынса, асфальт төсеу 1977-80 жылдары ауланды А. Сәбеков басқарып тұрған кезде ғана жүзеге асқан.

Қазақстандағы аумалы-төкпелі кезең, қоғамдық өзгерістер Зайсан өңірін де сілкіп өтті. Бірде өсу, бірде өшудің куәсі болып жүрміз. Ал арада 58 жыл өткенде 1990 жылы оның үні өше бастады. Облыс орталығы Өскеменмен авиация (азаматтық) қатынасы 1950 жылдардың ортасында реттеліп,

80-ші жылдары күніне 2-3 рет ұшақ ұшса, 1995 жылы Зайсанда мүлде тоқтады. Газет-журнал, хат-хабар 1970-1990 жылдары күн сайын жеткізіліп, таратылып тұрса, кейіннен аптасына бір ретке түсті. Аудандық газет 1960-1990 жылдары аптасына 3 рет шығарылса, қазір 1 рет (оның өзінде үзілісі көбеюде). Мұндай алға басудың орнына кері кету соңғы 7-8 жылдың еншісіне тиеді.

Зайсан кітапханасы 1950 жылдары қазіргі Жанкелдин көшесі бойында қазақ орта мектебінің ескі үйіне таяу жерде орналасты. Бір кезде Шегіров көшесіндегі қазір С. Спамбетов салдырған қонақ үй-офис (қазақ-американ мектебінің американдық оқытушысына арналып салынған) тұрған жердегі ескі үйде орналасты.

Зайсандағы тұңғыш қазақ мектебі (қазіргі М. Әуезов атындағы аралас мектеп) 1913 жылдан негіз алады. Бұл білім ордасы сол жылы қаладағы мешіттің бір бөлмесінде ашылып, 30 баланы Ыбырай Алтынсариннің жүйесімен оқыта бастайды. Оның тұңғыш ұстазы қазақтың белгілі қаламгер ақыны, өмірін бала оқытумен өткізген Тайыр Жомартбаев.

1990 жылдары елдегі дағдарыс пен өтпелі кезеңде Шекара бойындағы елдің қаңырап, ауыл адамдарының қала жаққа босуы, тікенек сым тартылған мемлекеттік маңызы бар стратегиялық елді мекендердің құлазып жатты (Департамент статистики ВКО, 2012)

Аудан өміріндегі ең ауыр және жауапты болған кезең – Ұлы Отан соғысы жылдары болды. Майданға – 6569 және еңбек армиясына – 1099 зайсандықтар аттанған. 2595 адам майданда қаза болды. Полковник В.Е. Головченко Кеңес Одағының Батыры атағын алса, сержант Манап Әубәкіров Даңқ орденінің толық иегері болды.

Зайсан – Ресей мен Қытай арасын жалғастыратын алтын көпір болған ұлы керуен жолы. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен елімізде кеден қызметі жолға қойылған. 1992 жылдың мамыр айынан бастап, Шығыс аймақтық кеденіне қарасты «Майқапшағай» кеден бекеті құрылды. Сондай-ақ, 2006 жылдың сәуір айынан бастап, «Майқапшағай-Жеменей» шекара сауда орталығы ашылған. (Департамент статистики ВКО, <http://www.shygys.stat.kz/reg/bor.html>)

Зайсандағы ұлттық (мемлекеттік) банктің негізі 1990 жылғы жер сілкінісінде бұл үй айтарлықтай зардап шекпеген. 1935-1945 жылдары Ладыгин, Стрелковский, Солдатов, Кузнецова басқарған, 1952 жылдан бері Нұрахметов, Г. Белгібаева, Нұрмәдиев, И. Суханов, И. Кизилов, В. Хайлов, Г. Егінбаева, Ш. Мамырханова, С. Халиуллин басқарып келген (әр жылдары).

Зайсанда кәсіптік-техникалық училище 1945 жылдан бастау алса, балалар музыка мектебі 1962 жылы ашылды. Мемлекеттік архивтің филиалы 1993 жылы құрылды. Архив филиалын мықтап ұстап тұрған Қатира Жақсылықова, кәсіптік-техникалық училище үшін түн ұйқысын төрт бөліп жүрген Аманкелді Кемелбаевтың қазіргі нарық жағдайындағы еңбегі ерекше дер едік. Азаматтар осылардай еңбек етсе жаман болмас еді.

Зайсан ауданына 1974 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы, қоғам қайраткері, үш мәртебе еңбекте батыр атағын алған Дінмұхамбет Ахметұлы Қонаевтың келіп-кетуі және 1975 жылы Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің төрағасы Байкен Әшімұлы Әшімовтың Зайсан сайлау округінен Қазақ ССР-і Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланып жұмыс атқарып, көмек көрсету нәтижесінде үлкен өзгерістер әкелді.

Ең алдымен шекаралы ауданда күрделі құрылыстарды жүргізуде ірі табыстарға қол жетті. Мәселен, 1976 жылы аудан бойынша 7156 шаршы метр үй, ал 1977-1978 жылдары 2 жатақхана, 2 мектеп (Қарабұлақ, Айнабұлақ), 2 клуб (Қарабұлақ, Мичурин атындағы кеңшарларда), аудан орталығында аэропорт, РТО (телемұнара), су құбыры, аудандық мәдениет үйі, сыра зауыты салынды. Жаңғыз төбе-Майқапшағай тас жолы және Зайсан қаласының 8 көшесі асфальтталынды, тағы басқа сәулеттендіру жұмысы іске асырылды. Мұның барлығы аудан экономикасын, әлеуметтік жағдайын жақсартуға, шаруашылықтардың негізгі қорларын көбейтуге маңызды роль атқарды.

Қазақ Республикасының 1991 жылы тәуелсіз мемлекет болып, егемендік алуы нәтижесінде біздің ауданымыз да жаңа нарық экономикасы даму жолына көшті.

Бұрынғы 9 кеңшарды (Шіліктіні қоса) жаңа реформаға көшіріп, жекешелендіруге байланысты 358 шаруа қожалықтары құрылды. Бұларға кеңшарлардан қалған техника, мал басы, егіндік, шабындық, жайылымдық жерлері бөлініп берілді.

Бірақ жекешелендіру шараларының мезгілінде толық іске аспауы және кешеуілдетіп жүргізілуінен, сол себепті негізгі қорлардың бығырап кетуінен құрылған шаруа қожалықтары, серіктестіктер, а/ш кооперациялары әлі қарқынды дами алмай келеді.

Шаруа қожалықтарын басқаруды қолына алып, ие болған кадрлар тиісті демеу, қаражат, несие ала алмағандықтан, оларда техника, жанар-жағар май, мал басының азайуынан, тағы басқа ресурстардың аз болуынан өнім өндірумен әлі де жеткіліксіз шұғылдануда. Қалада ескі ғимараттар баршылық. Осы тарихи ғимараттардың көпшілігі Баязит Сәтбайұлының қолымен салынған екен. Баязит Сәтбайұлының қолынан шыққан 26 ғимарат әлі күнге дейін сақталынған. Оладың қатарына жергілікті бай Ыбырай Манаповтың тапсырымен салғызған үйі, Жүсіп Әбілхановтың үйі, Халел Ерзиннің мұнара үйі, Зейнолла Бұтабайұлына арналған кесене тағы басқаларды атауға болады. Солардың қатарында қаладағы ең ескі ғимараттың бірі – Бидахмет Бобкиннің үйі. Кеңес өкіметі

орнағанда бұл ғимаратта уездік және аудандық партия комитеті, 1960-1970 жылдары «Достық» газетінің редакциясы, 80-інші жылдары аудандық білім беру мекемесі орналасқан болатын. Тәуелсіздік алған жылдардан бері қарай аталған мекемеде Зайсан тарихи-өлкетану музейі қызмет етеді. Біз қарастырып отырған кезеңде салынған тарихи мұраның бірі Зейнолла Бұтабайұлы кесенесі. Баязит Сәтбайұлының зайсандағы соңғы ескерткіші деп саналады және мемлекеттік қорғау тізіміне енген. Зейнолла Бұтабайұлы орыс отарлаушыларына өзіндік тойтарыс бере білген болыстың бірі. Зейнолла Бұтабайұлы 1924 жылы қайтыс болды. Ел-жұрты, ел үшін еңіреп туған ерін ақтық сапарға құрметпен шығарып салған. Зейнолла мазарын атақты сәулетші Баязит Сәтбайұлы салғызған. 1925 жылы тұрғызылған кесене екі бөліктен тұрады. Алдыңғы негізгі бөлігі сегіз бұрышты болып басталып жоғары көтерілген, артқы шеңберлі бөлікке жалғасатын тұсы кішірейіп барып біткен екен. Кесененің алдыңғы бөлігі оңтүстік шығыс Азияның сәулет өнеріне ұқсас күрделі үлгіде орындалған. Қалаға көрік беріп тұрған тарихи ғимараттар қала тарихынан сыр шертері анық.

Қорытынды. Тұжырымдай келе 1925-1991 жылдардағы Зайсан қаласының әлеуметтік - экономикалық, мәдени дамуын қарастырғанда, қала аймағындағы білім беру жүйесінің, балық шаруашылығының, өнеркәсіп орындарының бір кезеңде өз рольдерін атқарғандығын, осы кәсіпорындардың қала экономикасының дамуына үлесі талданды. Жалпы қалалық мәдени орындарының бой көтерген кезеңдеріне зерттеушілер еңбектері мен деректер негізінде негізінде сипаттама берілді. Сондай-ақ шығыстың шырайын кіргізген Зайсанның қоғам қайраткерлері, соғыс ардагерлеріне, кәсіптік білім беру жүйесінің барысына тоқтала отырып, қалалық аймаққа жүргізген кеңес үкіметі саясатының мәдени саладағы бағыты қарастырылды.

Әдебиеттер тізімі

Адилбаева А.С. Социально-экономическое и культурное развитие городов Восточного Казахстана в конце XIX - начале XXI века: Автореф. дисс. доктора ист. наук. Семей, 2010-152 с.

Бухман В.Н. Двадцать пять лет практической работы по гелиотехнике в Казахстане (1926-1961). Алматы, 1961. 21 б.

Войнаровская Ю.В. Население малых городов Поволжья в 1921-1936 гг., автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Омск, 2009. 28 с.

Джаниева Р.М. Социально-экономическое и культурное развитие уездных городов Степного края в конце XIX - начале XX вв., автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Омск, 2007. 29 б.

Жапаров Б., Түлкін Р. Зайсан асулары. Алматы: Баспана, 1998. 348 б.

Зайсан ауданы // Департамент статистики ВКО. Регионы. <http://www.shygys.stat.kz/reg/bor.html> (14.02.2012)

Елагин А.С. Города Казахстана в период строительства социализма. В книге: Актуальные проблемы истории Советского Казахстана. Алма-Ата, Наука, 1980. 344 с.

Ескендиров М.Г. Социальное и экономическое развитие Восточного Казахстана (вторая половина XIX-начало XXI в.), Автореф. дисс. на соискание ученой степени док. ист. наук. Алматы, 1996. 25 с.

Из отчета о командировке в Зайсанский район в 2006 г. Электронный ресурс: <http://pop-stat.mashke.org/kazakhstan-ethnic2010.htm>

Касымбаев Ж. История города Семипалатинска (1718 - 1917 гг.). Алматы, 1998, 276 с.

Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края. Семипалатинск, 1914. 38 с.

Мусин М «Истории живая нити» // «Рудный Алтай» 1988 жылы 3 наурыз 3 с.

Назарбаев Н. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты /Қазақстан Республикасының Президенті - Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 ж. 27 қаңтар. 3 б.

Сушко П. Наследие Баязита Сатпаева. Рудный Алтай. №125-126, 5 октября, 1996.

Уалтаева А.С. Население малых городов Казахстана (социально-демографический аспект на примере Восточного региона). Алматы, 2011-168 б.

Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданы әкімінің ресми сайты -<http://www.zaysan.vko.gov.kz/kaz/> 14.02.2012

References

Adilbaeva A.S. Socio-economic and cultural development of the cities of East Kazakhstan at the end of the XIX - beginning of the XXI century: Abstract. diss. doctors of historical sciences. Semey, 2010-152 p.

Bukhman V.N. Twenty-five years of practical work on solar engineering in Kazakhstan (1926-1961). Almaty, 1961.21 b.

Dzhanieva R.M. Socio-economic and cultural development of the county towns of the Steppe region in the late XIX - early XX centuries, abstract. diss. for the degree of Candidate of Historical Sciences. Omsk, 2007. 29 b.

Elagin A.S. The cities of Kazakhstan during the period of socialism. In the book: Actual problems of the history of Soviet Kazakhstan. Alma-Ata, Nauka, 1980. 344 p.

Eskendirov M.G. Social and economic development of East Kazakhstan (the second half of the XIX-the beginning of the XXI century), Abstract. diss. for the degree of Doctor of Historical Sciences. Almaty, 1996. 25 p.

Zhaparov B., Tulkin R. Zaisan asulary. Almaty: Baspana, 1998. - 348 b.

From the report on a business trip to Zaisan district in 2006. Electronic resource: <http://pop-stat.mashke.org/kazakhstan-ethnic2010.htm>

Kasymbayev Zh. The history of the city of Semipalatinsk (1718 - 1917). Almaty, 1998, 276 p.

Konshin N.Ya. A brief historical sketch of the Semipalatinsk region. Semipalatinsk, 1914. 38 p.

Musin M "Stories of the living nita" // "Rudny Altai" 1988 zhyly 3 nauryz. 3 p.

Nazarbayev N. Aleumettik-ekonomikalyk zhangyrtu - Kazakhstan damuynn basty bagyty /Kazakhstan Republikasynn Presidenti - Ult Koshbashysy N.A.Nazarbaevtyyn Kazakhstan khalkyna Zholdauy, Astana K., 2012 J. 27 kantar. 3 b.

Ualtayeva A.S. Population of small towns of Kazakhstan (socio-demographic aspect on the example of the Eastern region), Almaty, 2011. 168 b.

Sushko P. The legacy of Bayazit Satpayev. Rudny Altai.No.125-126, October 5, 1996.

Shygys Kazakhstan oblys Zaisan audany akiminin resmi sites -<http://www.zaysan.vko.gov.kz/kaz/> / 02/14/2012

Voynarovskaya Yu.V. Population of small towns of the Volga region in 1921-1936, abstract. diss. for the degree of Candidate of Historical Sciences. Omsk, 2009. 28 p.

Zaisan audany //Department of Statistics of East Kazakhstan Region. Regions. <http://www.shygys.stat.kz/reg/bor.html> (02/14/2012)

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_191

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ БАСЫМДЫҚТАРЫ:
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Борбасов Саин Молдағалиұлы¹, Жүнісова Бота Надірқызы^{1*}**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

*Автор-корреспондент

E-mail: botanadirkyzy@gmail.com (Жүнісова), borbasov54@mail.ru (Борбасов)

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақстанның 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бастап бүгінгі күнге дейінгі сыртқы саясатының қалыптасу тарихы қарастырылады. Авторлар белгіленген бес негізгі кезең арқылы Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы стратегиялық басымдықтарды ашуға тырысты, бұл өз кезегінде ел басшылығы жариялаған және бекіткен ресми құжаттармен анықталады. Мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары көрсетілген. Сондай-ақ Қазақстанның сыртқы саясатының тиімділігі мен осы саладағы тәуелсіздіктің 30 жылында қол жеткізген жетістіктері атап өтілді. Сонымен қатар, мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы негізгі серіктестермен екіжақты, көпжақты және аймақтық ынтымақтастықты дамыту мәселелері қамтылған.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, сыртқы саясат тұжырымдамасы, ұлттық мүдде, халықаралық қатынастар, бейбітшілік, ынтымақтастық, әлемдік қауымдастық.

МРНТИ 03.20

**ПРИОРИТЕТЫ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ****Борбасов Саин Молдағалиевич¹, Жунусова Бота Надировна^{1*}**¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

*Автор-корреспондент E-mail: botanadirkyzy@gmail.com (Жунусова), borbasov54@mail.ru (Борбасов)

Аннотация. В данной статье рассматривается история формирования и развития внешнеполитического курса Казахстана с обретения независимости в 1991 году по сегодняшний день. Авторы раскрывают стратегические приоритеты во внешней политике Республики Казахстан через выделенные пять основных этапов. Которые в свою очередь определены официальными документами изданные и утвержденные руководством страны. В статье обозначены основные проблемы во внешней политики РК и пути их решения. Так же отмечены эффективность внешней политики Казахстана и достигнутые за 30 лет независимости достижения в этой области. Кроме того, охвачены двухстороннее, многостороннее и региональное сотрудничество с основными партнерами во внешней политике Республики Казахстан.

Ключевые слова: независимость, концепция внешней политики, национальные интересы, международные отношения, мир, сотрудничество, мировое сообщество.

IRSTI 03.20

KAZAKHSTAN'S FOREIGN POLICY PRIORITIES: STATUS AND PROBLEMS**Borbasov Sain Moldagaliuly¹, Zhunussova Bota Nadirkyzy^{1*}**¹Ch. Ch. Valikhanov institute of history and ethnology

*Corresponding author E-mail: botanadirkyzy@gmail.com (Zhunussova), borbasov54@mail.ru (Borbasov)

Abstract. This article examines the history of formation and the acquired foreign policy of Kazakhstan since gaining its independence in 1991. The authors reveal that there are five main stages determined in the strategic priorities in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan, Which, in turn, are approved by the country's leadership. The article describes Kazakhstan's main foreign policy issues and the ways of their solutions. The achievements and effectiveness of Kazakhstan's foreign policy over 30 years of independence had been noted. In addition, it covers bilateral, multilateral and regional cooperation with the main partners in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan.

Key words: independence, foreign policy concept, national interests, international relations, peace, cooperation, world community.

Кіріспе. 1991 жылы тәуелсіз мемлекетке айналған Қазақстан әлемінің барлық мемлекеттермен тең, әділ, ынтымақ пен бейбітшілікті жақтайтын қарым-қатынастар орнатуды мақсат тұтты. Сыртқы саясаттың өзекті міндеті-елде түбегейлі әлеуметтік-экономикалық және саяси реформалар жасауда, оның территориялық біртұтастығын сақтауда, мемлекеттік шекараның мызғымастығын қамтамасыз етуде, халықаралық қатынастар мен процестерге белсене араласуда, жалпыжаһандық мәселелерді шешуге ат салысуды қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстан әлемде болып жатқан халықаралық қайта құрулар мен жаңа қауіп-қатерлерді ескере отырып, дүниежүзілік қоғамдастықпен диалог орнатуды бастап іске асырды. Қазақстан Республикасының 30 жылдық тәуелсіздік тарихындағы жүргізіліп отырған дәйекті де тиімді сыртқы саясаты, атқарылып отырған мәселелерін бұл мақалада негізгі бес кезеңге бөліп қарастырдық. Сонымен бірге сыртқы саясаттағы басты басымдылықтар көрсетіліп, негізгі серіктестермен екіжақты қарым-қатынас саласы да қамтылған.

Материалдар мен әдістер. Мақала жазу барысында авторлар негізінен ретроспективті, салыстырмалы-тарихи және типологиялық әдістерге сүйенді. Зерттеуде нақты және логикалық талдау, үйелеу, кеңінен пайдаланылды. Сонымен қатар жұмыс мақсатына сәйкес нақты материалды саралауда компоненттік талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында тәуелсіз Қазақстанның әр кезеңінде бекітілген мемлекетіміздің сыртқы саясатындағы басты бағыттары белгіленген тұжырымдамаларды жан жақты зерделеп, тарихи деректер мен фактілерді талдау, олардың орындалуына баға беруге мүмкіндік тудырады. Осы еңбекті жазуда әлемдік және отандық тарих ғылымында соңғы жылдары қолданылып жүрген ғылыми тәсілдер басшылыққа алынды.

Нәтижелері. Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы өзінің сыртқы саясатында көпвекторлық принципті таңдады. 1991 жылы 2 желтоқсандағы президенттік сайлау қорытындыларына байланысты пресс-конференцияда президент Н. Назарбаев Қазақстан Еуропа мен Азияны жалғастыратын көпір болуы керек. Әлемнің барлық мемлекеттерімен экономикалық және саяси байланыстарды қамтамасыз ететін көпвекторлық сыртқы саясатты таңдайды, – деп көрсетті. Президент өзінің «Қазақстанның Егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» атты 1992 жылғы еңбегінде «Қазақстан жаңа халықаралық ортаға тап болды. Оның сыртқы саясатының бағыты ұлттық-мемлекеттік мүдделерге сәйкес өзіндік логикамен дами бастады. Сонымен қатар Қазақстанның сыртқы саясаты жалпыадамзаттық қуатқа ие. Ол халықтардың әлемдік қауымдастықтан өз орнын таба білгенін жақтайды», – деп ескертті. Қазіргі таңда, аталған мақала Қазақстандағы ең тұңғыш маңызды да, негізгі бағыттарды анықтаған стратегиясы деп танылды (Назарбаев, 1992).

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстанмен ынтымақтастыққа мүдделі мемлекеттермен тең құқылы және өзара тиімді қарым-қатынастар орнату және жақсарту туралы тек бейбіт сыртқы саясатты жүзеге асыру ниетін мәлімдегені де маңызды.

Тәуелсіздік алысымен әлем халықтары Қазақстанның бейбіт саясатының куәсі болды. 1992 жылдың 5-ші наурызында Қазақстан БҰҰ мүшелікке қабылданды. Сол жылы ЕЫҚҰ мүшелікке өтті. Қазақстан жаһандық бейбітшілік пен ынтымақ құндылықтарын жақтайтын дамыған әлемдік қатынастар жүйесіне енді.

Қазақстан өзінің сыртқы саясатында әлемдік тартылыс күштерінің орналасуын есептеуге ұмтылды. Қазіргі жаһандық қатынастардағы көпполярлықты басшылыққа алды. 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі «Рах Americana» кезеңінің аяқталып Қытайдың, Жапонияның, Ресейдің, Үндістанның, Евроодақтың күшейе түсуін Қазақстан өзінің сыртқы саясатының басымдылықтарын айқындауды нақты есепке алды. Қазақстан геосаяси аренада шынайы ойыншыға айналуы мақсат тұтты және осы дәрежеге ол біртіндеп көтеріле бастады. Ел түрлі алпауыт державалар арасында қарым-қатынастар жүргізіп өз мақсат-міндеттерін шешуге біршама табыстарға қол жеткізді.

Мемлекет шетелдермен екі жақты қатынастар орнатуда белсенді шаралар жүргізді. Соның арқасында 1993 жылы Қазақстан Республикасын егеменді ел ретінде 111 мемлекет танып, олардың 92-мен дипломатиялық қатынастар орнатылды. Кейінірек, 2010 жылы Қазақстанмен 120-дан артық мемлекеттер дипломатиялық қатынастар жасады, бұл сан жылдан жылға арта берді.

Бірінші кезеңде Қазақстан Республикасының алғашқы мемлекеттік институттары: парламент,

үкімет, министрліктер, қарулы күштері, кеден және дипломатиялық органдары құрыла бастады. Мемлекеттік шекараны нығайту шаралары қолға алынды.

Сыртқы саясатты қалыптастырудың екінші кезеңі Президент жарлығымен бекітілген 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Сыртқы саясат тұжырымдамасы болды. Бұл құжат алғаш рет ұзақ мерзімді ұлттық мүдделерді сақтауға бағытталған көпвекторлы саясаттың маңыздылығын жариялады. Еліміздің аймақтағы орталық географиялық орны Батыс пен Шығысты байланыстыратын көпір ретінде бағаланды.

1995 жылғы Қазақстанның сыртқы саясат доктринасына сәйкес оның Ресей және Қытаймен шекаралас болуы ерекше ескерілді. Ресей Федерациясымен Қазақстанның құрлықтағы шекарасының ұзындығы 7,2 мың шақырымдай болса, Қытай Халық Республикасымен 1,7 мың шақырымдай ортақ шекара бар. Сондықтан Қазақстан әлемдік басым державалар болып саналатын Ресей, Қытай мемлекеттерімен бейбіт, тең және ынтымақтастық қатынастарды орнатуға ерекше мүдделі.

Қазақстанның әлемдік қауымдастықтағы беделі оның ядролық қарусыз ел ретіндегі статусына байланысты өсе түсті. Әлемде қуаты жағынан 4 орын алатын ядролық қаруларды Қазақстан АҚШ пен Ресейдің көмегімен 1995 жылдың 26 мамырында толық демонстрацияда бітті. Қазақстан стратегиялық шабуыл қаруларын қысқарту туралы келісім-шартқа, Ядролық қаруларды таратпау туралы келісім-шартқа, Ядролық сынақтарға тиым салу туралы жалпыға бірдей келісім-шартқа қол қойды. Қазақстан осындай қызметі арқылы, нақты шаралары арқылы әлем мемлекеттерін ядролық соғыс қаупін жоюға шақырды.

Қазақстанның әлем мемлекеттері арасында бірінші болып қуатты Семей ядролық полигонын жабуы, ядролық қарудан өз еркімен бас тартуы оның ұстанымының айқын екенін көрсеті. Ол – ядролық қарусыз әлем құру. Қазақстанның осындай саясатының үлгісін Ұлыбританияның Стэнфорд университетінің «Ядролық қатерді қысқарту жөніндегі бастама қоры» аса жоғары бағалады. 2011 жылы Лондонда болған Гувер институтының «Тежеу: өткені және келешегі» атты халықаралық конференцияда 13 дамыған ядролық қаруы мен қондырғылары бар мемлекеттердің ірі мамандары «әлемнің бейбітшілік туралы» сөз айтатын барлық қайраткерлеріне Қазақстанның нақты бейбітшілікті қорғау тәжірибесіне үңілуі керек, - деп ескертті. Қазақстан күшке емес, қажеттілікке негізделген жаһандық ұсыныстар жасауда. Соның нәтижесінде Семей полигонының 1989 жылы 29 тамызда жабылуы күнін БҰҰ әр жыл сайын аталып өтетін Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы күрес күні деп жариялады. Қазақстан атом қуатын тек қана бейбіт мақсаттарға, қуат көзі ретінде пайдалану туралы ұсыныстар айтты. Соның бірі Ядролық отынның халықаралық банкіні жасау. Ондағы мақсат төмен байытылған уранның кепілді қорын жасау арқылы атом электрстанцияларын салатын мемлекеттерге атом реакторлары қондырғыларын құруға көмектесу.

Мемлекеттік органдарға, оның ішінде Қазақстан Республикасының сыртқы істер министрлігіне мемлекеттік шекараларды делимитациялау процесін тезірек аяқтау тапсырылды.

1995 жылғы Тұжырымдамада Қазақстанның сыртқы саяси ынтымақтастығы аясында Батыстың басымдылығы жарияланғанын атап өткен жөн, бұның себебі 1994 жылы 27 мамырда Қазақстанның НАТО-мен диалог пен әскери ынтымақтастықты нығайту мақсатында «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасына қосылуы.

Қазақстанның сыртқы саясатын қалыптастырудың үшінші кезеңі 2001 жылы 15 наурызда Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесімен бекітілген Қазақстан Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамасы болды. Бұрынғы концепциялардағыдай көпвекторлық принципке ерекше көңіл бөледі. «Көпвекторлық» термині халықаралық аренада Қазақстанның қалауы мен мүмкіндіктері арасындағы тепе-теңдікті сақтауға ұмтылудан шыққан прагматизм мен реализмнің туындысы болып табылады.

Қазақстанның сыртқы саясаты көпвекторлы және әртараптандырылған болып қала береді, бірақ бұл көпвекторлық негізгі сипатқа ие бола бастады. Сонымен қатар, тұжырымдамада Қазақстанның халықаралық ұйымдарға, соның ішінде Қазақстан бастамашы болған Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңеске (АӨСШК) қатысу мәселесі ерекше орын алады. Онда – Европа Одағы (ЕО) мен Америка Құрама Штаттарымен (АҚШ) қарым-қатынасқа көп көңіл бөлінді.

2001 жылғы Қазақстан Республикасының Сыртқы саяси тұжырымдамасының сол кездегі жағдайға бейімделуіне қарамастан, құжатқа белгілі бір өзгерістер енгізілді. Сыртқы қауіптер – 2001 жылғы 11 қыркүйектегі лаңкестік акт, Ирак пен Ауғанстандағы соғыстар, лаңкестіктің таралуы және тағы басқалар – әлемдегі жағдайды толығымен қайта қарауға мәжбүр етті. Осыған байланысты 2005 жылы президент Н. Назарбаевтың жарлығымен 2001 жылғы Тұжырымдамаға кейбір өзгерістер енгізілді. Бұл жолы Қазақстанның алдында шешуді қажет ететін жаңа мәселе тұрды – жаңа аймақтық көшбасшы ретінде Қазақстанның әлемдік аренадағы мүддесін қорғау. Сыртқы саяси стратегияда «бірінші экономика, екіншіден саясат» қағидасы ұстанды. Басымдықтар нақты айқындалды: Ресей Федерациясы, Қытай, АҚШ, ЕО, Орталық Азия және Ислам әлемі.

Сыртқы саяси курсты қалыптастырудың төртінші кезеңі «Қазақстан-2050» Стратегиясында белгіленген сыртқы саяси бағытқа негізделген 2014 жылғы 21 қаңтардағы Қазақстан

Республикасының 2014-2020 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы болды. Бұл тұжырымдаманың бұған дейінгілерден түбегейлі айырмашылығы Дүниежүзілік тәртіптің өзгеруі, биполярлық жүйенің жойылуы және халықаралық қатынастарда көпполярлылық белгілерінің пайда болуы қазіргі дүние шындығына жауап беретін және Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік мүдделеріне сай келетін сыртқы саясаттың қажеттілігін туындауы (Тоқаев, 1997:14-15).

Қазақстан Республикасының 2014-2020 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауы негізінде құрылғанын атап өту маңызды. 2014-2020 жылдарға арналған Тұжырымдамада даму стратегиясын нәтижелі жүзеге асыру үшін оң сыртқы жағдайлар жасау, көпэтносты қоғамдастықты нығайту, халықтың әл-ауқатының жоғары деңгейін қамтамасыз ету, азаматтық құқықтардың кепілдіктерін қамтамасыз ету, азаматтық құқықтардың кепілі болып табылатын, құқықтық және демократиялық мемлекет құруға ерекше көңіл бөлінген. Егер бұрын негізінен мемлекет мүддесін қорғауға баса мән берілсе, бүгінгі таңда салмақ орталығы дамудың демократиялық жолын таңдаған мемлекет үшін өте маңызды және қажетті қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға дәйекті түрде ауысуда (Қазақстан – 2050 стратегиясы, 2018).

Қазақстанның 2014-2020 жылдарға арналған сыртқы саясатының жаңа тұжырымдамасында БҰҰ, ЕҚЫҰ, ШЫҰ, ИБҰ, ҰҚШҰ және ЕАЭО сияқты ұйымдар аясындағы көпвекторлы дипломатия мен ынтымақтастыққа ерекше көңіл бөлінген. 2019-2020 жылдар аралығында төрағалық Қытайдан Ресейге ауысқан АӨСШК аясындағы қызмет белсендірілді.

Қазақстанның қарулану және жаһандық қауіпсіздік мәселесіндегі біржақты ұстанымы мемлекеттің ядролық қарусыз әлемді кеңейту және жаппай қырып-жою қаруын таратпау саласындағы көшбасшы ретіндегі беделін арттыруға мүмкіндік берді. Ал аталған тұжырымдамада бұл мәселеде Қазақстанның сыртқы саясатының сабақтастығы сақталған. Қазақстан Президенті Н. Назарбаев «Ядролық қарусыздану және қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қосқан үлесі үшін» жаңа арнайы сыйлығын құрды, ол жыл сайын 29 тамызда – Ядролық сынақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні деп белгіленді.

Әлемді 2007-2009 және 2011 жылдардағы дағдарыстарға итермелеген іргелі қаржылық-экономикалық мәселелер шешімін тапқан жоқ, Сондықтан өзімізді ықтимал қаржылық және экономикалық күйзелістерден қорғау мүмкін емес. Осыған байланысты әлемдік аренадағы қатаң бәсеке мен дағдарыс жағдайында экономикалық дипломатияны нығайту, Қазақстанның сауда-экономикалық ұстанымдарын нығайту және инвесторлар үшін тартымдылықты арттыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Ол үшін Қазақстанда инвестициялық омбудсмен институты құрылды, ол барлық инвестициялық дауларды шетелдік инвесторлардың қатысуымен қарайды.

Қазақстанның өңірлік және соның салдары ретінде жаһандық интеграциялық ынтымақтастықты тереңдету саясаты Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) мүшеліксіз мүмкін емес еді. 19 жылға созылған келіссөздерден кейін 2015 жылдың 30 қарашасында Қазақстан ДСҰ-ның 162-ші толыққанды мүшесі болды. Бұл Қазақстанның ДСҰ-ға мүше елдерге өз тауарларын төмендетілген кедендік тарифтермен – 6,5% жеткізу мүмкіндігін берді, бұл ЕАЭО елдерінің белгіленген тарифтерінен (10,4%) төмен. Қазақстаннан Еуропаға және басқа елдерге дайын өнім әкелу бұрынғыдан тиімді бола түсті.

Ел ішінде қоғам тарапынан экономикалық және қаржылық негізділікке қатысты туындайтын сұрақтарға қарамастан, Қазақстан белгілі бір дивидендтер алатын имидждік жобаларға ерекше көңіл бөлуде. Олардың қатарында Астанада жыл сайынғы әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезі, 2017 жылы Алматыда жастар арасында өткен қысқы универсиада, Астанада орын алған ЭКСПО-2017 халықаралық мамандандырылған көрмесі, 2018 жылы Астана халықаралық қаржы орталығының ашылуы және басқа да ірі жобалар бар.

Қазақстан сондай-ақ өз мүдделері аясында бірқатар өңірлік және жаһандық құрылымдардың қызметіне қатысу арқылы өзінің халықаралық беделін нығайтуға ұмтылады. Көптеген қазақстандық бастамалардың халықаралық қоғамдастық тарапынан қолдау табуына байланысты бұл елдің халықаралық имиджін жақсартады, Қазақстанның БҰҰ-дағы рөлін арттырды.

Сонымен, Қазақстанның 2015 жылғы Ресей мен Түркия арасындағы қақтығыстардағы, Сириядағы қақтығысты реттеу бойынша Астана процесі сияқты түрлі қақтығыстардағы делдалдық күш-жігерінің арқасында Қазақстан 2017 жылғы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі болды.

Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне тұрақты емес мүшелік кезеңі еліміздің сыртқы саясатындағы маңызды кезеңге айналғанын және жаһандық халықаралық қайта құрулар кезеңімен, сондай-ақ Қазақстанның негізгі серіктестері арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуімен тұспа-тұс келгенін ерекше атап өткен жөн. Ресей Федерациясы, бір жағынан, АҚШ пен Еуропалық Одақ - екінші жағынан.

Бұл кезең еліміздің көпвекторлы сыртқы саясаты үшін де сынақ болды, өйткені Қазақстан Ресей, Қытай, АҚШ және ЕО сияқты негізгі серіктестермен күрделі қақтығысқа түспей, өзінің ұлттық мүдделерін сақтауда қағидаларды ұстанатынын бірнеше рет көрсетті.

Елбасының 2019 жылға арналған Қазақстан халқына жолдауында Қазақстан халқының әл-ауқатының өсуі мен тиімді сыртқы саясат жүргізудің диалектикалық өзара тәуелді байланысы аталып өтілген. Елдің тәуелсіздігімен бірге басталған көп векторлы сыртқы саясатын сынаушылар баршылық. Тіптен, Қазақстан жалпақ, барлық басым державаларға жығылғыш саясат жүргізіп отыр деп сынаушылар көп. Ұстамды саясаттанушылардың бұл сындарға беретін жауабы мен аргументі бар.

Біріншіден, көп векторлы сыртқы саясат арқасында Қазақстанның территориялық тұтастығына нұқсан келтіретін бірде-бір әскери күш көрсету инциденті болған жоқ. Елдің құрлықтағы, теңіздегі шекарасы белгіленді. Әлемдік басым державалар Қазақстанның шекарасының мазғымастығын шартпен мойындады.

Екіншіден, әлемдік қауіп-қатерлердің негізгі бағыттары болып саналатын халықаралық терроризмге, діни экстремизмге, наркотрафикке қарсы күресудің тиімді, күшті жолдары іске қосылды. Қазақстан әлемдік қауіп-қатерлерге әлемдік қауымдастықпен бірлесіп күресуге қол жеткізді.

Үшіншіден, әлемдік экономикалық тәртіптердің архитектурасынан өз орнын алуда. Әрине, әзірше ел табысының 25 пайыздан астамы шикізат өнімдерін сатуға тәуелді. Алдағы уақытта Қазақстан әлемдік нарыққа өзіне тән тауарларымен, сапалы азық-түлік өнімдерімен шығуға дайындалуда. Біздің ұн, ет, май, тері өнімдерімізге сұраныс арта түсетініне көзіміз жетуде. Сондықтан агроөнеркәсіп кешенін дамыту кезек күттірмейтін мәселеге айналып отыр.

Төртіншіден, Қазақстан әлемдік державалар Ресей, Қытай, АҚШ-пен ойдағыдай қарым-қатынастар орнатуға қол жеткізу арқылы өзінің геосаяси жағдайын елеулі жақсартты. «Еуропаға жол» деп аталған сыртқы принципі елдің Евроодақ мемлекеттерімен тығыз қатынастарын қамтамасыз етті. 2010 жылы Европадағы ынтымақтастық және қауіпсіздік ұйымына төрағалық ету, осы ұйымның Астанада VII саммитін өткізу елдің халықаралық беделін өсіріп, әлемдегі имиджін жақсартты. 2011 жылы Қазақстан құрамына 50-ден астам мұсылман елдер кіретін Ислам конференциясы ұйымына төрағалық етуі ислам уммасы алдында беделін өсірді. Біздің елдің ұсынысымен бұл ұйым Ислам ынтымақтастығы ұйымы деп аталатын болды. Аталған әлемдік ұйымдарға төрағалық ете отырып Қазақстан жаһандық қайшылықтар көзі болып отырған Ауғанстан, Преднистровье, Таулы Қарабақ, Сирия мәселелерін шешуде өз үлесін қосты. Өсіресе, «Астана процесі» деген атауға ие болған келіссөздер Сириядағы соғысты тоқтатуға елеулі түрде ат салысуда.

Бесіншіден, Қазақстан орта көлемді, тәуелсіздігін жолға алған, өзінің сыртқы саясатында бейбітшілікті ұстанған жас мемлекет. Біздің ел әлемдік қауіп - қатерлер мен қайшылықтарды әлемдік қауымдастық бірлесіп ғана шеше алатындығын жақсы түсінеді. Сондықтан Қазақстан жаһандық қауіптерге, қайшылықтарға, техногендік, табиғи апаттарға қарсы әлемдік қауымдастықтың позитивті әрекеттерінің қандай да болмасын бағыттарын қуаттайды (Назарбаев, 2018).

Бұдан кейін 2019 жылдың 19 наурызында, Қазақстанның алғашқы президенті Н.Ә. Назарбаев билікті қазіргі Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевқа өткізіп бергені баршамызға мәлім. Алайда, сыртқы саясат саласында да бұрынғы алған беттен, айтарлықтай ауытқулар жоқ. Керісінше Елбасының ішкі және сыртқы саясатта алға қойған мақсат міндеттері жалғасын тауып сабақтасып жатыр.

2020 жылдың 6 наурызында, Президент Қ-Ж. Тоқаев Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекітті. Кейінгі тұжырымдаманың орындалуын бесінші кезең деп атауға болады. Тұжырымдама жеті негізгі тараудан тұрады. Жалпы алғанда, осы Тұжырымдама сыртқы саяси құжаттарды әзірлеудің әлемдік практикасының оң тәжірибесін жинақтайды және оны Қазақстанның дамуының қазіргі жағдайына бейімдейді.

Қазақстанның мемлекеттік дамудың жаңа кезеңіне шығуы және жаңа экономикалық бағыттың қалыптасуы Қазақстанның сыртқы саясатын жаңа болмыс пен сын-қатерлерге алып келеді. Біріншіден, саяси және экономикалық ықпал, халықаралық нарықтар мен инвестициялық ағындар үшін мемлекетаралық бәсекелестіктің күшеюі аясында Қазақстан өзіне әлемдік қоғамдастықтың жауапты мүшесі, Еуразия құрлығының геосаяси және геоэкономикалық орналасу жүйесінің негізгі элементі, Орталық Азия өңіріндегі көшбасшы мемлекет мәртебесін бекітуі тиіс. Екіншіден, жаһандық және өңірлік ахуалдың қарқынды өзгеруі жағдайында ел мен әлем үшін нақты нәтижелерге қол жеткізу мақсатында прагматизм, жүйелі талдау негізінде Қазақстанның халықаралық бастамаларын барынша тиімді және жүйелі ілгерілетуді қамтамасыз ету маңызды. Үшіншіден, «халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасына сәйкес және әлемдегі дамыған отыз мемлекет қатарына кіру бойынша стратегиялық міндетті ескере отырып, сыртқы периметрде мемлекеттің, бизнестің, әрбір азаматтың мүдделерін ілгерілету мен қорғауға назар аударуды күшейту қажет. Бұл қуатты, халықаралық қарым-қатынастардың қазіргі жүйесімен тығыз байланысқан үйлесімді және әлеуметтік жауапты мемлекет құрудың негізгі шарты болып табылады.

Сыртқы саяси ой-пікірлер мен дипломатиялық құралдар жүйесін ұзақ мерзімді талаптарға сәйкес келтіру қажеттігі осы құжатты қабылдаудың орындылығын айқындайды.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді және орнықты даму стратегиясында, «Бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Ұлт жоспарында және Президенттің Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауларында көрсетілген мақсаттар мен міндеттерді ескере отырып әзірленді.

Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясы келесі стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған:

1) елдің тәуелсіздігін, мемлекеттік егемендігін және аумақтық тұтастығын нығайту, сыртқы саяси бағыттың дербестігін сақтау;

2) Орталық Азия өңірінде Қазақстанның көшбасшылық орнын нығайту және ұзақ мерзімді мүдделерін ілгерілету;

3) Қазақстанды халықаралық және өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде елеулі үлес қосатын халықаралық қоғамдастықтың белсенді және жауапты мүшесі ретінде көрсету;

4) шет мемлекеттермен екіжақты және көпжақты форматта достық, болжамды және өзара тиімді қарым-қатынастарды сақтау, мемлекетаралық бірлестіктер және халықаралық ұйымдармен кешенді өзара іс-қимылды дамыту;

5) ұлттық экономиканың бәсекелестікке қабілеттілігін, қазақстандықтар тұрмысының деңгейі мен сапасын көтеру мақсатында сыртқы саясаттың әлеуетін толыққанды пайдалану;

6) сыртқы саяси әдістер арқылы көпұлтты Қазақстан халқының бірлігін сақтау және нығайтуға жәрдемдесу;

7) Қазақстан азаматтарының және ұлттық бизнестің іс жүзіндегі мүдделерін мемлекеттің сыртқы саясатының негізгі бағытына айналдыру;

Мақсаттарға қол жеткізу мынадай міндеттерді қоюды және іске асыруды айқындайды:

1) Қазақстанның төңірегінде саяси тұрақты, экономикалық орнықты және қауіпсіз кеңістік құру бойынша күш-жігерді нығайту;

2) Халықаралық бейбітшілік пен ынтымақтастықты нығайту, жаһандық және өңірлік қауіпсіздік пен өзара іс-қимыл жүйесінің тиімділігін арттыру бағытын жалғастыру;

3) мемлекеттің ұзақ мерзімді стратегиялық мүдделерін ілгерілету мен қорғауды ескере отырып, екіжақты және көпжақты деңгейде сыртқы саясаттың басты мәселелеріне қатысты жаңа тәсілдер тұжырымдап, іске асыру;

4) сыртқы саясатты «экономикаландырудың» жаңа деңгейін қамтамасыз ету, әлемдік шаруашылық байланыстар жүйесінде Қазақстанның ұстанымдарын одан әрі күшейту;

5) «гуманитарлық дипломатияны» жандандыру, халықаралық қоғамдастықта елдің жағымды бейнесін танымал ету;

6) сыртқы саяси мәселелер бойынша қазақстандық қоғамдастықпен тиімді байланыстар жүйесін орнату;

7) шетелде Қазақстан Республикасы азаматтарының жеке және отбасылық құқықтарын, жеке және заңды тұлғаларының заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету бойынша жұмысты жетілдіру (Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы, 2020).

Екі жақты және көпжақты сыртқы қатынастар Қазақстан Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамаларының барлығында дерлік қамтылған. Бұл Концепцияларда қазіргі халықаралық қатынастардың негізгі даму бағыттары анықталып, дипломатиялық қызметтің міндеттері көрсетілді. Қазақстанның сыртқы саясатының негізі мақсаты – елдің ұлттық мүддесін қорғау екендігі ескертілді.

Ресей Қазақстанның тәуелсіздігін 1991 жылдың 17 желтоқсанында таныды. Ал Қазақстан Ресейдің және одақтас республикалар тәуелсіздігін 1991 жылы 20 желтоқсанда танитындығын жариялады. 1992 жылы 20 қазанда Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы арасында «Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы шартқа» қол қойылды. Екі ел бірін-бірі сыйлайтын-дығын, егемендігін және мемлекеттік шекаралардың мызғымастығын танитындығын жария етті. Осы келісім Шарт негізінде екі елдің достық қатынастары басталды. Қазақстан Ресейдің ең сенімді одақтасына айналды. Қазақстанда антиресейлік пікірлер айтылмады. Осы лайықты қатынастар 1998 жылы 6 шілдеде Қазақстан мен Ресейдің арасындағы «Мәңгі достық пен ынтымақтастық туралы Декларацияға» қол қойылуына әкелді. 2000 жылдың басында екі ел өзара шекарасын толық демаркация жасау жұмыстарын аяқтады.

Қазақстан Евразиялық кеңістіктегі Ресейдің геосаяси және геоэкономикалық маңызын жоғары бағалайды. Сондықтан ҚР сыртқы саясатында ресейлік вектор басым бағыттарының бірі. Ресейде де өзінің сыртқы концепциясында Қазақстанды өте жақын стратегиялық одақтас ретінде бағалайды.

Қазақстан мен Ресейдің Кеңес Одағы күйрегеннен кейінгі қарым-қатынастары өзінің дамуында бірнеше сатылардан өтті. Ең алдымен, тең мемлекеттер ретінде екі жақты қатынастардың жаңа құқықтық негіздері жасалынды. Соның негізінде мемлекетаралық қатынастардың экономикалық және саяси ынтымақтасудағы моделі қарастырылды. Стратегиялық ынтымақтастықты жасайтын сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени-гуманитарлық салаларда интеграцияны кеңейту және тереңдету көзделді.

1991-2000 жылдар аралығында Қазақстаннан 1,2 миллиондай орыстар Ресейге, шетелдерге қоныс аударды. Орыстардың ел халқындағы үлес салмағы 1991 жылғы 41 пайыздан 24 пайызға, яғни 6,1 миллионнан 3,9 миллионға кеміді. Екі жақ бұл құбылысты Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі табиғи эмиграциялық құбылыс деп бағалады. Азаматтардың өз Отандарын таңдауына ешқандай қысым көрсетілген жоқ. Ел халқы өз азаматтығын өркениетті демократиялық принциптер негізінде шеше алды.

1995-2001 жылдар аралығында Ресей мен Қазақстан Батыс мемлекеттеріне қарағанда өзара қарым-қатынастарды жақсартудың, Евразиялық кеңістікте жаңа тұрпатты экономикалық, сауда және ақпараттық интеграциялану кеңістігін жасаудың қажеттілігін сезінді. Осы жылдарда екі ел арасында әскери-техникалық саладан бастап, сауда-экономикалық, гуманитарлық салаларға дейін қамтыған түрлі келісім шарттарға қол қойылды. Ресей мен Қазақстан басшылары әр жылда 10-15 реттен түрлі дәрежедегі кездесулер мен келісімдер өткізіп отырды.

Ресей ТМД елдерін жақын шет елдер ретінде бағалап олармен екіжақты байланыстыратын қатынастарды жақсартта бастады. Әсіресе түрлі аймақтық мемлекетаралық бірлестіктер мен одақтар құруға иек артылды. Осы саясат шеңберінде Орталық Азия Ресейдің сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі ретінде таңдалды. Ортақ шекарасы ең ұзақ көршісі ретінде Қазақстанға Ресей ерекше көңіл бөлді. Әрине Кремль Ресейдің Кеңес Одағы кезіндегі ықпалы мен қуатын қалпына келтіруді көздейтіні құпия емес. Алайда Ресейдің бұл мақсаты Орталық Азияда Қазақстанның беделінің өсуіне және ЕвроАз ЭС, ҰҚО, (ДКД) (ұжымдық қауіпсіздік одағы), ШЫҰ шеңберінде екіжақты және көпжақты қарым-қатынастарды дамытуына кедергі болған жоқ.

Сонымен қатар Ресейдің Орталық Азияға қатысты саясатын белгілеуде екі мүдделі топ әсер етті. Бірінші, Ресейдің бұрынғы ықпалын өзгертпей сақтау, Орталық Азия мемлекеттерін Ресей құзырына ұсынту болса, екінші топ, мұндағы мемлекеттер өздерінің мәселелерін өз мүдделеріне сәйкес шешкені дұрыс деп есептеді. Бұл позициялардың нақты көрінісі Ауғанстандағы оқиғаларға қатысты байқалды. АҚШ-тың Ауғанстанға әскер кіргізуіне байланысты Қырғызстанда, Өзбекстанда өз әскери базаларын, қоймаларын салуы мәселесі көтерілді. Қырғызстан Манас әуежайының қасынан АҚШ әскери базасын тұрғызуға рұқсат берсе, Қазақстан өзінің әуе кеңістігі арқылы АҚШ-тың жүк тасымалдау авиациясының ұшуына келісім берді. Жаңа геосаяси ахуалға қатысты, Ресей осы келісімдерге көнуге мәжбүр болды. Оның қуатымен әлі де әлем мемлекеттері есептеседі.

Ресей Федерациясының Қазақстанмен 7200 км. ортақ шекарасымен қоса 5 әскери-сынақ полигондары бар. Олар: 929-шы Мемлекеттік жазғы сынақ орталығы (929 ГЛИЦ) Батыс Қазақстанда; «Эмба» полигоны Ақтөбе облысында; «Сары Шаған» сынақ полигоны Жамбыл, Қарағанды облыстарында; 4-ші мемлекеттік сынақ полигоны (4 ГЦП) Батыс Қазақстанда және ең ірісі «Бай-қоңыр» космодромы Қызылорда облысында орналасқан. Бұл космодром Ресейдің космостық бағдарламаларын жүзеге асыратын негізгі кешен ретінде белгілі. Ресейге Қазақстан «Байқоңырды» 20 жылға жалға беру туралы келісімге 1994 жылы 28 наурызда қол қойған. Болашақта бұл келісім ұзартылуы мүмкін.

Ресей жағы Қазақстанға «Байқоңыр» кешені арқылы космостың бағдарламаларын жасауға және іске асыруға көмек көрсетуде. Қазақтың тұңғыш ғарышкерлері Тоқтар Әубәкіров пен Талғат Мұсабаев Ресей топтарымен бірге «Байқоңырдан» ғарышқа сапар шеккені белгілі. Қазақстанның әскери сапар ғана емес сыртқы саудадағы негізгі әріптесі Ресей. Екі ел арасындағы сыртқы сауда айналысы 2019 жылы 19,6 млрд. АҚШ долларынан асып 2018 жылғы екі ел арасындағы тауарайналыммен салыстырғанда 6,7 пайызға өскен (Товарооборот между Россией и Казахстаном, 2019).

Бұрынғыдай Қазақстан Еуразиялық кеңістіктегі интеграция үдерісіне – Еуразиялық экономикалық одақтың кеңеюіне үлкен көңіл бөлуде. Дегенмен, Қазақстан мен Ресейдің болашақ Еуразиялық жобаға қатысты әртүрлі көзқарастары ЕАЭО тиімділігінің төмендігінің негізгі факторы болып табылады. Бұл интеграциялық жобада Қазақстан үшін егемендіктің мызғымастығы, прагматизм мен оның барлық қатысушылары арасындағы өзара тиімділік негізгі мәселелер болып қалуы тиіс.

Қазақстанның сыртқы саясатында ерекше геосаяси маңызы бар мемлекет Қытай Халық Республикасы. Бұл елдер арасындағы ортақ шекараның ұзындығы 1700 шақырым. Екі ел тарихи көршілер. Екі ел де демократиялық модернизация мен нарық экономикасы жасап, дамуға құлшына кірісті. Сондықтан екі ел үшін де бейбітшілік, өзара татулық пен экономикалық-сауда әріптестігін дамыту пайдалы. Қытай өзінің батыс өңірі Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданына Қазақстандағы саяси тұрақтылықтың дұрыс ықпал етуін қалайды. Шығыс Түркістан өңірін қамтитын Ұйғырстан мемлекетін құруды жоспарлайтын ұйғыр сепаратистерінің мақсатына Қазақстан да түбегейлі қарсы.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қытай бірден-бір қуатты социалистік мемлекет болып қалды. Қытайдың мақсаты әлемдік саясаттың негізгі бағыттары түгел дерлік қамтыған АҚШ басымдылығын азайту. Сондықтан ҚХР Орталық Азия мемлекеттерімен жан-жақты қарым-қатынастарды нығайта отыра бұл аймақтағы АҚШ ықпалының аз болуына мүдделі. ҚХР осы мақсатта

Қазақстан тәуелсіздігін тез арада таныған мемлекеттер қатарында Қытай әлемдік озық үлгілерді өзіне тез қабылдау арқылы елдегі демографиялық өсімнен туындайтын азық-түлік, тұтыныс пен тұрғын үй мәселелерін шешуге ұмтылуда. ҚХР Ресей Федерациясымен тығыз ынтымақтастыққа баруы онымен бірігіп АҚШ-тың әлемдік гегемондығына тосқауыл қою ниетіне де байланысты. Ал, Қазақстанмен Қытай «Шыңжаң мәселе-сіне» қатысты ынтымақтасуды көздеді. Сонымен қатар Қытай Қазақстанды Батыс Еуропаға тікелей ашылатын транзит ретінде де қажетсінді. Ал, Қазақстанға ұлы көршімен татулық және оның 1,5 млрд-тық нарық қуаты қажет болды.

Қытайды, сөз жоқ, Қазақстанның энергетикалық қорлары қызықтырады. Ол Каспий теңізіндегі мұнай қорларын игеруге мүдделі. Осы мүдделіктің арқасында заманауи алып құрылыстар Атасу-Алашанкой мұнай құбыры, Батыс Еуропа-Батыс Қытай (ұзындығы 8,4 мың шақырым) автомагистралі өмірге келді. Бұл автомагистралдың 2,3 мың шақырымға жуығы Қазақстанның 5 облысын басып өтеді. 2010 жылы Қытайдың мұнай компания-ларының Қазақстанның Батыс өңіріндегі мұнайды өндірудегі салмағы 23 пайызды құрады. Қытай компанияларының Қазақстан мұнайының 3-тен 1-ге жуығын иеленуі екі ел арасындағы экономикалық-сауда байланыстарын одан сайын нығайта түсті. Қытайдың мұнайға зәрулігі өскен сайын оның Қазақстанға деген қызығушылығы да өсе түсті.

Қытай Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан алғашқы елдердің бірі. 1992 жылы 3 қаңтарда құрылғаннан бергі 30 жыл ішінде екі ел басшыларының бірлескен басшылығымен Қытай-Қазақстан қарым-қатынастары нөлден дамып, халықаралық жағдайдың сынақтары мен барлық құбылыстарына төтеп берді, тамаша және жарқын белестерден өтті. Екі елдің халықтарына нақты игілік әкеліп қана қоймай, сонымен бірге бүкіл аймақтағы бейбітшілікті, тұрақтылық пен дамуды ілгерілетуге маңызды үлес қосқан және екі ел арасындағы тату көршілік пен достық қарым-қатынаспен қатар өмір сүрудің үлгісіне айналған ерекше даму жолы. Қытайдың «отызда аяққа тұр» деген мақал сөзі бар, екі ел арасындағы байланыстардың дамуын жақсы көрсетеді. Қытай Орталық Азия аумағындағы өз ықпалын арттыруды күш көрсету немесе әскери қуатпен қорқыту саясаты арқылы емес өркениетті елдерге тән инвестициялар құю, сауда көлемін арттыру, ақпарат пен технология алмасу, экономикалық ынтымақтасудың жаңа жолдарын игеру саясаты арқылы іске асырамыз деп жариялады. Қытай Қазақстанның шекаралық біртұтастығы мен мемлекеттілігіне қол сұқпаймыз деп жариялауда. Қазіргі Қытай «XXI ғасырдың геосаяси өзгерістеріне тән бағыт-бағдар ұсынатын мемлекетпіз, бізге агрессия, экспанция құбылыстары жат» деген ұранмен әрекет етуде. Қытай өзі ғасырлар бойы ұстанып келе жатқан көрші кішкентай мемлекеттерді жұту саясатынан бас тартқандай сынай танытуда. Қытай «айдаһары» жалынымен ешкімді шарпымайтын бейбіт айдаһарға айналғандай. Оның айғағы қытай басшылығының Қазақстанға көршіліс аймақта орналасқан Лобнор ядролық сынақ полигонын жабуы. Қытай басшылығы бірнеше мәрте Қазақстанға ұзақ мерзімдік кредит берді. 2009 жылы Қазақстан Қытайдан 10 млрд. доллар көлеміндегі қарыз алғаны белгілі. Қытай-Қазақстан шекарасында алаңдаушылық туғызатын шиеленісті оқиғалар болған жоқ.

Қазақстан Кеңес Одағы құрамынан шыққаннан кейін Қытаймен тығыз экономикалық, сауда, инвестициялық қарым-қатынастар жасай бастады.

Осыдан 30 жыл бұрын Қытай мен Қазақстан арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнағалы бері екі ел сауда-экономикалық саладағы ынтымақтастықтың бірқатар жемісті нәтижелеріне қол жеткізді. Сауда көлеміне келсек, 1992 жылы Қытай мен Қазақстан арасындағы тауар айналымының көлемі небәрі 368 миллион долларды құраса, 2020 жылы 21,43 миллиард долларды құрап, 60 есеге жуық өскен. Инвестицияларға келетін болсақ, 2020 жылдың соңында Қытайдың Қазақстанға инвестициясының жалпы көлемі 21,4 млрд долларға жетті, оның ішінде өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, энергетика, көлік, қоршаған ортаны қорғау және т.б. салалардағы көптеген жобалар бар. Қытай Қазақстанға шетелдік инвестицияның жетекші көздерінің бірі болып табылады. «Aiju Group» компаниясының Солтүстік Қазақстан облысындағы агрологистикалық паркі, Шымкент мұнай өңдеу зауыты, Алматы облысындағы күн электр станциясы, Қызылорда облысындағы шыны зауыты, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автожолы және басқа да жобалар ауыл шаруашылығының дамуына зор ықпал етті. , Қазақстандағы өнеркәсіп және көлік. Қытай мен Қазақстан өздерінің географиялық артықшылықтарын транзиттік ынтымақтастықты жалғастыру үшін пайдаланды. Екі ел арасында 5 жүп тұрақты өткізу пункті, 5 трансшекаралық мұнай-газ құбыры, 2 трансшекаралық магистральдық теміржол желісі және 1 халықаралық шекаралық ынтымақтастық орталығы ашылды. Ляньюньган қаласындағы Қытай-Қазақстан логистикалық ынтымақтастығы Қазақстанға теңізге шығуға мүмкіндік берді. Қазақстан арқылы өтетін Қытай-Еуропа жедел пойыздарының саны артып, 2021 жылдың қаңтар-тамыз айлары аралығында 10030-ға жетті, бұл Қазақстанға табыс әкелді. Қытайлық кәсіпорындар «Астана» халықаралық қаржы орталығының құрылысына белсене қатысуда, бұл екі ел арасындағы қаржы саласындағы ынтымақтастықтың дамуын көрсетеді.

Пандемияның әсеріне қарамастан, екі ел арасындағы «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы ынтымақтастық қарқынды және салауатты дамуда. 2021 жылдың қаңтар-шілде айлары

аралығында қытай-қазақ тауарларының импорты мен экспорты 14,78 млрд долларды құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 30,6%-ға, 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 29,9%-ға өсті. Оның ішінде Қытайдың Қазақстанға экспорты 2020 және 2019 жылдардың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 47,6%-ға және 27,8%-ға артып, 7,9 млрд АҚШ долларын құрады; Қазақстаннан импорт 2020 және 2019 жылдардың сәйкес кезеңінде тиісінше 15,4% және 32,6% ұлғайып, 6,88 млрд долларды құрады (Чжан Сяо, 2021:2).

Қытай Қазақстанды стратегиялық әріптес ретінде бағалауда. Екі елдің қауіпсіздігі мәселелері ШЫҰ, АСӨБІК (Азиядағы сенім және өзара ынтымақтастық кеңесі), БҰҰ шеңберінде үнемі талқыланып келеді. Тәуелсіз мемлекет ретінде 30 жыл өмір сүрген Қазақстан экономика мен саясатта Қытай экспанциясын немесе қысымын сезініп отырған жоқ. ШЫҰ қызметінің арқасында екі елдің аймақтық қауіпсіздігін нығайту мәселелеріндегі ынтымақтасуы күшейе түсуде. Қытай елінің басшысы Си Цзиньпин «екі ел арасындағы қатынастар үлгі боларлық деңгейде, Қазақстан Қытайдың сыртқы саясатының маңызды басымдылық-тарының бірі», – деп атап көрсетті.

Ал Қытайдың әлемдік экономикалық державаға айналуға ұмтылуы, валютасы юанның әлемдік валютаға айналуы үдерісі Қазақстанның Қытаймен қарым-қатынасының нығая беруіне негіз болмақ.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттері АҚШ-тың стратегиялық мүдделері бар аймаққа айналды. АҚШ-тың бұл аймақтағы мүдделері келесі мәселелерге қатысты:

- геосаяси бәсекелестік-аймақты Ресей Федерациясы ықпалынан неғұрлым тазарту. Бұл елдерді Қытай ықпалына түсірмеу, қауіпсіздіктің евроатлантикалық құрылымдарына тәуелді ету;

- қауіпсіздік мәселелеріне қатысты ынтымақтастық орнатып, «әлемдік терроризмге қарсы соғысты» өршіту;

- коммерциялық және энергетикалық мүдделерді қорғау. Әсіресе мұнай-газ секторында АҚШ позициясын күшейту, қуат көздерін тасымалдау жолдарын неғұрлым әртараптандыру. Осылар арқылы АҚШ трансұлттық корпорацияларының мүдделерін қорғау;

- Қазақстан мен Орта Азия елдерінде экономикалық және саяси реформалардың жүруіне ықпал ету. Осы арқылы бұл елдерде Батыстық саяси және экономикалық жүйені таңу. Аймақтық мемлекеттердің егемендігін нығайтуды батыстық моделдермен қабаттастыра жүргізу арқылы бұл елдерді қауіпсіздік пен бейбітшілікті ғана жақтайтын мемлекеттерге айналдыру;

- ядролық қарулар мен технологиялардың таралуына тосқауыл қою. Ядролық қауіпсіздікті нығайту, Қазақстанның суммарлық қуаты жағынан әлемде төртінші орын алатын ядролық қарулар арсеналынан бас тартуын қуаттау және әлем елдеріне үлгі ету;

- Батыс демократиясы мен өмір салтын, нарықтық қатынастар мен либерализм идеологиясының Қазақстанда неғұрлым тереңдей енуіне жағдай жасау және жаһандану санасын қалыптастыру;

- Қазақстанды американдық саясаттағы басымдықтарын мойындайтын, АҚШ-тың ұлттық мүдделеріне нұқсан келтірмейтін әріптес және одақтас мемлекетке айналдыру;

- Америка құрама штаттарының сыртқы саясаттық басымдықтарын оның Қазақстанда геосаяси, геоэкономикалық және геостратегиялық мүдделері бар екендігін анық көрсетеді. Әсіресе, 2001 жылғы қыркүйекте Нью-Йорк қаласында болған, алапат террористік актілерден кейін АҚШ басшылығы Ауғанстанға жақын орналасқан Қазақстанмен ынтымақтастық орнатуға ерекше ден қойды. 20 жыл уақыттан соң 2021 жылдың тамызында президент Д. Байден Ауғанстан аумағынан АҚШ әскерін алып шығуда Орталық Азия мемлекеттерінен, соның ішінде Қазақстаннан ауғанстанда жұмыс істеген халықаралық ұйымдардың жұмысшыларын уақытша орналастыруды сұрады. АҚШ күштері кеткен соң Ауғанстанда талибан тобы билікке келгені белгілі, Қазақстан билігінің өкілдері олармен бірқатар кездесулер өткізіп гуманитарлық көмек көрсетуде (Қазақстан делегациясы Кабул қаласына жұмыс сапарымен барды, 2021). Айта кетерлік жайт, осы уақытта Ауғанстан аумағындағы тұрып жатқан қазақтар да Қазақстанға кетуде көмек сұрап жатыр.

Сонымен бірге АҚШ Қазақстанның мұнай-газ нарығында шешуші ойыншы болуды қалай отыра өз инвестицияларын Қазақстан экономикасының осы саласына бағыттады. Екі ел арасындағы сауда саттық көлемі 2020 жылы дүниежүзілік пандемия салдарынан күрт төмендеп, 1,7 млрд. АҚШ долларын құрады. Министр Бақыт Сұлтановтың айтуынша бұл көсеткіш өткен жылмен салыстырғанда (2,2 млрд доллар) 24,9%-ға азайғанын атап өтті. Бұл ретте 2021 жылдың бес айындағы көрсеткіштерден өсу үрдісі байқалып, сауда айналымы 749,8 млн долларды құрап, 0,2%-ға өскенін мәлімдейді (В 2020 году товарооборот между Казахстаном и США сократился на четверть, 2021).

Қазақстан үшін Орталық Азия аймағының маңызы зор. Мұндай саясат елдің ұлттық мүддесін ілгерілету тұрғысынан қажет. Қазақстанның гүлденуі оның көршілес елдермен қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Бірақ Таяу Шығыс елдері, Ирак, Ауғанстан, Украина және Сириядағы әскери операциялар мысалында әлемдік қауіпсіздік жүйелері сәтсіздікке ұшырауда.

Аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ету, экономикалық және саяси ынтымақтастықты тереңдету және Қазақстан үшін туындайтын қауіп-қатерлерге бірлесіп қарсы тұру аясында Орталық Азия өңірі бірінші орында тұр. Қазақстан Орталық Азиядағы тұрақтылықты, оның ішінде жаңа сын-қатерлер мен қауіптерден ұжымдық қорғауды ұйымдастыруды қамтамасыз етуге ұмтылады.

және Орталық Азия аймағында интеграцияны тереңдету үшін көп күш салуды жалғастыруда. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев өңірішілік өзара іс-қимыл аясында ғана су-энергетикалық, көлік-коммуникациялық және аумақтық-шекаралық проблемаларды шешуге болатынын бірнеше рет атап көрсетті.

Қазақстанның ұстанымына сәйкес, аймақтық интеграция Орталық Азия елдерінің аймақтық ынтымақтастық процесіне қатысуы және соның нәтижесінде экономикалық интеграцияға жалғасуының негізі болып табылады. Міне, сол кезде аймақтың жалпы экологиялық және әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шын мәнінде тиімді шешуге, сауда-көлік байланыстарын нығайтуға, аймақ халықтарының әл-ауқатын арттыруға болады. Айта кету керек, Орталық Азиядағы интеграциялану әрекеттері Қазақстан тарапынан бірнеше рет көтерілгенімен, олардың ешқайсысы түрлі жағдайларға байланысты жүзеге аспады.

Бұған Орталық Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық теңсіздігі, сыртқы саяси басымдықтардың айырмашылығы, сондай-ақ президенттердің саяси ерік-жігері себеп болды, өйткені Орталық Азия елдерінде ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттарын мемлекет басшылары айқындайды. Дегенмен, 2016 жылдың аяғынан бастап Өзбекстанның жаңа президенті Ш. Мирзиёевтің келуімен Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық үдерісі бұл елдердің болашақта жақындасуына белгілі бір үміттер туғызады. Орталық Азия елдерімен сауда саттық 2021 жылдың мамыр айларындағы ақпарат бойынша Қазақстанның Орталық Азия елдерімен саудасы 2,3 млрд. долларды құрады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуынша «Соңғы бес жылда Қазақстанның Орталық Азия елдерімен тауар айналымы бір жарым есеге өсіп, 4,6 млрд. АҚШ долларын құрады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, жүйелі диалог пен келісілген іс-әрекет жалпы мәселелерді шешудің ең тиімді және іс жүзінде талассыз тетігі болып табылады. Біздің басты мақсатымыз – Орталық Азияны тұрақты, экономикалық дамыған және гүлденген аймаққа айналдыру. Достық, тату көршілік және өзара сенім рухында біз барлық қиындықтарды абыроймен жеңіп, осы игі мақсатқа жететінімізге сенімдімін», - деп түйіндеді сөзін президент Қасым-Жомарт Тоқаев Орталық Азия мемлекеттері басшыларының Консультативтік кездесуінде (Тоқаев, 2021).

Қазақстанның сыртқы саясатындағы негізгі әріптестерінің бірі Еуропа Одағы. «Қазақстан мен Еуропа Одағы арасындағы қарым-қатынастардың құқықтық негізі 1999 жылы шілдеде күшіне енген серіктестік және ынтымақтастық туралы келісім болып табылады. Сондай-ақ 2015 жылғы 21 желтоқсанда Қазақстан мен ЕО арасындағы қарым-қатынастарды одан әрі жан-жақты дамытуға ықпал етуге арналған кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. 2016 жылғы 25 наурызда Қазақстан Республикасының Президенті кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы заңға қол қойды», - деп жазылған Алматы әкімі Бақытжан Сағынтаев пен ЕО-тың Қазақстандағы ресми өкілі Кестутис Янкаускас 24.09.2021 жылғы кездесуіндегі хабарламада.

Сондай-ақ ЕО Қазақстанның негізгі сауда және инвестициялық серіктестерінің бірі екені атап өтілді. Соңғы 2020 жылда Қазақстанның сыртқы сауда айналымының төрттен бірінен астамы (28%) және республика экономикасына тартылған шетелдік капиталдың жартысына жуығы (47%) ЕО үлесінде болды.

2020 жылы Қазақстан мен ЕО арасындағы тауар айналымының жалпы көлемі 85 миллиард долларды құрады. Инвестициялардың негізгі бөлігі Нидерландтар, Франция, Германия және Люксембургке келеді. (В 2020 году товарооборот между РК и ЕС)

Соңғы кездегі әлемде орын алып отырған дүниежүзілік пандемия жағдайы, әлемдегі климаттың өзгеруі, осылардың салдарынан туындаған экономикалық және энергетикалық қиындықтар Қазақстанның сыртқы саясаты саласына да өз әсерін тигізді.

Көршілес Ресей мен ұжымдық Батыс (ЕО және АҚШ) арасындағы саяси қатынастардың шиеленісуі және санкциялар соғысы Қазақстанға жанама әсер етіп, сыртқы саяси маневр өрісін одан әрі тарылтты. Дегенмен, бұл дакөпвекторлы сыртқы саясат үшін сынақ болуы мен қатар, ынталандыру болуы мүмкін.

Осы жерде айта кететін жайт, кезінде Совет Одағына кірген словян елдерінің арасындағы қарым-қатынастарындағы дағдарыс одан әрі өрбиде.

Қазіргі таңда Еуропа Одағы әсіресе шығыс еуропа елдері мен прибалтика елдері Польшаның шығыс шекарасында, Украина мен Белорусияда болып жатқан оқиғаларға қатты алаңдаушылық танытып отыр. Әскери күштердің концентрациясы ұлғайып, аймақтағы жағдайды тұрақсыздандыруда.

Тарихқа үңілсек, Қазақстанда поляктардың пайда болуы да ғасырларға созылған Польшаның шығысындағы алып көршісімен күрделі қатынастары әкеп соқтырған. Қазір де Қазақстан аумағында өз тарихы бар *Poloniscum* ұйымдары, поляк диаспорасы көпэтносты елімізде алатын орны ерекше. Қазақстандағы поляктардың көбісі XIX-XX ғасырлардағы Ресей империясы одан кейін Совет билігінің репрессиялық әрекеттерінен саяси қуғын сүргінге ұшырап Қазақстанға мәжбүрлі түрде жер аударылғандар.

Бүгінгі күні Ресейдің сыртқы саясаты ықпалына түскен Белорусия басшылығы Польшамен шекарада соғыс болып жатқан елдерден келіп біренеше ай бойы ЕО аумағына өте алмай отырған босқындар қиын күн кешіп Ресейдің қолшоқпарларының біріне айналып отыр.

Биылғы 2021 жыл түркі әлемі интеграциясында ерекше болып отыр, Түркі мемлекеттері ұйымы құрылды. Дүниежүзілік пандемия кезінде түркітілдес елдердің басшыларының алғашқы офлайн басқосуы 2021 күзінде Түркияның Ыстамбулында орын алған.

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VIII Саммиті Ыстанбұл қаласының оңтүстік-шығысында Мәрмәр теңізінде орналасқан Демократия және бостандық аралында өтті. Алқалы жиынға Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев, Әзербайжан Президенті Ильхам Әлиев, Қырғызстан Президенті Садыр Жапаров, Түркия Президенті Режеп Тайып Ердоған және Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзиёев қатысты. Сондай-ақ Саммитке бақылаушы елдердің басшылары Түрікменстанның Президенті Гурбангулы Бердімұхамедов пен Мажарстанның Премьер-Министрі Виктор Орбан қатынасты. Осы жиынның қорытындысы бойынша Түркі кеңесінің үшінші тараппен ынтымақтастығы туралы ережелер қабылданбақ. Қазақстан Президенті мұны уақтылы және заман талабына сай әзірленген құжат деп санайды.

Қасым-Жомарт Тоқаев Ұйымның жаһандық деңгейде лайықты орнын алатынына сенім білдірді.

Қазақстан Президенті қазіргі күрделі жағдайда сын-қатерлерді еңсеріп, орнықты даму үшін күш-жігер біріктірудің, жаңа технологияларды игеру саласында ынтымақтастық орнатудың аса маңызды міндет екенін айтты. Қасым-Жомарт Тоқаев Ұйымға мүше мемлекеттер жұмыла отырып, бірлесіп әрекет етуге тиіс бірнеше маңызды бағытты атады.

Қазақстан Президенті осы басқосудың маңызы айрықша екенін айта келіп, Ұйымға мүше елдер татулықтың жаңа кезеңіне қадам басқанын атап өтті. Қасым-Жомарт Тоқаев осында қабылданған аса маңызды шешімдер мен тың бастамалар тұтас түркі әлемінің бауырластығын нығайта түсетініне сенім білдірді.

Саммит қорытындысы бойынша төмендегі құжаттарға қол қойылды:

1. «Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің» атауын «Түркі мемлекеттері ұйымы» атауына өзгерту туралы шешім;

2. Түркі мемлекеттері ұйымының 8-ші Саммитінің декларациясы;

3. Түрікменстанға Түркі мемлекеттері ұйымы жанындағы байқаушы мәртебесін беру туралы шешім;

4. «Түркі әлемінің келешегі-2040» туралы шешім;

5. «Түркі әлемінің бірлігіне қосқан үлесі үшін Алишер Навои атындағы халықаралық сыйлық» туралы шешім;

6. Түркі мемлекеттері ұйымы жанындағы Серіктес мәртебесін құру туралы шешім;

7. Түркі мемлекеттері ұйымының Құрметті төрағасының құқықтары туралы ереже жөніндегі шешім;

8. Түркі мемлекеттері ұйымы Бас хатшысының өкілеттік мерзімін ұзарту және Бас хатшының орынбасарларын тағайындау;

9. Түркі мемлекеттері ұйымы Түркі инвестициялық қорын құруды аяқтау туралы шешім;

10. Түркі мемлекеттері ұйымы жанындағы Байқаушы мәртебесі туралы ереже жөніндегі шешім;

11. Әзірбайжан Республикасының Президенті Жоғары мәртебелі Ильхам Әлиевті Түркі әлемінің Жоғарғы орденімен марапаттау жөніндегі шешім (Қ-Ж. Тоқаев Түркі мемлекеттерінің ынтымақтастық VIII Саммитіне қатысты).

Қорытынды. Қазақстанның географиялық орналасуының ерекшеліктері оған геоэкономика тұрғысынан баға беретін болсақ, белгілі бір геосаяси артықшылықтармен қатар қиындықтарды да тудырады. Қазақстанның Ресей мен Қытай арасында орналасуы сыртқы саясаттың икемділігінің факторы болып табылады, сонымен қатар елге Қазақстанның ұзақ мерзімді мүдделеріне қол жеткізуге бағытталған теңгерімді саясатты жүзеге асыруға қосымша мүмкіндіктер береді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы дүниежүзілік мұхитқа тікелей шығу мүмкіндігі жоқ әлемдегі ең ірі мемлекет болғандықтан, бұл логистикалық және коммуникациялық қиындықтарға әкеп соқтырады. Осының барлығы Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын белсендендіру және әртараптандыру үшін қосымша ынталандыру қызметін атқарады.

Әлемдік үрдістер жылдамдап, халықаралық қатынастар шиеленіске түскен заманда тиімді сыртқы саясатты іске асыра алған мемлекеттер табысты дамиды. Елдің тиімді сыртқы саясаты түптеп келгенде оның экономикалық қуатының дамуына, сыртқы саудасының өрістеуіне, шетелдік инвестицияны көптеп тартуына, мемлекеттік қауіпсіздігінің нығаюына қызмет етеді. Қандай елдің болмасын бәсекеге қабілетті болуы оның тиімді сыртқы саясаты болуына тәуелді. Жаһандық қатынастар әлемдегі 200 -ге жуық мемлекеттердің өзара байланыстары ғана емес, өзара бәсекелесу және өзара күресу алаңы. Осы қыш-қиғаш тартыстарда қай ойыншы басымдылық көрсетсе, өзіне жақтастар таба біліп, мақсатына жетуге тырысса ғана сол елдің беделі артады. Ол мемлекетпен басқа елдер санаса бастайды.

Әрине, әлемдік тәртіптерден өз орындарын алып алған басым державалар АҚШ, Қытай, Жапония, Еуропа Одағы, Ресей, Түркия сияқты мемлекеттер өз мүдделерін қорғаудың түрлі тәсілдері мен механизмдерін жолға қойып алған. Олардың стратегиялық басымдықтары әлемнің кез-келген нүктесінде күшпен, әскери фактормен қорғауға алынады. Ал, орташа дамыған Қазақстан сияқты мемлекеттер күш көрсету факторына сүйене алмайтындығы ақиқат. Сондықтан бізге және біз сияқты орта көлемдегі мемлекеттерге бейбітшілікті, ынтымақтастықты, өзара пайдалы экономикалық, сауда, мәдени, ғылыми байланыстарды дамыту маңызды бола түседі.

Қазақстан өзінің көпвекторлы сыртқы саясатын тұрақты жүргізуі арқасында әлем мемлекеттерінің арасында нақты беделге ие болды. Елдің геосаяси тұрғыдағы маңыздылығы, экономикалық және сауда қатынастары тұрғысындағы тартымдылығы, шикізат ресурстары тұрғысынан пайдалылығы оның әлемдік сауда-экономикалық қауымдастығына жылдам енуіне негіз болды. Қазақстанның бейбіт сүйгіш сыртқы саясаты әлемдегі ынтымақ, теңдік, өзара сенім атмосферасын нығайтуға үлес қоса бастады.

Қолданылған қысқартулар:

АҚШ - Америка құрама штаттары

ҚХР – Қытай Халық Республикасы

РФ – Ресей Федерациясы

ОА – Орталық Азия

АСӨЫК – Азиядағы сенім және өзара ынтымақтастық кеңесі

ШЫҰ – Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы

БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы

ДСҰ – Дүниежүзілік Сауда Ұйымы

ЕАО – Еуроазиялық одақ

ҰҚО – Ұжымдық Қауіпсіздік Одағы

НАТО – солтүстік атлантикалық келісім Ұйымы, солтүстік атлант Альянсы

Әдебиеттер тізімі

Қазақстан – 2050 стратегиясы. https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы / https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakhstan-respublikasy-syrtky-sayasyatynyn-2020-2030-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy-turaly

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты 2020 жыл/Инфографика / Сыртқы істер министрлігінің ресми сайты <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/35471?lang=kk>

Қазақстан делегациясы Кабул қаласына жұмыс сапарымен барды//17.10.2021. Ақ орда ресми сайты <https://www.akorda.kz/ru/kazahstanskaya-delegaciya-posetila-s-rabochim-vizitom-afganistan-179039>

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан / ресми құжаттар Ақ орда сайты https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysynanazarbaevty-n-kazakhstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylygy-5-kazan

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VIII Саммитіне қатысты, 12.11.2021 / <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaev-turkitildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-viii-sammitine-katysty-12105020>

Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. Алма-Ата, 1992 / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969

Тоқаев К.К. Под стягом независимости. Очерки о внешней политике Казахстана. Алматы: Білім, 1997. С. 14-15

Тоқаев К.К. Товарооборот Казахстана со странами Центральной Азии вырос в 1,5 раза // [kapital.kz](https://kapital.kz/gosudarstvo/97772/tovarooborot-kazakhstana-so-stranami-tsentral-noy-azii-vyros-v-1-5-raza.html). 06.08.2021 <https://kapital.kz/gosudarstvo/97772/tovarooborot-kazakhstana-so-stranami-tsentral-noy-azii-vyros-v-1-5-raza.html>

Товарооборот между Россией и Казахстаном в 2019 / Sputnik Казахстан <https://ru.sputnik.kz/infographics/20200212/12829821/tovarooborot-russia-kazakhstan-2019.html>

Чжан Сяо Чрезвычайный и Полномочный Посол Китайской Народной Республики в Республике Казахстан инвертью / Астана Ақшамы. 10.09.2021.

В 2020 году товарооборот между Казахстаном и США сократился на четверть // [Kapital.kz](https://kapital.kz/economic/97259/v-2020-godu-tovarooborot-mezhdu-kazakhstanom-i-ssha-sokratilsya-na-chetvert.html). 16.07.2021. <https://kapital.kz/economic/97259/v-2020-godu-tovarooborot-mezhdu-kazakhstanom-i-ssha-sokratilsya-na-chetvert.html>

В 2020 году товарооборот между РК и ЕС составил \$85 млрд. 24.09.2021 // <https://kapital.kz/economic/98992/v-2020-godu-tovarooborot-mezhdu-rk-i-yes-sostavil-85-mlrd.html>

References

Kazakhstan – 2050 strategiyasi. resmi qujattar https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs [in Kazakh].

Kazakhstan Respublikasi sirtqi sayosatining 2020-2030 jildarga arналган tujirimdamasi https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakhstan-respublikasy-syrtky-sayasatynyn-2020-2030-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy-turaly [in Kazakh].

Kazakhstan Respublikasining sirtqi sayasati 2020 jil/Infografika // Sirtqi isterministrigining resmi sayti <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/35471?lang=kk> [in Kazakh].

Kazakhstan delegaciyasi Kabul kalasina jumis saparimen bardı // 17.10.2021. Aqordaresmisayti <https://www.akorda.kz/ru/kazahstanskaya-delegaciya-posetila-s-rabochim-vizitom-afganistan-179039> [in Kazakh].

Memleketbasshısı N.Nazarbaevting Kazakhstan khalkınajoldauı. 2018 jılgı 5 qazan // https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevty-n-kazakistan-halkyna-zholdauy-2018-zhylygy-5-kazan [in Kazakh].

Memleket basshısı Kasım-Jomart Toqayev Turki tildes memleketterding intimaqtastıq kengesining VIII Sammitine qatıstı, 12.11.2021// <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaev-turkitildes-memleketterdin-yntymaktastyk-kenesinin-viii-sammitine-katysty-12105020> [in Kazakh].

Nazarbaev N.A. Strategiya stanovleniya i razvitiya Kazakhstana kak swverennogo goswdarstva. Alma-Ata, 1992 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30006969 [in Russian].

Tokaev K.K. Pod styagom nezavisimosti. Ocherki o vneshney politike Kazakhstana. Almaty: Bilim, 1997. S. 14-15 [in Russian].

Tokaev K.K. Tovaroorot Kazakhstana so stranami Centralnoy Azii viros v 1,5 raza // kapital.kz. 06.08.2021 <https://kapital.kz/gosudarstvo/97772/tovaroorot-kazakhstana-so-stranami-tsentral-noy-azii-vyros-v-1-5-raza.html> [in Russian].

Tovaroorot mezhdu Rossiei i Kazahstanom v 2019 // Sputnik Kazakhstan godw <https://ru.sputnik.kz/infographics/20200212/12829821/tovaroorot-russia-kazakhstan-2019.html> [in Russian].

Cjan Syao Chrezvichayny i Polnomochny Posol Kitaiskoi Narodnoi Respubliki v Respublike Kazakhstan interview // Astana Akshami. 10.09.2021. <https://www.fmprc.gov.cn/ce/ceka/rus/dszc/emba/t1911754.htm> [in Russian].

V 2020 godu tovaroorot mejdy Kazahstanom i SSHA sokratilsya na chetvert // Kapital.kz. 16.07.2021. <https://kapital.kz/economic/97259/v-2020-godu-tovaroorot-mezhdu-kazahstanom-i-ssha-sokratilsya-na-chetvert.html> [in Russian].

V 2020 godu tovaroorot mezhdu RK i ES sostavil \$85 mlrd. 24.09.2021 // <https://kapital.kz/economic/98992/v-2020-godu-tovaroorot-mezhdu-rk-i-es-sostavil-85-mlrd.html> [in Russian].

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

FTAMP 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_204

**АНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ОЙМЫШТЫ ТАС МӨРЛЕРІ****Ақымбек Ералы Шардарбекұлы^{1*}, Железняков Борис Анатольевич¹**¹PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: eraly_a@mail.ru (Ақымбек), boriszheleznyakov@mail.ru (Железняков)

Түйіндеме. Оңтүстік Қазақстанның жартылай асыл тастарға ойылған мөрлері кейінгі антикалық дәуірге – ерте орта ғасырларға жатады. Мерзімдеудің ең тиімді тәсілі – бетіндегі кескінді/символиканы түсіндіру болып табылады. Бүгінге Эрмитажда Қырымнан Шығыс Түркістанға дейінгі аймақтан табылған мөрлердің немесе геммалардың айтарлықтай мөлшері жинақталған (800-ден астам бірлік). Бұлар негізінен жиналған, алғашқы саяхатшылар мен зерттеушілер сатып алған оймышты мөрлер. Соңғы онжылдықтарда осындай археологиялық жәдігерлер Оңтүстік Қазақстандағы Отырар және Түркістан оазистерінің ескерткіштерінен табылды. Оларды зерттеумен Е.А. Смағұлов айналысты. Солардың ішінде кейінгі кездейсоқ табылған зат, Қаратау жотасының солтүстік-шығысынан, Құмкент қаласынан анықталды. Нәтижесінде, осындай мөрлердің жасалу/қолдану географиясы мен хронологиясы кеңейеді.

Кілт сөздер: оймышты тас мөр, геммалар, кейінгі антикалық бейнелер, Сырдария-Қаратау өңірі, Аршакидтер, Сасанидтер.

Мақала ҚР БҒМ № АР 09260358 жобасын жүзеге асыру аясында орындалды

МРНТИ 03.41.91

**РЕЗНЫЕ КАМЕННЫЕ ПЕЧАТИ АНТИЧНОГО И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО
ВРЕМЕНИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА****Ақымбек Ералы Шардарбекулы^{1*}, Железняков Борис Анатольевич¹**¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: eraly_a@mail.ru (Ақымбек), boriszheleznyakov@mail.ru (Железняков)

Аннотация. Печати на полудрагоценных камнях в Южном Казахстане, относятся к поздней античности - самому раннему средневековью (IV-VI вв.). Самый надежный способ датировки по интерпретации изображения/символики на щитке. В Эрмитаже накоплен значительный объем находок (более 800 единиц), происходящим из региона от Крыма до Восточного Туркестана. В основном это собранные, выкупленные первыми путешественниками и исследователями резные печати. Археологические и случайные находки последних десятилетий в Южном Казахстане происходили на памятниках Отрарского и Туркестанского оазисов. Изучением их занимался Е.А. Смагулов. Последняя случайная находка произошла уже к северо-востоку от хребта Каратау, на городище Кумкент. В результате расширилась география и хронология хождения/изготовления подобных печатей.

Ключевые слова: резные печати, геммы, изображения поздней античности, Сырдарья-Каратауский регион, Аршакиды, Сасаниды.

CARVED STONE SEALS OF ANCIENT AND EARLY MEDIEVAL TIMES OF SOUTH KAZAKHSTAN

Akymbek Yeraly Shardarbekuly¹, Zheleznyakov Boris Anatol'evich²

¹A.Kh. Margulan Institute of Archaeology Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: eraly_a@mail.ru (Akymbek), boriszheleznyakov@mail.ru (Zheleznyakov)

Abstract. Seals carved on semi-precious stones in South Kazakhstan belong to the period of the Late Antiquity - Earliest Middle Ages (IV-VI centuries). The most reliable method of dating is interpretation of the image/symbolism on the shield of the seal. The State Hermitage has accumulated a significant number of finds (more than 800 gemstones) originating from the region from Crimea to East Turkestan. These carved seals are mainly collected, bought by the first travelers and researchers. Archaeological and random finds of gemstones of recent decades in South Kazakhstan took place on the sites of city oases of Otrar and Turkestan. E.A. Smagulov studied this finds. The last accidental findings occurred already Northeast from the Qaratau Ridge, on the Medieval site of Qumkent. As the result, the geography and chronology of the circulation/manufacture of such seals were expanded.

Key words: carved seals, gemmas, images of Late Antiquity, Syr Darya-Karatau region, Arshakids, Sassanids.

Кіріспе. Геммалардың Оңтүстік Қазақстан аумағынан (Сырдарияның орта ағысындағы қалалық мәдениет оазистерінің ескерткіштерінен) табылуы өте сирек жағдай, ал, бізге барлық жаңалықтар өткен ғасырдың 80-жылдарынан кейін белгілі болды. Бұл аймақ геммалардың (кездейсоқ және мәдени қабаттардан) табылуының солтүстік-шығыс провинцияларының біріне жатады. Жетіасар мәдениетінің ескерткіштері (Сырдарияның сол жағалауы, төменгі ағысы) мәдениет дамуының тарихи-географиялық орталығына жақын (түзуінен Түркістан қаласынан солтүстік-батысқа қарай 400 км-ден сәл астам), сонымен қатар ескерткіштердегі (Қазақстанның Қызылорда облысы) нәзік ойымыштары бар материалдарды (барлығы 20-ға жуық бұйым: 20-сы жерлеу орындарынан және 2-і Бидайықасар және Жетіасар қалаларының мәдени қабаттарынан) кезінде Л.М. Левина тауып, зерттеген (Левина, 1996:237-238). Дегенмен, біз қазіргі Түркістан облысының географиялық шеңберімен ғана шектелеміз.

Ежелгі, антикалық және ерте ортағасырлық кезеңдердегі жартылай асыл минералдардан: халцедон, ақық, нефриттен тас оюшылар жасаған мөрлер әр уақытта сирек кездеседі және олар көбінесе әлемдегі кейбір тарихи музейлердің қорында аз мөлшерде сақталған. Исламға дейінгі мәдениет, Орта және Таяу Шығыс өңірлерінің археологиясы жөніндегі кітаптардың авторлары мұқабалары мен титулдық беттеріне олардың түрлі-түсті суреттерін ерекше құрметпен қойған. Мұның бәрі геммалардың мөрлер ретінде атқаратын (әлеуметтік) рөліне әсерін көрсетеді, бұл сол дәуірдің символы болып табылады.

Таяу және Орта Шығыстың жартылай асыл тастарға ойылған бейнелердің иконографиясы, олардың типологиясы сияқты мың жылдан астам уақыт бойы дамыды (Ritter, 2012:104). Жалпы, Оңтүстік Қазақстанға «сасанидтік» стилистика мен бейнелер репертуарын бейнелейтін «жалған сақина» мен иконография түрі «келді».

Эрмитаж коллекциясындағы мөрлерді Орта Азия мен Шығыс Түркістанның әртүрлі аудандарынан Б.Н. Кастальский және Н.И. Веселовский жинаған/сатып алған (Борисов, Луконин, 1963:5-6). Оңтүстік Қазақстаннан және шектес аймақтардан (Сырдария өзенінің аңғарлары) табылған геммалар Сасанидтер мемлекеті дәуіріне «жатады», бұл туралы А.Я. Борисов пен В.Г. Лукониннен бастап бірқатар зерттеушілер жазған (Борисов, Луконин, 1963:12-13). Сасанидтік геммаларды зерттеу бойынша А.Я. Борисов пен В.Г. Лукониннің ғылыми жетістігін атап өткен жөн. Геммалар табылған, жақын тарихи-географиялық аймақтар – Сырдарияның жоғарғы (Пугаченкова, 1990) және төменгі (Левина, 1996:236-240) ағысы, көп жағдайда мәдени жағынан біртұтас мәдени өңір.

Табылған антикалық/кейінгі антикалық кезеңнің тас мөрлерінің хронологиясы туралы мәселеге келсек, тас мөрлерді қолданудың солтүстік шекарасы анықталған: олар Сасанидтер кезеңіне жатады (224-651 жж.). XX ғ. 20-шы жылдардың аяғынан бастап Эрмитажда сегіз жүзден астам тас геммаларды құрайтын коллекцияны зерттеуге білікті мамандар тартылды: археологтар мен шығыстанушылар, минералогтар мен палеографтар. С.Я. Берзина Хорезмнің бірнеше геммаларының иконографиясын жергілікті хорезмдік басымдықпен және репертуарымен Ахеменидтер кезеңіне жатқызады (б.з.д. IV–III ғғ.) (Берзина, 2006:92-93; Берзина, 2010:60-73).

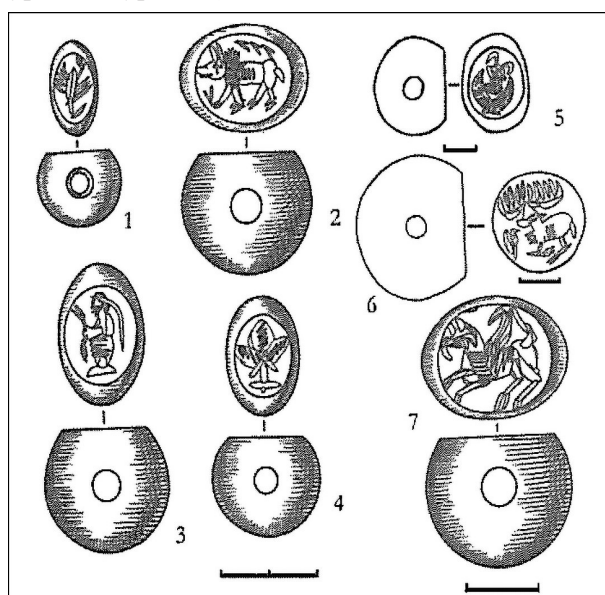
Мемлекеттік және жеке қажеттіліктерде оймышталған тас мөрлерді дәстүрлі қолдану мәселесі, мысалы, тапсырыс берушінің немесе шебердің мүлікті, бұйымдарды таңбалауы, мөрлеуі және т.б., мөрлерді, негізінен батыс ғалымдарының зерттеулеріне байланысты көтерілген жоқ. Бірінші кезекте, бұл Шығыстың тас мөрлерінің «алтын ғасырына»: б.з.д. III–II мыңжылдықтағы мөрлер мемлекет мұқтажында пайдаланылған кезіне қатысты. Уақыт өте келе, пайдаланушылардың мәртебесі қарапайым пайдаланушыға қарай «төмендеді». Зерттеушілер бұл сұраққа ортақ пікірде жауап береді (Kelly-Buccellati M., 1996). Ирандық оймышты тас мөрлерге зерттеушілердің дәстүрлі көзқарасы – бұл билік пен күш символы (Marcus, 1989:62-63). Мұның Зивиеден табылған мөрлердегі (б.з.д. II мыңж. аяғы – I мыңж. бірінші жартысы) бейнелерді түсіндіруден айырмашылығы жоқ (Ascalone, Baser, 2014). Иран өнерінің тарихын зерттеуші (Сасанидтер бөлімі бойынша) былай деп жазады: «Мөрлер тек билеушілер мен жоғары қоғамнан шыққан адамдарға ғана тиесілі емес, кедей және бай екендігіне, дініне және басқаларына қарамастан, әр адамның өзінің жеке мөрі болуы мүмкін. Қолтаңбаның орнына мөрлер қолданылды» (Хабиб, 2007:154). Осылайша, мөрлерді дайындау технологиясы халықтың жалпы массасы үшін қол жетімді болды; олардың құны арзандады.

Соңғы онжылдықтарда қазақстандық ғалымдар арасында Отырар оазисінің геммалары (8 гемма) және Сидак көмбесі (3 гемма) бойынша мәліметтер жариялаған Е.А. Смағұлов тас мөрлерді зерттеу ісінде жетістікке жетті. Оңтүстік Қазақстанның кейінгі антикалық мәдениеті (Сырдарияның орта ағысы), негізінен Отырар оазисінен: кездейсоқ табылған 3 зат (Құйрықтөбе (жылқы грифі (конегрифон)) (Байпаков, 1986:52), Қоңыртөбе және Пышақшөбе) (Байпаков и др., 2005:46-47), төртінші, ол да кездейсоқ табылған, бұл Е.А. Смағұловта айтылады – оның суретін А.Н. Подушкин жариялаған (Подушкин, 2000:108) – бірақ, оның табылған жері белгісіз. Қоңыртөбе қорымындағы № 65 жерлеу орнынан тағы төрт гемма шыққан (Смағұлов, 2001:91). Үш гемма Түркістан оазисінен (Сидак қаласының ғибадатханасы) анықталады (Смағұлов, 2013:116-118).

Мақала авторлары Қаратаудың солтүстік-шығысынан (Теріскей Қаратау, ҚР Жамбыл облысы шекарасына жақын) кездейсоқ табылған, қырынан қараған кескіні бар (билеуші?) оймышты мөр туралы, сондай-ақ бейнені интерпретациялауға және мерзімдеуге байланысты мәселелер бойынша деректер жариялады (Железняков, Акимбек, 2020). Сонымен, Қазақстанның Түркістан облысы аумағынан барлығы он екі гемма табылды, оның ішінде бесеуі кездейсоқ табылса, жетеуі мәдени қабаттан немесе жерлеу орындарынан анықталған.

Отырар және Түркістан оазистерінен табылған геммалардың сипаттамасы. Геммалардың саны бойынша ең көбі (сегіз) Отырар оазисінен табылды, оның үстіне, төртеуі кездейсоқ, әр түрлі уақытта және әртүрлі жерлерден анықталды. Отырар оазисінен әр жылдарда кездейсоқ табылған заттардың сипаттамасына тоқталатын болсақ, «Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана» атты монографияда Е.А. Смағұловтың материалдарының сол уақытта сақталған орны көрсетілген (Байпаков и др., 2005:46):

1.1 «Жылқы грифті» бейнесі бар гемма. Құйрықтөбе қаласының VII–VIII ғғ. қабатынан табылған. Өлшемдері: биіктігі 19,5 мм, ені 24,5 мм, қалыңдығы 17 мм. Кескіні бар беті: 17,5×15 мм, тесігі 6,5 мм. Гемма сарғыш қоңыр реңкті ақытан жасалған. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында сақтаулы (сурет 1.7 сурет 2.2).

Сурет 1. Қоңыртөбе, №65 жерлеу орынан (1-4), 5-7 Отырар оазисіндегі көршілес ескерткіштерден табылған геммалар: Байпаков К.М., Смағұлов Е.А., Ержигитова А.А., 2005, с. 28.

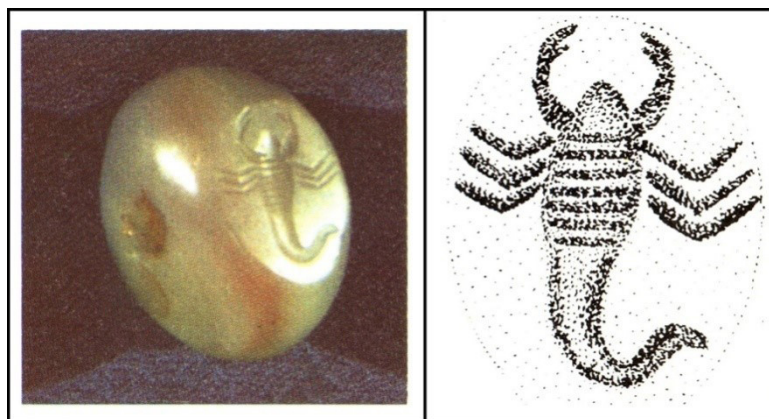

Сурет 2. Қоңыртөбе, № 65 жерлеу орнынан табылған гемма: Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ержигитова А.А., 2005, с. 187, фото 1.25.

1.2 Көтерілген қанаттар және олардың арасында қошқардың басы бейнеленген. Марданкүйік қаласының маңынан (Қоңыртөбе) кездейсоқ табылған. Өлшемдері: 21×27×23,5 мм; 20×18,5 мм; 5 мм. Сарғыш реңкті жартылай мөлдір халцедоннан жасалған. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында сақтаулы (сурет 1.5).

1.3 Бұғы бейнеленген гемма. Пышақшытөбе қаласы маңайындағы жер қазу жұмыстары барысында, жерлеу орнының бұзылуында кездейсоқ табылған. Өлшемдері: 27×32×23 мм; 23×20 мм; 5 мм. Сарғыш реңкті жартылай мөлдір халцедоннан жасалған. Отырар музейінде сақтаулы (Шәуілдір ауылы), (сурет 1.6).

1.4 Сарышаян бейнеленген гемма. Отырар оазисінен кездейсоқ табылған. Өлшемдері: 26×31×20,5 мм; 21,5×16 мм; 5 мм. Сүт түсті нефриттен жасалған. М.О. Әуезов атындағы ОҚМУ-дің Археология кабинетінде сақтаулы (Шымкент қ.) (сурет 3).

Сурет 3. Кездейсоқ табылған сарышаян бейнесі бар гемма: Подушкин А.Н, 2000, с. 108.

Қоңыртөбе (Марданкүйік) қаласының жанындағы әйел кісінің жерлеу орнынан тағы 4 гемма табылған. Геммалардың сипаттамаларын Е.А. Смағұловтың айтуы бойынша береміз: (Байпаков и др., 2005:46):

2.1 Қасқырдың (немесе гиена?) бейнесі бар гемма. Өлшемдері: 22×26,5×20 мм; 20×18 мм; 5 мм. Гемма сүт түсті халцедоннан жасалған (сурет 1.2).

2.2 «Сиқыршының» бейнесі бар гемма. Өлшемдері: 22×26×1 мм; 18×15,5 мм; 4 мм. Сүт түсті халцедоннан жасалған (сурет 1.3, сурет 2.1).

2.3 «Ағаштың» бейнесі бар гемма. Өлшемдері: 18×22×1 мм; 14×12,5 мм; 4 мм. Көкшіл түсті жартылай мөлдір халцедоннан жасалған (сурет 1.4, сурет 2.3).

2.4 Сарышаянның бейнесі бар гемма. Өлшемдері: 13,5×17,5×9,5 мм; 12,5×8 мм; 4 мм. Қызыл ақытан (карнеол) жасалған (сурет 1.1, сурет 2.4).

2006 ж. Е.А. Смағұловтың басшылығымен Сидак (Түркістан оазисі) қаласындағы қазба жұмыстары барысында бір мезетте көмбеден геммалар табылады. Барлық үш гемманың сипаттамасын Е.А. Смағұловтың жарияланамы бойынша келтіреміз (Смағұлов, 2013:119):

3.2. Алдыңғы аяқтары бүгілген зебу бұқасы бейнеленген гемма (биіктігі 18,5 мм, диаметрі 24 мм, қалыңдығы 18 мм, беті 18×16 мм) (сурет 4.2).

3.1. Ешкіде отырған ер кісі құдайының бейнесі бар ең үлкен гемма; оның екі жағында екі өсімдік өсімділері бейнеленген (биіктігі 21 мм, диаметрі 29 мм, қалыңдығы 20 мм, беті сопақша 20×25 мм) (сурет 4.4)

3.3. Тұмсығында бұтағы бар, тұрған құстың (үйрек?) бейнесі түсірілген гемма (биіктігі 20 мм, диаметрі 23,5 мм, қалыңдығы 15 мм, беті 12×16 мм) (сурет 4.5).

Олай болса, барлық 11 гемма табылған жері (жағдайлары) бойынша 3 топқа жиналады.

Сурет 4. Сидак қаласындағы ғибадат кешеніндегі көмбеден шыққан гемма: Смағұлов Е.А., 2013, с. 118.

Сырдарияның орта ағысындағы геммалардың мерзімделу мәселелері және ерте уақыттағы аналогтары. Таяу Шығыстың кең географиялық аймағынан табылған «сасанидтік» геммалардың нақты мерзімделуі толық шешілмеген мәселе. В.Г. Луконин жазғандай, олар қазба жұмыстарының стратиграфиялық қабаттарынан өте аз мөлшерде кездеседі (Борисов, Луконин, 1963:237). Жалпы палеография біршама көмектескенімен, геммалардың саны өте аз және бұл мерзімдеу мәселелерін шешуге жеткіліксіз. Геммалардың қолданыста болғанын, әдетте Сасанидтер уақытына жатқызады, оның ішінде Е.А. Смағұлов та геммаларды ұқсастықтарына қарай мерзімдеген.

Геммалардың жекелеген түрлерін мерзімдеу мүмкіндіктері, мысалы, сызықша (штрих) деп аталатын мәнерде орындалған кескіндер туралы мәселе бірнеше рет көтерілген. Мысалы, Байрам-Али қорымындағы жерлеу орындарынан жиналған ұқсас геммалар салыстырмалы түрде кейінгі кезеңге (VI–VII ғғ.), сол жерлеу орындарынан алынған Хосров I кезінде соғылған монеталар бойынша мерзімделген (Ершов, 1959:177-178). Екінші жағынан, парфиялық мөрлерді (олардың бір бөлігіндегі бейнелер де сызықша мәнерінде ойылған) ерекшелену және атрибуциялау мәселелерін М.Е. Массон және Г.А. Пугаченкова арнайы қарастырады. Нисадан табылған геммалардың негізгі бөлігін аталған ғалымдар II–III ғғ. жатқызады (Массон, Пугаченкова, 1954:65-68). Мөрлердің бетіне сурет түсірудің кез-келген ерекше немесе салыстырмалы түрде сирек техникасы әрқашан бір ғана қысқа кезеңде қолданыла бермеген.

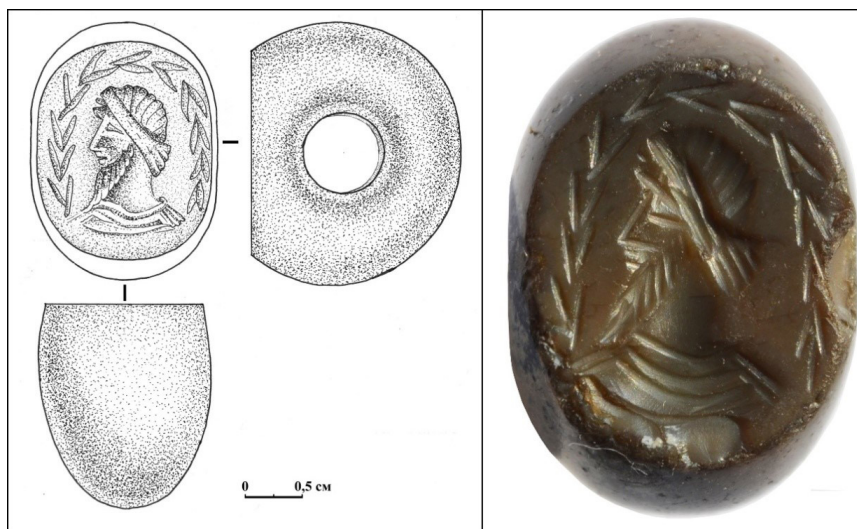
В.Г. Луконин сасанид өнеріндегі «ресми портрет» проблемасымен айналысып, өзі атап өткендей, «осы салада парфияндық әсердің болуын жоққа шығаруға тырысты». Зерттеуші эллинизмнің парфиян өнерінің барлық салаларына бұлжымайтын әсерін атап өтті (Борисов, Луконин, 1963:19). Кейінгі кезеңде Сасанидтерде Аршакидтердің әсері жоғалғаны анық. Бірақ, сонымен бірге сасанидтік өнер нысандарын парфияндықтармен салыстырғанда «эллинизм» элементтерінен едәуір ерекшеленеді (Ritter, 2012:101-102).

Геммаларды мерзімдеу мәселелері Сырдария аймағы үшін көптеген себептерге байланысты біржақты шешілген жоқ, олардың негізгісі, тағы да нақты қабаттың болмауы, екіншісі – жұқа пластикті бұл бұйымның символдық бейнемен ұзақ уақыт (біздің ойымызша) «қолданылуы», көбінесе ол отбасымен тығыз байланысты және қандай да бір киелі зат ретінде мұрагерлікке беріліп отыруы мүмкін. Жетіасардың жеке, ең ежелгі геммалары (алайда, типологиялық тұрғыдан ерекшеленеді: металл жүзіктерге кірістіру) және иконографиясы (монеталардағы Аршакидтердің кейінгі схемаланған портреттеріне ұқсас) А.Я. Борисов пен В.Г. Лукониннің ең көп айтылған жұмысына сілтеме жасала отырып, б.з. III ғ. бұрын мерзімделуі мүмкін (Левина, 1996:237). Бұл мәселелер Л.М. Левина мен А.Б. Никитиннің жарияланымдарында да көтеріледі (Левина, Никитин, 1991:65).

Сырдарияның төменгі ағысының жоғарғы шекарасындағы геммалардың «қолданылуы» геммалар табылған жеке ескерткіштердегі өмірдің тоқтауы уақытымен, яғни IV–V ғғ анықталады. Бейнелер стилистикасының айқын ұқсастығына (шебердің қолымен берілген бейнелер стилистикасының ерекшеліктері), сюжеттеріне қарағанда, ұқсас геммалар Сырдарияның орта ағысында синхронды түрде «қолданылған». Е.А. Смағұлов Қоңыртөбе қорымын зерттеудегі материалдар бойынша, салыстырмалы түрде өзінің ерте жарияланымдарының бірінде, ілеспе материалдың құрамында табылған геммалар туралы былай деп жазады: «халцедоновые сасанидские геммы связаны с охранной магией, как говорится, «по определению»» (Смағұлов, 2001:92). Е.А. Смағұлов Сидак көмбесінің көптеген байланыстары мен аналогтарын, оның ішінде Қоңыртөбеден табылған геммалардан тауып, оларды IV–V ғғ. мерзімдейді (Смағұлов, 2013:121-122). Ғұрыптық заттар біршама консервативті болып табылады, сондықтан өртеніп кеткен ғибадатхана (араб шапқыншылығының әсері болуы мүмкін) VIII ғ. ортасымен мерзімделген, яғни геммаларды ғибадатхананың қоймасында, ал бұған дейін отбасында ғасырлар бойы сақталған болуы мүмкін.

Соңғы кездейсоқ табылған гемма Теріскей Қаратаудың солтүстік-шығысынан анықталды. Жергілікті тұрғынның мәліметі бойынша, ол Құмкент (Свод памятников истории..., 1994:245) қаласының (қабырға периметрі ішіндегі) қираған қабаттарынан кездейсоқ табылған (Железняков, Акимбек, 2020). Қала X–XV ғғ. мерзімделеді, бірақ зерттеушілер ескерткіштің төменгі қабаттарын зерттемеген болуы да мүмкін.

Құмкент қаласынан табылған мөр өңір үшін дәстүрлі болып табылатын халцедоннан жасалынған және кейінгі антикалық кезеңге жатады, пішіні кесілген жұмыртқа тәрізді («жалған жүзік»), бойлық тесігі бар (ені: 20 мм, диаметрі: 23 мм, биіктігі: 18 мм, бетінің өлшемдері 18×14 мм және тесігінің диаметрі: 6,45 мм). «Жалған жүзіктің» тегіс келген беткі жағы айна тәрізді жылтыратылып, ер адамның кеудесінен жоғары бейнесі бедерленіп түсірілген. Адамның басы қырынан, оң жағынан бейнеленген. Басы (шамасы) жұқа маталы таңғышпен оралған (шашы байқалады); басының ортасы кең баумен байланған. Мұндай таңғыштарды Аршакидтер әулетінің көптеген өкілдерінің суреттерінен табуға болады, олар «қуатты Парфияның негізін қалаушы» Митридат I-ден басталады (Дивбойз, 2008:41, рис. 7). Ер адамның ұзын, ұшы сүйір, мұқият таралған сакалы бар, мұрны кеңсірігіне дейін түзу. Киімнің бүктемелері жартылай шеңбер сызықтармен көрсетілген – кеудеге, мойынның астына бүктелген. Бастың айналасында нұр немесе жаркылға еліктейтін, жапырақтардың кішкентай қатарларынан құралған жартылай шеңберлі бұтақ, бетінің шетінде бір иықтан екінші иыққа, әйгілі кейіпкердің басын айнала ойылған. Бұл мөрдің шетінде (иықтан жоғары) – сол жағынан оң жағына қарай доғаланып, қиғаш сызықша-жапырақтары бар өсімдікке ұқсас (бұтақты) етіліп кеткен. Бедер көлемді ойылып оймышталып орындалған. (сурет 5).

Сурет 5. Құмкенттен табылған оймышты халцедон мөр/гемма.

Бір жағында (бетіндегі бейне бойынша қарайтын болсақ, сол жағында), яғни тесіктің шетінде орташа өлшемде сынық бар. Бірақ ол ежелгі тас кескіштердің бұл бұйымын түсінудің тұтастығын бұзбайды. Сондай-ақ, осы жағында ақ қабыршық сақталған, бұл, қолөнершілердің мөрді қосымша өңдеуінен қалған із болуы мүмкін. Кейбір бұйымдар сол кездегі белгілі химиялық реактивтерде, соның ішінде асыл минералдың қасиеттерін көрнекті етіп өзгерту үшін қайнатылды (Борисов, Луконин, 1963:47). Осыған байланысты маңызды эксперименттер химия саласында ғана емес, сонымен қатар геология мен минералогия саласында да жүргізілуі мүмкін деп болжауға болады. Демек, гемма Парфия үшін жасалған, ал Қаратау аймағы минералдарды өндіруге арналған база болуы мүмкін.

Біздің ойымызша, Құмкенттен табылған мәрде белгілі бір билеуші немесе жоғары лауазымды шенеунік бейнеленген. Бейне (кейінгі) «аршакид» стилінде орындалған, эллинизмнің гиперболизациялық (ерлер, әйелдер, зооморфтық) ерекшеліктері (б.з.д. III–I ғғ.) толығымен жойылып, олар ежелгі Парфия (Аға Аршакидтер әулеті кезінде) өнерімен қаныққан. Өнер барған сайын иконографияда өзіндік, шартты түрде айтсақ «шығыс» стилін дамытты. Сонымен қатар, торевтика мен глиптикадағы бірнеше схемалық бейнелерге бейімделген. Бұған айтарлықтай тән (күшейтілген, стильдендірілген) белгілер дәлел бола алады: сүйір сақал, ұзын және түзу, маңдайдан төмен мұрын, кеңсірік жоқ, мұқият сәнделген шашы кең таңғышпен байланған. Шамасы, мәрден жоғары көркемдік ұқсатуды, бейнені, монетадағы немесе геммадағы портретті көреміз, бұл Қаңлы жерінде орындалуы мүмкін. «Аршакид» иконографиясының ерекше «мәнері» мен қатыстылығын тік, «кесілген» мұрын сызықтары (көлденең, мұрынның төменгі сызығы бет сүйегінің астындағы сақалды көрсететін сызықтарға жетеді), көз – үш түзу сызық, сондай-ақ әшекейлер – гривналар немесе киімдердің жағаларын және басқаларды беретін мойын мен кеуденің жоғарғы жағындағы жартылай шеңберлі сызықтар үстемелейді. Олай болса бұл, біздің ойымызша, өте қысқа уақыт ішінде «провинцияда» жасалынуы мүмкін. Мұның барлығы мәрдегі бейнені салыстырмалы түрде дәл анықтауға көмектеседі. Дегенмен, бейненің өзі де, өзіндік иконографиясы да «маңызды» болып саналады.

Құмкенттен табылған геммаға ойылған кескінге ұқсас бейнелер – Эрмитаждың 800-ден астам ұсақ глиптикалық бұйымдардан тұратын мөрлерінде, салыстырмалы түрде кең таралған, онда стиль және хронология (қысқаша, кестелік/жүйеленген сипаттамаларға сүйене отырып) бойынша 10-ға жуық ұқсас бейнелер бар (Борисов, Луконин, 1963:86-88). Л.М. Левинаның монографиясында ұқсас екі бейне кездеседі (Левина, 1996, рис. 161 2,3). Алтынасар 4 қорымынан табылған геммаларды Л.М. Левина IV–V ғғ. мерзімдеген, бірақ мәрдің шетіндегі бұтақтың кескіні жоқ (Левина, 1996:238). Митрополия – ежелгі ұлы державаға тікелей тәуелділік жоқ провинцияларда иконография қанша уақыт бойы шығарылғандығы туралы мәселе ашық күйінде қалып келеді.

Құмкент қаласынан табылған халцедон мөрі – табылған осындай жәдігерлердің ең шығысынан анықталды, бұл кейінгі Аршакидтердің антикалық кезеңінде дала мен қала мәдениеттерінде белгілі бір байланыстардың болуын, Ирандық ежелгі әлемнің Қаңлыларға немесе олардың байланыстарына әсерінің болуын дәлелдеуі мүмкін.

Оңтүстік Қазақстандағы кейінгі антикалық кезеңді анықтаудың кейбір мәселелері (оның ішінде табылған геммалар бойынша) ғылыми ортада, мысалы, қандай да бір жылжымалы немесе жылжымайтын ескерткішті археологиялық зерттеудің нәтижелері секілді бірнеше рет көтерілген. Екінші жағдайда, бұл жекелеген ғимараттарға тән архитектуралық шешімдермен, Қаңлылармен: Соғдылар, Шаш және басқалармен шектесетін ежелгі мемлекеттерге қатысты бекіністермен байланысты болды. Антикалық сәулетшілер Қаңлы жерлерінде де билеушілерге, қажеттіліктеріне қарай ірі феодалдарға және көршілердің дербес билеушілеріне қамалдар немесе цитадельдер салған. Басқа архитектуралық шешімдер болмады, мысалы, қабырғалардың қалыңдығына қауіп төнген жоқ. Мысалы, Жуантөбе қаласы шахристанының сыртқы қабырғаларының жоспарын зерттеу кезінде, оның құрылысының антикалық сипаты анықталды (оның қабырғасының тура ортасында тар ішкі дәлізі болды), бұл оның тұрғызылған уақытын б.з. IV–V ғғ. дейін мерзімдеуге мүмкіндік берді (Железняков, 2011:91).

Қаңлы мемлекеті б.з.д. III ғ. – б.з. IV ғ. кезеңінде өмір сүрді. Көптеген деректерде көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар мекендейтін күшті мемлекет, сондай-ақ қалалар мен елді мекендердің отырықшы халқы туралы айтылады. Ерте орта ғасырлардың басталуы антикалық державалардың, атап айтқанда Қаңлы мемлекетінің, сонымен бірге аймақтағы ең үлкен – Кушан империясының құлдырауымен белгілі болды. Олардың арасындағы байланыстар соншалықты болмады, бірақ б.з. III ғ. ортасына дейін Кушан иконографиясымен құйма түрінде дайындалған медальон Қараспантөбе (Арыстың орта ағысы) қаласы жанындағы қорымнан наустағы қазба жұмыстары кезінде табылған (науустар әлі тұрғызылмаған кезде (жерлеудің бастапқы кезеңіндегі орын)), яғни баспа-таңба салу үшін оны ұзақ уақыт пайдаланғандығын болжауға болады. Бұл Кушан билеушілерінің ұрпағы болуы мүмкін. V ғ. ортасында Қаңлылар IV–VI ғғ. Сырдария бойындағы жерлер ерекше мәртебеге ие болмаған кең аумақта өзінің орталыктандырылған мемлекетін құрған, эфталиттерге бағынатын шағын иелік ретінде хабарланады. Бұл кезеңде (552-702 жж.) өңір Түркі және Батыс Түрік қағанаттарына бағынышты болды.

Қаңлылардағы антикалық мөрлердің маңыздылығын бағалаудың алғашқы әрекеті, геммаларды «тікелей» пайдалану жайлы емес, оларды таңбалар мен белгілерге қарағанда айтарлықтай аз қолданғандығы туралы айтылады. Геммалардың қолданыста «жүруі» – Оңтүстік Қазақстандағы кейінгі антикалық кезең ерекшеліктерінің тағы бір аспектісі, оны Қаңлы қоғамындағы антикалық уақыттың маңызды элементтерімен байланыстыруға болады.

Қорытынды. Қаратау жотасының солтүстік-шығыс тау етегінен (Талас-Қаратау өңірі) тас мәрдің кездейсоқ табылуы Сырдарияның орта ағысындағы антикалық геммалардың «қолданылуы»

географиясын кеңейтеді. Шамасы, бұл мөр хронологияны II ғ. аяғы – III ғ. басына дейін «көңелетеді», яғни Сырдарияның орта ағысы мен көршілес Қаратау бойынша бұрын жарияланған барлық мөрдің ішіндегі ең ерте оймышталған мөр.

Сырдария-Қаратау өңірінен салыстырмалы түрде геммалардың саны аз табылды және жарияланды: негізінен кездейсоқ табылған немесе әйелдер зираттарынан шыққан заттар. Қаңлы мемлекеті халқының тас мөрлерді пайдалану дәстүрі туралы тарихи деректер әлі белгісіз. Шын мәнінде, табылған геммалар санаулы, ал керамикаларға түсірілген баспа-таңбаның саны едәуір көп, мысалы, хұмдардың ернеулеріндегі (олар туралы ақпараттар тек қана есептерде бар), бұл исламға дейінгі кезеңде оймышталған тас мөрлердің қолданылу дәстүрінің дамуын көрсетуі мүмкін. Инталиялар, өзінің тікелей мақсатына сай, біздің аймаққа біршама ерте уақытта Таяу Шығыстан Шығыс Иран, Хорезм арқылы келіп, қолданылған. Осылайша, Сырдария аймағына өркениеттің антикалық сипатының таралуы туралы болжам жасауға болады, мүмкін Хорезмнен басталған, онда геммалар б.з.д. VI ғ. белгілі. Өкінішке орай, Хорезмде геммаларды одан әрі пайдалану туралы ақпарат өте аз. Сонымен бірге, оссуарийлық жерлеу ғұрпы б.з.д. IV ғ. бері белгілі.

Дегенмен, мұндай ұқсастықты антикалық әлемнің қандайда бір даму сатысын куәландыратын басқа да белгілер бойынша жүргізуге болатын секілді. Алайда, «Тұрандағы» «Иранның» бұл элементтері әруақытта бірден алынған жоқ. Хорезм мәдениеті мен Оңтүстік Қазақстан өңірінің өзара әрекеттесуі тікелей ғана емес, Жетіасар арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Жарияланымдардан білетініміздей, мысалы, С.А. Яценко және Е.А. Смағұлов, таңба/белгі-нышан үшін (ежелгі және ортағасырлық уақыт үшін) бірнеше негізгі функцияларды бөледі: меншік, қатысу/қатыстылық, есепке алу, өнім көлемі, ұжымның көрнекі эмблемасы (Смағұлов, Яценко, 2014:65-66). Қаңлы мемлекетінің аумағындағы қалалар мен қоныстардың керамикасындағы таңбалар – белгілердің айтарлықтай саны, олардың кең географиялық аймақ үшін дәстүрлі болғандығын куәландырады. Басқаша айтқанда, Сырдарияның орта ағысы аймағындағы халықта белгілерді (таңбаларды пайдалану) түсіру дәстүрі қалыптасқан, себебі басқа дәстүр – көбінесе «әкеден балаға» беріліп, отбасылық белгіге бірнеше толықтырулармен, жартастарға салуда және малды қарапайым белгілермен таңбалауда қарастырылатын оймышты мөрлерді пайдалану оны орнықты және консервативті, негізінен көшпелі/жартылай көшпелі өмір салты жағдайында өзіне тән таңбаны пайдалана отырып ығыстыруы ықтимал деп қарау мүмкін емес. «Жылқы грифті» және басқа мифологиялық бейнелерге ұқсайтын күрделі көркем бейнелері бар, сондай-ақ әулеттік көркемдік стильге тән, яғни басқа мәдениет және мифологиямен тығыз байланысты (ішінара немесе толығымен) орындалған билеушілердің бейнелері бар геммалар пайдаланылған. Олай болса, негізінен көшпенді халықтардың қоныстанған аймағы үшін бұл таңбаны мөрлеумен ауыстыру әрекеті болды деп айту қиын. Бірақ кейбір салаларда, мысалы, көзе өндірісінде, тапсырыс беруші немесе шебер көбінесе өз белгісін қалдырып отырған. Дәл әйелдердің жерлеу орнынан геммалардың табылуы геммаларды сиқырлы ғұрыптарда пайдалануы туралы ойға жетелейді.

Осылайша, Орта Шығыста геммаларды қолдану дәстүрінің таралуы оңтүстік-батыстан, Иран аумағынан екі жолмен жүрді, сонымен қатар одан да ертерек Хорезмде «геммаларды қолдану» дәстүрі анықталды. Әрине, бұл процесс Орталық Азияның барлық жаңа халықтары мен елдерін еліктірген Орта Шығыстың антикалық мәдениеті ықпалының қуатты ағынының аз ғана бөлігі болғаны анық. Бұл процесс қаншалықты тез өтті және жалпы болды ма, ол сауда-саттықпен немесе қызметтерге ақы төлеумен байланысты болуы мүмкін, соның ішінде қолөнерге арналған шикізатты іздеу және дамыту әлі де үлкен мәселе болып қала береді. Жалпы геммалар біздің уақытқа дейін қолданылатын таңбалармен салыстырғанда (сызу, ұру, таңбалау) айтарлықтай аз болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). Алматы: Наука, 1986. 256 с.

Байпаков К.М., Смағұлов, Е.А., Ержигитова А.А. Раннесредневековые некрополи Южного Казахстана. Алматы: Баур, 2005. 236 с.

Берзина С.Я. Ахеменидские геммы в Хорезме // РА. 2006. № 3. С. 85-94.

Берзина С.Я. Древние геммы Востока. М.: Памятники исторической мысли, 2010. 208 с.

Борисов А.Я., Луконин В.Г. Сасанидские геммы. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1963. 224 с.

Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с.

Ершов С.А. Некоторые итоги археологического изучения некрополя с оссуарными захоронениями в районе города байрам-али (раскопки 1954–1956 гг.) // Труды Института истории, археологии, и этнографии АН Туркм. ССР. т. V. Ашхабад, 1959. С. 160-204.

Железняков Б.А. К вопросу о датировке верхних слоев городища Жуантобе // Известия НАН РК. Сер обществ. наук. 2011, № 3. С. 90-100, 91.

Железняков Б.А., Акымбек Е.Ш. Античный профиль на халцедоновой печати из предгорий Терской Каратау // Отан Тарихы. 2020. № 1. С. 206-217.

Левина Л.М., Никитин А.Б. Об одной группе иранских резных камней из восточного Приаралья // ВДИ. 1991. №4. С. 52-65.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: Восточная литература, 1996. 396 с.

Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Оттиски парфянских печатей из Нисы // ВДИ. 1954. №4. С. 159-169.

Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана (IV в. до н.э. – IV в. н.э.). Туркестан: Издательский центр МКТУ, 2000. 200 с.

Пугаченкова Г.А. Резные камни античной поры в Музее истории Узбекистана // Научные труды ТашГУ, нов. серия, «Археология Средней Азии». Ташкент, 1990. Вып. 200. С. 63-85.

Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область. Научно-справочное издание энциклопедического характера. Алматы: АН РК, 1994. 368 с.

Смагулов Е.А. Амулетные наборы из погребений некрополя городища Коныртобе в Отрарском оазисе // История материальной культуры Узбекистана. Ташкент: Фан, 2001. Вып. 32. С. 90-100.

Смагулов Е.А. Культовые постройки храмового комплекса на городище Сидак (Южный Казахстан) / Согдийцы, их предшественники, современники и наследники. На основе материалов конференции «Согдийцы дома и на чужбине», посвященной памяти Б.И. Маршака (1933–2006). СПб.: Изд-во ГЭ, 2013. С. 96-129.

Смагулов Е.А., Яценко С.А. Новые серии клановых знаков на доисламской керамике Сидака и Туркестана на Средней Сырдарье // Вестник МИЦАИ. 2014. Вып. 19. С. 47-67.

Хабиб Аллах Айат Аллахи. История иранского искусства. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007. 352 с.

Ascalone E., Baser Z. New Archaeological Finds from Ziwiye. Preliminary Notes on the Ziwiye Seals Corpus Proceedings, 9th ICAANE, Basel, 2014, Vol. 1, p. 31-41.

Kelly-Buccellati M. Seals in Ancient Mesopotamia and Seals of God in Revelation // Rivista Della Facoltà Di Teologia Di Lugano 1. 1996, p. 79-100.

Marcus M.I Emblems of Authority: The Seals and Sealings from Hasanlu, Iran // Expedition 31. November, 1989. Penn Museum. Philadelphia, p. 53-63.

Ritter N. On the development of Sasanian seals and sealing practice: A Mesopotamian Approach // K. Duistermaat et al. (Hg.), Seals and Sealing Practices in the Near East // Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2-3, 2009. Leiden 2012, p. 99-114.

References

Ascalone E., Baser Z. New Archaeological Finds from Ziwiye. Preliminary Notes on the Ziwiye Seals Corpus Proceedings, 9th ICAANE, Basel, 2014, Vol. 1, p. 31-41.

Bajpakov K.M. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazaxstana i Semirech'ya (VI – nachalo XIII v.) (Middle Ages city culture of Southern Kazakhstan (6 – beginning 13 c.). Almaty': Nauka, 1986. 256 p. [In Russian].

Bajpakov K.M., Smagulov, E.A., Erzhigitova A.A. Rannesrednevekovy'e nekropoli Yuzhnogo Kazaxstana (Early Medieval necropolis of Southern Kazakhstan). Almaty': Baur, 2005. 236 p. [In Russian].

Berzina S.Ya. Axemenidskie gemmy v Xorezme (Akhaemedian gems of Khorzm) // Rossiiskaya Archaeology. 2006. № 3. P. 85-94. [In Russian].

Berzina S.Ya. Drevnie gemmy Vostoka (Ancient gems of the East) // M.: Pamyatniki istoricheskoy my'sli. 2010. 208 p. [In Russian].

Borisov A.Ya., Lukonin V.G. Sasanidskie gemmy (Sasanian gems). L.: Izd-vo Gosudarstvennogo E'rmitazha, 1963. 224 p. [In Russian].

Dibvozh N. K. Politicheskaya istoriya Parfii (Political history of Parthia) / Per. s angl., nauch. red. i bibliografich. prilozhenie V. P. Nikonorova. SPb.: Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2008. 816 p. [In Russian].

Ershov S. A. Nekotory'e itogi arxeologicheskogo izucheniya nekropolya s ossuarny'mi zaxoroneniymi v rajone goroda Bajram-Ali (raskopki 1954–1956 gg.) (Some results of researching of the necropolis with ossuary tombs in locals of Bairam-Ali) // Trudy Institutu istorii, arxeologii, i e'tnografii AN Turkm. SSR. t. V. Ashxabad, 1959. P. 160-204. [In Russian]

Kelly-Buccellati M. Seals in Ancient Mesopotamia and Seals of God in Revelation // Rivista Della Facoltà Di Teologia Di Lugano 1. 1996, p. 79-100.

Levina LM, Nikitin A B Ob odnoj gruppe iranskix rezny'x kamnej iz Vostochnogo Priaral'ya (About one group of Iran carved stones from Eastern Aral region). Vestnik Drevney Istorii. M., 1991. №4. P. 52-65. [In Russian].

Levina L.M. E'tnokul'turnaya istoriya Vostochnogo Priaral'ya. I ty'syacheletie do n.e' – I ty'syacheletie n.e (Ethocultural history of the Eastern Aral region, 1millennia BC – 1 millenia AD). // M.: Vostochnaya Literatura, 1996. 396 p. [In Russian].

Marcus M.I Emblems of Authority: The Seals and Sealings from Hasanlu, Iran // Expedition 31. November, 1989. Penn Museum. Philadelphia, p. 53-63.

Masson M.E., Pugachenkova G.A. Ottiski parfyanskix pechatej iz Nisy' (Prints of Parthian Stamps from Nisa) // VDI. 1954. № 4. P. 159-169. [In Russian].

Podushkin A.N. Ary'sskaya kul'tura Yuzhnogo Kazaxstana (IV v. do n.e. IV v. n.e') (Arys culture of Southern Kazakhstan 4 c. BC – 4 c. AD) Turkestan: Izdatel'skij centr MKTU, 2000. 200 p. [In Russian].

Pugachenkova G.A. Rezny'e kamni antichnoj pory' v Muzee istorii Uzbekistana (Carved stones of Antique period in museum of History of Uzbekistan) // Nauchny'e trudy' TashGU, nov. seriya, vy'p. 200, "Arxeologiya Srednej Azii", Tashkent, 1990. P. 63-85. [In Russian].

Ritter N. On the development of Sasanian seals and sealing practice: A Mesopotamian Approach // K. Duistermaat et al. (Hg.), Seals and Sealing Practices in the Near East // Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo on December 2-3, 2009. Leiden 2012, p. 99-114.

Svod pamyatnikov istorii i kul'tury' Kazaxstana (Corpse of sites of history and culture. South Kazakhstn oblast): Yuzhno-Kazaxstanskaya oblast'. Nauchno-spravochnoe izdanie e'nciklopedicheskogo xaraktera. Almaty': AN RK, 1994. 368 p. [In Russian].

Smagulov E.A. Amuletny'e nabory' iz pogrebenij nekropolya gorodishha Kony'rtope v Otrarskom oazise (Amulet suites from tombs of necropolis of Konurtobe site in Otrar oasis) // Istoriya material'noj kul'tury' Uzbekistana, Vy'p. 32. Tashkent: Fan, 2001. P. 90-100. [In Russian].

Smagulov E.A. Kul'tovy'e postrojki xramovogo kompleksa na gorodishhe Sidak (Yuzhny'j Kazaxstan) (Cult structures of temple complex on Sidak site (South Kazakhstan) // Sogdijcy, ix predshestvenniki, sovremenniki i nasledniki. Na osnove materialov konferencii «Sogdijcy doma i na chuzhbine», posvyashhennoj pamyati B.I. Marshaka (1933-2006). SPb.: Izd-vo State Hermitage', 2013. 96-129. [In Russian].

Smagulov E.A., Yacenko S.A. Novy'e serii klanovy'x znakov na doislamskoj keramike Sidaka i Turkestana na Srednej Sy'rdar'e (New series of signs on pre-Islamic ceramic of Sidak site and Turkestan on Middle Syrdariya) // Vestnik of International Institute o Cantal Asia Research. 2014. Vy'p. 19. P. 47-67. [In Russian].

Xabib Allax Ajat Allaxi Istoriya iranskogo iskusstva (History of Iran Art). SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2007. 352 p. [In Russian].

Zheleznyakov B.A.K voprosu o datirovke verxnix sloev gorodishha Zhuantobe (To the question of dating of top levels of the Zhuan tobe site) // Izvestiya NAN RK. Ser obshhestv. nauk. 2011. № 3. P. 90-100. [In Russian].

Zheleznyakov B.A., Aky'mbek E.Sh. Antichny'j profil' na xalcedonovoj pechati iz predgorij Terskej Karatau (Antique image on the stone stamp from the foothills of Tekskey Karatau) // Otan Tarixy'. 2020. № 1. P. 206-217. [In Russian].

FTAMP 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_213

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ МАҢЫНДАҒЫ ҮЛКЕН «ҚЫЛУЕТ» ЖЕРАСТЫ МЕШІТІНІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ

М.Қ. Тұяқбаев¹, Х.М. Тұрсүн², М.С. Исаев^{2*}, Б.Қ. Байболов¹,
С.Т. Шаметов¹

¹«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Түркістан қ.

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан

*Автор-корреспондент

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев)

Түйіндеме. Мақала XII ғасырда іргесі қаланып XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін жұмысын жалғастырған, ислам әлемінде сопылық ілімнің қалыптасуына өзіндік орны бар және ірі орталықтарының бірі болған «Қылует» жерасты мешітінің археологиялық зерттелуіне арналады. «Қылует» жерасты мешітінің тарихы мен қызметін, салыну жылдарын анықтауға байланысты зерттеу нәтижелерінің әртүрлі болуы, құрылысының бірнеше мәрте өзгеруі, жетілдірілуі нақты кезеңін анықтауда қиындықтар туғызды. Жерасты мешіттерінің тарихы мен салыну мерзімін анықтау аталған құрылыстардың типологиялық функциясын дәл қорытындылауға мүмкіндік береді.

«Қылует» жерасты мешіті туралы тарихи деректерді талдау мен сараптаудың тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық, индуктивті талдау әдістері бойынша жүргізілді. «Қылует» жерасты мешітінің қызметі мен салыну кезеңіне қатысты деректерді, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, талдау тәсілдеріне басымдық берілді.

«Қылу» жерасты мешіті туралы аңыз-әңгімелер көп болғанымен, ғылыми әдебиеттер мен әлем саяхатшыларының жазбалары, тарихи мәліметтер өте аз, тек 1972-1973 жылдардан басталған археологиялық зерттеулердің нәтижелері көне жәдігердің салынған мерзімі мен алғашқы түпнұсқаның калпын анықтауға мүмкіндік берді.

Археологиялық қазба жұмысының жинақталған нәтижелері саралана отырып, ғылыми айналымға ұсынылады.

Кілт сөздер: «Қылу», «Гар», Қ.А. Ясауи, сопылық, мешіт, діни құрылыс.

Осы мақала ғылыми зерттеу жұмыстары Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі қаржыландыруымен, «BR10164268 «Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылу» жерасты мешітін музейлендіру» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бағдарламасы аясында жүргізіліп, жарияланды.

МРНТИ 03.41.91

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ БОЛЬШОЙ ПОДЗЕМНОЙ МЕЧЕТИ «ХИЛЬВЕТ» ВБЛИЗИ МАВЗОЛЕЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

**М.К. Туякбаев¹, Х.М. Турсун², М.С. Исаев^{2*}, Б.К. Байболов¹,
С.Т. Шаметов¹**

¹Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан», Казахстан, г. Туркестан.

²Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Казахстан, Туркестан.

*Автор-корреспондент

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев)

Аннотация. Статья посвящена археологическому исследованию подземной мечети «Қылу», основанной в XII веке и продолжавшей свою работу до первой половины XX века, имеющей особое место в формировании суфийского учения в исламском мире и являющейся одним из крупных центров. Многообразие результатов исследований, неоднократные изменения в строительстве, усовершенствования, связанные с определением истории и деятельности подземной мечети «Қылу», годов строительства, вызвали затруднения в определении конкретного периода. Определение истории и сроков строительства подземных мечетей позволяет более точно обобщить типологическую функцию данных сооружений.

Анализ исторических данных о подземной мечети «Қылу» проводился по методикам историко-сравнительного и историко-типологического, индуктивного анализа. Приоритет был отдан подходам сравнения, анализа, направленным на раскрытие данных, содержания научно сформулированных фактов, касающихся деятельности и периода строительства подземной мечети «Қылу».

Несмотря на множество легенд и истории о подземной мечети «Қылу», исторических данных, научной литературы и записей мировых путешественников очень мало, только результаты археологических исследований, датированных 1972-1973 годами, позволили определить сроки строительства и первоначальный вид древнего сооружения.

Обобщенные результаты археологических раскопок после анализа предоставляются в научный оборот.

Ключевые слова: «Хильвет», «Гар», Х.А. Ясауи, суфизм, мечеть, религиозное строительство.

IRSTI 03.41.91

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE LARGE UNDERGROUND MOSQUE "HILVET" NEAR THE MAUSOLEUM OF KHOJA AHMED YASAWI

**M.K. Tuyakbayev¹, Kh.M. Tursun², M.S. Issayev^{2*}, B.K. Baybolov¹,
S.T. Shametov¹**

¹Azret Sultan state historical and cultural museum, Kazakhstan, Turkistan.

²International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi, Kazakhstan, Turkistan

*Corresponding-author:

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Isaev)

Abstract. The article is devoted to the archeological study of the underground mosque "Hilvet", which was founded in the XII century and continued to operate until the first half of the XX century, has a special place in the formation of Sufism in the Islamic world and is one of the largest centers.

Differences in the results of research related to determining the history and activities of the underground mosque "Hilvet", the years of construction, several changes in the construction, improvement made it difficult to determine the exact period. Determining the history and date of construction of underground mosques allows us to accurately summarize the typological function of these structures. The analysis of historical data on the underground mosque "Hilvet" was carried out using the methods of historical-comparative and historical-typological, inductive analysis. Priority was given to methods of comparison and analysis of data related to the period of activity and construction of the underground mosque "Hilvet", aimed at revealing the content of scientifically formulated facts.

Although there are many legends and stories about the underground mosque "Hilvet", there is very little scientific literature and records of world travelers, historical information, only the results of archeological research, which began in 1972-1973, allowed to determine the date of construction of the ancient artifact and its original appearance.

The accumulated results of archeological excavations are analyzed and submitted for scientific circulation.

Key words: "Hilvet", "Gar", K.A.Yasawi, sufism, mosque, religious construction.

Кіріспе. «Қылуат» жерасты мешіті – Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен оңтүстік батысқа қарай 140 метр қашықтықта орналасқан жерасты ғимараты. Жерасты ғимаратының атауы «Қылуат» ұғымының тарихи сырын анықтау өте маңызды. Бұл туралы М.Тұяқбаев «Түркістан сырлары» атты кітабында «Халауат» деген ұғымның Х ғасырда пайда болған деп келтіреді. «Халауат» сөзі арабша «Халауәтун» - жалғыз, жеке өмір сүруге ұмтылу деген сөзден шыққан, сонымен бірге, С.М. Давыдов өзінің «Суфизм в Туркмении» деген еңбегінде түркімен тілінде «Хылуат» – «құпия» деген мағына беретіндігін айтады (Тұяқбаев, 2000:41).

«Ислам. Энциклопедиялық сөздік» атты кітапта «Қылуат» ұғымының пайда болу тарихына «Халаватия (түрік Халаветия) – XIV ғасырдың соңында Иранның солтүстік-батысында пайда болған сопылық бауырластық. Бауырластық алғашқыда түрік халықтарының арасында пайда болып, ортаазия түркілік мистикалық мектебінің кейбір идеяларын (Ахмад ал-Йасауи) қабылдаған және маламатия және календария дәстүрлерінің ықпалына қатты ұшыраған» деген анықтама береді (Ислам:Энциклопедический словарь, 1991:267).

«Халуат» мешітінің негізгі бөлігі болып жер астындағы «Ғар» және оның үстіне салынған «Мешіт» немесе «Шілдехана» бөлмелері саналады. «Халуат» мешіттері негізінен «Ғар» және «Шілдехана» бөлмелерінен тұрғандығын «Әулие Құмшық Ата», «Кіші Халуат» мешіттерінің құрылысынан байқаймыз және «Шілдеханасы» жартылай жер астында болса, «Ғары» міндетті түрде оның еденінің астына орналасады (Тұяқбаев, 2000:42). «Ғар» – сопылардың оқшауланып, құлшылық жасайтын орын. Ал, «Шілдехана» - рухани тазару үшін бойы діни рәсімдер орындалатын жеке бөлме.

Алғашқыда ортодоксалды ислам билеушілері мен ақсүйектері «Халауатия» ұстанымдарын мойындамай оларды қуғынға ұшыратқан. Сондықтан, өз идеялары мен ұстанымдарын уағыздау, діни әдет – ғұрыптары мен жоралғыларын жасау үшін ағым мүшелеріне құпия жер қажеттігі туындайды. Алғашқыда үңгірлер мен жертөлелерді мінәжәт орны ретінде пайдаланған қауым мүшелері құпия орындарын мешітке айналдыра бастайды. Осыдан келіп, «Қылуат» жерасты мешіттері пайда болған деген тұжырым жасауға болады.

Қожа Ахмет Ясауидің немере інісі болып келетін Мәуләна Сафиаддин Орың Қойлақы жазып қалдырған «Насабнама» шежіресінде Қожа Ахмет Ясауидің әкесі Ибраһим шайықтың өзі отыздан астам «Қылуат» жерасты мешіттеріне имамдық еткені, ал, Ахметтің өзі елуден астам «Қылуатке» ұстаздық жасағаны, олардың имамдарын өз шәкірттері арасынан тағайындап отырғаны туралы жазылады.

Түркістан қаласы, оның ішінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңына археологиялық зерттеулер тек кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарынан бастап, яғни 1920 жылдардан бастау алады. Дегенмен, архивтік материалдар мен әдебиеттерде орыс офицерлері мен басқа да саяхатшылардың жазбаларынан жалпылама сипаттамалар кездеседі. 1922-1927 жылдар аралығында Түрік республикалары бойынша архив істері Орталық басқармасының және Средазкомстаристің басшылығымен бірнеше экспедициялар ұйымдастырылып, зерттеуге әрекет жасалған. Бұл зерттеулер Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің архитектуралық өлшемдерін алу мен суретке түсіру, жөндеу жұмыстары үшін шаралар қабылдаумен шектеліп, жерасты мешіттері құрылысына назар аудармағандығы архивтік құжаттардан көрінеді.

1922-1923 жылдары Түрік республикалары бойынша архив істері Орталық басқармасының арнайы тапсырмасымен құрылған Д.И. Нечкиннің археологиялық экспедициясы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің архитектуралық өлшемдерін алып, фототүсірілім жасайды. Осының негізінде

ескерткішті қорғауға алу және жөндеу жұмыстарын жүргізу жөнінде біршама шаралар қабылданды. Экспедиция құрамында профессорлар А.А. Семенов, А.Э. Шмидт және инженер С.К. Орлов болды (Миронов, 1926:28).

1925 жылы Б.П. Денике мен инженер М.М. Логиновтың Жетісу мен Түркістан қаласына жасаған археологиялық экспедициясы кезінде де Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің архитектуралық өлшемдерін алу мен фототүсірілім жасаудан әріге бармайды (Миронов, 1926:30). Бұл археологиялық экспедициялар жұмысы архитектуралық өлшемдер мен фототүсірілімдер жасау, ескерткішті сақтау және жөндеу жұмыстары бойынша шаралар қабылдаумен шектеледі. Осы экспедиция жұмыстарының нәтижесінде 1924 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің іргетасына зерттеу жұмыстары жүргізілді (Умняков, 1926:30).

Жерасты рухани діни орындарға қатысты шетелдік ғалымдар еңбектерінде ішінара кездеседі. Жерасты діни ғимараттар мен рухани орындар туралы зерттеулер жүргізу барысында жерасты діни орындардың тарихы және салынуы туралы Г. Кановец, Ф. Ромагоса, А. Бланко, Г. Престли «Грекиядағы ортодокстық христиан діни жерасты ғимараттары» (Canoves, Romagosa, Blanco, & Priestley, 2012:282-298) атты еңбектерінде және М. Терзидоу, С. Скарлес, М. Сондерс (Terzidou, Scarles, & Saunders, 2018:54-65) еңбектерінде құнды пікірлер білдіреді. Бұл еңбектерден христиандық жерасты діни құрылыстардағы бөлмелердің қызметі исламдық сопылық дәстүрдегі жерасты мешіттеріндегі бөлмелерден басқаша салынғандығы көрінеді.

Қазақстан территориясында жерасты діни құрылыстары Маңғыстау облысында көптеп кездеседі. Маңғыстау өңіріндегі жерасты ғимараттарының біршамасы Бекет ата атымен байланысты. «Мұнда Қазақстандағы ең көп ескерткіштер мен ғибадат орындары орналасқан» (Koshim, Sergeyeva, Saparov, Berdibayeva, & Assylbekova, 2020:33-41). Аталған өңірдегі жерасты мешіттерінде де Түркістан өңіріндегі жерасты мешіттеріндегідей мешіт, «Ғар» сынды бөлмелер қызмет атқарған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне алғашқы археологиялық зерттеу 1928 жылы М.Е. Массонның жетекшілігімен жүргізілді. Бұл жөнінде М.Е.Массонның арнайы мақаласы мен монографиялық еңбегі жарық көрген (Массон, 1929). Дегенмен, бұл еңбектердің ешқайсысында «Қылует» жерасты мешітіне археологиялық зерттеулер жүргізілгені туралы баяндалмайды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. «Қылует» жерасты мешітінің тарихы мен қызметін, салыну жылдарын анықтауға байланысты зерттеу нәтижелерінің әртүрлі болуы, құрылысының бірнеше мәрте өзгеруі, жетілдірілуі нақты кезеңін анықтауда қиындықтар туғызды. Жылдар бойы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының арқасында ғана нақты тұжырым жасауға мүмкіндік туды. Жерасты мешіттерінің тарихы мен салыну мерзімін анықтау аталған құрылыстардың типологиялық функциясын дәл қорытындылауға мүмкіндік береді.

«Қылует» жерасты мешіті туралы тарихи деректерді талдау мен сараптаудың тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық, индуктивті талдау әдістері бойынша жүргізілді. «Қылует» жерасты мешітінің қызметі мен салыну кезеңіне қатысты деректерді, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, талдау тәсілдеріне басымдық берілді.

Негізгі бөлім. «Қылует» жерасты мешітіне археологиялық зерттеу жұмыстарының алғашқысы 1940 жылы архитектор (ғылыми әдебиеттерде бірде скульптор, бірде археолог, бірде саяхатшы) А.Л. Шмидт жасаған макеттен (1 сурет) басталған деуге негіз бар. Себебі, «Қылует» жерасты мешітіне жүргізілген археологиялық зерттеулер түгелге дерлік осы макетті негізге алады. «Қылует» жерасты мешіті сынды күрделі құрылыстың макетін жасау археологиялық зерттеу жұмыстарынсыз жүрмегені белгілі. Е. Смағұлов, Ф. Григорьев, А. Итеновтердің «Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана» атты еңбегінде «1940 жылы Үлкен Қылует жойылғанға дейін сәулетші А.Л. Шмидт ағаштан және папье-машеден Қылуеттің интерьерінің макетін жасады. Оны XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қылуеттің келбетін анықтау үшін қолдануға болады», – делінген (Смағұлов, Григорьев, Итенов, 1999:138).

Макеттің дұрыс жасалғандығына «Қылует» жерасты мешіті 1940 жылдарға дейін жұмыс істеп тұрғаны туралы көнекөз қариялардың ауызша деректері дәлел болса, екіншіден, белгілі орыс ориенталисі В.А. Гордлевскийдің «Концепция истории Туркестанского святилища» атты кітабында «Қылует» туралы: «XX ғасырдың бірінші жартысына дейін Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар оның құлшылық еткен орнына мыңдап (жиырма мыңға дейін) жиналатын болған» (Смағұлов, Григорьев, Итенов, 1999:136) – деген мәлімет береді. А.Л. Шмидттің жүргізген зерттеулері туралы мақалалары мен жазбаша есебін іздестіру әзірге нәтижесіз аяқталуда. Макет бойынша «Қылует» жерасты мешітінің ауданы 20,5x11,5 м10 және солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытында түскен (Сенигова, 1977:47).

Дегенмен, кейінгі жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде «Қылует» жерасты мешітінің алғашқы құрылысының қабырға қалдықтары табылып, ол қабырғалардың А.Л. Шмидт жасаған макетпен сәйкессіздігі анықталды. Себебі, «Қылует» жерасты мешіті құрылысы бірнеше кезеңнен тұратыны дәлелденді (Смағұлов, Григорьев, Итенов, 1999:138).

«Қылу» жерасты мешітіне мұқият археологиялық зерттеу жұмыстары 1972-1973 жылдары басталды.

1972-1973 жылдары Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мемориалдық кешенінің қорғау аймағында ҚазССР ҒА Тарих, археология және этнология институты Қазақ ССР Мәдениет Министрлігімен бірлесе ескерткіштерге археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Археологиялық қазба жүргізілетін діни құрылыстар қатарына – «Кіші Қылу», «Шілдехан» және «Үлкен Қылу» кірді (Сенигова, 1977:42).

«Қылу» жерасты мешітінің Кеңестік кезеңде бұзылып құрылыс материалдарының май зауытын салуға алынып кеткендігі (Смагулов, Григорьев, Итенов, 1999:138) және жерасты мешітінің үстіне кеңестік кезеңде салынып, қолданыста тұрған басқа да қосымша құрылыстардың болуы қазба жұмыстарын толық жүргізуге кедергі келтіргендіктен, Т.Н. Сенигова кең көлемде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізе алмаған. Тек қана солтүстік-шығыс қабырғасының бойынан шығыс бағытта 3 траншея және солтүстік бағытта 3 траншея қазу арқылы негізгі қабырғаның бағытын және ол қабырғаның Л.А. Шмитд жасаған макетпен сәйкес келетінін анықтап, «Қылу» жерасты мешітінің ішкі бөлмелеріне жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған керамикалық ыдыстарға жасалған сараптамалар бойынша ғимарат XV-XVI ғасырларда салынған», – деген тұжырым жасайды (Сенигова, 1977:58). Осы археологиялық қазба барысында «Ғар» бөлмесінің ішіне де зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Ол туралы Т.Н. Сенигова: «Төменгі жағында жер асты бөлмесіне кіреберіс орналастырылған – «Ғардың» диаметрі 75х90 см және тереңдігі 1,10 см сопақ құдық (люк) түрінде жасалған. Әрі қарай қорап тәрізді қабырғамен қоршалған ұзын дәлізбен жалғасып, кірпішпен қаланған төрт баспалдақ бар. «Ғарға» апаратын дәліз михраб тәрізді шығысқа бағытталған және 12 күйдірілген қыштан (кірпіштен) жасалған аркамен аяқталады. Арка ені екі кірпіш (55 см.). Дәліз арканың негізгі көлеміне орай 40 см. дейін тарылып, жоғарыға қарай 50 см. дейін көтеріле кеңейген. «Ғар» шаршы пішінді (1,34х1,34 м) және күмбезбен көмкерілген, еденіне күйдірілген кірпіш қаланған. «Ғардың» қарама-қарсы екі қабырғасының бұрышында кірпішпен қаланған бір-бір ойықшасы бар. Ойықтың биіктігі 50 см, ені 30 см. Ойық тереңдігі 25-27 см. (Сенигова, 1977:48-50), – деген анықтама береді.

Т.Н. Сенигова объектінің сыртқы қабырғаларына толық археологиялық қазба жұмысын жүргізбеуі, ғимараттың салынған кезеңін дәл анықтауға мүмкіндік бермеді. Археологиялық қазба кезінде табылған заттарға сараптама жасай отырып, Т.Н. Сенигова ғимараттың жасын XV-XVI ғасырлар деп қате тұжырым жасайды. Ғимарат ішінен табылған XV-XVI ғасырларға тән ыдыстар «Қылу» жерасты мешіті сол дәуірден бері жұмысын тоқтатпағанының дәлелі болса керек. 1972-1973 жылдары жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына талдау жасай отырып, 1979 жылы археологиялық зерттеу жүргізген Е. Смагулов, А.Л. Шмитд макеті бойынша «Үлкен Қылу» кешені әртараптандырылған бөлмелер арқылы құрылатынын, оның екі құрылыс кезеңінен тұратынын анықтады.

1979 жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында «Қылу» жерасты мешіті бүкіл қабырғалары биіктігінің жартысына жуығы жер астында орналасқандығы айтылған. Дегенмен, «Қылу» жерасты мешіті алғашқы нұсқасында жартылай жер асты құрылымы ретінде салынған ба, әлде оның айналасында сақталған мәдени қабаттың өсуіне байланысты қабырғалары жартылай жерге көмілген бе деген сұраққа жауап берілмейді. Бірақ, осы зерттеу барысында Қожа Ахмет Ясауидің пайғамбар жасына жеткен соң, жерастына түсіп, өмірінің соңына дейін сонда мінәжат еткен «Ғар» бөлмесі XII ғасырда соғылған болуы мүмкін деген пікір айтылады. «Халық аңызы бойынша «Қылу» ең ежелгі бөлмесі және дәл сол жерде Қожа Ахмет Ясауи қайтыс болғанға дейін өмір сүрген деп саналатын «Ғар» №1 мешіт және №2 дәліз бөлмелерінде (1 сурет) еден астында орналасқан. Яғни, оның құрылысын XII ғасырға жатқызуға болады» (Смагулов, Григорьев, Итенов, 1999:141).

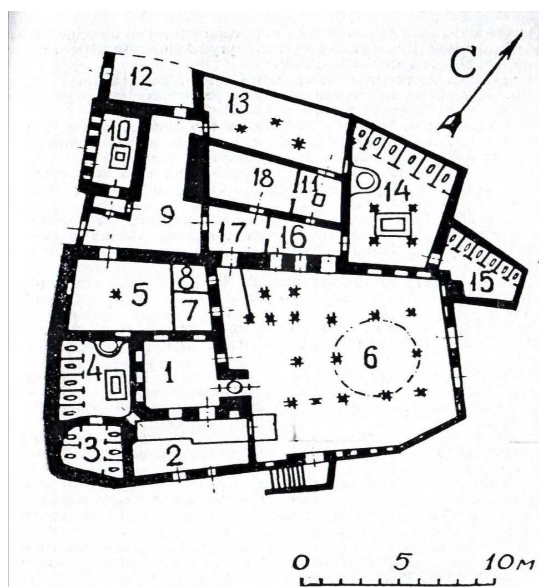
1979 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер кезінде Е. Смагулов «Қылу» жерасты мешітінің негізгі бөлмесі болып саналатын № 6 (1 суретте) жалпы жиналыс жасалатын үлкен залдың жайпақ төбесінің белағаштары он алты бағаналарға сүйелетінін және ол бағаналардың Түркістандық әсем өрнектермен бедерленгенін, ол бағаналардың түпнұсқасы қазіргі кезде Ташкент өнер музейінде экспозицияда тұрғаны туралы Г.А. Пугаченкованың «О резных деревянных колоннах XIV-XV и. И Туркестане» (Пугаченкова, 1948) атты еңбегіне сілтеме жасайды.

Осы үлкен залға жалғастырыла құрылыстың екінші кезеңі салынған, сондықтан үлкен залдың батыс қабырғасынан кіру есігі орналастырылған. Құрылыстың екінші кезеңіне № 9-18 бөлмелер (1 сурет) жатады. Бұл бөлік негізінен шаруашылық бөлмелер болып табылады. Бұл бөлмелерге жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталғанындай екінші кезең құрылыстарының өзі бір мезгілде салынбаған. Себебі, зерттеу жұмысының жазбаша есептеріне қарағанда әр бөлме еденінің деңгейі әртүрлі болып келеді.

Екінші кезеңге жататын ғимарат бөлігінің үш бөлмесінен (№10,11,14) құдық орны, ал №14,15 бөлмелерден суағар орны, №14 бөлмеден ошақ пен қазан орны, №13 бөлмеден №14 бөлмедегі

(1 сурет) ошақтың от жағатын аузының орны табылады, бұдан бұл бөлмелердің діни әдет – ғұрыптар мен жоралғылар жасау үшін тазалық бөлмелерінің қызметін атқарғандығын көреміз.

Е. Смағұлов, Ф. Григорьев, А. Итеновтердің «Діни құрылыстар» атты мақаласында «Қылует» жерасты мешітінің №1 бөлмесі туралы «Бұрын, бөлме төбесі күмбезді болғанға ұқсайды», – деген пікір білдіреді (Смағұлов, Григорьев, Итенов, 1999:141). Ортағасырлардағы кез келген діни құрылыс күмбезсіз болмағаны тарихтан белгілі. Осыған байланысты Орта Азияда кездесетін кейбір діни құрылыстардың шығу тегі туралы Литвинский Солтүстік Хорасан мен Мавераннахрда кең таралған исламға дейінгі от храмдарынан Орталық Азияның орталық кесенесінің генезисін шығара келе, күмбезді құрылыстар, кесенелер, егер олардың архитектуралық, әлеуметтік және идеологиялық аспектілерінің кешенінде зерттелсе, тұжырымдамалық жаңа құбылысты білдіретінін атап өтеді (Baitenov, Tuyakayeva, Abdrassilova, 2019: 80-93).

1 сурет. «Үлкен Қылует» мешітінің А.Л.Шмидт жасаған макеті. 1940 жс.

Кеңестік кезеңде «Қылует» жерасты мешітіне назар аударылмай, табиғи және адам қолымен жасалған әрекеттердің нәтижесінде өте қатты зиян шеккен. 1982 жылы «Қылует» жерасты мешітіне «Қазқайтажаңғырту» мекемесі жөндеу жұмыстарын жүргізеді. «Қазқайтажаңғырту» мекемесінің ведомстволық архивінен алынған деректе «1980 жылы алдын-ала жобалау жұмыстары бойынша жүргізілген зерттеу кезінде тек «Шілдехана» бөлмесі қабырғаларының қалдықтары сақталып қалғандығы анықталды. Қалпына келтіру жұмыстарына 40-жылдары жасалған А.Л. Шмидттің макетін негізге ала отырып жоба жасалды. Осы жоба бойынша реставрациялық қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді» (Қазқайтажаңғырту мекемесінің ведомстволық архиві, I:1). 1972-73 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарынан кейін де «Қылует» жерасты мешітінде айтарлықтай өзгерістер бола қоймаған сыңайлы. Өйткені, «Қазқайта жаңғырту» мекемесінің жобалау жұмыстары үшін жүргізген зерттеулерінің құжаттары мен 1972-1973 жылдары археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген Т.Н. Сенигованың жазбаларын салыстырып қарағанда айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды. Макет бойынша он сегіз бөлме көрсетілген болса, қайта қалпына келтіру жұмыстары басталғанға дейін екі бөлме ғана сақталып қалған. Ол бөлмелердің қабырғалары да бұзылып алынып, дегенмен, белгісіз жанашырлардың қамқорлығымен қайта қаланған. 1982 жылы жүргізілген қалпына келтіру жобасына оңтүстік-шығыс қабырғасы енгізіліп, ертеректе салынған 8 бөлме макет бойынша қалпына келтірілді (Қазқайтажаңғырту мекемесінің ведомстволық архиві, I:1).

1997 жылы «Қазқайтажаңғырту мекемесі «Қылует» жерасты мешіті ғимаратына сыртқы толық ауқымды тексеру жүргізіп, нәтижесінде құрылыстық жобалау жүйесінен ауытқулар болғандығын анықтайды. Осы мекеменің ведомстволық архивінен алынған мәліметте «Негізгі бағаналардың арақашықтығы, белағаштардың жапсарлары, шатыр құрамы мен қабырғалардың геометриялық өлшем тепе-теңдіктері сақталмағаны анықталған» (Қазқайтажаңғырту мекемесінің ведомстволық архиві, I:1).

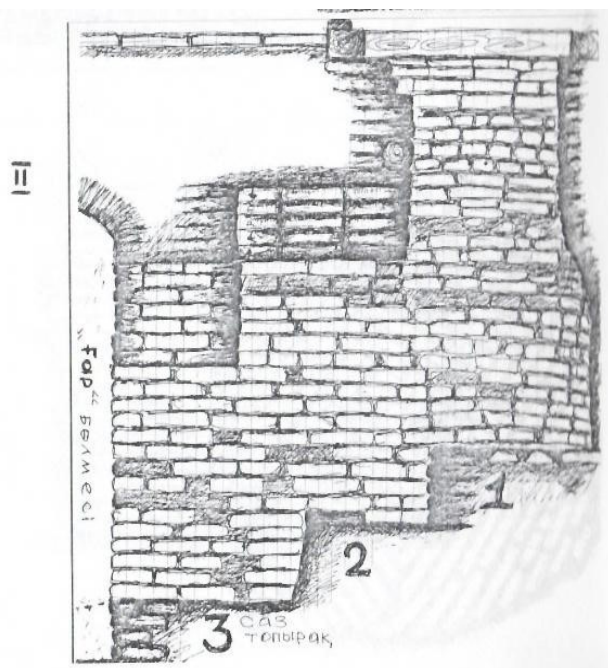
«Қылует» жерасты мешітіне келесі археологиялық қазба жұмысы 1996 жылы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қаржысымен археологтар Е. Смағұлов және М.Қ. Тұяқбаевтардың жетекшілігімен жүргізілді. М. Тұяқбаевтың «Археологические исследование в Большом Хильвете» атты мақаласында «Ғар» бөлмесінің жасын анықтауды археологиялық қазбаның негізгі мақсаты етіп қойылғандығын айтады (Тұяқбаев, 2011:42).

Қазба жұмысы барысында анықталғандай «Мешіт бөлмесі мен «Ғардың» салыну уақыты екі түрлі екендігі анықталған. Себебі, қазіргі жерасты мешіті қабырғаларының «Ғар» қабырғаларымен сәйкес келмеуі мешіт бөлмесінің кейін немесе бұзылған құрылыс орнына қайта салынғандығын көрсетеді. Бұл туралы жазбаша есепте «Ең алдымен, «Ғар» қабырғалары мен оның үстінде орналасқан «Мешіт» бөлмесі қабырғаларының бағыты біршама сәйкес келмеуі, олардың бір-біріне (шамамен 15 градус) қиғаш бұрышта болуы назар аудартады. А.Л. Шмидттің макетінде де бұл қабырғалар дәл солай сәйкес келмейді. «Ғар» үстімен Мешіттің оңтүстік-батыс қабырғасы өтеді. «Ғар» қабырғасы мен Мешіт бөлмесі қабырғаларының сәйкессіздігі екі құрылыстың бір-біріне салыну мерзімі жағынан қатысы жоқтығын көрсетеді» («Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей қоры, Ф.6:1).

Негізгі археологиялық жұмыстар «Ғар» қабырғасының сыртқы жағынан жүргізілген. Қазба жұмыстары үшін алғашқы тексеру жұмыстары кезінде (шурф) бір метрден аса тереңдікте қам кесектен соғылған қабырға орны кездеседі. Бұл қабырға бойынша құрылыстың көлемі қазіргі тұрған «Мешіт» қабырғасынан бір метрдей кіші, бірақ, қазіргі қабырғамен параллель орналасқан, яғни, «Ғар» қабырғасынан 15 градустай қиғаш. «Ғардың ең жоғарғы жаппасы бір метрдей төменде орналасқан. Осы жерден «Мешіт» бөлмесінің күйдірілген қыштан қаланған едені де 15 градустай қиғаш. Бұдан шығатын қорытынды қам кесектен соғылған мешіт қабырғасы да «Ғар» құрылысынан кейін қаланғандығын көрсетеді. Бұл туралы М.Тұяқбаевтың «Археологические исследования в Большом Хильвете» атты мақаласында «Қам кесектен соғылған қабырға, қазіргі тұрған «мешіттен» бұрынғы мешіттің орны екендігінің, бірақ, «Ғар» бөлмесінен кейін салынғанының дәлелі» (Тұяқбаев, 2011:42). Осы мақалада «Ғар» үстінде мешіттен бұрын басқа шаршы немесе шеңбер формасында құрылыс болған, кейінірек ол құрылыстың орнына «Мешіт» XV ғасырларда салынған болуы мүмкін деген пікір айтылады.

Жоғарыда келтірілген дәлелдер «Қылу» жерасты мешіті күйдірілген қыштан Әмір Темір заманында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылысы кезінде қайта салынған болуы мүмкін деген ойға итермелейді. Бұл туралы М. Тұяқбаевтың «Археологические исследования в Большом Хильвете» атты мақаласында «Хильветтің күйдірілген кірпішпен қайта салынуы тимуридтік кезеңге, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің құрылысымен байланысты деп болжап отырмыз. Сол уақыттарда «Зиярат» бағытына кесенеден басқа «Қылу» және Ахмет Ясауи тұрғын үйі (қазіргі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында орналасқан «Жұма мешіті» орны) және оның жақындарының жерленген орындары кірді. Ұлы Темір де Ясауи есімімен байланысты жерлерге қызығушылық танытып, толық бағдарлама бойынша зиярат жасауға ниетті болған. Зиярат кезінде қам кесектен салынған «Қылу» аянышты хәлін көріп қайта салғызуы мүмкін. Осылайша, «Мешіт» бөлмесі еденінің қазіргі деңгейі түпнұсқадан 80 см жоғары көтеріліп, ал «Ғар» тағы бір метрге тереңдей түскен. «Ғар» құдығының (люгінің) қабырғасы жоғары қарай тоғыз қатар қышпен қосымша қаланған. Мұны құдықтың (люктің) жарып көрсетілген кескінінен (2 сурет) оңай анықтауға болады. «Ғар» кіреберісінің алдындағы алаңның қабырғалары тағы тоғыз қатар кірпіш қаланып жоғары көтерілген және төрт жағынан бөренелермен қоршап, нығайтылған. Кіреберіс арканың үстіне де белағаштар орнатылып, сол арқылы жоғарыдан болатын салмақты азайтуға тырысқан» (Тұяқбаев, 2011:42).

«Ғар» үстіне салынған құрылыстардың жасын бұрынғы жүргізілген археологиялық зерттеулерде анықтағанмен, «Ғар» бөлмесінің салынған уақытын анықтау өзекті мәселе болып қала берген еді. Осы мақсатқа жету үшін 1996 жылы археологтар «Ғар» қабырғасының сыртқы жағынан қазба жұмыстарын жүргізеді. Қазба кезінде қабырға сыртынан топырақ арасынан керамикалық бұйымдардың сынықтары табылған. Табылған заттардың бөліктеріне жасалған сараптама олардың X-XII ғасырларға тән екенін көрсетеді. Сонымен қатар, «Ғар» қабырғалары қаланған шамамен 24x27 см. көлемдегі қыштар XI-XII ғасырларда кеңінен қолданылған. Бұл туралы М. Тұяқбаевтың «Археологические исследования в Большом Хильвете» атты мақаласында «Көлемі 24X27; 25X26; 26x26 см. болатын осындай кірпіштер Орта Азияның XI-XII ғғ. көптеген ғұрыптық-мемориалдық құрылыстарынан белгілі. Дәл осындай кірпіштер Қожа Ахмет Ясауи кесенесі I-кезеңінің қабырғаларын салу кезінде пайдаланылған, олар XIV-XV ғасырлар аралығында кесенеге арнайы жасалған II-кезеңінің кірпіштерінен көлемінің кішілігімен ерекшеленеді. Құрылыстың бірінші кезеңінде олар болашақ кесененің аумағына кіретін ескі ғимараттарды бұзып, қабырғалардың төменгі бөліктерін салу үшін пайдаланды. «Қылу» құрылысы I кезеңіндегі кірпіштердің 24 см-ден 27 см-ге дейінгі ауытқуларының себебі осында» («Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей қоры, Ф.6:2).

2 сурет. «Ғарға» түсетін тесік пен жолдың жарма көрінісі. 1,2,3, - қыш төселген баспалдақ жол

Сондай-ақ, 1972-1973 жылдары қосымша ғимараттардың тұрғызылуына байланысты қазба жұмыстары жүргізілмеген «Қылуеттің» солтүстік-батыс бөлігіне де археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Дегенмен, ғимараттың бұл бөлігі XVIII-XX ғасырларда салынған қосымша қызметтік бөлік болғандықтан, мамандардың шешімімен тарихи немесе архитектуралық құндылыққа ие емес деп тұжырымдалған.

1999 жылы «Қазқайтажаңғырту» мекемесінің Түркістан филиалы ғимараттың солтүстік – батыс бөлігіне қазба жұмыстарын жүргізеді. Бірақ, бұл жылы тек XIX-XX ғасырларға тән қабаты ғана ашылады.

2000 жылы археологиялық зерттеу жұмыстары қайта жалғасады. Осы зерттеу барысында А.Л. Шмидт макеті бойынша ғимараттың солтүстік-батыс бөлігі XIX ғасырда қайта соғылғанын анықталады.

1996 жылы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде «Ғар» құрылысының XII ғасырға тән екендігі, 1972-1973 жылдары жүргізілген Т.Н. Сенигованың археологиялық зерттеулері бойынша XIV-XV ғғ. салынған деп қалыптасқан пікірдің асығыс тұжырым екендігі, «Қылует» жерасты мешітінің бірінші кезең деп саналған бөлігі шындығында кейінгі құрылысқа жататындығы дәлелденді.

Қорытынды. «Қылует» жерасты мешітін археолог ғалымдар түрлі деңгейде зерттегенін көреміз. Аталған зерттеулер мен жазба есептерді саралай келе төмендегідей қорытынды жасауға болады.

Т.Н. Сенигова мен Е. Смағұловтардың әр жылдары жүргізген археологиялық зерттеулерінде «Қылует» жерасты мешітінің салыну мерзімі XV-XVIII ғасыр деп көрсетуі XIII-XIV ғасырларда қам кесектен соғылған көне мешіттің үстіне қайта соғылған мешіт екені анықталды. Алғашқы «Қылует» жерасты мешіті тек екі бөлмеден тұратын ғимарат болған. Олар: «Ғар» үстіне «зікір» салуға арналған дөңгелек бөлме және шаршы формалы михрабы бар мешіт. Уақыт өте келе, «Үлкен Қылует» жерасты мешіті қазіргі көлеміне дейін біртіндеп жалғанып кеңейтілген.

XIV ғасырдың аяғы мен XV ғасырларда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің салынуына байланысты бұрынғы қам кесектен салынған «Қылует» бұзылып, орнына күйдірілген қыштан қайта тұрғызылған. Ал, «Ғар» мен шаруашылыққа арналған солтүстік-батыс бөлігіне тиіспеген. Қам кірпіштен салынған осы бөлікке бірнеше мәрте жөндеу жұмыстары жүргізілгендіктен, еден деңгейі едәуір өзгеріске ұшыраған.

XVI ғасырдың екінші жартысында Бұқар ханы II Абдулла Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің порталы мен шатырына жөндеу жұмыстарын жүргізгені және монша мен медресе салдырғаны белгілі. Осы сапарында «Қылует» жерасты мешітінің қам кесектен соғылған солтүстік-батыс қабырғасының жүдеу халін (құлап жатуы да мүмкін) көре тұрып жөндеу жұмыстарын жүргізбеуі және жергілікті ірі дін өкілдерінің пікірімен санаспауы мүмкін емес. Сондықтан, «Қылует» жерасты мешітінің солтүстік шаруашылық бөлігі күйдірілген қышпен XVI ғасырдың соңғы ширегінде қаланған деп тұжырымдаймыз.

Қорыта келе, «Қылует» жерасты мешіті алғашқы нұсқада жер астында салынып, кейінгі бірнеше мәрте салыну мен жөндеу жұмыстары әсерінен биіктеп жартылай жерасты мешітіне айналған.

«Қылу» жерасты мешіті түркі халықтары арасында сопылықтың кеңінен және табыспен таралуына жағдай жасаған негізгі орталық ретінде, оның кеңінен таралуына өзіндік ықпалы бар бірегей діни құрылыс.

Әдебиеттер тізімі

- «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей қоры. 6-к., 8-т., 5-іс, 1-п.
 Baitenov E., Tuyakayeva A., Abdrassilova G. Medieval mausoleums of Kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres // *Frontiers of Architectural Research*. 2019. №8, 80-93 p.
 Cánoves G., Romagosa F., Blanco A., & Priestley G.K. Religious tourism and sacred places in Spain: old practices, new forms of tourism // *International Journal of Tourism Anthropology*. 2012. 2(4), 282–298.
 Ислам: Энциклопедический словарь. Москва: Наука: Главная редакция восточной литературы. 1991. 581 с.
 Koshim A.G., Sergeyeva A.M., Saparov K.T., Berdibayeva S.K., & Assylbekova A.A. Underground mosques of Mangystau as the objects of religious tourism // *GeoJournal of Tourism and Geosites*. 2020. 34(1). 33–41.
 Қазқайтаңғырту мекемесінің ведомствалық архиві. I том, I кітап.
 Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане // *Известия Среднеазиатского географического общества*. т. 19. 1929. Ташкент. С. 21-68.
 Миронов А.М. Организация, научная и практическая деятельность Средазкомстариса // *Известия Средно-Азиатского комитета по делам музеев, охраны памятников старины, Искусства и природы (Средазкомстарис)*. Ташкент: Издание Средазкомстарис. 1926. С. 12-41.
 Немцева Н.Б. Археологические раскопки у комплекса Х.А. Ясави // *Известия Академии наук Казахской ССР*. Алматы. 1961. С. 90-102.
 Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV-XV вв. в г. Туркестане // *Известия АН Казахской ССР. Серия архитектурная*. Вып. 1. 1948. С. 40-53.
 Terzidou M., Scarles C., & Saunders M.N. The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions 2018. // *Annals of Tourism Research*. 2018. №70. P. 54–65.
 Тұяқбаев М. Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі». Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы. 2011. III том. Б. 42-48.
 Тұяқбаев М. Түркістан сырлары. Алматы: Атамұра. 2000. 189 б.
 Сенигова Т.Н. Культовое сооружение около Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясеви / *Вопросы археологии южного и западного Казахстана*. Алматы: Наука, 1975. 256 с.
 Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. Алматы: Ғылым, 1999. 324 с.
 Умняков И.И. Археологияческая и ремонтно-реставрационная работа Средазкомстариса в 1927 году. *Известия Средно-Азиатского комитета по делам музеев, охраны памятников старины, Искусства и природы (Средазкомстарис)*. Ташкент: Издание Средазкомстарис, 1926. С. 26-41.

References

- «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni koryk-muzej kory. 6-q., 8-t., 5-is, 1-p.
 Baitenov E., Tuyakayeva A., Abdrassilova G. Medieval mausoleums of Kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres // *Frontiers of Architectural Research*. 2019. №8. 80-93 p. [In English].
 Cánoves G., Romagosa F., Blanco A., & Priestley G.K. Religious tourism and sacred places in Spain: old practices, new forms of tourism // *International Journal of Tourism Anthropology*. 2012. 2(4). P. 282–298 [In English].
 Islam: Enciklopedicheskij slovar'. Moskva: Nauka: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 1991. 581 s. [In Russian].
 Koshim A.G., Sergeyeva A.M., Saparov K.T., Berdibayeva S.K., & Assylbekova A.A. Underground mosques of Mangystau as the objects of religious tourism // *GeoJournal of Tourism and Geosites*. 2020. №34(1). P. 33–41 [In English].
 Kazkajtažhangyrtu mekemesining vedmostvalyk arhivi. I tom, I kitap.
 Masson M.E. O postrojke mavzoleya Hodzha Ahmeda YAssavi v g. Turkestane // *Izvestiya Sredneaziatskogo geograficheskogo obshchestva*, t. 19. Tashkent. 1929. S. 21-68 [In Russian].
 Mironov A.M. Organizaciya, nauchnaya i prakticheskaya deyatel'nost' Sredazkomstarisa // *Izvestiya Sredno-Aziyatskogo komiteta po delam muzeev, ohrany pamyatnikov stariny, Iskustva i prirody (Sredazkomstaris)*. Tashkent: Izdanie Sredazkomstaris, 1926. S. 12-41 [In Russian].
 Nemceva N.B. Arheologicheskie raskopki u kompleksa H.A. YAsavi // *Izvestiya Akademii nauk Kazahskoj SSR*. Almaty. 1961. S. 90-102 [In Russian].
 Pugachenkova G.A. O reznyh derevyannyh kolonnah XIV-XV vv. v g. Turkestane // *Izvestiya AN Kazahskoj SSR. Seriya arhitekturnaya*. Vyp. 1. 1948. S. 40-53 [In Russian].
 Terzidou M., Scarles C., & Saunders M.N. The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions // *Annals of Tourism Research*. 2018. №70. P. 54–65 [In English].

Tuyakbaev M. Tauelsizdik kezenindegi Kazakstan arheologiyasy: korytyndylary men keleshegi. Halykaralyk gylymi konferenciya materialdary. Almaty. III tom. 2011. B. 42-48 [In Kazakh].

Tuyakbaev M. Turkistan syrlary. Almaty: Atamura, 2000. 189 b. [In Kazakh].

Senigova T.N. Kul'tovoe sooruzhenie okolo Mavzoleya Hodzhi Ahmeda YAsevi / Voprosy arheologii yuzhnogo i zapadnogo Kazakhstana. Almaty: Nauka, 1977. 256 s. [In Russian].

Smagulov E., Grigor'ev F., Itenov A. Ocherki po istorii i arheologii srednovekovogo Turkestana. Almaty: Gylym, 1999. 324 s. [In Russian].

Umnyakov I.I. Arheologiyacheskaya i remontno-restavracionnaya rabota Sredazkomstarisa v 1927 godu. Izvestiya Sredno-Aziyatskogo komiteta po delam muzeev, ohrany pamyatnikov stariny, Iskustva i prirody (Sredazkomstaris). Tashkent: Izdanie Sredazkomstaris, 1926. S. 26-41 [In Russian].

МРНТИ 03.41.91

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_222

АНТИЧНЫЕ ПОСЕЛЕНИЕ БАЛАНДЫ

Утубаев Жанболат Раймкулович^{1*}

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Казахстан, Алматы

*Автор корреспондент

E-mail: utubaev_z@mail.ru

Аннотация. В статье публикуются результаты нескольких лет раскопок на поселении Баланды, на территории древней дельты Сырдарьи, где во второй половине I тыс. до н.э. была распространена земледельческая чирикратская археологическая культура. Поселения Баланды является центром небольшого земледельческого оазиса IV–II вв. до н.э., который базировался на магистральном канале, между протоков Инкардарьи и Жанадарьи низовьях Сырдарьи и Приаралье, в целом. Центром поселения и всего оазиса была укрепленная усадьба-крепость Баланды I. На Баланды I было вскрыто несколько помещений остатки крупного монументального здания. Рядом с крепости раскопаны Усадьба 2, в результате открыто три помещения с очагами, в центре остатки двух относительно разновременных обжигательных гончарных горнов. В процессе раскопок найдено более 50 фрагментов керамики. Вся глиняная посуда, во всяком случае, когда можно определить форму и тип сосуда ходит себе прямые аналогии в керамических комплексах Чирикратской культуры.

Ключевые слова: Сырдарья, культура, крепость, поселения, усадьба, земледельца, горн, керамика.

Статья выполнена в рамках реализации проекта ИРН АР09260367 «Сельские поселения раннего железного века в низовьях Сырдарьи: хозяйство и быт»

ГТАМР 03.41.91

АНТИКАЛЫҚ БАЛАНДЫ ҚОНЫСЫ

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы^{1*}

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор корреспондент

E-mail: utubaev_z@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада ежелгі Сырдария бойында орналасқан Баланды елді мекеніне жүргізілген бірнеше жылдық қазба жұмыстардың нәтижесі жарияланды. Аталған аймақта б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында шірікрат археологиялық мәдениеті егіншілікпен айналысқан. Баланды қонысы б.д.д. IV–II ғғ. шағын егіншілік оазисінің орталығы болып саналады. Ол Іңкәрдария мен Жаңадария арналары арасындағы және Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңындағы магистралды каналда орналасқан. Жалпы Баланды I бекінісі қоныстың және барлық оазистің орталығы болып есептеледі. Баланды I бекінісінен ірі монументалды ғимараттың бөлмелері анықталды. Бекіністің жанынан №2 үй-жайға археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, ішінде ошақтары бар үш бөлме ашылды. Ал оның орталық бөлігінде әртүрлі уақытқа жататын екі қыштан жасалған күйдіру пештері сақталған. Қазба барысында 50-ден астам керамика бөліктері табылды. Анықталған барлық қыш ыдыстардың пішіні мен түріне ұқсас бұйымдарды шірікрат мәдениетінің керамикалық кешеніне жатқызылады.

Кілт сөздер: Сырдария, мәдениет, бекініс, қоныс, үй-жай, егіншілік, пеш, керамика.

THE ANCIENT SETTLEMENT OF BALANDA

Utubaev Zhanbolat Raimkulovich^{1*}¹Institute of Archaeology named after A.H. Margulan. Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: utubaev_z@mail.ru

Abstract. The article publishes the results of several years of excavations at the settlement of Balanda, on the territory of the ancient delta of the Syr Darya, where the agricultural Chirikrabad archaeological culture was widespread in the second half of the I millennium BC. The Balanda settlement is the center of a small agricultural oasis of the IV-II centuries BC, which was based on the main canal, between the channels of the Inkardarya and Zhanadarya lower reaches of the Syr Darya and the Aral Sea, as a whole. The center of the settlement and the entire oasis was the fortified manor-fortress of Balanda I. On Balandy 1, several rooms were opened, the remains of a large monumental building. Next to the fortress, Manor 2 was excavated, as a result, three rooms with hearths were opened, in the center the remains of two relatively different-time firing pottery furnaces. During the excavations, more than 50 fragments of ceramics were found. All pottery, in any case, when it is possible to determine the shape and type of vessel, has direct analogies in the ceramic complexes of the Chirikrabad culture.

Key words: Syrdarya, culture, fortress, settlements, manor, agriculture, forge, ceramics.

Введение. Во второй половине I тыс. до н.э. в юго-восточном Приаралье, древних протоков Сырдарьи формируется чирикратская культура. Это первая, наиболее ранняя земледельческая культура на территории нижней Сырдарьи, о чем красноречиво свидетельствуют остатки ирригационных сооружений, выявленные в результате археологических исследований Хорезмской археологической экспедиции (ХАЭ) и Чирикратской археологической экспедиции (ЧРАЭ) (Толстов, 1962:136-204; Вайнберг, Левина, 1993:5-15; Курманкулов, Утубаев, 2013:191-211).

Не вызывает никаких сомнений тот факт, что Чирикратская археологическая культура сложилась на местной основе, не без определенного влияния древнеземледельческих культур Средней Азии, прежде всего Хорезма. Благодаря уникальным природным условиям северных Кызылкумов, где веками сохраняются следы деятельности человека различных эпох, до нас практически в нетронутом виде дошли остатки древних поселений, следы систем искусственного орошения, обширные земледельческие оазисы, занимавшие площади в десятки гектар. Благодаря этому возникла уникальная возможность исследовать поселения, а подчас и целые оазисы не просто как сумму или набор археологических объектов, но как систему или единый социально-экономический комплекс, включающий в себя усадьбы, земельные угодья, остатки ремесленных производств, взаимосвязанную систему ирригации.

Население этого времени оставило сложные ирригационные сооружения, более двух сотен крупных неукрепленных сельских поселений, высокоразвитую архитектуру, в том числе монументальные погребальные постройки и несколько укрепленных городов, крепости. Чирикратские поселения были размещены в зоне искусственных ирригационных систем в нескольких оазисах. К числу последних относится, например, огромное городище Чирик-рабат на Жанадарье, Бабиш-мола городского типа и Баланды – укрепленный город меньших размеров с комплексом сельских поселений вокруг него и развитой ирригационной сетью, располагавшийся также на дельтовых протоках Жанадарьи (Утубаев и др., 2020:157-169).

Материалы и методы. Земледельческий оазис Баланды находится в 200 км к юго-западу от современного города Кызылорды и в 40 км Ю-В от городища Чирик-Рабат, на правом берегу одного из русловых протоков Инкардарьи, который сохранился в настоящее время в виде глиняного вала, возвышающегося над такырами на 0,5-0,6 м. Общая площадь оазиса (предполагаемая орошаемая территория) – 150-200 га. Основной водной артерией, орошавшей оазис, являлся канал, который был отведен из вышеупомянутого дамбированного русла в 2 км от укрепленной усадьбы Баланды I. Сначала на протяжении 1 км он следовал изгибам русла, а затем разветвлялся на несколько боковых каналов-арыков, которые подходили к населенной части оазиса с северо-востока. В верхней части канал выражен плоским валом и такырной полосой шириной 10 м, ниже по течению, на некоторых участках прослеживаются береговые отвалы, выраженные небольшими валиками высотой не более 0,4-0,5 м, расстояние между которыми не превышало 3,5-4 м (Андрианов, 1969:200; Вайнберг, Левина, 1993:20).

Площадь жилой части оазиса (далее поселение) не превышало 8 га. Жилища, или небольшие,

отдельно расположенные усадьбы, выражены на современной дневной поверхности небольшими всхолмлениями, усыпанными фрагментами керамики. На поверхности прослеживаются остатки стен помещений, сложенных из пахсы и сырцового кирпича. Достаточно хорошо фиксируются остатки не более 20 усадеб, но возможно их было и больше, о чем свидетельствуют значительные по площади россыпи керамики на такыре. Большая часть построек находилась на левом берегу магистрального канала, который огибал поселение с северо-запада. Основная часть усадеб расположена к северу от Баланды I, несколько построек находятся к югу от крепости также на левом берегу магистрального канала. Кроме того, остатки нескольких усадеб прослеживаются и на правом берегу канала, к северо-западу от центральной усадьбы.

Центром поселения и всего оазиса была укрепленная усадьба-крепость Баланды I (координаты - 44°09'27,3'N; 62°22'43,6'E; ALT 82) - прямоугольный в плане памятник площадью 80x130 м «Рис. 1», окруженный оборонительной стеной фланкированной полукруглыми башнями и ориентированный углами по сторонам света (Толстов, 1962:172, рис. 98).

Обсуждение. Помимо крепости и поселения в пределах оазиса располагались культовые и погребальные сооружения. Уникальный архитектурный памятник - купольное здание Баланды 2 (Толстов и др. 1963:70-71) находится в 1 км к востоку от усадьбы Баланды I. Первоначально этот объект был определен как погребальное сооружение-мавзолей, одновременно являвшийся зданием культового назначения (Вайнберг, Левина, 1993:21). Позднее этот памятник был интерпретирован как культовое сооружение – общинный храм, обслуживавший жителей оазиса, при этом следует отметить, что планировочная схема Баланды 2 явно восходит к планировкам мавзолеев Северного Тагискена (Дарменов, Утубаев, 2011:157-161). Погребальное сооружение Баланды 3, расположенное к юго-востоку от центральной усадьбы, было связано с тем же широтным протоком, что и все поселение. Еще одно погребальное сооружение – мавзолей Мынарал также расположен на окраине оазиса, в 7 км к западу от Баланды I. Эти сооружения являются типичными для Чирикратской культуры погребальными памятниками – круглая в плане постройка, возведенная на высоком цоколе разделенная поперечными стенами на четыре сектора, или на две части (Вайнберг, Левина, 1993:41-56; Утубаев, 2013: 8-35).

Таким образом, структура поселения Баланды выявляется довольно четко: центральная укрепленная усадьба, отдельные небольшие усадьбы на берегу магистрального канала около нее, погребальные и культовые сооружения на периферии оазиса. Следует заметить, что очень схожая, если не идентичная организация селитебного пространства хорошо известна на территории Хорезма. Достаточно вспомнить, например, Кургашиновское поселение, центром которого была прямоугольная в плане крепость Кургашин-кала (90 x 150 м), построенная на высоком останце – устричной банке, а небольшие отдельные усадьбы располагались по берегам магистрального канала, из которого были выведены небольшие арыки-оросители. Аналогичная структура выявлена и на более крупном Аяз-калиновском поселении античного периода (Неразик, 1976:35-41). Эти поселения, как и большинство других сельских поселений Хорезма эпохи античности, относятся к типу рассредоточенных, являя собой образец хуторского расселения столь характерного для Хорезма во все времена (Неразик, 1979:43; Неразик, 1987:160-161). Есть все основания отнести поселение Баланды к этому типу памятников.

Памятник был открыт маршрутным отрядом Хорезмской археолого-топографической экспедиции в 1959 году. В 1960-61 гг. здесь проводились археологические исследования. Основным объектом являлся купольный мавзолей Баланды 2, который был раскопан полностью. На укрепленной усадьбе Баланды I были проведены рекогносцировочные раскопки.

После более полувекового перерыва раскопки памятников в среднем течении Жаныдарьи и Инкардарьи были продолжены. Исследования ведутся Чирикратской археологической экспедицией под руководством Ж. Курманкулова (Институт археологии им. А.Х. Маргулана Республики Казахстан).

Результаты. В результате этих работ частично было вскрыто несколько помещений здания, расположенного в северо-западной части памятника. В ходе раскопок было сделано несколько неординарных находок. Среди них следует упомянуть резные костяные пластины, изящные бронзовые поделки в виде листьев аканта античного облика, являвшиеся, по всей видимости, частями и украшениями шкатулки, деревянные стенки которой были покрыты тонким слоем слюды с росписью. Кроме того, здесь были найдены фрагменты стеклянных сосудов сирийского производства, украшенные росписью и позолотой, а также рельефным орнаментом в виде розеток, обломки золотых и серебряных предметов, жемчужины, которые, видимо, лежали в этой шкатулке. В этом же раскопе обнаружено крупное бронзовое зеркало с невысоким бортиком по краю. На стенах помещений были зафиксированы следы штукатурки с полихромной росписью. Особый интерес представляет собой объемная каменная фигурка фантастического животного, вырезанная из цельного куска плотного песчаника серо-коричневого цвета. С.П. Толстов определил ее как «изображение льва, подвергнутое сильному воздействию скифского звериного стиля» (Толстов, 1962:174). Здесь следует заметить, что отождествление этого предмета с каким-либо конкретным

видом млекопитающего весьма затруднительно. Скорее эта фигурка относится к обширной категории явно зооморфных изображений, среди которых, в большинстве случаев, вид животного или определить довольно трудно, или он вовсе не определяется. Обращает на себя внимание статичная поза лежащего животного с поджатыми задними и передними конечностями, которая достаточно хорошо известна среди древностей скифо-сибирского звериного стиля, и в том числе на территории юго-восточного Приаралья (Итина, Яблонский, 1997:174, рис. 78). Наиболее близкую параллель фигурка из Баланды 1 обнаруживает далеко за пределами Центральной Азии. Обращает на себя внимание фрагмент каменного блюда из окрестностей г. Шполы на Украине, у которого закраина устья сосуда, с одной стороны, была оформлена в виде фигуры лежащего животного с поджатыми передними и задними конечностями и массивной мордой, опущенной вниз и короткими круглыми ушами (Махортых, 2019:351, рис. 2). Разница между фигуркой из Баланды и украинским навершием состоит только в том, что морда животного из Казахстана поднята вверх, а голова фигурки из окрестностей г. Шпола опущена вниз.

На основании полученных данных было сделано заключение, что Баланды 1, который по археологическим материалам датирован III-II вв. до н.э. (Толстов, 1962:172-174; Толстов и др., 1963: 67-68), является большим укрепленным домом, где раскопано несколько парадных помещений.

Повторно поселение было обследовано маршрутной группой Чирик-Рабатской археологической экспедиции. В августе 2007 года, после более чем сорокалетнего перерыва на поселении вновь были начаты стационарные археологические исследования, в ходе которых были проведены дополнительные исследования погребальных и культовых сооружений в оазисе (Курманкулов, Утубаев, 2013:109-140).

Основные раскопочные работы проводились на Баланды I и на поселении, где было обследовано усадьба. Остатки построек, которые однозначно можно интерпретировать, как жилые, зафиксированы на двух раскопах в пределах оборонительных стен Баланды I.

На раскопе 1 открыта часть легкой постройки овальной или прямоугольной в плане. Ширина ее по линии СЗ-ЮВ была 3,15 м. По стратиграфическим данным можно уверенно говорить, что раскопанная в центральной части раскопа конструкция относится к первому периоду жизни памятника «Рис. 2».

В процессе раскопок удалось установить, что выявленная постройка изначально являлась полуземлянкой, которая была заглублена в материковый грунт не менее чем на 50 см. Внешний край жилища довольно четко прослеживается в северо-западной бровке раскопа. По борту постройки выявлены столбовые ямки. Две из них - овальные в плане, в северо-восточной части жилища, одна, округлая диаметром 14 см, - в южной части жилища. Глубина ямок, которые были заполнены рыхлой пылевидной супесью не более 20 см. Наличие столбовых ямок по краю углубления свидетельствует о наличии вертикальных стоек, которые являлись основанием легких каркасных стен жилища. Возможно, оно функционировало на протяжении всего I-го периода, но было построено не ранее возведения стилобата, так как юго-восточный его борт полностью повторяет линию его внутренней стены.

В пределах постройки зафиксировано два жилых уровня в виде хорошо утоптанной поверхности. Нижний уровень пола зафиксирован на отметке - 363 от реперной точки. Непосредственно на этом уровне залегает слой рыхлой комковатой супеси серо-коричневого цвета с небольшим количеством керамики и костей животных. Максимальная мощность этого слоя - 32-34 см, зафиксирована в центральной части землянки. Верхний уровень пола зафиксирован на отметках -331-329 от реперной точки. На верхнем уровне залегает культурный слой в виде комковатой супеси темно-серого цвета с высоким содержанием золы. Максимальная мощность этого слоя 40 см. В юго-западной бровке раскопа, в этом же слое, на 20 см выше уровня верхнего пола зафиксирован, надо полагать, напольный очаг в виде линзы прокаленной докрасна глины толщиной 10-14 см и небольшого зольника, залегающего на этом слое. Ширина линзы по уровню бровки 88 см. Чуть выше очага идет зольный слой мощностью 14-20 см, который прослеживается по всей площади полуземлянки, который, в свою очередь, перекрывается слоем плотной супеси серого цвета. В этом слое был найден фрагмент бронзового сосуда - полусферическая чаша с резко отогнутым наружу верхним краем. Диаметр устья - 19 см. По морфологическим признакам она близка керамическим чашам с Г-образным венчиком, которые повсеместно встречаются в южных областях среди керамики эллинистического времени - III-Пвв. до н.э.

Как можно судить, исходя из анализа стратиграфической ситуации, жилище являлось полуземлянкой только на самом раннем этапе своего существования, а уже позднее, во второй период, ранние культурные слои перекрываются вторым уровнем пола и нет никаких данных свидетельствующих о каком-либо жилище в этой части раскопа. По всей видимости, зольник и очаг относятся к заключительному периоду функционирования жилища. Надо полагать, к этому же периоду относится и яма, которая четко прослеживается в северо-западной бровке раскопа. Ширина ее в верхней части по линии разреза - 1,4 м. Она была заполнена слоем рыхлой супеси серо-коричневого цвета с небольшим количеством костей животных.

Значительно больше информации о жилой застройке Баланды I получено в ходе работ на раскопе 3.

По стратиграфическим данным в пределах раскопа в этой части памятника выявлено, по крайней мере, два основных относительно разновременных периода обживания. При этом следует отметить, что в восточной и западной частях раскопа 3 зафиксирована различная стратиграфическая ситуация.

Период 1. Надо полагать к этому периоду существования крепости, помимо ранней крепостной стены, относятся остатки крупного монументального здания, часть которого открыта в западной части раскопа. Оно было построено из форматного сырцового кирпича на глиняном растворе. При строительстве использовался как квадратный (42х43х12 см; 42х44х12-14 см; 44х45х10-12 см), так и прямоугольный (54х38х12 см; 56х40х12 см; 42х36х10 см; 43х37х12 см) кирпич. Стены здания сложены в перевязку при этом использовались половинки кирпичей размерами 42х22х12 см; 42х21х10 см. Под стенами, впрочем, так же, как и под раскопанными помещениями зафиксирован слой плотного комковатого суглинка темно-серого или серо-коричневого цвета толщиной 15-30 см. По всей видимости, этот слой является нивелировочным. Надо полагать, еще до начала строительства площадка под здание была выровнена слоем суглинка, а затем уже на нем были построены стены «Рис. 3».

В пределах раскопа, выявлены, как можно предполагать, восточные части двух больших, по всей видимости, прямоугольных в плане помещений. Между ними был проход шириной 1,35-1,4 м.

Принципиально другая стратиграфическая ситуация зафиксирована к востоку от монументального здания, где, по всей видимости, были легкие наземные постройки и хозяйственная зона рядом с ними. Они, вероятно, функционировали в первый период, но на более позднем этапе, чем начало строительства здания. Нижний уровень обживания, который представляет собой хорошо утоптанную и частично выровненную поверхность уровня материка, зафиксирован здесь на отметках – 385-397. При этом следует отметить, что уровень древней дневной поверхности на этом участке раскопа явно понижался здесь с северо-запада на юго-восток.

Таким образом, по стратиграфическим данным на участке между восточной стеной сооружения и оборонительной стеной зафиксировано как минимум два жилых уровня, соответствующих, по всей видимости, двум периодам существования памятника.

К первому периоду, вероятно, следует отнести каркасную постройку, остатки которой расчищены в юго-восточной части раскопа. Это было немного заглубленное в землю сооружение, которое в плане представляло собой два совмещенных овала. Особо следует отметить, что углубление было сделано не в материке, но в слое нивелировочной подбutoвки, который фиксируется по всей площади раскопа. Этот факт дает основание предполагать, что это сооружение строилось или одновременно со стенами монументального здания или немного позже.

Постройка размером 7,3 х 3,6-4 м была ориентирована по линии ЮВ-СЗ, и располагалась практически параллельно восточной стене монументального здания, описанного выше.

Это немного заглубленное на 15-20 см в землю каркасное сооружение, перекрытие которого опиралось на вертикально вкопанные в землю столбы, следы которых зафиксированы в виде столбовых ямок диаметром 15-25 см, расположенных по периметру углубления. Это углубление, надо полагать, и являлось внутренним жилым пространством. Обращают на себя внимание сравнительно крупные столбовые ямки (Д. – 30-35 см), зафиксированные в северо-западной части сооружения. Они расположены друг напротив друга на расстоянии 2,75 м. Еще одна столбовая ямка такого же диаметра расчищена в юго-восточной части сооружения. Можно предположить, что это следы вертикальных столбов, на которые опирались несущие балки перекрытия. В этом случае жерди и столбы, которые располагались по периметру постройки, были, по всей видимости, дополнительными стойками, которые поддерживали это перекрытие. Расстояние между ними колеблется от 1 м до 1,75 м. Обращает на себя внимание тот факт, что столбовые ямки, расположенные по краю сооружения фиксируются только по северо-западному борту постройки. Это дает основание предполагать, что легкая каркасная стенка была только с этой стороны. В этом случае ее можно рассматривать как ветрозащиту, и тогда постройку, выявленную к востоку от монументального здания, следует считать навесом, защищенным с наветренной части легкой стенкой. Возможно, это был плетень. Это предположение, в частности, косвенно подтверждается еще и тем, что в заполнении сооружения, также, как и в культурном слое, около него, не найдено фрагментов глиняной обмазки, которая обычно всегда присутствует в слое, если легкие стенки были обмазаны глиной. Обращает на себя внимание четко выраженный в плотном грунте желоб по борту углубления в западной его части. Не исключено, что здесь были уложены небольшие деревянные балки, как можно предполагать диаметром не более 10-15 см, которые могли быть основой для вертикальных деревянных жердей каркаса плетня.

Остатки каркасной стены, выявленные в северо-восточной части раскопа можно, по всей видимости, считать остатками какого-то легкого наземного сооружения второго периода, возможно, нам удалось здесь выявить юго-западный угол этой постройки. Нельзя исключать и того, что это был просто навес, так как каких-либо следов турлужной обмазки в пределах раскопа не обнаружено.

С другой стороны, можно предполагать, что стены этой постройки были просто плетнем, не обмазанным глиной.

Возможно, восточной стеной этой постройки была внутренняя грань крепостной стены, на которую и опирались балки перекрытия. В этом случае мы можем предполагать, что площадь ее была несколько больше, чем каркасного жилища раннего периода.

В пределах участка Б (юго-западный сектор раскопа) на уровне – 394-395 от реперной точки также удалось выявить некоторые конструкции, которые на основании стратиграфической ситуации можно отнести к последнему периоду жизни памятника. Здесь довольно отчетливо проявляются контуры южной части углубленного каркасного сооружения предыдущего периода. Однако, в это время оно уже не функционировало как сооружение, во всяком случае, столбовых ямок на уровне -377-387 от реперной точки, который соответствует позднему периоду, в этой части раскопа не обнаружено. Ранние культурные слои перекрываются здесь слоем плотного комковатого суглинка. В центральной раскопа (южная часть участка Б), в пределах каркасного сооружения первого периода, расчищены остатки крупного очажного устройства, как можно предполагать, прямоугольного в плане. По всей видимости, удалось открыть северную часть конструкции, которая, судя по всему, была внушительных размеров. Во всяком случае, длина расчищенного участка северной стенки очажного устройства была 1,5 м. Обращает на себя внимание то, что максимально была обожжена только часть стенок устройства – восточная, тогда как часть северо-западной стенки представляет собой простой сырцовый кирпич, поставленный на ребро. Предполагаемые размеры этого устройства дают некоторые основания предполагать, что это был не обыкновенный кухонный очаг. Возможно, эта конструкция была как-то связана с ремесленным производством.

Таким образом, как следует из полученных в результате раскопок данных, и в последний период существования памятника зона между, как можно предполагать, стоявшего уже в руинах недостроенного центрального здания и крепостной стеной, использовалась в хозяйственных и, возможно, в производственных целях.

В результате проведенных в течение нескольких сезонов раскопок, удалось уточнить периодизацию существования памятника, а также, в некоторой степени, определить особенности планировки в пределах крепостных стен.

Как следует из полученных данных, первоначально были возведены оборонительные стены крепости первого периода – сплошной массив пахсовой кладки по периметру и площадка, примыкающая к нему с внутренней стороны. По всей видимости, к этому этапу первого периода относится слабо выраженный культурный слой, залегающий на уровне материка, который выявлен на раскопе 3. По всей видимости, немного позднее, на втором этапе этого же периода участок в северной части памятника нивелируется слоем плотного комковатого суглинка. На этом фундаменте начинается строительство монументального здания в северной части крепости, располагавшегося, судя по всему, прямо напротив входа. Как представляется, центральное здание по каким-то причинам было не достроено. Спустя некоторое время, как можно предполагать, совсем непродолжительное, а может быть и одновременно с началом строительства здания, осваивается территория между ним и крепостной стеной, строятся легкие каркасные жилища или навесы, в хозяйственной зоне рядом с ними устраиваются очаги и ямы для хранения. Надо полагать к этому же этапу первого периода относится и каркасное жилище, часть которого была открыта на раскопе 2. Возможно, уже на этом этапе происходит капитальная реконструкция крепостной стены. На цоколе, в который была превращена ранняя стена, возводится кирпичная стена со стреловидными бойницами и с полукруглыми выступами-башнями. По всей видимости, в это же время на некоторых участках к площадке ранней стены с внутренней стороны пристраиваются дополнительные возвышения, в отдельных случаях из кирпича, как, например, на раскопе 2.

По стратиграфическим данным фиксируется второй относительно более поздний период хозяйственного освоения территории Баланды I. Наиболее отчетливо он выявляется на раскопе 3, где слои первого периода забутовываются, и на этом уровне строятся каркасные жилища и устраиваются какие-то очажные конструкции, возможно связанные с производством, позднего периода. Такая стратиграфическая ситуация прослеживается и на раскопе 2, но здесь остатков построек второго периода не выявлено.

Усадьба №2 расположена в 97 м. к северо-востоку от Баланды I. Это было прямоугольное в плане здание размерами 36х42 м. В юго-западной части усадьбы, на площади немногим менее 40 кв. м., открыто три помещения с очагами в центре. Центральную часть занимало прямоугольное в плане помещение размерами 4,20х7 м. Стены толщиной 1-1,4 м сохранились на высоту 20-25 см от уровня пола, который зафиксирован на глубине 30 см от современной дневной поверхности на отдельных участках, в виде глиняной обмазки серо-коричневого цвета толщиной не более 2-3 см. Непосредственно на уровне пола расчищены остатки камышовых циновок или мат; отмечены фрагменты площадью 30х30 см и толщиной до 10 см.

Прямоугольные в плане очаги зафиксированы во всех трех помещениях. Во всех случаях они

расположены в центральной части комнаты. Кроме того, в пределах помещений обнаружены округлые в плане мусорные ямы, в заполнении которых найдены бракованные керамические изделия, детские глиняные игрушки и т.п. «Рис. 4».

В юго-восточной части усадьбы остатков сырцовых стен не выявлено. В то же время, по всей площади этого участка раскопа, на расстоянии от 0,7 до 1 м друг от друга зафиксированы столбовые ямки диаметром 18-20 см. Между этими ямками, которые, вне всякого сомнения, являются следами вертикальных деревянных стоек, прослеживается основание каркасной стены в виде невысокого глиняного валика. Он четко соответствует линии столбовых ямок. Таким образом, уверенно можно говорить, что в юго-западной части усадьбы зафиксированы контуры довольно большого помещения или двора, окруженного каркасными стенами (Курманкулов, Утубаев, 2013, с. 117-119).

В центральной части этого помещения или двора открыта, как можно предполагать, нижняя часть производственной конструкции крестообразной формы. После детальной зачистки этого сооружения удалось установить, что, скорее всего, это остатки двух относительно одновременных обжигательных гончарных горнов, по всей видимости, нижние части топочных камер прямоугольной формы. Предполагаемый ранний горн был ориентирован по линии С-Ю. Топка этого сооружения была прямоугольной в плане. Длина ее в нижней части – 2,32 м, ширина немногим более полуметра. Более поздний горн прорезал раннюю топку почти под прямым углом, он ориентирован почти строго по линии В-З. Длина топочной камеры – 3,2 м. Стенки нижних частей топочных камер были покрыты толстым слоем глиняной обмазки и прокалены до зелено-оранжевого цвета. Заполнение камер состояло из песка и надувного лесса с большим количеством кусков обожженного и ошлакованного кирпича. На отдельных участках по периметру камеры сохранились поставленные на ребро сильно обожженные сырцовые кирпичи. На основании этого факта можно предполагать, что стенки топки горнов были облицованы сырцовыми кирпичами, покрытыми глиняной обмазкой. Не исключено, что именно на эти кирпичи опиралось перекрытие топки, которое, по всей видимости, представляло собой два поставленных наклонно сырцовых кирпича. Таким образом, можно предполагать, что перекрытие топочной камеры имело вид стрельчатого свода. Вход в топку раннего горна был с южной стороны.

На основании полученных данных есть все основания предполагать, что в пределах двора усадьбы №2 довольно продолжительное время, функционировало небольшое по объему гончарное производство. Сохранились только нижние части топочных камер, но с уверенностью можно говорить, что это были прямоугольные в плане двухъярусные обжигательные горны, конструкция которых близка, а может быть и полностью идентична обжигательному горну, раскопанному на территории цитадели городища Бабиш-Мола, где в пределах айвана «Большого дома» открыт двухъярусный прямоугольный гончарный горн, топочная камера которого размерами 2х0,6 м была обложена сырцовыми кирпичами, поставленными на ребро. В перекрытии топочной камеры, предположительно было 10 продухов, которыми параллельно расположенные жаропроводящие каналы открывались в обжигательную камеру. Судя по заполнению топочной камеры, она имела сводчатое перекрытие – наклонно поставленные сырцовые кирпичи (Воробьева, 1961:171).

Также на территории предполагаемого двора, неподалеку от описанного выше горна, выявлено четыре прямоугольных в плане углубления с сильно прокаленными стенками. Длина этих углублений – 2,1-2,6 м, глубина – 20-30 см. Функциональное назначение этих конструкций в настоящее время определить довольно трудно. Не исключено, что они также имели какое-то отношение к гончарному производству. Может быть, это очень плохо сохранившиеся нижние части специальных обжиговых устройств – горнов?

В юго-восточной части раскопа, как можно предполагать, по периметру двора выявлены хозяйственные ямы различных размеров, но не более 1 метра в диаметре, и глубиной не более 20-30 см. Эти округлые в плане углубления были заполнены пылевидной супесью, возможно, это следы стационарно установленных хумов. Кроме того, на территории двора расчищены остатки округлых в плане углублений с обожженными стенками диаметром 50-80 см, которые, по всей видимости, следует считать остатками очагов.

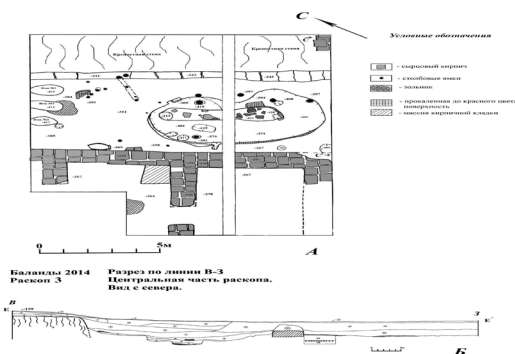
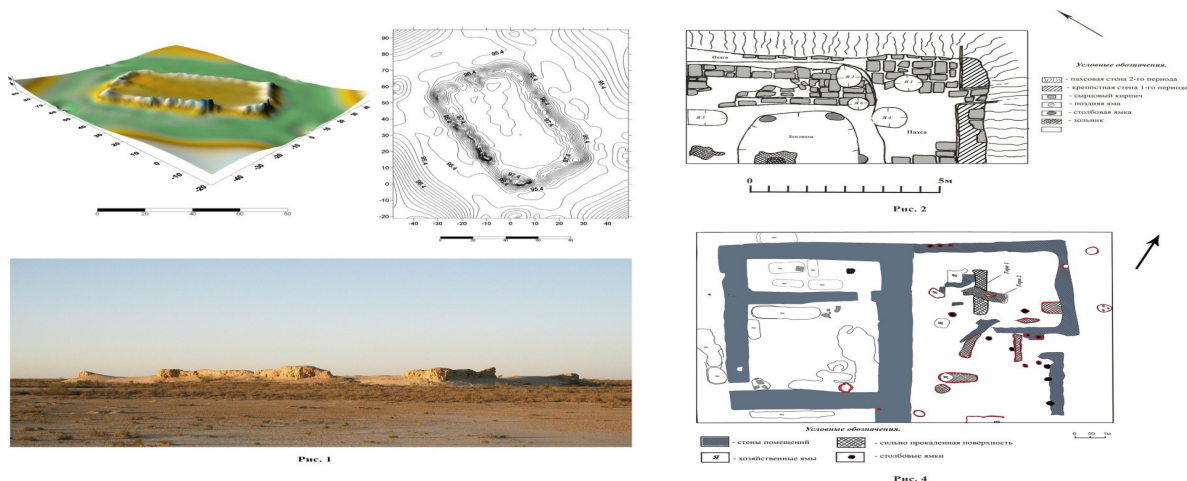
На уровне пола в помещениях в юго-западной части усадьбы залегал незначительный по мощности культурный слой. В процессе раскопок найдено более 50 фрагментов керамики. Вся глиняная посуда, во всяком случае, когда можно определить форму и тип сосуда ходит себе прямые аналогии в керамических комплексах Чирикратской культуры. В археологическом комплексе, полученном в ходе раскопок, отметим, также, небольшие примитивные глиняные фигурки очень похожие на птиц, стеклянные бусы, мелкие изделия из бронзы. Особый интерес представляет небольшая полусферическая крышка с грибовидной ручкой-навершием. Предмет изготовлен из плотного камня – алевролит темно-серого почти черного цвета. В верхней части крышка была орнаментирована двумя концентрическими параллельными линиями и заключенными между ними резными треугольниками. Надо полагать в древности край крышки был обломан, и она была отремонтирована. Следы ремонта четко фиксируются в виде сквозных просверленных

отверстий, которые были предназначены для скоб крепления обломанного фрагмента. Этот предмет является практически полной аналогией каменным крышкам пиксид, которые известны в археологических комплексах эпохи эллинизма в южных областях Средней Азии, например, в Бактрии (Francfort, 1984:Pl. 15).

Заключение. Первоначально крепость Баланды I была определена как большой укрепленный дом (Толстов, 1962:174), что предполагает наличие сплошной капитальной застройки в пределах крепостных стен. Материалы, полученные в результате раскопок Чирикратской археологической экспедиции, не подтверждают эту точку зрения. Сейчас можно говорить, что какая-то, если не большая, часть внутреннего двора крепости была свободна от капитальной застройки. В тоже время на Баланды I было крупное фундаментальное здание, которое, как уже говорилось выше, по каким-то причинам не было достроено. Пока мы не можем утверждать, что на памятнике не было других фундаментальных построек из сырцового кирпича, но очень похоже, что их действительно не было, и вся территория двора крепости была занята легкими каркасными постройками или полуземлянками и хозяйственными зонами рядом с ними.

Рассматривая архитектурную конструкцию усадьбы № 2, в настоящее время можно резюмировать. Планировка и устройства юго-восточной стороны усадьбы, отличалась от всех других помещений и, по всей видимости, является хозяйственным двором, возможно частично перекрытым легким навесом. Обращает на себя внимание тот факт, что в пределах небольшой усадьбы открыта нижняя часть обжигательного горна или печи. Если это действительно горн, то топочная камера его была прямоугольной формы. Во всяком случае, не вызывает сомнения, что это специальное обжиговое устройство. Об этом прежде свидетельствуют сильно прокаленные стенки, как можно предполагать, топочной камеры. Любопытным фактом является то, что на усадьбе в довольно большом количестве найдены зооморфные терракотовые статуэтки.

О том, что пространство двора было перекрыто не полностью, косвенно свидетельствует тот факт, что в центре его функционировал обжигательный горн. Во всяком случае, не исключен и такой вариант: стойки поддерживали кровлю галереи вдоль стен двора, в центре которого, на открытом участке, был устроен обжигательный горн. Таким образом, есть все основания предполагать, что юго-восточная часть усадьбы была занята хозяйственными постройками и производственными конструкциями. На основании этих данных усадьбу №2 можно рассматривать как небольшой жилищно-производственный комплекс.

Список литературы

- Андрианов Б.И. Древние оросительные системы Приаралья. М. 1969. С. 200.
- Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура. Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. М. 1993. С. 5-21.
- Воробьева М.Г. Опыт картографирования гончарных печей для историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана // Материалы к историко-этнографическому Атласу Средней Азии и Казахстана. Труды ИЭ АН СССР, новая серия, том. XLVIII. Москва-Ленинград. 1961. С. 171.
- Дарменов Р.Т., Утубаев Ж.Р. Баланды 2 (Буланды). Культовое сооружение чирикратской культуры IV-II вв. до н.э. // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги и перспективы. Том II. Алматы. 2011. С. 157-161.
- Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки нижней Сырдарьи. М. 1997. С. 174.
- Курманкулов Ж.К., Утубаев Ж.Р. Баланды (Буланды) – памятник античности. Алматы. 2013. С. 109-140.
- Махортых С.В. Каменные блюда VII-VI вв. до н.э. из скифских памятников лесного Поднепрья // Маргулановские чтения – 2019. Нур-Султан. 2019. С. 351.
- Неразик Е.Е. Археологический комплекс первых веков н.э. из Хорезма // СА, 1987, №2. С. 160-161.
- Неразик Е.Е. Материалы по землепользованию и землевладению в Хорезме первых веков н.э. // Археология и этнография Средней Азии. М. 1979. С. 43.
- Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.). Труды ХАЭЭ, том IX. М. 1976. С. 35-41.
- Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1958-1961 гг. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. МХЭ, вып.6. М. 1963. С. 70-71.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М. 1962. С. 172-174.
- Утубаев Ж.Р. Погребальные сооружения баландинского оазиса // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. 3 (289). Алматы. 2013. С. 8-35.
- Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Касенова А.Д. Бәбіш-Мола 7 көзешілер елді-мекеніндегі қыш ыдыстар // Отан тарихы. Ғылыми журнал. 2020. №2(90). Б. 157-169.
- Francfort H-P. Le Sanctuaire du Temple a Niches Indentées // Fouilles d'Ai-Khanoum. Tome XXVII. Paris. 1984. С. 15.

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_230

**ФЕНОМЕН ОСЕДЛОЙ КУЛЬТУРЫ В КОЧЕВОЙ СРЕДЕ
(НА ПРИМЕРЕ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОРОДИЩА АКТОбЕ)**

**Ужкенов Ернар Муратович¹, Шотанова Галия Айтжановна¹,
Морякова Малика Темиргановна^{1*}**

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Республика Казахстан, г. Алматы

*Автор-корреспондент:

E-mail: e81g@mail.ru (Ужкенов), galia8.09@mail.ru (Шотанова), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы и проблемы генезиса западноказахстанских городов и их функции в золотоордынский период. Среди небольших по размерам городищ, на сегодня наиболее хорошо изучено городище Актобе. Проблемы его функционирования и вопросы его жизнедеятельности в совокупности с его малоизученностью делают его дальнейшее изучение наиболее актуальным с учетом празднования 750-летнего юбилея празднования Улуса Джучи. Широкий охват источников невозможно провести и отразить в рамках данной статьи, поэтому статья отражает концептуальные вопросы и проблемы.

Городище Актобе представляло собой поселение с четкой ориентацией и являлось крупным ремесленным центром, чья продукция по-видимому шла и на экспорт, и на удовлетворение внутреннего спроса со стороны местного кочевого населения. Ряд отложившихся в культурном слое артефактов позволяет предположить и его торговое значение. Само городище было построено в стиле характерной среднеазиатской градостроительной традиции с учетом местных климатических элементов. Несомненно, что его дальнейшее исследование даст импульс к изучению и лучшему пониманию исторической реальности прошлого отечественной истории.

Ключевые слова: средневековье, Сарайчик, Актобе, кочевая культура, городская жизнь, Западный Казахстан, история, оседло-земледельческая культура, Урал, животноводство.

**Исследование выполнено в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН АР09058609 «Реконструкция золотоордынского городища Актобе Лаэти: источниковедческий и историографический аспекты»).*

FTAMP 03.20

КӨШПЕЛІ ОРТАДАҒЫ ОТЫРЫҚШЫ МӘДЕНИЕТ ФЕНОМЕНІ (АҚТӨБЕ АЛТЫНОРДАЛЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

**Ужкенов Ернар Мұратұлы¹, Шотанова Ғалия Айтжанқызы¹,
Морякова Малика Темірханқызы^{1*}**

¹ҚР БҒМҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*Автор-корреспондент:

E-mail: e81g@mail.ru (Ужкенов), galia8.09@mail.ru (Шотанова), malika-94kz@mail.ru (Морякова)

Түйіндеме. Бұл мақалада Батыс Қазақстан қалаларының генезисінің мәселелері және Алтын Орда кезеңіндегі олардың функциялары қарастырылады. Көлемі шағын қалашықтардың арасында бүгінгі таңда Ақтөбе қалашығы жақсы зерттелген. Жошы ұлысының 750 жылдық мерейтойын мерекелеуді ескере отырып, оның қызмет ету мәселелері мен оның тыныс-тіршілігінің аз зерттелуімен бірге одан әрі зерделеуді неғұрлым өзекті етеді. Дереккөздерді кеңінен қамту осы мақала аясында жүзеге асыру және көрсету мүмкін емес, сондықтан мақала тұжырымдамалық мәселелерді көрсетеді.

Ақтөбе қалашығы нақты бағдарлы елді мекен болды және өнімдері экспортқа да, жергілікті көшпелі халықтың ішкі сұранысын қанағаттандыруға да бағытталған ірі қолөнер орталығы болды. Мәдени қабатта орналасқан бірқатар артефактілер оның сауда маңыздылығын болжайды. Қалашықтың өзі жергілікті климаттық элементтерді ескере отырып, ортаазиялық қала құрылысы дәстүріне тән стилінде салынған. Оны одан әрі зерттеу өткен отандық тарихтың тарихи шындығын зерттеуге және жақсы түсінуге серпін беретіні сөзсіз.

Түйін сөздер: орта ғасырлар, Сарайшық, Ақтөбе, көшпелі мәдениет, қала өмірі, Батыс Қазақстан, тарих, отырықшы-егіншілік мәдениеті, Орал, мал шаруашылығы.

IRSTI 03.20

THE PHENOMENON OF SEDENTARY CULTURE IN A NOMADIC ENVIRONMENT (ON THE EXAMPLE OF THE GOLDEN HORDE SETTLEMENT OF AKTOBE)

**Uzhkenov Ernar Muratovich¹, Shotanova Galiya Aitzhanovna¹,
Moryakova Malika Temirkhanovna^{1*}**

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the RK, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: e81g@mail.ru (Uzhkenov), galia8.09@mail.ru (Shotanova), malika-94kz@mail.ru (Moryakova)

Abstract. This article explores the relationship between nomadic and sedentary agricultural cultures on the territory of Western Kazakhstan in the Golden Horde period. For a long time, the existence of cities was regarded, as an exceptional phenomenon, where the main primate was the sedentary population, and nomads acted as a kind of historical background. However, the new data highlights, that it was the nomadic culture, that was the main one, and the products of the nomadic economy were the main source of the very existence of urban life. Since the very topic of the relationship between the Steppe and the City within the framework of Russian historical science is relatively poorly studied, and also taking into account the latest achievements of domestic and world scientists, it is necessary to pay special attention to the little-known aspects of the relationship between nomadic and sedentary cultures.

Further research of the relationship between nomadic and sedentary farms is the cornerstone in understanding the problems of domestic medieval studies, and serves as a basis for the subsequent reconstruction of the system of relations between nomads and sedentary residents. For the current level of study of history, and consequently, various aspects of the functioning of settled settlements, it is necessary to attract new, including interdisciplinary methods that can help recreate the medieval historical reality.

Key words: Middle Ages, Saraychik, Aktobe, nomadic culture, urban life, Western Kazakhstan, history, settled-agricultural culture, the Ural, animal husbandry.

Введение. На сегодня в отечественной исторической науке нарастает тенденция к более полноценному изучению истории Золотой Орды. Само название «Золотая Орда» не более чем популярное обозначение Улуса Джучи в околонулевой литературе, превратившийся в устоявшееся понятие. Идеологический штамп, который был наложен на изучении истории кочевников и их роли в советское время, еще долго не позволял проводить исследование по этой теме. Исследования советской эпохи по теме изучения истории Золотой Орды несли в себе отпечаток тезиса о взаимосвязи исторической отсталостью России в связи с «монголо-татарским игом». По мнению многих исследователей, принужденной исполнять историческую роль по защите Европы со стороны тюрко-монгольских орд, Россия на долгое время выпадала из круга европейских государств. Эта точка зрения, появившаяся еще в XIX веке, при советском режиме, оказалась подходящей как нельзя лучше для появления тезиса об ускоренном индустриальном прорыве, воплощенном в программе «пятилеток», и как вследствие, ставшим неким оправданием жертв во имя достижения цели. Понятно, что в таких условиях, попытка обелить историческую роль Золотой Орды в мировой и континентальной истории была обречена на провал, однако ее наследие оказалось настолько значимым и зримым, что не могло быть полностью изъято и забыто, тем более, что часть народов, входивших в СССР, так или иначе брали начало своего этногенеза именно в истории Золотой Орды и ее наследников.

Зародившаяся городская культура на западе Республики, стоит особняком в научном сознании и в научных работах. Их возникновение давно и привычно объясняется общеперской градостроительной практикой монгольских каганов. Вопрос о причинах их возникновения стоит достаточно давно в отечественной и советской историографии. Сам факт постройки городов – не только проявление политической воли хана, но и в том, что обустройство степи стало насущной проблемы зародившегося собственного государственного аппарата Улуса Джучи. По сути, постройка своей столицы и заложение новых городов – это проявление наметившегося сепаратизма от Каракорума, поэтому изучение практики градостроительства – это не только исследование оседлого и кочевого симбиоза, но и способ познания отдельных элементов внутренней и внешней политики Улуса Джучи.

Материалы и методы исследования. Возникновение городов и вопросы градостроительства у кочевников были и есть одними из самых проблемных точек зрения в исторической науке, причем как в отечественной, так и в зарубежной. Важной основой решения этой проблемы остается терминология, а именно выделение функций города и его характеристика. Пока по этой проблеме продолжают дискуссии, как собственно научные, так и около неё. Можно лишь подытожить некие общие черты функционирования города в кочевой среде. Следует подчеркнуть, что речь идет сейчас не о больших политических центрах, торгово-экономических городах с их мировым значением или же о городах, существовавших еще в домонгольскую эпоху, а о возможности классификации тех населённых пунктов, которые обладали сравнительно небольшими размерами и не носили политических или сакральных статусов. Для описания небольших городов, в первую очередь, мы можем лишь указать на наличие стационарного населения, во-вторых на наличие жилых построек, и в-третьих на наличие собственной продовольственной базы. Из общих характеристик города, надо отметить наличие ремесленных производств и священных мест, будь то некрополь или мавзолей. Несмотря на указание общественно-значимых мест, в виде ханских дворцов, мечетей или общественных бань, как одну из характерных черт функционирования золотоордынского города, в случае с небольшими городами есть определенная специфика. Так, на городище Жаик, хорошо сохранились остатки общественных бань и небольшого мавзолея, а на более крупном по размерам городище Актобе, руин подходящих под описание бань или мечетей еще не выявлены, поскольку не вся территория данного городища еще исследована. Исходя из этого описания, следует отметить, что сами городища нуждаются в продолжении дальнейшего исследования, однако уже можно сделать вывод о, том что если ранее в отечественной и зарубежной научной литературе господствовала идея о политической воле элиты Золотой Орды в деле градостроительства, то на сегодня с полной уверенностью можно заявлять о наличии собственной местной традиции основания и функционирования оседло-земледельческих поселений в кочевой среде. На сегодня, мнение опоры на местные традиции при строительстве городов выглядит наиболее аргументировано, которое, однако, нуждается или может быть подвергнуто коррекции. Для полноценной аргументации проведен соответствующий источниковый анализ и историографический обзор, охватывающие золотоордынский период и позволяющие найти специфику и общие характеристики функций исследуемых городищ. Кроме того, изученные археологические отчеты (Галкин, 1978; Галкин, 1979) показывают, что несмотря на отдельные успехи, вопросы и проблемы генезиса западноказахстанских городов, редко становился в центре научного изучения, поскольку

привычные методы исследования редко дают научный результат. Так, торговля, считавшаяся основным фактором процесса градостроительства, при рассмотрении небольших городищ, судя по культурному слою, чаще всего была вторичной причиной их появления.

Опора на письменные источники долго оставалась главным приоритетом казахстанской школы медиевистики, в то время как археологические данные всегда служили неким фоном для реконструкции исторических процессов или событий. При несовпадении же хронологической последовательности событий, главным источником всегда выступали письменные источники, что не совсем коррелируется с известными фактами. Так, например, долгое время упадок и гибель прикаспийских городов Золотой Орды, трактовались с точки зрения «последствий военных походов Тимура» (Миргалиев, 2007), хотя отдельные памятники заставляют предполагать, что главную роль в прекращении дальнейшего развития городской культуры могло быть виновато Каспийское море с его циклическим трансгрессией и регрессией. Таким образом, именно междисциплинарный подход становится во главу познания функций и генезиса золотоордынских городищ Западного Казахстана.

Обсуждение. Наличие письменных источников, хорошо известных и сохранившихся памятников архитектуры и культуры, а также большое количество отличных специалистов, обусловили расцвет советской школы ордынovedения и заложили фундамент для дальнейших исследований и определения перспективных направлений. Важнейшим принципом работы исследований ордынской школы, стало редкое на сегодня сочетание трудов специалистов разных направлений, в первую очередь из сфер археологии и источниковедов. Объектами археологического изучения стали общеизвестные городские центры золотоордынской культуры, располагавшиеся в Крыму, Нижнем Поволжье и в степях Кубани. Хорошая сохранность и известность о них в письменных источниках стали основополагающей причиной пристального внимания. В то же время другие памятники градостроительной архитектуры на территории других территорий, ранее входивших в Улус Джучи, оставались малоизвестными либо неисследованными, что породило ложное представление о слаборазвитости этих районов. Этот догмат советской исторической науки оказался настолько живуч, что даже отмеченные и выявленные подобные памятники еще в XIX и ранее веках, оказались на периферии внимания специалистов. Например, развернувшееся масштабное освоение Сибири в середине прошлого века и массовое переселение туда людей так и не привели к созданию фундаментального труда, посвященного существовавшему и хорошо известному по истории Сибирского ханства, также являвшегося осколком золотоордынского наследия. Таким образом, в советское время благодаря самоотверженному труду ученых, было сделано огромное количество выдающихся и поистине эпохальных событий, но в то же время, в связи с давлением идеологического прессы, многие лежавшие на поверхности памятники были вынуждены были дожидаться своего шанса. Понятно, что здесь не может быть и речи о какой-либо теории заговора по умолчанию золотоордынского наследия, тем более что целый ряд современных городов берет свое начало в золотоордынский период. На причины незначительного объема исследований в определенных регионах могли сказаться самые различные факторы, таких как недостаток средств, малочисленность специалистов в регионах, недоступность самих памятников и даже экологические обстоятельства, как в случае, совершенно недавнего обнаружения ряда памятников на дне высохшего Аральского моря. Но главным фактором, все так следует признать глубокую недооценку исторической значимости того или иного региона.

Для лучшего понимания сложившейся ситуации, необходимо понимать, что в первую очередь, исследования проводятся на тех памятниках городской культуры, которые являлись столицами либо крупными центрами, так как по вполне понятной причине именно раскопки в таких местах должны дать наиболее ценные и доступные экспонаты и памятники материальной культуры. Кроме того, на подобных городищах, всегда есть шанс найти неизвестные ранее источники, в том числе письменные памятники, эпиграфические, нумизматические и другие источники информации.

Среди хорошо изученных и известных, а также, еще не открытых и законсервированных, есть еще немало тех памятников, чья судьба оказалась удивительной: раскопанные, но малоизученные. Чаще всего данные памятники представляют собой остатки небольших караван-сараев или некрополи для знати. Однако вместе с тем имеются фрагменты символизирующие непосредственное отношение к культурным, либо к хозяйственным предметам (будь то орудия труда или украшения). Надо признать, что роль караван сараев и их функционирование до сих пор остаются недооцененными либо малоизученными, поскольку остается непонятным механизм их функционирования: будь то будут вопросы, связанные с их обслуживанием либо наличием обслуживающего персонала. На сегодня благодаря письменным источникам ясна форма их устройства и сфера ответственности, поэтому дальнейшие исследования этих останков думается еще ждут своего исследователя. Гораздо больший интерес для исследователя представляют остатки городищ, то есть тех поселений, где находилось стационарное население. К такого рода городищам можно отнести ряд небольших поселений на западе Республики, которые благодаря своей недостаточной изученности малоизвестны даже самим казахстанцам. К таким городищам необходимо

в первую очередь отнести городища Жаик, Жалпактас, Актобе-Лаэти. Отмечено, что все памятники подобной группы имеют в своем составе мавзолеи из кирпича и производство для обжига. Кроме того, отложившийся археологический пласт дает представление о существовании на месте памятников довольно развитых оседлых центров ремесла и торговли. Небольшие размеры и недостаточная удаленность от проторенных торговых путей, а также сравнительная скудность информации о них в источниках вызывают достаточно обоснованные споры о их назначении.

Одним из важных методов познания прошлого золотоордынских городищ были и остаются дореволюционные источники, оставленные в виде небольших путевых заметок и полноценных научных академических трудов. Ценность их заключается не только в описаниях мест археологических останков, как например, еще А.И. Левшин писал о существовании некой «Ногайской дороги», включив туда указание на некие развалины: «1. Из Сарайчиковской крепости в Хиву, через перешеек, отделяющий море Аральское от Каспийского, есть несколько путей. Замечательнейшая из них есть так называемая древняя Ногайская дорога. Она идет через следующие места: через Солончак Тентяксор и урочище Беляули, к реке Сагыз, через которую переправляются близ развалин древнего укрепления, называемого Узюнтам. От Сагыза – через горы Кайнарские к реке Эмбе, через которую переправляются близ древнего кладбища Бакашаулия. От Эмбы – к источникам пресной воды, называемым Учукан, близ коих также лежат развалины» (Левшин, 1832: 98, 105). По-видимому, здесь идет описание того самого мавзолея, чьи развалины были обследованы в 2003 году недалеко в месте максимального сближения Большого и Малого Узеней (Бисембаев, Ахатов, 2016: 75). При обследовании данного мавзолея также был обнаружен комплекс остатков материальной культуры и соответствующие постройки.

Ценность сообщений А.И. Левшина об остатках прежней золотоордынской культуры не определяется только его указаниями на их месторасположение. Так, более подробное описание памятника оставил А.И. Левшин в своей статье «Известия о древнем татарском городе Сарайчик» (Левшин, 1824: 83), где указал не только все известные источники по истории города, но и приводит правильную датировку его появления, что согласуется с современными датами нумизматического материала. Богатый источниковый материал средневековых европейских путешественников, привлеченный Левшиным при написании этой статьи, а также сочинения мусульманских авторов, были дополнены устными преданиями и легендами «казанских и оренбургских татар». В Оренбургском архиве А.И. Левшин обнаружил целый ряд ценнейших документов. Среди них – расспросные речи русских посланников в казахскую степь М. Арапова, Я. Гуляева, Д. Гладышева, И. Муравина, И. Уракова и Р. Уразлина. Переписки казахских ханов, султанов и родоправителей с местной администрацией, путевые дневники и маршруты путешествий по казахским землям русских дипломатов, горных инженеров, купцов, статистические ведомости среднеазиатской торговли России имеют также некоторые фрагментальные свидетельства. Обстоятельное изучение всей совокупности этих документов позволило молодому исследователю составить подробную опись архивных дел, а также предпринять необходимые меры для улучшения условий сохранности документов.

Работа с визуальными источниками вызвала у А.И. Левшина желание написать подробную историю казахского народа с древнейших времен. Но для реализации этого обширного замысла требовались соответствующие условия (нужная литература, консультации отдельных специалистов) и большое напряжение интеллектуальных сил. Последнего не могло обеспечить в тот период сильно пошатнувшееся здоровье А.И. Левшина. Поэтому он принял решение оставить Оренбург и 26 июля 1822 г. получил увольнение от должности. Через восемь месяцев после продолжительного лечения Левшин возвратился в Петербург и вновь поступил на действительную службу в Азиатский департамент МИД. В приведенном абзаце, нас заинтересовала характеристика Сарайчика как местопребывания кыпчакских ханов на период 3-4 месяцев в летний период времени. Данное упоминание о Сарайчике как кратковременном месте, временной ставке тем примечательно, что А.И. Левшин приводит свою интересную догадку о Шейбани-хане как основоположнике Сарайчика. О большом влиянии кочевников на этот город указывает и его археологическая специфика: характерное для золотоордынских городов широкое расселение, остатки юртовых сооружений, содержание мусорных ям и так далее. Кроме данных по его состоянию, нас заинтересовало описание уважительного отношения казахов к развалинам Сарайчика. Трактую его, А.И. Левшин упоминает о некоем святом мусульманском угоднике, чье захоронение находилось в пределах тогдашних развалин. Историческая память, как общеизвестно, у кочевников всегда являлась маркером для определения прав на ту или иную местность. Здесь уместно вспомнить претензию Барак хана на город Сыгнак, где его предок Урус хан возвел там постройку. Погребальные сооружения у кочевников всегда играли роль определения прав древности на территорию. Могила святого, по-видимому, выполняла ту же роль, поскольку, зная политическую ситуацию тех лет на Уральской линии, иначе чем правом местных казахов на выпас скота, трудно дать объяснение той практики жертвоприношения, которую упомянул А.И. Левшин. Значимость работы Левшина, конечно, не

ограничивается приведенными замечаниями, поскольку она по сути является первой обзорной научной работой по истории и культуре Сарайчика, заложившей дальнейшие исследования.

Уникальной по своим приведенным свидетельствам является работа К.Ф. Гебеля (Гебель, 1835), чья работа «Обзор путешествия в степи Южной России» может послужить фундаментом при изучении палеоботаники нижнего течения Урала. В своих описаниях исследователь постоянно подчеркивает благодатную почву данной местности, и указывает широкую культивацию растений: «13 мая посетил я окрестности Гурьева, уложил в ящик разные собранные вещи и отдал на почту, а 14-го снова пустился в дорогу. Мы принуждены были ехать с Сарайчика вверх по Уралу, потому что в продолжение немногих дней, проведенных нами в Гурьеве, наполнили водою канал между Уралом и Каспийским морем, и переехать на другую сторону можно было только выше Сарайчика, на пароме. Посетив 15 мая Древний Сарайчик при реке Урале, и приказав вскрыть несколько старинных, еще сохранившихся в целости могил, я направил путь по северному берегу Каспийского моря через степь, на Астрахань. Исследование многих высохших соляных озер, которые содержат в себе огромные пласты соли в глубине от 2 до 4 футов под поверхностью земли, собирание степных растений, также разных соляных кореньев для испытания оных в отношении к получению из оных соды и проч., доставили и мне и моим спутникам довольно занятия» (Гебель, 1835: 3). Подобный характер почвы благоприятен не только для нужд животноводства, но и земледелия, а также указывает на достоверность источников, подчеркивавших «развитую земледельческую культуру Золотой Орды» (Ольховский, Галкин, 1997: 142).

При всей важности дальнейшего изучения огромной массы дореволюционных документов, посвященных описанию остатков материальной культуры средневековья русскими путешественниками и учеными, следует отметить, что при изучении и оценки памятников, личностей и событий, так или иначе откладывались личностные эмоции или злободневная повестка. Особенно это заметно на примере межэтнических отношений среди кочевых народов. Так симпатии или антипатии российских исследований проявляются при изложении истории взаимоотношений казахов и башкир, казаков, туркмен, калмыков и так далее. Этот политический окрас обуславливается тем, что востоковедение долгое время была наукой прикладной, ее основным предназначением была помощь при колонизации степных регионов. Отсюда и особое отношение к путевым заметкам и дневникам. Обязательное упоминание местности, пригодной для ведения будущих боевых действий, детализация маршрута с упоминанием достаточного количества хорошей (питьевой) воды, колодцев, бродов и так далее. Особый упор на местных жителей с описанием быта, традиций, воинским снаряжением и тактикой. Понятно, что истории и культуре в этих условиях уделялось сравнительно мало места. Как будет представлено ниже, несмотря на изложение состояния древности, как правило в путевых заметках содержалась «научно-практическая значимость»: состояние торговых путей, указание мест для отдыха, колодцев, удобных переправ. Понятно, что подобный интерес был вызван актуальностью повестки дня – колонизацией степи. Несмотря на это, эти свидетельства являются важной частью комплексного исследования средневековых городищ.

Результаты. Для понимания роли и значимости золотоордынских городищ нужны продолжение археологических изысканий, первые результаты которых позволили исследователям предложить ряд объяснений об их функциях, и чтобы в полной мере ответить на вопрос о функциях оседлых стационарных поселений в степной зоне, нужно восстановить генезис градостроительства в Улусе Джучи. Устоявшаяся теория в отечественной и зарубежной историографии достаточно аргументированно сводит причины образования городов при золотоордынских правителях к оседанию ханской ставки и, как следствие, появлением политических мотивов, будь то формирование бюрократического аппарата или наличие политической воли. По мере оседания ханской ставки, в зоне обитания степной аристократии появляется усадебный вид хозяйства с четко очерченными границами и замкнутым циклом, в тот момент, когда пространство между усадьбами заполняется другими горожанами, будь то ремесленниками, торговцами или оседавшими кочевниками. Таким образом, площадь золотоордынских городов могла занимать достаточно большие размеры, что наблюдается при раскопках.

Не менее важную, хотя и вторичную причину возникновения городов, играла торговля. Торговля была не только инструментом обогащения, но и своего рода оружием, в том числе этому способствовала довольно развитая сеть дорог с ее обязательными атрибутами: ямскими станциями и караван сараями. Торговля не только поддерживалась правителями, но и по ряду свидетельств они в ней принимали самое непосредственное участие. Все это стимулировало дальнейшее оседание для кочевой знати и зависимых от нее людей. Все вышеперечисленное, по нашему мнению, является аргументированной точкой зрения в деле прояснения причин возникновения городов, однако указанные причины являются верными для крупных городов и столиц. Функции же небольших городов и причин их возникновения остаются неясными, так же, как и причины их появления.

Как следует из мировой практики, появление городов, объясняется прежде всего совокупностью факторов: наличие торговых путей с возможностью снятия пошлины за транспортировку

товаров, удобное географическое расположение, пусть то будет морской или речной порт, наличие переправы через достаточно крупную преграду, например, речной брод или горный проход, а также наличие редких ресурсов с постоянным населением для их добычи. Есть еще одна значимая причина появления городов – это основание их на каких-либо значимых, сакральных местах. Чаще всего такими местами становились объекты паломничества или постоянно действующие храмы или религиозные святыни. Как правило, следствием постоянных военных угроз, город также формировался на базе оборонительных сооружений. В Казахстане широко известен город – крепость Сауран, чьи мощные оборонительные сооружения служили укрытием, по всей видимости не только жителям крепости, но и окрестным жителям. Возникновение небольших по исследованным размерам городищ Западного Казахстана, функционировавших в золотоордынский период, трудно объяснить с точки зрения одной из вышеперечисленных причин, и поэтому их изучение в свете объявленного 750-летнего юбилея Золотой Орды имеет особую актуальность, ведь по сути города и оседлые поселения на сегодня в массовом сознании олицетворяют некий фактор идентификации термина «цивилизации». Соотношение понятия «цивилизации» к оседлости исходит из самой трактовки «цивилизации» как «города». Отсюда идет неприятие Золотой Орды в том числе и в советской историографии как паразитического государства исключительно кочевников, и где все города функционировали либо на базе существовавших, либо принадлежали вассальным народам.

По сути строительство подобных небольших городищ соответствует общему ходу мирового исторического процесса. Подсказка таится в существовании небольших мавзолеев на каждом из западноказахстанских городищ, а также фрагменты самой подсказки наблюдаются и при раскопках политических центров. Именно мавзолей и другие сакральные здания лучше всего характеризуют необходимость строительства данных городищ. По-видимому, учитывая общий генезис процесса феодализма в кочевой среде, какая-то часть степной элиты была награждена правами на владение городками. Впоследствии, по степным канонам, строительство мавзолеев стало своего рода маркером права собственности на эту территорию и окрестные земли. Для строительства мавзолеев возникла необходимость строительства производства для обжигов кирпича, что вкупе с удобным или стратегическим местоположением, привели к возникновению небольшого поселения. Местоположение поселений имело не только важное торговое значение, не меньшее значение имело и наличие ресурсной базы, в виде определенного вида глины либо песка, а также вышеупомянутый стратегический характер. Дело в том, что вся территория к середине XIII века еще сохраняла свой протестный потенциал, и раздавая земли преданным сторонникам, центральная власть таким образом пыталась проконтролировать те территории, что находились в стороне от важнейших торговых путей, что подтверждается их малоизвестностью или вовсе отсутствием сведений о них в путевых заметках восточных путешественников. Действительно, трудно предположить, что, следуя по проложенному и хорошо известному торговому маршруту, известный путешественник и ученый Ибн Батута не упомянул о находившемся совсем рядом городище Актобе по пути из Сарая в Ургенч. Одним из важных аргументов в пользу этого предположения может служить сложившаяся практика формирования золотоордынских городищ путем слияния усадеб степной знати. Именно усадебная застройка характерная для крупных золотоордынских городов, по-видимому послужила причиной для основания небольших поселений, а плотная застройка характерная, например, для городища Актобе – это уже следующий этап генезиса городища.

Практики строительства небольших городов показывают заинтересованность центральной власти в освоении местных ресурсов, а также подчеркивают значимость удельной элиты, в чье ведение они входили. Изучение данных городищ, таким образом сможет прояснить взгляд на внутреннюю политику Улуса Джучи. Действительно при внимательном изучении остатков городищ, можно проследить как схожие моменты, так и различия их между собой. При раскопках вышеупомянутых трех городищ обнаружены остатки кирпичного производства, а также многочисленные артефакты материальной культуры, широко представленные глиняной керамикой, изготавливаемые как правило на гончарном круге. Эти сохранившиеся свидетельства характеризуют городища как достаточно крупные и развитые центры.

Здесь особый интерес представляет изучение золотоордынского города Актобе, начатое еще в 1950-х гг. Помимо удобного расположения, городище Актобе должно было обладать дополнительным преимуществом для своего функционирования. Если принять во внимание крайне тяжелые природно-климатические условия даже для кочевого хозяйства, следует учесть, что жители должны были целиком и полностью зависеть от поставок животноводческого хозяйства близлежащих кочевых аулов.

Это подтверждают генуэзские торговые записи, на картах которых Актобе-Лаэти представлен в виде символа, обозначающего довольно крупный торговый центр, и что указывает на его тогдашнюю значимость. Средневековые карты как западноевропейские, так и восточные показывают, что существовало еще много городищ на территории Западного Казахстана, один из которых был

обозначен как город Рифан (Ризан), где по-видимому отражена какая-то местная транскрипция местного названия. Оpoznанное Л.Л. Галкиным на географических картах городище Актобе как город Лаэти, по-видимому также нуждается в сильной коррекции с применением методов в топонимике и ономастике, поскольку существуют современные научные работы, где аргументирована и изложена ошибочность этого названия.

Широкому читателю городище Актобе не известен, поскольку малый размер, отсутствие широкомасштабных раскопок и наличие рядом другого, более значимого памятника средневековой архитектуры, города Сарайчика, отделили Актобе среди широкой общественности. Сказалось и разрушение части памятника в советскую эпоху, когда были рядом возведены постройки экономического значения, а также, уже после распада СССР, и жилые кварталы, отданные под индивидуальное строительство. Все эти факторы не могли не сказаться на современном состоянии памятника. Между тем, данный памятник должен быть изучен комплексно, с учетом изучения соответствующих западноевропейских и восточных письменных источников. Как уже неоднократно упоминалось, городище Актобе было известно генуэзским купцам, и нашло свое отражение на картах того периода. Более того, еще Л.Л. Галкиным было высказано предположение о прекращении его функционирования в связи с набегом генуэзских пиратов (Галкин, 2013), что косвенно подтверждается обнаруженными арбалетными стрелами, характерными для итальянских наемников того периода.

Судя по материальным остаткам обнаруженных на месте раскопок, городище Актобе являлось крупным ремесленным центром, сбывавшим свою продукцию близлежащим кочевым хозяйствам. Неизвестным остается план города, поскольку план, составленный еще Л.Л. Галкиным в 1970-х гг., на сегодня устарел. Для полноценного отображения схемы Актобе необходимы дальнейшие археологические изыскания, на гораздо большей территории, возможно, включающие в себя и местоположение современных жилых кварталов.

Если по назначению городище Актобе можно определить, как ремесленный центр, то вопросы его функционирования остаются пока без ответов. Первым делом необходимо рассчитать численность населения, однако, несмотря на отдельные успехи исторической географии, в целом проблема определения численности городища в средневековый период остается нерешенной. Более того, современная оценка численности населения в гораздо более крупных городах, например, Сарайчик или даже Отырар, довольно сильно разнится у различных авторов. Так, по осторожной оценке, известного археолога В.В. Плахова (Гузинов, 2019), высказанной в частной беседе, численность Сарайчика в эпоху Алтын Орды, колебалась в зависимости от сезонов года от 1200 до 2200 человек. Отырар в лучшие годы, достигавший численности до 20000 человек, и, вероятно включал в это число и численность пригородных поселков и аулов, обеспечивающих город пропитанием и другими услугами. По сути определение приблизительной численности населения является отправной точкой для реконструкции жизнедеятельности городищ подобных Актобе. Действительно, если предположить довольно значимую численность, встает вопрос об обеспечении питьевой водой и минимальным продуктовым набором, что вынудит обратить внимание на местные ресурсы, включающие в себя состояние почвы для эффективного ведения земледелия. Таким образом, городище Актобе может являться неким образцом для изучения основных функций города и его роли в повседневной жизни степняков.

Заключение. Изучение золотоордынского городища Актобе стало важной вехой в деле познания исторического прошлого западноказахстанского региона. Думается, что дальнейшие открытия позволят по-новому осознать и взглянуть на нашу историю с более объективной точки зрения. Поводом к такому утверждению может послужить выдвинутый в рамках данной статьи тезис об административной составляющей политики градостроительства в период Золотой Орды. Если ранее политика основания новых городов выглядела лишь решением властей и соотносилась с развитием торговых путей, то на сегодня можно предположить, что эти поселения могли быть центрами местопребывания определенной части степной знати на тех территориях, где местное население было или выглядело нелояльным по отношению к центральной власти.

Другим значимым результатом проведенного научного анализа является выделение перспективного направления по дальнейшему изучению образцов градостроительной практики в общем и жилищных условий в частности с целью расширения нашего представления о местной архитектурной традиции. Хазарская эпоха, судя по источникам также являлась преимущественно оседлой, что не может не послужить стимулом для дальнейших поисков остатков оседлой культуры. Важным ориентиром могут служить мавзолеи относящихся к золотоордынской эпохе, вблизи которых достаточно часто обнаруживаются следы развитого ремесленного производства. Таким образом, изучение средневековых городищ даст понимание не только вопросов жизнедеятельности средневекового общества, но и отдельных аспектов внутренней политики Улуса Джучи.

Список литературы

Бисембаев А.А., Ахатов Г.А. Городища эпохи Золотой Орды на территории Западного Казахстана // Материалы Седьмой Международной конференции, посвящённой памяти Г.А. Фёдорова-Давыдова «Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Историческая география Золотой Орды». Казань, 2016. С. 74-77.

Галкин Л.Л. Волго-Уральская экспедиция Института археологии АН СССР. Отчет о работах в Гурьевской, Мангышлакской областях ССР 1978. Р-1. №7113а. г. Лл. 1, 2, 5, 6.

Галкин Л.Л. Отчет об археологических работах Волго-Уральской экспедиции Института археологии АН СССР в Гурьевской области Казахской ССР в 1979 г. Р-1. №7538. Лл. 1-10.

Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе-Лаэти (XIII-XIV вв.). Атырау: АГУ им. Х. Досмухамедова, 2013. С. 49.

Гебель К.Ф. Обзор путешествия в степи Южной России // Журнал Министерства народного просвещения, 1835. № 6.

Гузилов Л. На раскопках в Атырауской области археологи обнаружили около 800 древних захоронений. 16 октября, 2019. [Электронный ресурс] <https://atpress.kz/ru/8948-na-raskopkakh-v-atyrauskoj-oblasti-arkheologi-obnarudgili-okolo-800-drevnikh-zak>

Левшин А.И. Известия о древнем татарском городе Сарайчик // Северный архив. Ч. 4. № 4. СПб., 1824. С. 179-190.

Миргалев И.М. Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура. Казань: Институт истории АН РТ, 2007. 108 с.

Ольховский В.С. Галкин Л.Л. К изучению памятников Северо-восточного Прикаспия эпохи раннего железа. Российская археология. 1997. №4.

References

Bisembayev A.A., Akhatov G.A. Gorodish'a epokhi Zolotoy Ordyy na territorii Zapadnogo Kazakhstana (Settlements of the Golden Horde era on the territory of Western Kazakhstan) // Materialy Sedmoy Mezhdunarodnoy konferentsii, posvyash'ennoy pamyati G.A. Fedorova-Davydova «Dialog gorodskoy i stepnoy kultur na Evraziyskom prostranstve. Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordyy». Kazan, 2016. S. 74-77 [In Russian].

Galkin L.L. Volgo-Ural'skaya ekspeditsiya Instituta arheologii AN SSSR. Otchet o rabotah v Gur'evskoy, Mangyshlakskei oblasti SSR 1978 (Volga-Ural expedition of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences. Report on works in Guryev, Mangyshlak regions of the USSR 1978). R-1. №7113a. g. Ll. 1, 2, 5, 6.

Galkin L.L. Otchet ob arheologicheskikh rabotah Volgo-Ural'skoj ekspeditsii Instituta arheologii AN SSSR v Gur'evskoy oblasti Kazahskoy SSR v 1979 g. (Report on the archaeological work of the Volga-Ural expedition of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences in the Guryev region of the Kazakh SSR in 1979). R-1. №7538. Ll. 1-10.

Galkin L.L., Kasenov M.S., Afanasyev V.K. 2013. Srednevekovoye gorodish'e Aktobe-Laeti (XIII-XIV vv.) (Medieval settlement of Aktobe-Laeti (XIII-XIV centuries). Atyrau: AGU im. Kh. Dosmukhamedova. S. 49 [In Russian].

Gebel K.F. Obzor putestestviya v stepi Yuzhnoy Rossii (Overview of a trip to the steppes of Southern Russia) // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1835. № 6 [In Russian].

Guzikov L. Na raskopkakh v Atyrauskoj oblasti arheologi obnaruzhili okolo 800 drevnih zahoroneniij (During excavations in Atyrau region, archaeologists have discovered about 800 ancient graves). 16 oktyabrya, 2019. [Elektronnyj resurs] <https://atpress.kz/ru/8948-na-raskopkakh-v-atyrauskoj-oblasti-arkheologi-obnarudgili-okolo-800-drevnikh-zak>

Levshin A.I. Izvestiya o drevnem tatarskom gorode Saraychik (Information about the ancient Tatar city of Saraychik) // Severnyi arkhiv. Ch. 4. № 4. SPb., 1824. S. 179-190 [In Russian].

Mirgalev I.M. Materialy po istorii vojn Zolotoy Ordyy s imperiej Timura (Materials on the history of the wars of the Golden Horde with the empire of Timur). Kazan': Institut istorii AN RT, 2007. 108 s.

Ol'hovskij V.S. Galkin L.L. K izucheniyu pamyatnikov Severo-vostochnogo Prikaspiya epohi rannego zheleza (To study the monuments of the North-Eastern Caspian of the Early Iron Age). Rossijskaya arheologiya. 1997. №4.

ВЛИЯНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА ТРАДИЦИОННУЮ КУЛЬТУРУ КИТАЙСКИХ МУСУЛЬМАН (ДУНГАН) В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.

Имярова Зульфия Сулеймановна^{1*}ID, Джон Али Алиевич²

¹Университет Нархоз, Алматы, Казахстан.

²Центр дунгановедения и китаистики Института истории, и культурного наследия Национальная академия наук Киргизской Республики.

*Автор-корреспондент

E-mail: zulfiya.imyarova@narxoz.kz (Имярова), djon.ali.a@gmail.com (Джон)

Аннотация. Данная статья посвящена экономической и социокультурной адаптации дунган в Центральной Азии с конца 19 века и до распада СССР. Традиционная культура этнической группы дунган, переселившихся в данный регион из северо-западных провинций Китая в 1870-1880 годах, имела все признаки культуры прежних мест проживания и они в значительной мере отличалась от окружающих народов Кыргызстана, Казахстана и Узбекистана как по языку, так и по материальной культуре, и хозяйственной деятельности. Со временем дунгане освоили языки местных народов, переняли некоторые их традиции, обычаи и адаптировались к ценностям, нормам, образа жизни принимающей стороны и идентификацию с новой средой. Тем самым произошёл процесс интеграции (аккультурации), заключающаяся в сохранении малыми этносами своей культуры и параллельной интернализации ими инокультурных атрибутов.

Ключевые слова: китайские мусульмане, дунгане, социокультурная адаптация, миграция.

Статья выполнена в рамках реализации научного проекта «Устная история миграции 1950-1970-х гг. из Китая в Казахстан», грант министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН AP08856732.

ҒТАМР 03.61.91

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚЫТАЙ МҰСЫЛМАНДАРЫНЫҢ (ДҮНГЕН) ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ОРТАНЫҢ ӘСЕРІ.

Имярова Зульфия Сулеймановна^{1*}ID, Джон Али Алиевич²

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан.

²Қырғыз Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы Тарих және мәдени мұра институтының донгантану және қытайтану орталығы.

*Автор-корреспондент

E-mail: zulfiya.imyarova@narxoz.kz (Имярова), djon.ali.a@gmail.com (Джон)

Түйіндеме. Бұл мақала дүнгендердің 19 ғасырдың аяғы мен КСРО ыдырағанға дейінгі Орталық Азиядағы экономикалық және әлеуметтік-мәдени тұрғыдан бейімделуіне арналған. XIX ғасырдың соңында Қытайдың солтүстік-батыс провинцияларынан осы аймаққа қоныс аударған дүнген этникалық тобының дәстүрлі мәдениеті бұрынғы тұрғылықты жерлерінің мәдениетінің барлық белгілеріне ие болды. Олар Қырғызстан, Қазақстан және Өзбекстанның айналасындағы халықтардан тілі жағынан да, материалдық мәдениеті жағынан да, экономикалық қызметі жағынан да айтарлықтай ерекшеленді. Уақыт өте келе дүнгендер жергілікті халықтардың тілдерін игерді, олардың кейбір дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын қабылдады және қабылдаушы тараптың құндылықтарына, нормаларына, өмір салтына және жаңа ортамен сәйкестендіруге бейімделді. Осылайша, шағын этностардың өз мәдениетін сақтауы және басқа да шетелдік мәдени атрибуттарды қатар игеруінен тұратын интеграция (аккультурация) процесі жүрді.

Кілт сөздер: Қытай мұсылмандары, дүнгендер, әлеуметтік-мәдени бейімделу, көші-қон.

THE IMPACT OF THE ETHNIC ENVIRONMENT ON THE TRADITIONAL CULTURE OF CHINESE MUSLIMS (DUNGAN) IN CENTRAL ASIA.

Imyarova Zulfiya Suleymanovna¹*ID, John Ali Alievich²

¹Narxoz University, Almaty, Kazakhstan.

²Center of Dungan Studies and Sinology of the Institute of History and Cultural Heritage of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

*Corresponding author

E-mail: zulfiya.imyarova@narxoz.kz (Imyarova), djon.ali.a@gmail.com (John)

Abstract. This article is devoted to the economic and socio-cultural adaptation of the Dungans in Central Asia from the end of the 19th century till the end of the Soviet Union. The traditional culture of the Dungan ethnic group, who migrated to the region from the northwestern provinces of China at the end of the XIX century, had all the signs of the culture of the former places of residence and they differed significantly from the surrounding peoples of Kyrgyzstan, Kazakhstan and Uzbekistan both in language and in material culture, and economic activities. Over time, the Dungans mastered the languages of local peoples, adopted some of their traditions, customs and adapted to the values, norms, lifestyle of the host country and identification with the new environment. Thus, there is a process of integration (acculturation), which consists in the preservation of small ethnic groups of their culture and the parallel internalization of foreign cultural attributes.

Key words: Chinese Muslims, Dungans, socio-cultural adaptation, migration.

Введение. Вопросы межэтнического и межкультурного взаимодействия всегда были актуальны для полиэтнических государств таких как Казахстан и Кыргызстан, в котором сейчас проживают более 80 этносов в КР и 130 этносов в РК. Такая этнокультурная мозаика (Шатц, 2000:76) обусловлено различными политическими и историческими факторами: насильственным переселением, вынужденной миграцией китайских мусульман из соседнего Китая в 1870–1880-х гг в., политикой Российской империи по заселению окраин, массовыми репрессиями и депортациями в первой в 1930-1940х гг. при Сталине и переселенческой политикой СССР во время целинной кампании 1950-х годов. Оказавшись в инокультурной среде переселенцам в первую очередь пришлось пройти через этнокультурную адаптацию, представляющий собой сложный, многосторонний и многогранный процесс в котором с одной стороны предполагалось привыкнуть и приспособиться к новым реалиям, а с другой сохранить свои этническую идентичность и язык. Одним из переселенцев оказались дунгане, которые являются потомками народа хуэйзу, мигрировавшие на территорию современной Центральной Азии из Китая в конце XIX в. после поражения в восстании против династии Цин. Официально в СССР этноним «дунгане» вошел в употребление в процессе национально-государственного размежевания в Средней Азии (начавшегося в 1924 г.) для обозначения китайскоговорящих мусульман. В китайских академических кругах слова Dungan ren (东干人) и Dunganzu (东干族) относятся только к дунганскому народу бывшего Советского Союза. У дунган есть своя письменность, которая была разработана на основе латинского алфавита в 1933 г., а затем в 1955 г. переведена на кириллицу. В 1956 г. были изданы первые школьные учебники дунганского языка и литературы для дунганских детей (Имазов, 2009:159)

Дунгане, переселившиеся на территорию современного Казахстана и Киргизии и оказавшись в среде мусульман-единоверцев, дунгане довольно быстро переняли некоторые элементы материальной и духовной культуры местных народов, включая религиозное обучение в мусульманских мектебах, которые были единственной формой обучения дунган (Маджун-Мусарова, 2017:). Однако, в Китае, синкретизм исламской религии (и связанного с ней образа жизни) с одной стороны, а также китайский язык и культура – с другой стороны, создали специфическую общность, осознающей себя в качестве самостоятельного этноса, отличавшегося от другого населения. В процессе межэтнических контактов этим отличием, в первую очередь, являлся язык дунган, который относится к сино-тибетской группе и не был родственным ни одному из языков окружающих народов. Языковая проблема стала одним из главных проблем для успешной интеграции переселенцев так как она являлась препятствием для экономической и культурной адаптации дунган поэтому освоение языков местного населения стало жизненной необходимостью для данной группы.

Цель и задачи исследования в соответствии с исследовательской составляющей определены цель и задачи исследования. Цель данной статьи исследовать влияние этнокультурного принимающего сообщества на традиционную культуру китайских мусульман (дунган).

Задачи исследования: 1) проанализировать влияние новых атрибутов культуры на трансформацию традиций и обычаев дунган и изменение их социальных ролей.

2) выявить закономерности проявления разных культурных традиций в обрядах дунган, возникшие в результате взаимодействия представителей различных этносов.

3) Исследовать особенности социально-культурной адаптации дунган в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане.

Материалы и методы. Концепция социального конструктивизма послужила методологической основой данной работы (Бергер и Лукман, 1966). Согласно данной концепции человек, благодаря своим усилиям, научился жить среди других людей, несмотря на существующие исторические и культурные различия, постоянно приспосабливаясь к меняющимся условиям жизни. Таким образом, социальный конструктивизм рассматривает этническую идентичность как множественный характер, который непостоянен, изменчив, искусственно сконструированное и подразумевающий возможность выбора т.е. человек избирательно подходит к выбору социального конструкта, он может принимать одни и отвергать другие.

Материалы собраны на основе многолетних полевых этнографических исследований, архивных данных и интервью как основной метод исследования в устной истории.

Обсуждение. В период конца 19 века вплоть до 1930-х годов характеризуется отсутствием специальных исследований, посвященных дунганам, поэтому информация собиралась по различным отчетам и воспоминаниям чиновников, военных, врачей и учителей, которые сталкивались с первыми поселенцами. Так два из ранних работ, рассматривающих особенности духовной и материальной культуры дунган, принадлежат врачам Ф. Пояркову (1901, 1907), (Федоров, 1903), военному (Селицкий, 1904) и учителям (Цибугин и Шмаков, 1909). Они предоставляют ценную информацию об образе жизни, хозяйственной структуры, и мировоззрения первых дунган в Российской империи. Начиная с 1930-х годов ряд этнографов посвятили свои исследования изучению обычаев, традиций и религиозных обрядов дунган в советской Центральной Азии (Стратанович, 1950), (Гарин, 1952), (Толстов, 1963). (Решетов, 1972). В своих монографиях профессор М. Сушанло дал яркое и полное описание особенности дунганских традиций и культуры в различных частях советской Средней Азии (Сушанло, 1971). Однако, следует заметить, что «исследования Советского периода отличаются описательным подходом и определенными идеологическими рамками, присущими советской модели этнографии. В этой связи примечательным является мнение, что любые изменения в дунганском обществе происходили под влиянием советской власти» (Имярова, 2019). Китайский исследователь, Дин Хун, считает, что в отличие от других мусульманских групп дунганский народ унаследовал некоторые черты ханьской культуры, (Ding Hong, 2005). Также, по её мнению, дунгане, вначале этнически, не были связаны между собой, они были объединены религиозной принадлежностью (Дин Хун, 2002:76). Другой китайский ученый утверждает, что китайцы называли дунган «сэмужэнь», что переводится как «разные люди» или по другой версии – «люди с разноцветными глазами», то есть люди разных народов (Линь Гань, 1954: 46). Савуров М. анализирует в своей работе дунганские пословицы и поговорки о семейных ценностях (Савуров, 2007), а Маджун-Мусарова исследует роль ислама и религиозного образования в жизни дунган в Центральной Азии (Маджун-Мусарова, 2017). Она отмечает, что «благодаря нынешней политике независимых государств Казахстана и Киргизстана, верующие дунгане имеют возможность более глубокого познания религии Истины, призывающей людей к благочестию, смирению и терпимости, способствуя установлению доброжелательных и добрососедских отношений между народами Центральной Азии» (Маджун-Мусарова, 2017:45)

Результаты. Достоверно известно, что в первую волну миграции происходило освоение кыргызского, казахского и узбекского языков, в первую очередь среди мужской части дунганского населения, как наиболее активной и мобильной категории осуществлявшей хозяйственную деятельность. Русский язык стал проникать в среду дунганской этнической группы на несколько десятилетий позже с появлением русско-туземных школ. Но и в этот период русский язык не имел такого широкого распространения среди дунган как тюркские языки, и только после введения обязательного школьного образования советской властью он стал постепенно занимать доминирующее положение. Вместе с тем, следует отметить, что кыргызский, казахский и узбекский языки остались языками межнационального общения в районах, где тюркское население составляло большинство. Так в Кыргызстане дунганское население Кочкорки, Ырдыка прекрасно владеют кыргызским языком, дунгане села Кызыл Шарк – кыргызским и узбекским языками, в Казахстане население дунганского села Джапак Тобе – казахским и узбекским языками, в городе Жаркенте преобладает знание казахского и уйгурского языков, в Узбекистане всё дунганское население хорошо владеет узбекским языком. В настоящее время государством и общественностью прикладываются усилия в освоении народами Казахстана и Кыргызстана языков государствообразующих народов. В период проживания дунган в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане появляется дефиниция «дунганский язык» прежде всего среди иноязычного населения

считавшего, что, если есть народ, то у него должен быть особый язык. Хотя согласно переписи населения Российской империи 1897 года язык дунган был зафиксирован как китайский (Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897).

Позднее, понятие дунганский язык (хуэйзү йүян) закрепилось в связи с появлением дунганской письменности и литературы данной этнической группы, на основе, первоначально, латинской, а затем кириллической графики. Литературным языком стал диалект ганьсуйской земляческой группы, так как представители этой группы создавали первые литературные произведения. Под влиянием окружающих народов увеличилось количество заимствований из тюркских и значительный пласт заимствований из русского языка. Параллельно с этим, из-за немногочисленности дунганского населения, и в следствии, употребления дунганского языка только в бытовой сфере, происходило сокращение лексического запаса активного словаря его носителей. Его носители зачастую не понимают своих соплеменников из КНР. Образовательные мероприятия в КНР способствовавшие распространению «путунхуа» - китайского литературного языка, отчасти стали причиной различий в языке дунган Центральной Азии с языком основного этнического массива дунган (хуэйцзу) проживающих в Китае, среди которых, более употребим «путунхуа».

Большой интерес для исследования представляют дунгане, переселившиеся в СССР из КНР во время второй волны миграции, которая пришлась на конец 1950х начало 1960х годов. Эти дунгане существенно отличались от своих местных собратьев. Они прекрасно владели узбекским, уйгурским и китайским языками и многие из них практиковали узбекские обычаи, и они являлись советскими гражданами со дня создания СССР. Тогда как же так получилось, что они мигрировали из Китая? Миграция 1950-1960-х гг. была связана с репатриационной политикой Советского Союза, который сразу после установления Китайской Народной Республики в 1949 г. начал вести переговоры о возвращении своих граждан из Синьцзяна и Маньчжурии. Советские граждане, населявшие Синьцзян, состояли не только из русских, украинцев, татар, но и из представителей местных народов, в том числе казахов, уйгуров, дунган. Выходцы из России (Советского Союза) дунганской национальности были представлены той группой населения, которая бежала в Синьцзян в результате восстания 1916 г. в Средней Азии, гражданской войны в Семиречье, а также в 1930-е гг., когда «коллективизация привела к невиданному в Великой степи бедствию, ставшему, по-сути, гуманитарной катастрофой глобального характера» (Токаев, 2021). Смертоносный голод 1930-1933 годов унёс жизни более 1,5 миллиона человек, четверть населения Казахстана (Камерон, 2018). В этих условиях многие приняли решение откочевать в соседний Китай. Наряду с казахами в Китай ушли немало уйгуров и дунган из Семиречья. Необходимо отметить, что некоторые дунгане переехали в Китай не только из Казахстана, но и Узбекистана из-за преследований по религиозному убеждению. В Синьцзяне дунгане в основном проживали в Кульдже или его окрестностях, преимущественно занимались земледелием и торговлей. Их дети ходили в уйгурские школы, а женщины занимались домашним хозяйством.

Миграция населения Синьцзяна в 1950-1960-е гг., инициированная советской политикой репатриации, была также вызвана вытесняющими факторами, в качестве которых выступали волюнтаристские экономические и социальные реформы в первые годы коммунистической власти в Китае, а также политические кампании, направленные против местного национализма. Дунгане Кульджинского края принимали активное участие в событиях, связанных с «восстанием трех округов» или национально-освободительной борьбой местных мусульманских народов Синьцзяна против китайского господства, приведшего к созданию в трех округах (Или, Тарбагатае и Алтае) «Восточно-Туркестанской Республики» (ВТР). В войне против гоминдановской армии тогда принимали участие кульджинские дунгане, которые имели свой дунганский полк в армии ВТР. В 1950-е гг. активисты ВТР, в том числе дунгане, подверглись преследованию со стороны коммунистической власти. Многие дунгане, занимавшие высокие посты в ВТР, вынуждены были покинуть Китай (к ним относились Ломиев, Явахунов и др.). Наши многочисленные интервью с бывшими мигрантами и их родственниками свидетельствуют, о том, что процессы коллективизации и создание народных коммун, происходящие в Китае, были направлены против интересов трудящихся масс (Интервью, 2021). В условиях ежедневного непосильного труда и полного обнищания они с большим энтузиазмом восприняли призывы Советского Союза вернуться на родину. С собой они привезли богатую кухню, традиции народов Китая и знание местных языков.

Говоря о переселении дунган в советские республики Средней Азии и Казахстан, следует также сказать, что миграция 1950-1960-х гг. в конечном итоге вылилась в массовое бегство населения приграничных районов Синьцзяна в Казахстан в мае 1962 г. (Кларк и Камалов, 2004). Возвращение дунган в Казахстан благоприятно отразилось на развитии дунганской культуры и интеграцию дунган в советский социум: дети мигрантов пошли в русские и казахские школы и тем самым успешно интегрировались в местную культурно-языковую среду.

В настоящее время многие представители дунганского этноса официальные речи или пространные выступления перед большим количеством народа предпочитают произносить на

русском, кыргызском или казахском языках, среди жителей городов появились дети из дунганских семей слабо владеющие родным языком и предпочитающие общаться на русском или государственных языках. Очень часто молодые люди данной этнической группы в разговоре между собой переходят на русский или на один из тюркских языков. В то же время дунгане - сельские жители, проживающие в населённых пунктах, где дунгане составляют большинство, родной язык сохранился на достаточно хорошем уровне. Здесь следует отметить, что в 1980-1990х гг. в китайязычной литературе дунгане обозначаются экзонимом 东干 (dungan), в то время как сами дунгане продолжают обозначать себя эндоэтнонимом 回族 (huizu). Соответственно с этими дефинициями обозначается и их язык – в КНР: 东干语言 (dungan yuyan), а среди дунган ЦА «хуэйзү йүян» (回族语言 huizu yuyan), в то время как последнее выражение в Китае существует только для обозначения группы языка «хуэйхуэй», проживающей на острове Хайнань близ города Санья, обозначаемой иероглифами - 回辉族 (huīhuī zú) и соответственно говорящих на 回辉话- huīhuīhuà, который относится к цатским языкам чамской группы. Разность в этнонимах и обозначении языка на когнитивном уровне внедряет в сознание дунган ЦА мысль об отличительности их этнической группы от основного этнического массива, частью которого они продолжают себя осознавать.

Другой отличительной чертой дунган, выделявшей их от местных народов Центральной Азии, была одежда и соответствующий ей внешний вид. Традиционной одеждой дунган в первые годы после миграции была длиннополый прямой халат, широкие штаны и обувь из ткани. Для мужчин были характерны войлочные головные уборы с широкой чёрной полосой, отличавшиеся от войлочных колпаков кыргызов и казахов. Некоторые мужчины, продолжавшие осуществлять связь с Китаем тайно носили под головным убором маньчжурские косы, для того чтобы не выделяться на фоне населения сопредельной страны, которую они собирались посетить, соответственно косу такие люди прятали от окружающих в местах своего постоянного проживания. Для того чтобы воспрепятствовать незаконному перемещению через границу, ношение кос дунганам было запрещено властями русского Туркестана. Одежда китайско-маньчжурского типа под влиянием окружающих народов вскоре исчезла, в первую очередь у мужчин - дунган, в то время как у женщин она продолжала употребляться ещё длительное время и бытует в настоящее время в качестве наряда невесты. Повседневная одежда, как мужская, так и женская в настоящее время не отличается от одежды окружающих этнических групп и народов.

Традиционная планировка дунганских селений была основана на принципе «фон» (квартал, квадрат), строго ориентированным по сторонам света, с прямыми улицами. Подобная планировка в конце XIX века отличалась от русских поселений придорожного типа и от поселений местных народов, имевших планировку кучевого типа. Зачастую «фон» занимала одна семья, но, как правило, это была большая, неразделённая семья, где совместно проживали отец, мать и их женатые сыновья. «Фон» - квартал часто ассоциировался с понятием усадьба. В селениях конца XIX начала XX веков при обозначении той или иной части поселения, брали в основу родовое имя семьи, проживавшей здесь. Скажем «Ма жя фон», т.е. «квартал семьи Ма» и т. д. Этому способствовало то, что при заселении родственники предпочитали строить свои дома рядом. Поселения, возникшие в первой половине XX века после Октябрьской революции, формировались уже больше по придорожному типу. Способствовало этому, с одной стороны, ослабление роли патриархально-родового уклада жизни, т.е. участвовавшее деление большой семьи, а с другой стороны, - нехватка земельных площадей. Однако и они сохраняли изменённые принципы планировки «фон».

Говоря об изменениях в традиционной культуре, следует отметить, что в первые годы проживания в Центральной Азии дунганское жилище, в поселениях этой этнической группы было представлено длинным, каркасно-столбовым, беспотолочным типом, с двускатной уплощённой, земляной, бесстропильной крышей. Эти дома не имели оконных проёмов на улицу, и каждая комната была снабжена обогреваемой лежанкой каном (кон). Пол такого жилища также был глиняным, у зажиточной части населения он мог быть вымощен кирпичом. Деревянный каркас (му ма) дунганского дома придавал строению пространственную жёсткость, что было очень важно в регионе с повышенной сейсмичностью, и не однажды подтверждалось практикой (Зеланд, 1888:4). Позже, в связи с дефицитом лесоматериала в регионе, деревянный каркас при строительстве жилищ перестал быть конструктивной особенностью дунганских домов и постепенно исчез.

Под влиянием русского населения дунгане стали возводить дома со стропильной крышей крытой камышом или железом, в которых земляная крыша, утратив скаты, трансформировалась в потолок. Однако при этом планировка жилища осталась прежней – это были длинные дома, где комнаты располагались в одну линию и каждая сообщалась с соседней, и имела выход на земляную террасу. К концу 50-х в начале 60-х годов XX в. подобные жилища стали постепенно исчезать или перестраиваться. Их перекрывали железом, черепицей, шифером, застилали деревянными полами. После постройки новых домов старые использовали как кухни (хуэфон) (досл. хуэ – огонь; фон – дом, комната) или зохуэ (очаг) (Джон, 2016:137). Земляные террасы стали заменяться застеклёнными верандами.

Позже на смену длинных домов с комнатами, расположенными в одну линию, пришли многокамерные жилища с параллельным расположением комнат. Окна, некогда обращенные только во двор, в современных домах дунган выходят и на улицу. В настоящее время дома дунган по конструкции не отличаются от домов других народов данного региона. С повышением жизненного уровня стали строиться многоуровневые дома, в то время как раньше это считали невозможным не только по экономических причинам, но и в связи с отправлением религиозных ритуалов. Считалось, что, если сверху находится человек, особенно женщина, то на нижнем этаже нельзя совершать намаз. Современный многоуровневый индивидуальный дом может иметь удобства, включающие в себя ванны комнаты, туалеты, в том числе и в сельской местности.

Во внутреннем убранстве из традиционных атрибутов в настоящее время остался только кан (кон), который находится в комнате для пожилых людей. Зачастую это уже не отапливаемая лежанка (хотя встречаются и отапливаемые), а деревянная софа присущая почти всем народам региона, где стоит обеденный стол на низких ножках, сундук с постельными принадлежностями. На кане, как правило, расстелен кыргызский войлочный цветной ширдак (хуа жан), ковёр или палас, ала кииз. В современном дунганском доме на стенах отсутствуют нарисованные хозяйкой традиционные лубки с символическими изображениями, украшавшие жилища ещё в 50-х – 60-х годах XX в. Остальные помещения жилища обставляются современной мебелью и не отличаются от убранства кыргызов, казахов, русских и других народов региона. Так же как сам дом внешне и конструктивно схож с домами всех народов Кыргызстана.

Другим отличительным элементом традиционной культуры в первые десятилетия, была хозяйственная деятельность, главными из которых было полеводство, огородничество и связанные с ними кустарные ремесла переработки сельскохозяйственной продукции. Зерновыми культурами, культивируемыми дунганскими земледельцами, были пшеница, рис, ячмень, гаолян. Однако рисоводство являлось главным занятием. Рис перерабатывался на многочисленных рисорушках и вывозился во многие регионы Туркестанского края. Позже, в связи с массовым оседанием местного населения и увеличением посевных площадей и соответственно увеличения потребления поливной воды и её нехватки в Чуйской долине, в конце 40-х начале 50-х годов XX века стал сокращаться объём выращивания риса, а в начале 60-х был прекращён вовсе. Выращивались также масличные культуры: сурепка, кунжут, позже подсолнух из которых отжимали масло (цэзыр ю, хума ю, гуазыр ю). Бахчевые культивируемые этой этнической группой шли не только для продажи в виде плодов, но и для производства «арбузного мёда» или патоки, из которой изготавливались сладости, семена переработанных арбузов реализовывались в виде жаренных семечек. Дунгане производили уксус из смеси пшеницы, сои, гаоляна (голён) и отрубей. В области огородничества, по признанию современников того времени, дунганские земледельцы были вне конкуренции. Ими были завезены многие огородные культуры незнакомые окружению: джуцай (жюцэ), пекинская капуста (бийцэ), длинные огурцы (хуонгуа), сорт дунганского перца (лазы) и др., некоторые из них по сей день выращиваются, по большей части, представителями этой этнической группы, такие, например, как спаржевый салат (сунзы), топинамбур (санйүэ), спаржевая фасоль (жёнду) и др. Огородничество по сей день в значительной мере отличает хозяйство дунган от остального населения.

Разведение крупнорогатого и мелко рогатого скота среди дунганского населения бытовало в виде стойлового содержания, со временем, там, где это возможно, стало практиковаться отгонное скотоводство.

Такие ремёсла как выделка растительного масла, крахмала, уксуса, сладостей постепенно исчезали в связи с появлением аналогичных товаров фабричного производства, вместе с тем изменилась специфичность этих продуктов. Скажем, если уксус дунганское население выделяло из бобовых и зерновых и имел свой специфичный вкус, то белый фабричный уксус отличался от него в этом. Сырьём для крахмала, изготавливавшегося дунганами, были бобы, в то время как фабричный, как правило изготавливался из кукурузы, или картофеля. Подобные вещи приводили к унификации продуктов, а, следовательно, стирались особенности применяемых продуктов, что приводило к вкусовой адаптации блюд этнической кухни к пище окружающего населения.

Однако в этой связи следует отметить, что пища, как элемент этнической культуры, явилась наиболее консервативной её частью и по составу применяемых продуктов, и по способу приготовления. Если воспринимать различия в культуре дунган и этнического окружения символически, как противоположные полюса, а сближение культур как линейное движение навстречу друг другу, то следует сказать, что изменения, произошедшие в области пищевых предпочтений, оказались не столь значительны. Более того, в ассортимент питания соседних народов вошли блюда дунганской кухни, которые в настоящее время воспринимаются ими как традиционные. Хотя нельзя не отметить, что в кухне дунган также появились заимствованные элементы из этнического окружения как в качестве повседневной пищи, так и праздничной. В качестве примера можно назвать такие блюда как плов, бешбармак, борщ и другие. Дунгане стали больше употреблять молочных продуктов, для большинства населения данной этнической группы стало считаться

допустимым употребления в пищу конины, хотя следует отметить, что существуют консервативные группы, которые по сей день считают её запретной по религиозным мотивам.

Другим элементом традиционной культуры, сохранившемся в быту дунганской этнической группы, является семейная обрядность в виде свадеб, обрезания и т.п. Изменения в этом сегменте, являющемся маркером традиционной культуры, произошли в виде упрощения обычаев и ритуалов, появления тюркских названий для некоторых из них. Например, обычай приглашения и угощения друзей и родственников, которые должны помогать в приготовлении угощения и обслуживании гостей на свадьбе, традиционно назывался «гү дун» (назначение работников), теперь чаще может употребляется гибридное выражение «чы беш», состоящее из дунганского и кыргызского слова, то есть «кушать бешбармак», так как именно это блюдо чаще всего готовят для угощения этих людей, а у одной из групп этот же обычай называют «масляхат», т.е. «собрание». Но в целом данные элементы на практике отличаются от аналогичных реалий присутствующих у кыргызов, казахов, узбеков и создают особый колорит. В то же время, у отдельных групп дунган данные обряды стали полностью идентичны обрядам окружающего тюркского большинства. Например, дунгане села Кызыл Шарк Ошской области в своей обрядовой практике имеют сходство с кыргызским и узбекским населением, что связано с потерей ими дунганского языка, а также большей части комплекса традиционной этнической культуры. Значительное количество казахских и узбекских элементов в обрядовом комплексе этнической культуры дунган отмечено в селе Джалпак Тобе Жамбылской области Республики Казахстан.

Продолжает оставаться маркером этнической культуры религиозная практика дунганской этнической группы в центральноазиатских государствах бывшего СССР. Однако, она касается не самой религиозной практики, которая идентична с мусульманскими общинами других народов из-за принадлежности к ханафитскому мазхабу традиционно распространённому в данном регионе, а применением в проповедях дунганского языка. Кроме того, в проведении сопровождающих эти практики набором угощений, хотя и в этом отношении, в настоящее время, подаётся схожий набор блюд. Это, как правило – плов или бешбармак, боорсоки (казахск.: баурсаки), которые сопровождаются ритуальными масляными лепёшками «ющён», характерными только для дунган и обилием специфичных для дунган овощных блюд. При проведении похорон, у большинства мусульманских общин дунган отсутствуют поминальные трапезы в день похорон. В то же время общины, принадлежащие к «кадимитам» (ложё или ло гэдиму), т.е. к «старому учению» так же как соседние тюркские народы проводят поминальные трапезы в день похорон. Однако представители ло гэдиму, в отличие от сторонников «нового учения» не употребляют конину в пищу, считая её запретной. Кроме того, у дунган шэньсийской земляческой группы существует практика чтения разных частей всего текста Корана одновременно несколькими чтецами во время проведения поминок, что авторам настоящих строк не приходилось видеть в мусульманских общинах других народов Кыргызстана и Казахстана. Другой особенностью исповедания религии является принадлежность иссык-кульской группы дунган к суфийскому направлению ислама - «джехрие». Под влиянием окружающего кыргызского населения и их религиозной практики, это направление можно считать номинальным, так как в настоящее время сохранились лишь отдельные элементы особенностей религиозных отправления в русле суфийской идеологии.

Заключение. Таким образом, нами рассмотрены элементы этнической культуры дунган Кыргызстана, Казахстана и Узбекистана, которые подверглись различной степени изменений, в зависимости от численности представителей группы и их инационального окружения. В результате межэтнической интеграции группам, проживающим в Казахстане и на севере Киргизии удалось сохранить этнокультурные особенности. В то же время происходит активная адаптация, при которой сохраняются, свойственные каждой этнической группе, и в то же время для такого объединения характерны элементы общего самосознания, вхождения в общее «мы» (реальное или условное). Примерами «неуспешной» этнокультурной адаптации могут считаться такие явления, как ассимиляция, для которой характерна утрата культурных особенностей и самосознания одной из этнических групп, и изоляция, как процесс «отдаления» от культурной идентичности. Следует отметить, что на современном этапе данный процесс изменений не был закончен. Новым импульсом продолжения освоения тюркских языков стал факт обретения ими статуса государственных, после развала СССР и образования суверенных государств - Республики Казахстан и Киргизской Республики и этот факт, безусловно, влечёт за собой дальнейший процесс названных явлений.

Список литературы

Гарин С. Миланфан: долина риса. Очерк. Новый мир: литературно-художественный и общественно - политический журнал // Орган Союза советских писателей СССР, 1952. XXVIII № 6 Июнь. С. 139-167.

Джон А.А. Обычаи, обряды, поверья дунган Центральной Азии. Бишкек: Илим, 2016. 200 с.

Дин Хун. Хуэйцзу Китая и особенности их языка // Диалог учёных на Великом Шёлковом пути. Бишкек, 2002. С. 76–77.

Дунгане: история и культура: российские дореволюционные работы о дунганах / сост. М.Р. Мадиван; отв. ред. О.И. Завьялова; Ин-т восточных рукописей (Азиатский Музей) РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН. М.: Наука Вост. лит., 2017. 335 с.

Зеланд Н. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня. Омск. 1888. 212 с.

Имазов М. Дунганская энциклопедия. Бишкек: Илим, 2009. 475 с.

Интервью с дунганскими мигрантами 1950х-1960х годов. Весна, лето 2021.

Линь Гань. Об этногенезе дунган // Советская этнография. 1954. №1. С. 46.

Маджун-Мусарова Д.С. Исламское образование у дунган Кыргызстана и Казахстана: прошлое и настоящее. Мир ислама Азии и Африки: исторические традиции и современность. Ислам в современном мире. 2017. Т. 13. № 1. С. 39-56.

Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. (Губернские итоги). Т.51-89. С-Петербург: 1903-1905. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=871

Поярков Ф.В. Последний эпизод дунганского восстания (Маленькая страничка из прошлой жизни Семиречья). Верный, 1901. 37с.

Поярков Ф. Дунгане (Свадьба-сифур). Верный: б.и., 1907.

Решетов А. Об этническом своеобразии хуэй и уровне их этнической солидарности // Этническая история народов Азии / Отв. ред. С.М. Абрамзон, Р.Ф. Итс. М.: Наука, 1972. С. 137–149.

Савуров М. Дунганская семья: прошлое и настоящее. Ташкент. 2007. 142 с.

Селицкий И. Кульджинские переселенцы пограничной с Китаем полосы (Экономическо-этнографические очерки и бытовая жизнь Жаркентских таранчей и дунган) // Дунгане. Казань: типолит. Ун-та, 1905. 82 с.

Стратанович Г. Дунганский народ Киргизской ССР // Рукописный фонд отдела социальных наук Национальной академии наук Казахстана. Рукопись. Инв. № 152. Алма-Ата. 1950.

Сушанло М. Дунгане (историко-этнографический очерк). Фрунзе: Илим, 1971. 363 с.

Токаев. К. Обращение К. Токаева по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода. <https://www.primeminister.kz/ru/news/obrashchenie-k-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressiy-i-goloda-314476>

Толстов С. (ред.) Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. М.: Академия наук, 1963. 768 с.

Федоров Д. Опыт военно-статистического описания Илийского края. Т. I. Ташкент: издание Штаба Туркестанского военного округа, 1903. 299 с.

Цибузгин В., Шмаков А. Заметка о жизни дунган селения Каракунуз Пишпекского уезда Семиреченской области // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. 1909. № 4.

Berger P. and Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books. 1966. 247 p.

Cameron S. The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Cornell University Press. 2018. 294 p.

Clark W. and Kamalov A. Uighur migration across Central Asian frontiers. Central Asian Survey, 23(2). 2004. P. 167-182.

Ding H. A Comparative Study on the Cultures of the Dungan and the Hui Peoples, Asian Ethnicity, 2005. №6/2. P.135-140.

Imyarova Z. Peculiarities of Traditional Marriage Rituals of the Dungan Diaspora: A Comparative-Historical Analysis // Nationalities Papers. 2019. 47: 3, P. 492–505

Schatz E. Framing Strategies and Non-Conflict in Multi-Ethnic Kazakhstan // Nationalism and Ethnic Politics. 2000. №6/2. P. 71–94.

References

Garin S. Milyamfan: dolina risa. (Milyanfan: valley of rice). Ocherk. Novy Mir: Lieraturno hudozhestvenyi I obshchestveno-politicheskiy zhurnal // Organ soyuza sovetских pisatelei, Novy Mir: Literary-artistic and socio - political journal // Body of the Union of Soviet Writers of the USSR, 1952. XXVIII No. 6. 1952. [In Russian].

Dzhon A.A. Obychai, obryady i poer'ya dungan Tscentralnoi Azii. (Customs, rituals, beliefs of the Dungans of Central Asia). Bishkek: Ilim, 2016. [In Russian].

Ding Hong. Huezu Kitaya i osobennos ih yazyka. (The Huizu of China and the peculiarities of their language) // Dialog uchenyh na velikom shelkovom puti. // The dialogue of scholars on the Great Silk Road. - Bishkek 2002. [In Russian].

Dungane: istoriya i kultura: rossiiskie dorevolucionnye raboty o dunganah. (Dungans: history and culture: Russian pre-revolutionary works on the Dungans) / comp. M.R. Madivan; ed. by O.I. Zavyalov; Institute of Oriental Manuscripts (Asian Museum) RAS; Institute of the Far East of the Russian Academy of Sciences. M.: Nauka-Vostochnaya lit., 2017. [In Russian].

- Zeland N. Kashgaria i perevaly Tyan Shanya. (Kashgaria and the passes of the Tien Shan). Omsk. 1888. [In Russian].
- Imazov M. Dunganskaya enciklopediya. (Dungan Encyclopedia). Bishkek: Ilim, 2009. [In Russian].
- Interview s dunganskimi migrantami 1950h-1960h godov. (Interviews with Dungan migrants of the 1950s-1960s). [In Dungan].
- Lin Gan. Ob etnogeneze Dungan. (About the ethnogenesis of Dungan) // Soviet ethnography. 1954. №1. [In Russian].
- Majun-Musarova D. S. Islamkoe obrazovanie u Dungan Kyrgyzstana i Kazakhstana: proshloe i nasoyascheye. (Islamic education among the Dungans of Kyrgyzstan and Kazakhstan: Past and Present. Mir islama Azii i Afriki: istoricheskie tradicii i sovremenost. Islam v sovremenom mire). The world of Islam in Asia and Africa: Historical traditions and modernity. Islam in the modern world. 2017. Volume №13/1. [In Russian].
- Pervaya Vseobschaya perepis' naseleniya rossiiskoi imperii v 1897. (The first General Population Census of the Russian Empire in 1897). Table XIII. Distribution of the population by native language. (Provincial results). Vol. 51-89. St. Petersburg: 1903-1905. [In Russian].
- Poyarkov F. Posledniy epizod dunganskogo vostaniya. (Malen'kaya stranica iz proshloi zhizni). (The last episode of the Dungan uprising (A small page from the past life of Semirechye). Verny: B. I., 1901. [In Russian].
- Poyarkov F. V. Svatovstvo (Shim-i) u dungan. (Matchmaking (Shem-miy) at Dungan // Ethnographic review. 1903. № 2. [In Russian].
- Reshetov A. Ob etnicheskom svoebrazii huei i urovne ih etnicheskoi solidarnosti. (On the ethnic identity of the Hui and the level of their ethnic solidarity) // Ethnic history of the peoples of Asia / Ed. S. M. Abramzon, R. F. Its. M.: Nauka, 1972. [In Russian].
- Savurov M. Dungansaya sem'ya: proshloe i nastoyascheye. (Dungan family: past and present). Tashkent: 2007. [In Russian].
- Selitsky I. Kuldzhinskiye resettsii pogranichnoy s Kitayom poloski (Ekonomicheskoe-ethnograficheskie ocherki i domashnaya zhizn Zharkentskikh taranchi i dungan) (Kuldja settlers near China borders) (Economic and ethnographic essays and everyday life of the Zharkent Taranches and Dungans). [In Russian].
- Stratanovich G. Dungan Kirgiskoi SSR. (Dungan people of the Kirghiz SSR) // Handwritten Fund of the Department of Social Sciences of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. Manuscript. Inv. No. 152. Alma-Ata. 1950. [In Russian].
- Sushanlo M. Sem'ya i semeinaya zhizn' dungan. (Family and dungans' family life). Frunze: Ilim, 1979. [In Russian].
- Tokayev K. Obrashchenie-k-tokaeva-po-sluchayu-dnya-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressiy-i-goloda. (Tokyaev's Message on memory day of political repression and hunger victims). 31 May. 2021. [In Russian].
- Tolstov S. Narody Cenral'noi Azii i Kazakhstana. (The peoples of Central Asia and Kazakhstan). Vol. 2. M.: Academy of Sciences, 1963. [In Russian].
- Fedorov D. Opyt voenogo statisticheskogo opisaniya Iliiskogo kraia. (Experience of the military-statistical description of the Ili region). Vol. I-II. Tashkent: izdanie Shtaba Turkestanskogo voennogo okruga, 1903. [In Russian].
- Tsibuzgin V., Shmakov A. Zametka o zhizni dungan seleniya Karakunuz Pishpekskogo uyezd Semirechenskogo oblastya (Russian note on the life of the Dungan village of Karakunuz in the Semirechensk region). Zapiski Semipalatinsk sub-department of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. 1909. №4. [In Russian].
- Berger P. and Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Penguin Books. 1966. [In English].
- Ding H. A Comparative Study on the Cultures of the Dungan and the Hui Peoples, Asian Ethnicity, 2005. №6/2. [in English].
- Imyarova Z. Peculiarities of Traditional Marriage Rituals of the Dungan Diaspora: A Comparative-Historical Analysis // Nationalities Papers. 2019. 47/3. [in English].
- Schatz E. Framing Strategies and Non-Conflict in Multi-Ethnic Kazakhstan // Nationalism and Ethnic Politics. 2000. Vol. 6. No. 2. P. 71–94. [In English].

ЕСКЕ АЛУ
ПАМЯТЬ
MEMORY

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_248

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ – ТӘУЕЛСІЗДІК САНАНЫҢ ЖАРШЫСЫ
(ҒАЛЫМНЫҢ 90 ЖЫЛДЫҒЫНА)Нәбижан Мұқаметханұлы^{1*}¹Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығы. Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, көрнекті қоғам, мемлекет және ғылым қайраткері, ғұлама ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың Кеңес Одағы ыдыраудың алдында және ыдыраған соң халқымыздың тарихи санасын жаңғыртып, тәуелсіздік санасын қалыптастыру жолында жасаған еңбектеріне талдау жасалады. Автор адамзат тарихында ұлы қоғамдық өзгерістер қарсаңында және әлеуметтік трансформациялардан кейін де идеологиялық ағарту қозғалысы жүретіні заңдылық. Сондай науқан КСРО ыдырауының алдында және ыдыраған соң да жүрді. Сол бағытта отарлық сана терең сіңген қазақ халқының ой-санасын оятып, тәуелсіз мемлекеттік санасын қалыптастыру үшін Манаш Қозыбаев «тарихшылар әулетін» бастап, жарғақ құлағы жастыққа тимей еңбек етті. Ол жалпы халық жеңіл түсініп, оңай қабылдайтын жалынды публицистикалық жанрды көп қолданып, тарихи, саяси, мәдени-өркеніет және тәуелсіздік ұғымдарын анықтап түсіндіру арқылы қоғамдық ой-сананың өзгеруіне пәрменді ықпал етті. Француз философы, энциклопедияшылар өкілі Дени Дидроның сол замандағы ғылым, білім мен ұғымдарды жүйелеп шықаны сияқты Манаш Қабашұлы да энциклопедист ағартушы, тәуелсіздік сананың жаршысы бола білді деп санайды.

Кілт сөздер: тәуелсіз сана, тәуелсіздік, рухан жаңғыру, құндылық, әлеуметтік даму.

МРНТИ 03.20

АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ – ВЕСТНИК СОЗНАНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ
(К 90 ЛЕТИЮ УЧЕНОГО)Набижан Мукаматханулы^{1*}¹КазНУ им. Аль-Фараби, Центр исследований современного Китая, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Аннотация. В статье представлен анализ трудов доктора исторических наук, профессора, академика НАН РК, видного общественного, государственного и научного деятеля, ученого Манаша Кабашевича Козыбаева, сделанных до и после распада Советского Союза для возрождения исторического сознания нашего народа и формирования сознания независимости. Автор отмечает, что в истории человечества происходит движение идеологического просвещения даже накануне великих общественных перемен и после социальных преобразований. Такая же кампания шла до и после распада СССР. В то время Манаш Козыбаев начинал «династию историков» и трудился не покладая рук, чтобы пробудить и сформировать казахского народа независимое государственное сознание. Он активно способствовал изменению общественного сознания, используя пламенный публицистический жанр, который население в целом легко понимает и легко воспринимает, определяя исторические, политические, культурно-цивилизационные концепции и понятие независимости. Подобно тому, как французский философ, представитель энциклопедистов Дени Дидро систематизировал науку, знания и понятия того времени, Манаш Кабашевич тоже считается энциклопедистом-просветителем, предвестником сознания независимости.

Ключевые слова: независимое сознание, независимость, духовное просвещение, ценность, социальное развитие.

**ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV – HERALD OF INDEPENDENCE CONSCIOUSNESS
(TO THE 90TH ANNIVERSARY OF THE SCIENTIST)****Nabizhan Mukametkhanuly^{1*}**¹Kazakh National University named after Al-Farabi, Center for Modern China Studies, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author

E-mail: nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com

Abstract. The article presents an analysis of the works of Doctor of Historical Sciences, Professor, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, prominent public, state and scientific figure, scientist Manash Kabashevich Kozybayev, made before and after the collapse of the Soviet Union for the revival of the historical consciousness of our people and the formation of consciousness of independence. The author notes that in the history of mankind there is a movement of ideological enlightenment even on the eve of great social changes and after social transformations. The same campaign went on before and after the collapse of the USSR. At that time, Manash Kozybayev started the "dynasty of historians" and worked tirelessly to awaken and form an independent state consciousness among the Kazakh people. He actively contributed to the change of public consciousness, using a fiery journalistic genre, which the population easily understands and perceives, defining historical, political, cultural and civilizational concepts and the understanding of independence. Just as the French philosopher, the representative of the encyclopedists Denis Diderot systematized the science, knowledge and concepts of that time, Manash Kabashevich is also considered an encyclopedist-educator, a harbinger of the consciousness of independence.

Key words: independent consciousness, independence, spiritual enlightenment, value, social development.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне 30 жылы толуы қарсаңында Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, көрнекті қоғам, мемлекет және ғылым қайраткері, ғұлама ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаевты еске алғанымызда алдымен ол кісінің Ел тәуелсіздігі үшін сіңірген еңбектерін көбірек дәріптегеніміз керек деп санаймын. Әрине, Манаш Қабашұлының бүкіл еңбегі Елі үшін істелген, дей тұрғанымен оның халқымыздың тарихи санасын жаңғыртып, тәуелсіздік санасын қалыптастыру жолында еткен ерен еңбегінің маңызы тіптен айырықша.

Адамзат тарихында белгілі бір түбегейлі қоғамдық өзгерістер қарсаңында және өзгерістерден кейін азаматтар санасын жаңғырту мақсатында ағартушылық науқаның өрістейтіні заңдылық. Мұндай насихат толқыны КСРО ыдырауының алдында және ыдыраған соң да жүргізілген. Сонда патшылық Ресейге және Кеңес Одағына отарланған елдер өз халқының тәуелсіздік санасын ояту мен қалыптастыру үшін аса зор ағартушылық сипаттағы идеологиялық үгіт-насихаттар жүргізді. Сол бағытта санасы терең отарланған қазақ халқының тәуелсіздік ой-санасын ояту мен қалыптастыру жолында жарғақ құлағы жастыққа тимей қалам тербеп, жар салған ғылыми қайраткердің бірі және бірегейі - Манаш Қабашұлы Қозыбаев болды десем артық айтқандық болмас. Өйткені ол кісінің сол жылдары жанкешті еңбек етіп бұрқыратып мақала жариялап, залды жаңғыртып баяндамалар жасағанын көзімізбен көріп көңлімізге тоқығанымыз бар. Бүгінгі таңда оның бәрі құнды мұра ретінде зерттеу нысанымызға айналып отыр.

Қазірге дейін Манаш Қабашұлы Қозыбаевтыңартына қалдырған еңбектері негізінен жинақталып баспадан шықты деуге болады. Ол кісінің көзі тірісінде және өмірден өткен соң жазылған «Академик Манаш Қозыбаев» (Академик Манаш Қозыбаев, 2001), «Жұлдызы жанған ғұлама» (Жұлдызы жанған, 2003), «Манаш Қозыбаев – Человек в истории» (Манаш Қозыбаев – Человек, 2006), «Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері» (Асылбеков, Толенова, 2014), «Манаш Қозыбаев өнегелі өмір» (Мұтанов, 2016), «Тарихшы және оның заманы» (Историк, 2021) сынды еңбектер - ғалым жөніндегі танымымызды тереңдете түсекені анық.

Академиктың биобиблиографиялық көрсеткішінде берілген мәліметте «М. Қозыбаев 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектердің, соның ішінде 30 монографияның (оның 18-і бірлескен авторлықпен), 50-ден астам ұжымдық еңбектердің, оқулықтар мен оқу құралдарының авторы. Ол еңбектердің асым көпшілігі Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында жарық көргенін атап айтқан жөн. М. Қозыбаевтың тек соңғы 10 жыл ішінде еңбектері мен зерттеулері және мақалалары мен ғылыми конференцияларда жасаған баяндамалары 9 томды құрайды» (Асылбеков, Толенова, 2014:18), – дейді белгілі ғалым Қайдар Алдажұманов ағамыз.

Шынында Манаш Қабашұлы егемендіктің алғашқы он жылында, яғни ғұмырының соңғы он жылында (ақтық деміне дейін) «тарихшылар әулетін» бастап, ұлтымыздың тәуелсіздік санасын

қалыптастыру жолында «бұрқылдатып» (Манаш аға сөзі) жасаған жұмысы нәтижелі де жемісті болды. Сондықтан да академик Кенжеғали Сағадиев: «Манаш Қабашұлының тәуелсіздік тұсында жарық көрген еңбектері осыған дейінгі 33 жыл бойы жарияланған зерттеулерінен сапа мен мазмұн тұрғысынан да, сан жағынан да асып түсті», – деп бағалайды (Жұлдызы жанған, 2003:16).

Манаш Қабашұлының артына қалдырған 800-ден астам еңбегі мазмұны жағынан негізінен қазақ тарихындағы ақтаңдақтарды толтыруға және ұлттық жадыны, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға арналған құнды еңбектер деп қарауға болады. Ендеше академиктің халқымыздың ұлттық тәуелсіздік санасын қалыптастыру бойынша жариялаған еңбектерінен бірер үзінділер келрейік.

Ғалым өзінің 1990 жылы тамызда тілшіге берген сұхбатында: «Біз ұлт болып қалыптастық. «Еліміздің еңсесі көтерілсін десек, ел-жұрт болып егемендікке жетуге күш салайық» (Қозыбаев, 1998: 6),- деген үндеу тастайды. Сондай-ақ ол «көптен бері ойланып жүрген мәселенің бірі – республикамыздың гербі. Сталиннің кезінде шаруалар мен жұмысшылардың ынтымағын белгілейтін орақ, балға белгісі бар, егістіктің масағы көрсетілген Совет Одағының Грбі көп тиражбен тарады. Біздің республикамыздың Гербі соған тым ұқсас, тіпті КСРО-ның гербінен ажыратып алудың өзі қиын. Өйткені, онда қазақ халқының ұлттық бет-бейнесін ажарлайтын ешқандай ерекше белгі жоқ. Сондықтан еліміздің, ұлтымыздың ерекшелігін айқындай әрі айшықтай түсетін жаңа гербін жасау үшін конкурс жариялауымыз қажет» (Қозыбаев, 1998:12), – деп ұсыныс жасайды. Академиктің бұл үндеуді кезінде халқымыздың тәуелсіздік ой-санасын оятқаны және елді егемендік үшін күреске жұмылдыруға зор әсер еткені сөзсіз.

Академик тарихи мысалдар арқылы ұлттық сананы оятап, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға қызмет етті. Ол: «Біз, қазақ халқы көп қуғын-сүргін көргенбіз. Қайғылы «Ақтабан шұбырынды» қазақ жеріне бір ғана келмеді, не сан оралды. Тек XX ғасырда 1916 жылғы ойранда 60 мыңнан астам адам патша жендеттерінің қолынан қаза тапты. Дүркіреп көшкен елдің тозығы ғана Отанға ашығып, тарығып зорға жетті. Қазақстан мен Қытай, Ауған арасында қырылған халықтың есебі жоқ. 1921-1922 жылдарғы аштық 2 миллион 250 мың адамды қармағына іліктірді. 1931-1933 жылдардағы қызыл қырғын 2 миллион 200 мың адамның тағдырын біржолата киды» (Қозыбаев, 1998:18), – деп жазудағы мақсаты – дербестігінен айырылған халықтың көрген және көретін азабын аңартуарқылы тәуелсіздікті дәріптеу екені айдан анық. Сондықтан да Манаш Қабашұлы: «Қазақ – неше түрлі қиямет замандарды басынан өткізген халықтардың бірі. Ол ішпеген у жоқ» (Қозыбаев, 1998:71), – деп атап көрсеткен.

Ғалым еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген кездегі қазақ халқының рухани жағдайына тарихи тұрғыдан талдау жасай келіп: «Қазақтың ғасырлар бойы тарихы Ресейдің құрамды бөлігінде қаралды, империялық көзқарас – моноцентризм үстемдік алды. Отаршыл жүйе заманында халықтың менталитеті өзгерді. Батыр халық қуғыншылықты көре-көре жалтақ болды, ел арасында сөз жүрді, өтірік-өсек, сырттан ғайбаттау «донос» культқа айналды. Оның тілі, діні, ділі, тарихы ұрпаққа керек болудан қалды. Халық өз тарихын білмейтін халге жетті.

Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білу қажет. Жаңа буынның санасын, тарихи санасын қалыптастыру керек. Бір сөзбен айтсам: тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды» (Қозыбаев, 1998: 99-100), – деп дұрыс түсіндірген.

Манаш Қабашұлы тарихи сананы, ұлттық тәуелсіздік санасын қалыптастыратын отандық тарихшылардың жасы мен білім құрылымына да талдау жасай отырып былай деген: «Тарихшылар қауымының басым көпшілігі – біріншіден, қарт адамдар. Екіншіден, бір қомақты бөлігі – кешегі партия тарихын зерттегендер. Үшіншіден, біздің көпшілігіміз догматизм рухы басым кезде тәрбие алғандығымызды жасыра алмаймыз. Төтріншіден, жас ғалымдар уақытша қиындықтарға көне алмай, ғылымды тастап кетуде. Бесіншіден, жас буынның басым көпшілігі тіл білмейді, көбі мамандықты тарихтың жаңа кезеңінен алған, оның үстіне еті тірілері аспирантураға келмейді. Аға буын мен кіші буынның арасы үзіліп барады» (Қозыбаев, 1998:100). Алайда академик атап көрсеткен тарихшылар қауымындағы сол мәселелер қазір де түбегейлі өзгере қойған жоқ. Сол ескі догматизмнің сарқыншақтары тарих ғылымы саласына әлі де ықпал жасап келеді. Әсіресе, тарихшы буындар арасындағы алшақтықтар тым алыстап бара жатқан жайы бар. Бұларды мемлекеттік деңгейде қарастырып шешеу қажет деп санаймыз.

Ғұлама ғалым тәуелсіз Қазақстан халқымызның менталитеті қандай болуы керек, оның қандай қуат-жігері бар, жаңа нарық заманына мүмкіндігі қандай деген сауалға жауап іздеген-ді» (Қозыбаев, 1998: 82-83). Ол өзі көтерген осы мәселелерге жауапты Абай ілімінен қарастырады. Бұл ғалымның сұңғылалығын көрсетеді. Өйткені ол шеттен енгізіп күштеп таңылған идеологиялық «измдердің» қазақты көркейетпейтіне көзін жеткізген. Сондықтан тек Абай ілімі ғана қазақты кемелдендіретін рухани қайнары екенін тәуелсіздіктің алғашқы жылдары атап көрсетуінің маңызы зор. Қазірге дейінгі қоғамдық тәжірибелер ғалымның көзқарасының дұрыстығын дәлелдеді. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2020 жылы 8 қаңтарда жариялаған «Абай және

XXI ғасырдағы Қазақстан» атты маңызды мақаласында Абай ілімінің қазақ халқының рухани кемелденуіндегі маңызын терең пайымдады. Ендігі жерде Абай ілімін ұлттық идеологияның негізі ретінде қолданысқа енсе, дәйекті атқарылса игі еді дегіміз келеді. Халқымыз «өз ақылым - ақыл-ақ, басқаныкі – сандырақ» – деп текке айтпаса керек-ті.

Манаш Қозыбаев тәуелсіздікті ең жоғары ұлттық құндылық деп санайды. Ол: «Тәуелсіздік! Қандай рухты, жүрекке қандай жылы, жаныңа қандай жайлы ұғым. Жатса түсінен, жүрсе есінен кетпеген ата-бабаның ғасырлық арманы сол бір ғажайып тәуелсіздік емес пе?» – дейді. Сондай-ақ ол тәуелсіздікке халқымыздың үлкен бодау берумен жеткенін ескертеді. «Тәуелсіздік – дейді ғалым, – қаншама ардагерлеріміз осы тәуелсіздіктің өзі емес, тек сәулесі үшін қанын төкті, жанын пида етті десеңізші! Тіпті тереңінен толғанып ойласақ, халқымыздың барша тарихы онымен тығыз байланысты емес пе?» (Қозыбаев, 1998:15), – деп, ой-санаға түрткі салады. Сонымен бірге тәуелсіздікте болатын критерийлерді де анықтап көрсетеді.

Ғалым «тәуелсіздік ең алдымен саяси тәуелсіздік. Қазақ елінің тәуелсіздік жағдайындағы екі жыл даму процесі тәуелсіздіктің сан алуан сыры, сан алуан қыры бар екенін танытты», – деп санайды. Сондай-ақ елімізде тәуелсіз мемлекет құрылымның орнатылып жатқанын, жоғарыдан төменге дейін жаңа мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру жұмыстарының жүріп жатқын айта келіп, «кешегі жоспарлы кеңес экономикасын нарықты экономика жолына көшіру ісі қызыу қолға алынып жатыр. Саяси тәуелсіздікті экономикалық тәуелсіздікпен бекіту біздің жаңа жолымыздағы ең бір басты бағыт», – деп түсіндіреді. Алайда ол экономикалық трансформацияның беталыс бағытынан алаңдайтынын жасырмайды: «Шынын айту керек, ата-баба тапқан мал, қойны толы қазыналы жер ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпей ме деп қорқасың» (Қозыбаев, 1998:16), – деген сөзінен ғалымдық көрегендік қасиеттің жатқанын аңғарамыз. Шынында бұл нағыз ғұлама ғалымға тән ерекшелік. Академик қорықса қорыққандай жағдайдың елімізде орын алғанын, оны қайта реттеу өте қиынға соғып отырғанын терең сезініп жүрміз.

«Тәуелсіздіктің тағы бір саласы – рухани тәуелсіздік», – дейді ғалым. «Ғасырлар бойы отаршылдарға, келімсектерге табынып үйренген халық үрейден жаңа-жаңа есін жиғандай... Анадан шыққан тілімізді, атадан өрбіген тарихымызды бірізділікке салып, халықтың ана тілін, тарихын қалпына келтіру – бұдан артық игі тілек, игі мақсат болуы мүмкін емес», – деп атап көрсетіп, тіл мен тарихтың ұлттық руханияттағы маңызын терең пайымдайды. Бұл процестердің баяулау болса да жүріп жатқанын жоққа шығаруға болмайды.

Егемендіктің ел өміріне әкелген оң өзгерістерін ғалым жоғары бағалайды. Ол: «Кешегі кеңес заманында социалистік идеологияның құлы болған зиялы қауым жаңа өмірде жаңа мұраттар іздей бастады.

Қазақстанда тұңғыш бүкілхалықтық Құрылтай өткізілді. «Жинал қазақ жеріне, егеменді еліңе» – деген дабыл шартарапқа жетті. Сыртта жүрген қазақтардың елге оралу көші басталды. Бұған қуанбағанда, шүкіршілік етпегенде, неге тәубе етерсің, бауырым!» (Қозыбаев, 1998:17), – деп ағынан жарылады. Бұл арада академик, шетелдерде тұратын этникалық қазақтардың тарихи Отанына оралуын тәуелсіз Қазақстанның саяси, экономикалық және рухани дамуында аса маңызды рөл атқаратынын көрегендікпен көріп қуанғаны – ұлттың қуанышы болып табылады. Іс жүзінде елге келген қандастар ғалым күткен үмітті толығымен ақтады. Оның нақыл мысалдарын мақала авторының баспадан жаңа шыққан монографиясынан (Мұқаметханұлы, 2021) көре аласыздар.

Манаш Қозыбаев социалистік қоғамның көмескі сырын ашып көрсетеді. Ол социализмді «Құрсауланған социализм әуелі малды алды, одан кейін жанды алды, миллиондаған жазықсыз жан қанданды, тұтас бір халықтар елінен айырылып, зарланды... Ендеше, социализм дегеннің екі беті бар, ағы мен қарасы, ішінде аласы бар» (Қозыбаев, 1998: 22-23), – деп сипаттайды. Ғалымның бұл сөзінен социализмнің қандай қоғам болғанын білуге болады. Ол «Кеңестік заманның күйреуінің бір себебі – халықты алдап, арманды қиялға айналдыруында» (Қозыбаев, 1998: 81), – деп санайды. Бір ғажайып бүгінгі күні «ішінде аласы бар, халықты алдаған» сол социализмді «сағына бастаған» атағы алатаудай жазушыны түсіне алмайсыз!

«Енді сол бостандықты экономикалық, рухани, ақпараттық, экологиялық, ғылыми тәуелсіздіктермен жан-жағынан сүйемелдеуіміз керек» (Қозыбаев, 1998:58), – дейді ғалым. Бұл іс жүзінде әр саланың тәуелсіздікті нығайту, әлеуметтік даму үшін атқаратын борышы болып табылады, атқаралып та жатыр.

Тәуелсіз мемлекет құрудың алғашқы он жылында академик Манаш Қабашұлы ұлттық тарихи сананы, тәуелсіздік сананы қалыптастыру үшін бүкіл ынта-пейілімен жанкешті жұмыстар жасап, халқымыздың ой-санасының түбегейлі өзгеруіне аса зор ықпал жасады. Оның нәтижесін бүгінгі таңдағы халқымыздың қоғамдық ой-санасының өзгеруінен, ұлттық құндылық талғамдарының биіктегенінен көруге болады. Елімізде «Тәуелсіздік басты құндылық» деген концепция қалыптасып кетті.

Бұл әрине еліміздің тәуелсіз дамуының отыз жылдық қоғамдық практикасының заңды тұжырымы. Сондай-ақ мұны ғұлама ғалым, отандық бас тарихшы болған Манаш Қозыбаевтың тәуелсіздік сананы қалыптастыру жолында жасаған ағартушылық қызметінен бөле қарауға да болмайды. Өйткені ол қазақстандықтарды отарлық санадан арылып, тәуелсіздік құндылықтарды қалыптастыруға идеологиялық негіз қалаушылардың бірі және бірегейі бола білді.

Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуда, тәуелсіздік санасын қалыптастыруға жалпы халық жеңіл түсініп, оңай қабылдайтын жалынды публицистикалық

жанырды көп қолданып, тарихи, саяси, мәдени-өркениет және тәуелсіздік ұғымдарын анықтап түсіндіру арқылы қоғамдық ой-сананың өзгеруіне пәрменді ықпал етті. Бейне XVIII ғасырда өмір сүрген Француз философы, энциклопедияшылар өкілі Дени Дидроның сол замандағы ғылым, білім мен ұғымдарды жүйелеп шықаны сияқты, Манаш Қозыбаев та энциклопедист ағартушы бола білді. Оның ой-сананы ағарту жолында атқарған қызметі, іс жүзінде Қазақстан қоғамында ағартушылық рөл атқарды. Ғалым тарихи фактілерді егенменді елдің мүддесі тұрғысынан жаңаша пайымдап, ұлт тарихының өткені мен бүгінін, келешегін өзара байланыстырып жан-жақты ашып көрсетіп, жаңа тәуелсіз қоғамдық ойдың қалыптасуына теориялық негіз қалады. Сондықтан Манаш Қабашұлы Қозыбаевты тәуелсіздік сананың алғашқы жаршысы болған ұлы тұлғала деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Академик Манаш Қозыбаев / Пірманов Ә., Қапаева А. (құрастырғандар). Алматы: Атамұра, 2001. 240 б.
 Асылбеков М. Толенова З. Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. 280 б.
 Жұлдызы жанған ғұлама / Сағымбай Қозыбаев (құрастырғандар). Алматы: Атамұра, 2003. 288 б.
 Историк в меняющемся мире = Тарихшы және оның заманы / Қозыбаев И.М., Тулеуова Ш.О. (составители). Алматы: Раритет, 2021. 480 с.
 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі – Замана асуы (Бірінші кітап). Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.
 Манаш Козыбаев – Человек в истории / Ильяс Козыбаев (Составитель). Алматы: «Ғылым», 2006. 232 с.
 Мұқаметханұлы Н. Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 250 б.
 Мұтанов Г.М. Манаш Қозыбаев өнегелі өмір / (Бас ред. Мұтанов Г.М.). Алматы: Қазақ университеті, 2016. 393 б.

References

- Akademik Manash Kozybaev (Academician Manash Kozybayev) / Pirmanov A., Kapayeva A. (qurastyrgandar). Almaty: Atamura, 2001. 240 b. [In Kazakh].
 Asylbekov M. Tolonova Z. Akademik M.K. Kozybaev: gulama galym, iri qogam qajratkeri (Kozybayev: a great scientist, a major public figure). Almaty: Eltanym baspasy, 2014. 280 b. [In Kazakh].
 Zhuldyzy zhangany gulama (The famous scientist) / Sagymbaj Kozybaev (kurastyrgandar). Almaty: Atamura, 2003. 288 b. [In Kazakh].
 Istoriik v menyayushchem mire = Tarihshy zhane onyng zamany (A historian in a changing world) / Kozybaev I.M., Tuleuova Sh.O. (sostaviteli). Almaty: Raritet, 2021. 480 s. [In Russian].
 Kozybaev M.K. Tarih zerdesi – Zamana asuy (Birynshi kitap) (The study of history is a milestone of time). Almaty: Gylym, 1998. 344 b. [In Kazakh].
 Manash Kozybaev – Chelovek v istorii (Manash Kozybayev – A man in history) / Il'yas Kozybaev (Sostavitel'). Almaty: «Gylym», 2006. 232 s. [In Russian].
 Muqamethanuly N. Halyqaralyq fenomen: qazaq halqynyng bolinui men tutastanu yderisi (International phenomenon: the process of separation and unification of the Kazakh people). Almaty: Kazak universiteti, 2021. 250 b. [In Kazakh].
 Mutanov G.M. Manash Kozybaev onegeli omir (Manash Kozybayev – exemplary life) / (Bas red. Mutanov G.M.). Almaty: Kazak universiteti, 2016. 393 b. [In Kazakh].

МРНТИ 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2021_4_252

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ВКЛАД Б.М. СУЖИКОВА В РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКИ (к 70-летию со дня рождения ученого)

Алимгазинов Кайрат Шакаримович^{1*}¹Архив Президента РК, Алматы, Казахстан*Автор-корреспондент
E-mail: alimgazinov@gmail.com

Аннотация. Публикация посвящена памяти ведущего научного сотрудника Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, кандидата исторических наук Б.М. Сужикова. Вся его жизнь связана с Институтом и служению исторической науке. В публикации дается обзор его научной биографии, его деятельности как заведующего Отделом методологии истории, историографии и источниковедения. Дается анализ научных трудов ученого, его вклада в формирование мировоззрения отечественных историков. На примере разбора ряда исследований Б.М. Сужикова, раскрываются причины актуальности и по сей день его научного наследия.

Ключевые слова: XX век, зарубежная казахстаника, этнос, полиэтничность, историческое сознание, историографический метод.

**Б.М. СУЖИКОВТЫҢ ОТАНДЫҚ ТАРИХ
ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ТАРИХНАМАЛЫҚ ҮЛЕСІ
(ғалымның туғанына 70 жыл толуына орай)**

Алімғазинов Қайрат Шәкәрімұлы^{1*}

¹ҚР Президентінің архиві, Алматы, Қазақстан

*Автор-корреспондент

E-mail: alimgazinov@gmail.com

Түйіндеме. Мақала Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Б.М. Сужиковты есте қалдыру мақсатында жазылған. Оның бүкіл ғұмыры институт қабырғасында өтіп және ғылымға қызмет етуге арналды. Жарияланымда оның ғылыми өмірбаяны, Тарих методологиясы, тарихнама және деректану бөлімі меңгерушісі қызметіндегі еңбегі туралы шолу жасалынады. Ғалымның ғылыми еңбектеріне талдау жасалып, отандық тарихшылардың көзқарасының қалыптасуына қосқан үлесі баяндалады. Б.М. Сужиковтың бірнеше еңбектеріне жүргізілген талдау, оның ғылыми мұраларының бүгінгі күнге дейінгі өзектілігінің себептерін ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: XX ғасыр, шетелдік тарихнама, этнос, полиэтничность, тарихи сана, тарихнамалық әдіс.

**HISTORIOGRAPHIC CONTRIBUTION OF
B.M. SUZHNIKOV IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC SCIENCE
(to the 70th anniversary of the birth of the scientist)**

Alimgazinov Kairat^{1*}

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Алматы, Казахстан

* Correspondent author

E-mail: alimgazinov@gmail.com

Annotation. The publication is dedicated to the memory of the leading researcher at the Institute of History and Ethnology named after V.I. Valikhanov, candidate of historical sciences B.M. Suzhikov. His whole life is connected with the Institute and the service for historical science. This publication provides an overview of his scientific biography, his activities as the head of the Department of Methodology of History, Historiography and Source Study. Moreover, the analysis of the scientific works of the scientist and his contribution to the formation of the worldview of Russian historians is given. Based on the example of the analysis of a number of studies by B.M. Suzhikov, it is revealed that his scientific heritage is still relevant in a today's society.

Key words: XX century, foreign Kazakhstani, ethnos, polyethnicity, historical consciousness, historiographic method.

Бакыт Мухамбеткалиевич Сужиков – один из последних старших для нас представителей традиционной школы научной интеллигенции историков Казахстана.

Его традиционность выражалась во всем: преклонение перед опытом, защитной рефлексии на всякое отклонение от научной культуры, от идеологизации мыслительных моделей, резкой реакцией на конформизм. Когда в начале 1990-х на волне кардинальных изменений в нашей республике, многие, в погоне за популизмом, бросались в крайности в своих публикациях, он предостерегал: «не надо думать, что человеческая натура кардинально изменилась, просто лекала западной демократии стали диктовать иные формы поведенческих практик». Вот, пожалуй, едва ли не единственная объясняющая аксиома состояния власти и общества в точке бифуркации исторического времени.

Хотя с высоты дня нынешнего историческое знание XX века порой может казаться окутанной липкой паутиной политической подоплеки, для сознания высшего эшелона казахстанских историков – историография была научной отдушиной, которая позволяла лавировать мыслями, не нарушив кредо профессионального понимания ремесла историка. «Энтузиазм отречения от недавнего прошлого дошел до того, что среди [отечественной] университетской профессуры стало распространяться мнение об «исчерпанности советской тематики вообще». Возобладала попытка спроецировать формы современного сознания в более отдаленные исторические пределы с другими временными контекстами и культурным потенциалом с целью как можно в большей степени «удревнить» текущий статус суверенности. Как

следствие, понятие «нации», было соотнесено к чисто этническим дефинициям на основе абсолютной профанации императивов общественного развития».

Профессиональная научная деятельность Б.М. Сужикова начиналась в Институте истории, этнографии и археологии им. Ч. Валиханова АН КазССР, где он стал работать сразу после окончания английского отделения исторического факультета КазГУ. Но вскоре его как специалиста, хорошо владевшего английским языком и глубоко понимавшего сложную стилистику англосаксонских научных текстов, направили работать в Сектор информации по общественным наукам Академии наук КазССР. Это научное подразделение занималось не только переводом иностранных публикаций по казахстанике, но и их аналитикой. Сектор регулярно выпускал рефераты с грифом «для служебного пользования», в которых можно было ознакомиться с концептуальными взглядами западных исследователей по тем или иным вопросам истории Казахстана и Центральной Азии в целом.

Переводческая работа в секторе общественных наук АН КазССР для Бахыта Мухамбеткалиевича принесла колоссальный багаж знаний интеллектуального наследия западных и американских советологов. В выпускаемых Б.М. Сужиковым рефератах цитировались различные текстуальные выдержки из переведенных им западных авторов. Он довольно часто «вставлял» в свои реферативные статьи такие выдержки как примеры «буржуазных фальсификаций истории». Но именно это позволяло расширять научный кругозор отечественных историков, зарождало в сознании ученых сомнения в шаблонах привычных на тот момент исследовательских процедур, желание критического осмысления тех или иных историографических проблем.

Это была работа впрок: все труды, которые ему приходилось переводить, не попадали на полки библиотек, не выносились на обсуждение научных конференций, не становились темой разговоров среди историков. Наложенный гриф ограничения доступа к информации, с которой он работал, во многом и объясняет то, что для массового читателя современной исторической литературы, имя Б.М. Сужикова мало знакомо. Строго ограниченный тираж и учет каждого экземпляра объемных реферативных аналитических обзоров, объясняет их недоступность и ныне для многих исследователей.

В последние годы работы в Институте истории и этнологии им. Ч. Валиханова, он активно интересовался вопросами междисциплинарных исследований в истории, проблемой коэволюции этносов в условиях комплиментарного сосуществования, инструментальной историей. По его инициативе еще в середине 1990-х Институт приступил к разработке фундаментального направления исторических исследований, связанного с формированием полиэтнического капитала Казахстана. Для молодых тогда еще сотрудников Института, словосочетание «полиэтнический капитал» было равно упоминанию имени Бахыта Мухамбеткалиевича – бессменного на протяжении многих лет заведующего Отделом методологии истории, историографии и источниковедения. Руководство Отделом, ответственного за разработку вопросов теории и методологии истории, было возложено ему в 1989 году, немногим позже вслед после успешной защиты кандидатской диссертации, защиту которой откладывали несколько раз ввиду нецелесообразности введения в научный оборот и популяризации/пропаганде в СССР трудов зарубежных исследователей. Позже, вспоминая этот период своей биографии, он скажет, что эта была большая и ненужная ему ноша – возглавить Отдел, который был «кузницей» директоров Института истории: теперь меньше оставалось времени на переводы и к тому же весь Институт взвалил на него бремя интеллектуального паровоза.

Между тем, проводимые Бахытом Мухамбеткалиевичем заседания отдела, отличались своей назаурядностью и являлись примером мозговой атаки для нас: роль председательствующего заключалась в точных констатациях, доброжелательных советах и емких по смыслу ремарках, куда очень часто вкраплялись сюжеты из произведений каких-либо классиков мировой литературы: Гоголя, Абая, Шакарима, Пастернака, Булгакова, Набокова, Айзека Азимова и других корифеев. Невольно это заставляло иначе задуматься об услышанном или сказанном. Он называл это, цитируя Абая, «притяжением однородного однородным» (Слова Назидания, 42), как «признак, без которого дальнейшее существование обречено на обскурантизм». Именно в этом заслуга Б.М. Сужикова не только как руководителя Отдела, но и как генератора научных идей.

Научные труды Б.М. Сужикова интересны и важны для развития исторической науки Казахстана по нескольким причинам. Б.М. Сужиков был не только самодостаточным ученым, но и в немалой степени продолжительное время выступал одним из идеологов при определении направлений фундаментальных исследований Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Сформулированные им самим или вместе с коллегами теоретико-методологические, исторические и историографические идеи и выводы, так или иначе связаны с главным предметом его исследований – проблемой этноса и этничности. Очевидно, что для дальнейшего развития исторической науки Казахстана сегодня важно понимать, что сохранилось из историографической школы Казахстана XX века и какие она претерпела изменения на протяжении трех последних десятилетий развития исторической мысли. За актуальностью этого вопроса скрывается отношение нынешнего поколения историков к научному наследию своих предшественников, понимание приоритетов развития новой историографии, содержания направлений конкретно-исторических исследований.

Работы Б.М. Сужикова отличает строго археографическая манера научного изложения. Научный лейтмотив освещения трудов зарубежных исследователей выстроен вокруг идей и парадигм

изучения общественного развития как осмысления опыта национально-государственного строительства. Центральной проблематикой остается анализ этнических процессов и межэтнических отношений, вопросов консолидации полиэтнического общества, ценностных ориентиров социума. Последний тезис ученый связывал с ментальной историей: «проблема культуры в социально-интегрированном, то есть бытовом значении, становится решающей для объяснения отношений общества и власти. Традиционализм здесь сказывается в том, что все новое получает оправдание только тогда, когда можно подыскать ему что-нибудь подобное в прошлом. Структурные элементы нomaдизма, подкрепленные исламским обычным правом, были до основания разрушены.... Сегодня нам важно найти иные исторические параллели. И искать их надо в ментальном настрое общества».

Даже для ранних работ Б.М. Сужикова характерна демонстрация приверженности компаративистской методологии. Между тем, для историографов, особенно занимавшихся переводами и, как следствие интерпретаций взглядов зарубежных авторов, это было чревато последствиями, ведь зарубежная историография четко подчинялась принципу партийности. Но тем ценнее с позиции дня нынешнего, формат историографического изложения ученого. Так, выводы Б.М. Сужикова о том, что перспективы языковой проблемы в среднеазиатской части СССР связаны с четырьмя основными вопросами: жизнеспособностью, религиозной солидарностью, этнической идентификацией и лояльностью по отношению к другим этносам не потеряли своей научной значимости и по сей день (см.: «Проблемы двуязычия в буржуазной советологии»). Для историографической науки перестроечной эпохи важно было развить постулат о проблеме, требующей к себе внимания со стороны историков, социологов, социолингвистов, философов, политологов.

В этом плане Б.М. Сужиков предложил оригинальное решение проблем репрезентативности и легитимности/верифицируемости научного изложения, через акценты на фактографию в текстах. Так, разбирая выводы советолога Бейкера о гендерной ситуации в советском Казахстане, историограф дает развернутую цитату со статистическими данными: «...между январем 1927 г. и январем 1936 г. число женщин казахской национальности, занятых в наемном труде, возросло с 5344 до 43800 – с 11% до 28% всей женской рабочей силы. ...В период с 1921 по 1927 г. женщины редко избирались в местные Советы и делегировались на съезды. Выборы 1929 г. включали женщин в значительно большей степени, нежели предыдущие. Число женщин в Советах возросло в пять раз, т.е. до 20885 человек. Количество женщин в сельских районах, имеющих право, голоса, возросло с 25% в 1924 г. до 44% в 1929 г. и в 1934 г. достигло повсеместно 64%. Однако число женщин – делегатов съезда и депутатов Советов, возросшее с 10 до 21% в период между 1927 и 1929 гг., не выросло выше 25% до выборов 1939 г.». Можно привести немало таких примеров использования ученым развернутых цитат вспомогательного характера, несущих при этом основную смысловую нагрузку при историографическом изложении. Статистический и фактографический материал, с которым работали зарубежные «буржуазные» советологи в закрытых для советского историка архивах, безболезненно проходил идеологическое решето тоталитарного режима и вводился в научный оборот благодаря скрупулёзному труду историографа. Этот историографический подход, который был использован, оправдал свою научную состоятельность. Хочется отметить, что некоторым его переводческим работам все еще предстоит пополнить собой археографический фонд зарубежной казахистики.

Б.М. Сужиков по сей день остается ведущим специалистом по исследованию западных школ по истории Центральной Азии нового и новейшего времени, экспертом социально-политических, этнических и межнациональных проблем XX-XXI вв. Его исследования по евро-американской историографии, вопросам этнического тождества казахов, переводческая работа, многообразная научная аналитика потеряли и ныне своей актуальности. И в этом самая лучшая память об ученом.

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE**

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ
ҒАЛЫМ ОРАЗАҚ СМАҒҰЛОВТЫ ЖӘНЕ БЕЛГІЛІ АНТРОПОЛОГ ҒАЛЫМ
АЙНАГҰЛ СМАҒҰЛОВАНЫ МАРАПАТТАУ БОЙЫНША САЛТАНАТТЫ ШАРА**

Түйіндемесі. ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2021 жылы 22 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына орай қазақстандық антропологиялық зерттеулердің негізін салушы ғалым Оразак Смағұловты және белгілі антрополог ғалым Айнагүл Смағұлованы салтанатты түрде марапаттау шарасын өткізді.

Іс-шарада ҚР ҰҒА академигі, Болон ғылым академиясының корреспондент мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор Оразак Смағұлов пен көрнекті антрополог ғалым Айнагүл Смағұлова Үкіметаралық экономикалық ынтымақтастық ұйымының (ЭЫҰ, ағылш. ECO) және Халықаралық Түркі академиясының мерейтойлық медальдарымен марапатталды, сондай-ақ, қазақ халқының антропологиялық этногенезі мәселелерін зерттеуге қосқан үлестері жайында пікір алмасу болды.

Академик О. Смағұлов краниологиялық зерттеулер сериясы, генетикалық маркерлер, соматологиялық, одонтологиялық, дерматоглифтік белгілер негізінде антропологиялық құрамы қола дәуірі тайпаларының 30% морфологиялық мұрасын сақтаған, осы аумақтың автохтондары болып табылатын қазақ халқы этногенезінің бес мың жыл бойғы тарихи үдерісінің тұтастығын дәлелдеді.

Сондай-ақ, іс-шарада Халықаралық Түркі академиясының демеушілігімен үш тілде жарық көрген О. Смағұлов пен А. Смағұлованың «Қазақ халқы мен оның ата-бабаларының антропологиясы бойынша очерктер (цифрларда, иллюстрацияларда және тұлғаларда) (Нұр-сұлтан, 2021) атты жаңа кітабының тұсаукесері жасалды.

**THE SOLEMN CEREMONY OF AWARING AWARDS TO THE FOUNDER OF
ANTHROPOLOGICAL RESEARCH IN KAZAKHSTAN ORAZAK ISMAGULOV
AND PROMINENT ANTHROPOLOGIST AINAGUL ISMAGULOVA**

Abstract. December 22, 2021 The Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan jointly with the Presidium of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan held a solemn event to present awards to the founder of anthropological research in Kazakhstan Orazak Ismagulov and prominent anthropologist Ainagul Ismagulova, dedicated to the 30th anniversary of Independence of Kazakhstan.

At the solemn event, Orazak Ismagulov, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of Sciences, laureate of the Ch. Valikhanov Prize, Honored Worker of Science and Technology of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor, and prominent anthropologist Ainagul Orazakovna Ismagulova was awarded jubilee medals of the Intergovernmental Organization for Economic Cooperation (ECO, English ECO) and the International Turkic Academy, and also discussed their contribution to the study of anthropological aspects of the genesis of the Kazakh ethnos.

Based on the studied craniological series, genetic markers, somatological, odontological, dermatoglyphic signs, the academician proved the integrity of the historical process of ethnogenesis of the Kazakhs for five millennia, who are autochthons of this region, preserving 30% of the anthropological composition of the Bronze Age tribes as a morphological heritage.

A new book was presented at the event – Ismagulov O., Ismagulova A. “Essays on the anthropology of the Kazakh people and their ancestors (in figures, illustrations and faces) (Nur-Sultan, 2021), published in three languages with the sponsorship of the International Turkic Academy.

**ТОРЖЕСТВЕННОЕ МЕРОПРИЯТИЕ ПО ВРУЧЕНИЮ НАГРАД – ОСНОВОПОЛОЖНИКУ
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ ОРАЗАКУ ИСМАГУЛОВУ
И ВИДНОМУ АНТРОПОЛОГУ АЙНАГУЛЬ ИСМАГУЛОВОЙ**

22 декабря 2021 г. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК провел совместно с Президиумом Национальной академии наук РК торжественное мероприятие по вручению наград – основоположнику антропологических исследований в Казахстане Оразак Исмагулову и видному антропологу Айнагуль Исмагуловой, приуроченное к 30-летию Независимости Казахстана.

Цель мероприятия – награждение юбилейными медалями межправительственной Организации экономического сотрудничества (ОЭС, англ. ECO) и Международной тюркской академии Оразак Исмагулова – академика НАН РК, член-корреспондента Болонской академии наук, лауреата премии им. Ч. Валиханова, заслуженного деятеля науки и техники РК, доктора исторических наук,

профессора, и видного антрополога Айнагуль Оразаковны Исмагуловой, а также обсуждение их вклада в изучение антропологических аспектов генезиса казахского этноса.

Как известно, исследования академика О. Исмагулова в области этнической краниологии, серологии, палеоантропологии, соматологии, одонтологии, дерматоглифики обобщенные в его многочисленных трудах, монографиях, статьях, востребованы научной и культурной общественностью. На основе изученных краниологических серий, генетических маркеров, соматологических, одонтологических, дерматоглифических признаков он доказал целостность исторического процесса этногенеза казахов на протяжении пяти тысячелетий, которые являются автохтонами данного региона, сохранив на 30% в антропологическом составе племен бронзового века в качестве морфологического наследия. Результаты многолетних комплексных исследований по физической антропологии казахского народа и его предков были представлены в 10 монографических трудах и более 400 научных статьях и докладах на отечественных и международных научных форумах.

О. Исмагулов долгие годы работал в академическом Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, на базе которого создал первую в Казахстане лабораторию этнической антропологии. На сегодня подобные лаборатории функционируют в Национальном музее Республики Казахстан (г. Нур-Султан) и Южно-Казахстанском государственном университете им. М. Ауэзова (г. Шымкент), где он продолжает свою научно-исследовательскую деятельность. Более 30 лет вместе со своим отцом, который стал ее научным наставником, трудилась Айнагуль Исмагулова, осуществлявшая под его научным руководством исследования в области физической антропологии.

В форуме приняли участие, как в офлайн, так и онлайн режиме, около 40 ученых – этнологов, историков, археологов и др. из разных регионов Казахстана. Модератор конференции – Мурат Журинович Журинов, Президент, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор химических наук, профессор, открыл мероприятие поздравлением от имени Президиума НАН РК. Затем предоставил слово директору Института, доктору исторических наук, профессору, член-корреспонденту Национальной академии наук (далее – НАН) РК Зиябеку Ермухановичу Кабулдинову, который остановился на биографии заслуженного академика и его вкладе в развитие антропологической науки в мире, а также поздравил от имени коллектива Института ученых с высокими наградами. Далее Аскар Женисович Шокибаев, руководитель представительства Министерства иностранных дел в г. Алматы в торжественной обстановке вручил академику О. Исмагулову юбилейную медаль межправительственной Организации экономического сотрудничества (ОЭС, англ. ECO). В свою очередь Физули Маджидли, вице-президент Международной Тюркской академии, доктор политических наук, поздравил и наградил от имени Международной тюркской академии серебряной медалью видного антрополога Айнагуль Оразаковну Исмагулову.

На мероприятии с поздравлениями и докладами выступили академик Национальной Академии Наук РК, доктор исторических наук, профессор М.К. Койгельдиев, декан исторического факультета КАНУ им. аль-Фараби М.С. Ногайбаева, видные ученые А.Т. Толеубаев, С.Е. Ажигали, А.У. Токтабай, Мухтар Кожа, К.К. Закирьянов и др.

По завершении мероприятия академик О. Исмагулов и его дочь Айнагуль поблагодарили указанные организации за награды, Президиум НАН РК и Институт за их чествование, презентовав свою новую книгу – Исмагулов О., Исмагулова А. «Очерки по антропологии казахского народа и его предков (в цифрах, иллюстрациях и в лицах) (Нур-Султан, 2021), изданную на трех языках при спонсорской поддержке Международной тюркской академии.

Рисунок 1 – А.Ж. Шокибаев, руководитель представительства Министерства иностранных дел в г. Алматы, в торжественной обстановке вручает академику О. Исмагулову юбилейную медаль межправительственной Организации экономического сотрудничества (ОЭС, англ. ECO). Г. Алматы, 22 декабря 2021 г.

АКАДЕМИК ОРАЗАҚ СМАҒҰЛОВ ТАҒЫЛЫМЫ

Әлімғазы Дәулетхан^{1*}¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: dauletkhanov84@mail.ru

Түйіндемe. Бұл мақала қазақтың әйгілі антрополог ғалымы, Қазақстан жерінде ғана емес, бүкіл әлемге аты мәшһүр болған кәсіби тарихшы Оразак Смағұловқа арналған. Оқырман назарына ұлттық тарих ғылымындағы қазақ халқының расогенезі мен этногенезіне байланысты, Қазақстанның этномәдени тарихы контекстінде қазақ халқының шығу тегінің негізгі кезеңдерін айтарлықтай межелей алатын көптеген объективті және сенімді антропологиялық деректермен негізделген мүлде жаңа және бірегей ғылыми жұмыс ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: Оразак Смағұлов, этногенез, этномәдениет, антропология, тарих ғылымы, қазақ халқы.

МРНТИ 03.20

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА ОРАЗАКА СМАГУЛОВА

Алимгазы Даулетхан^{1*}¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

*Автор-корреспондент

E-mail: dauletkhanov84@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена известному казахскому ученому-антропологу, профессиональному историку Оразак Смагулову, чье имя широко известно не только на территории Казахстана, но и во всем мире. Вниманию читателя предлагается совершенно новая и уникальная научная работа, основанная на многочисленных объективных и достоверных антропологических данных, связанных с расогенезом и этногенезом казахского народа в национальной исторической науке, способных существенно разграничить основные этапы происхождения казахского народа в контексте этнокультурной истории Казахстана.

Ключевые слова: Оразак Смагулов, этногенез, этнокультура, антропология, историческая наука, казахский народ.

IRSTI 03.20

THE SCIENTIFIC LEGACY OF ACADEMICIAN ORAZAK SMAGULOV

Alimgazy Dauletkhan^{1*}¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty

*Corresponding author

E-mail: dauletkhanov84@mail.ru

Abstract. This article is dedicated to the famous Kazakh anthropologist and professional historian Orazak Smagulov, whose name is widely known not only in Kazakhstan territory, but also throughout the world. The reader is offered a completely new and unique scientific work based on numerous objective and reliable anthropological data related to the racegenesis and ethnogenesis of the Kazakh people in national historical science, which can significantly differentiate the main stages of the origin of the Kazakh nation in the context of the ethnocultural history of Kazakhstan.

Key words: Orazak Smagulov, ethnogenesis, ethnoculture, antropology, historical science, Kazakh nation.

Сөзді бірден Оразак Смағұлов тағылымынан бастауыма әйгілі философ Николай Бердяевтің «адам-адамзат әлеміне ұлт адамдары ретінде енеді. Ұлт адамы – ұлттық қаны бар, дербес ұлттық болмысы бар адам. Мәдениет ешуақытта жалпылама адамзаттық болған емес. Ол барлық кезеңдерде нақты адамдық, яғни нақты ұлттық болған» деген тағылымдық түйіндері себепші болды (Бердяев). Болашақ тарихшы – қазақтың тұңғыш антрополог академигі Орекең осынау ұлтын сүйген ұлылар тағылымын бойына сіңіріп өскендіктен ұзақ жылдық ғылыми ізденістеріне сүйене отырып XX ғасырда қазақстандық

тарихшылардың қазақ халқының шығу тегі туралы жазғандарының ешбір дәлел-дәйексіз ауызша айтылған жазбаларға сүйеніп жазылғандықтан аса залалды ғылыми қателіктерге ұрынғанын алғашқылардың бірі болып білген еді. Солай бола тұра, қазақтың ресми тарих ғылымында сол бір өрескел қателіктерді объективті түрде сын тезіне алған ешбір ғылыми жұмыстың болмағанына өкіне отырып, оның себептеріне үңіліп былай дейді: «...Тіпті, ол ұлттық тарихтың жағымды жетістіктері ретінде көрсетілді. Мұның барлығы – Қазақстанда қазақ халқының көне тарихы бойынша білімі бар тарихшылардың болмауының салдары еді, ал «маман» деп аталатындар Кеңес ұйытқысының идеологиялық «ашытқыларында» өскен еді. Сондықтан олар тек құрғақ сөзді ғана малданып, қазақ халқының этногенезы мен этникалық тарихы проблемаларын шын мәнінде шеше алған жоқ» (Смағұлов, Смағұлова, 2020: 384-385). Қанша ауыр болса да Академиктің бұл сөзінде, ащы шындық бар екеніне кәміл сенемін.

Академик Оразақ Смағұлов менің ғылыми жетекші-ұстазым болатын. Ғылыми зерттеу жұмысым «Түркеш қағанаты» (692-766) деп аталатын. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми кеңесі бекіткен осы тақырып бойынша ғылыми жетекші табудың әлегі, мені талай есікті қақтырып, талай атағы дардай академик-профессорлардан меселім қайтқаны әлі есімде. Алматы мен Астанадағы оқу орындары мен ғылыми зерттеу орталықтарынан Х ғасырдың арғы жағындағы Қазақстан – Орталық Азия тарихы бойынша бір де бір маман табылмады. Ең соңында Орта ғасыр тарихының маманы Зуев... ақсақалдың қала шетіндегі дачасына барып ақыл-кеңес сұрауға тура келді. Қариям әбден қартайып, азып-тозған-ақ екен. Мандымды ештеңе айта алмады. Оның үстіне менің кандидаттық жұмысым қазақ тілінде жазылып жатқан. Сонымен, сол тұста институтымыздың «Ерте Орта ғасыр бөлімінде бірге істейтін, Қазақстандағы ғылыми ортаға жаңа таныс бола бастаған профессор Зардыхан Қинаятұлымен ақылдаса келе, ол тұста Академияның мүше корреспонденті Оразақ ағаның кабинетіне өтінішпен бардық. Мән-жайды түсінген ағамыз көп ойланбай-ақ бірден келісін берді. Бірақ талап бойынша ол кісінің ғылыми шифр номері менің тақырыбыма сай келмейтінін ескертіп, Институт директоры – академик Манаш Қозыбаевтың келісін алып ВАК-тың төрағасы атына арнайы өтініш-хат жолдау керек екен. Өтініш орындалып, профессор Оразақ Смағұлов менің ғылыми жетекшім болып ресми бекітілді.

Сол уақыттан бастап Орекеңмен жиі кездесіп, ақыл кеңесін алып қана қоймай, ол кісінің өмірге, ғылымға, қазақ тарихының өзін толғандыратын түйткілді тұстарына арналған ғибратты әңгімелерін тыңдап, ұстазыма деген құрметім арта түсті. Орекең әр сөзінің аяғын – ғылымға келген екенсің, оның жауапкершілігін, тазалығын әсіресе мынау бұрмаланып, әбден былыққан еуроцентристік – ұлы орыстық астамшылықты басшылыққа алып жазылған халқымыздың идеологияланған жасанды тарихын малданып Көк түріктер мен Түркеш қағанаты тарихын жазсаң мен сенің жұмысыңа жетекші болудан бәрібір бас тартамын, сол есінде болсын деп даусын қатайта, қабағын түйе қараған сәті күні бүгінге дейін көз алдымда. Мен сондықтан да «Түркеш қағанаты» тарихын зерттеу жұмысымда орыс-қытай, еуропа ғалымдарының асқақ атақ-дәрежелеріне қарамай барынша сыншылдықпен, объективті баға беруге батыл кірісе алдым.

«Ежелгі және Орта ғасырдағы түркілер: Тарихи зерттеулер» атты монографиям кітап болып шыққанда балаша қуанып: Жарайсың бауырым, үмітімді асыра ақтадың» деп құттықтады, әрі «Президент және халық» газетінде жарияланған мақаласында: «Ағынан жарыла айтар болсақ, қазақ тарихшылары күні бүгінге дейін Қазақ елінің егемендегіне лайықты Отан тарихын жазып бере алған жоқ. ...Енді міне, Отан тарихын жазудың жаңа кезеңі басталды», (Президент және халық, 2013) – деп сүйіншіледі.

Мен бұл сөздерді мақтан үшін емес, әлем мойындаған Академиктің ақ батасы, ұстаздың шәкіртіне деген ыстық лебізі деп қабылдай отырып, алдағы ізденістеріме қойылған салмақты талап деп білдім.

Зымыран уақыт зырлап Орекеңді тоқсанның төріне әкеліп отырғызып қойыпты. Туған халқы ғана емес күллі әлемдік деңгейде торқалы тоқсанды тойлап, ұлы тұлғаның ұлағатты өмір жолын, ғылымдағы тар жол тайғақ кешулі азапты өмір кешулерін, жеткен жетістіктерін мақтаныш етіп жатыр. Сол қатарда академик ұстазымның отандық антропология ғылымына қосқан үлестерінің кейбіріне тоқталғанды жөн көрдім. «Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии (Алматы, 2017) атты кітабының қалай дүниеге келгені туралы арнайы тоқталған профессор Ахмет Токтабай «60 жылдан астам уақытқа созылған антропологиялық ізденістер қазақтың ата-тек тарихын зерттеп-зерделеуге арналғанын, Орекең экспедициясы осы уақыттар ішінде Қазақстанның Шығыс-батыс, Оңтүстік-солтүстік, орталық аймақтарын шарлап, ара қашықтығы ұзынынан 3000-2000 км көлденеңінен 1000 км аралықта жатқанына қарамай оларда антропологиялық айырмашылықтар өте аз екенін дәлелдеп шыққан (Токтабай, 2020) деп жазады.

Нақтылап айтқанда, IX-X ғасырларда қазақтың бүгінгі кескін-келбеті қалыптасып, моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде 70% монголид элементтері, 30% еуропалық расалардың элементтері бар қазіргі қазақтардың бет-бейнесі айқындалған. Сонымен кешенді зерттелген антропологиялық ізденістердің нәтижелері бүгінгі қазақтардың көне тұрғындарымен генетикалық байланыстарының үзілмей сақталып келгенін дәлелдеп бергеніне көзіміз жетіп отыр. Біз солай дегенімізбен күні кешеге дейінгі кеңестік және еуропацентрист-шовинистерінің тәрбиесін алған қазақ антропологтары мен археолог тарихшылары ескі сүрлеуден шыға алмай, жас ұрпақтың рухани жаңғыруына кері әсер етіп келе жатқанына Академик Оразақ Смағұлов қатты ашынады.

Академик ұстаз осынау келеңсіздіктің тарихи себептеріне талдау жасап былай дейді: «Басты проблема Қазақстанның соңғы үш жүз жыл көлемінде Ресейдің, ал одан кейін кеңестік империяның отаршылық аумағында болғандығынан көрінеді. Сол үшін – қазақ халқының объективті тарихы мен этномәдени дәстүрі империялық идеяның, саяси цензураның қатаң қысымында болды» (Исмагулов, Исмагулова, 2017: 8) Осындай тарихи, саяси басым жағдайында қалыптасқан үш ғасырлық қазақ халқы тарихын жазудың тарихнамасына шолу жасай келе, антрополог Академик тәуелсіз Қазақстан жағдайында жазылып жатқан ғылыми зерттеулерге көңілі толмайтынын ашық әрі ашына жазады.

Оның нақты көрінісі ретінде бүгінге дейін қолданыста жүрген «Кочевник» және «Номад» терминдерінен туындайтын ғылыми һәм саяси адасушылықтарға ұрындыратыны жөнінде Академик былай дейді: «...Бұл терминнің мән-мағыналарын олар шын мәнінде ұғынбайды, бірақ ол қазақ өркениетінің «шыңы» ретінде көрсетіледі, нақты алғанда бұл терминді Қазақстан тарихына қатысты қолдану қазақ халқының объективті тарихын жасырын түрде қорлау болып отыр. Өкінішке орай, бүгінгі күні «номад» - «көшпенді» - «қазақ» сөздері синоним болып кетті, адамдардың көпшілігі біздің елімізде болсын, шетелдерде болсын оны солай қабылдайды, тіпті бұрынғы және қазіргі заманауи жағдайларда қазақ халқының этно мәдени дамуының «Ресми карточкасына» айналды» (Исмагулов, Исмагулова, 2017:37).

Академик бұдан әрі қарай «Nomadтың» грек сөзі екенін, оның мағынасы, тұрақты мекені жоқ үйсіз-күйсіз, баққан малына ілесіп қаңғырып жүретін адамдар дегенді білдіретінін В.Дальдің сөздігінде де сол мағынада анықтама бергендігін, бүгінгі ғылымда одан басқа мән-мағына бермегенін атап көрсетеді. Ал, Nomad деп бүгінгі таңда антропология ғылымы бәдәуилерді, хатба мен туаречилерді, масал мен австриялық тайпаларды ғана жатқызады. Олай болғанда, аталған номад делінген тайпалардың қайсысын бүгінгі қазақтар ғана емес, олардың арғы ата-бабаларына ұқсата аласындар деп академик ақсақал зілді сұрақ тастауға мәжбүр болады. Осыларды айта келе: «Қазақстанның қоғамтанушы мырзаларын ұйқыдан оятып, «номад» терминін қазақтарға қатысты қолдануды тоқтатындар, бұл ғылыми көзқарас тұрғысынан қате болуымен қатар, мына өркениетті әлемнің алдында туған халқын қорлау болып табылады» (Исмагулов, Исмагулова, 2017:38), - деп қатаң ескерту жасайды.

Тәуелсіз Қазақстан тарихшыларын осындай қателіктерге ұрындырып отырған басты кінәрат ретінде: «...Көне қазақ жерін мекендеген халықтың сан-салалы өмірін этномәдени тарихын объективті түрде жазудан барынша қашқақтайды» (Исмагулов, Исмагулова, 2017:39), - дей отырып еліміздегі көптеген қоғамтанушылардың этнотерминдерді, әсіресе, қазақ халқының этникалық тарихына қатысты терминдердің түпкі мағынасына бойлап, жүйелі ғылыми талдауларға бармай жатып өздерінше білгішсінеді. Академик Орекең оған мысал ретінде «таксономия» грек сөзі екенін, оның «...Биология саласындағы арнайы термин екенін, ол гуманитарлық саладағы зерттеулерде қолдануға жатпайды, бұл жерде сөз биологиялық жүйелеу туралы емес, ал түрлі тарихи кезеңдерді дәуірлеу туралы» (Даль, 2006:176), - екенін қолданылатынын айтады.

Академик Смағұловты алаңдататын тақырыптың тағы бірі – ғалымдар жиі қолданатын «глоттогенез» - (яғни тілдердің шығу тегі туралы) терминін ежелгі қазақ тарихы мен лингвистикасына қолданудың ешқандай ғылыми мән-мағынасы жоқ екені.

Алфавиттік жазу тарихына шолу жасаған Орекең ежелгі шумер, орхон-енесай мөрлі жазуларын тапқырлаған түпкі түркі ата-бабаларымыздың ұрпағы болған қазақ халқының да тектілік негізі екеніне көптеген дәлелдер келтіреді. Сондықтан, бүгінгі қазақ тілінің арғы түрік тілдері тобына жататындығы ендігі жерде басы ашық ақиқатқа айналып отыр. Осыларды қорытып, тиянақтай келе антрополог-академик күллі ғылым иелеріне былай деп үн қатады: «...Адам әрқашан тіл мен діннің ұстанушысы болған. Біздің жағдайымызда көне кезеңдерден бері Қазақстанды мекендеушілер жергілікті популяция негізінде серпінді дамып отырды, өйткені бұл аумақта төрт мыңжылдан астам уақыт аралығында халықтың шекаралас мекендерден тайпалардың көптеп келуі мен жергілікті тайпалардың өздерінің мекенінен тыс жаппай ауысуы байқалмайды» (Исмагулов, Исмагулова, 2017) Академиктің осынау ұлағатты пайымын одан әрі өрбіте, өрістетер болсақ – түрік мәдениет тарихшысы Зия Гөк алыптың: «Кейбір ұлттардың заманауи мәдениетке қол жеткізу үшін, өткенінен алыстауы қажет болатын шығар. Ал, түріктердің керісінше өздерінің өткен тарихына, ежелгі мәдениетіне қайрылып, назар аударуы жеткілікті» (Зия Гөк-алып, 1991), - деген уәжіне жүгінуіміз. Жөн болар еді. Біз сонда ғана «Еуропацентристік – шовинистік пайымдарға шоқынған «намадизм мен көшпенділікті» дәріптейтін тарихшысымақтардың мәңгүрттенген ойжоталарына тойтарыс беріп антрополог О. Смағұловтың «Қазақ халқын және оның ата-бабаларын кешенді физикалық антропология салалары бойынша зерттеулер барысында бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің жері қазақ эузатының әуелден өз атажұрты, тұрғылықты отаны екендігі және осы аумақта 4-5 мың жыл бойы ұрпақтар сабақтастығы үзіліссіз болғаны толық дәлелденді... Генетикалық тұрғыдан жалпы сараптар болсақ, байырғы қазақ атамекеніндегі популяциялық даму тарихы мен оның мәдениетінің өрбіп-өсуі жолдарының бірегей сабақтастығын, ғажайып биоәлеуметтік құбылыс ретінде де пайымдар едік» (Смағұлов, 2011), - дегеніне көз жетеді.

Өз халқына «номад, кочевник» қара таңбасын басқысы келген Масановшылардың сонау неолит, энеолит (ж.с.д. 7-5 мың жыл) қола (ж.с.д. 4-3 мың жыл) дәуіріндегі байырғы қазақтардың өз жеріндегі бай табиғи металл кендерін игеріп, қажетті құрал-сайман мен қару-жарақтар жасау технологиясын ойлап тапқанын, кен өнімдерін көрші елдерге де шығарып сатқанын білмеуі мүмкін бе?

Арғы тарихты қазбаламай-ақ ХІҮ ғасырда Түркістандағы әйгілі тайқазанды жеті бірдей элементті қосып жасаған шеберлердің керекті барлық металды әулиелі Түркістан жерінде жасай алғаны мақтанышымыз еді ғой. Ал, Қола дәуірінде игерілген кен орындары мен өзен-көлдерді жағалай қоныстанған ата-бабаларымыздың күмбезді-шатырлы Ботай сияқты қысы-жазы тұруға арнап салынған баспаналарда тұрып мың-мыңдап жылқы өсіріп, еті мен сүтін азық еткені, балықшылықпен де айналысқанын археологтар жетерліктей дәлелдеп берді» (Жауынбаев, 2000; Зайберт, 2014).

«Номадшыл» мәңгірттердің өз халқының тұрмыс-тіршілігі мен этномәдениетінен алыстап кеткені сонша, олар малшаруашылығымен айналысқан қазақтардың қыстау-көктеу, жайлау-күзеулерге байланысты ішкі маусымдық көші-қонын малының соңынан қалмай әлбеті көше беретін «номад-кошеник» формуласына салып өздерінше шалықтайтынын антрополог-академик ғылымға тарихқа жат, қазақ халқына жабылған жала, жағылған күйе ретінде айыптайды.

Антрополог, ғалым қазақ ата-мекенінің көп салалы тарихи тіршілігін хронологиялық ізбен жүйелей отырып шартты түрдегі жеті этномәдени дәуір бойынша жүйелеп береді. Сөйтіп, қазақ популяциясын әлемдік антропологиялық жүйеден орын тапқан және бүгінгі қазақ халқын мыңдаған жылдар бойы тұрақты бүгінгі қазақ халқын мыңдаған жылдар бойы тұрақты елі мен жері бар, тарихи қалыптасқан отаны бар ұлт ретінде әлем алдында ары мен намысын тиісті деңгейде барынша қорғауға міндетті екенімізді қадап айтады. Ал, өткен ғасырдың соңғы ширегінде Есіктегі Сақ қорғанынан археолог ғалым Кемел Ақышев тапқан «Алтын адамнан (ж.с.д. ІҮ ғ. делінген) кейін Қазақстанның төрт тарапынан археолог ғалымдар ашқан «Алтын адамдармен» Ботай қорымынан табылған мыңдаған жылқы сүйектері мен қола, темір, алтын-күміспен әшекейленген әсем бұйымдар, қару-жарақтар, 6000 жылдық тарихы бар қара домбыра, қазақ жерінде игерілген кен орындарындағы кен байыту техникасын меңгерген халықтың ұрпағын жабайы «номадтар, кочевниктер» деп сандырақтаған мәңгірттерді қалай кешіреміз: 60 жылдық саналы ғұмырын сарп етіп зәу-затының этникалық тегі мен этномәдениеті тарихын жазып берген академик Оразақ бұл сандыраққа басқаша қалай жауап беруі керек еді?

Антрополог ғалымды толғандырып, ашындырып жүрген тақырыптың тағы бірі сонау – Қола дәуірінен бергі археологтар ашқан тарихи елдімекендердің этникалық атауларын белден басып орыстық атаулармен атап келе жатқаны, күні бүгінге дейін тарихи зерттеулер мен оқулықтарда аталатын «Афанасьев», «Андронов», «Окунев» және «Денисовкалардың» түркілердің «Алтын бесігі» аталған Алтай өңіріне ешбір қатысы жоқ екенін айтып, жазатын отаншыл тарихшы-антропологтардың атойлап шыға алмай жүргендігі екендігі. Орекеңнің қазіргі, бұрынғы адам сүйегінің морфологиясы туралы ешбір білім-білігі болмаған археолог әріптестерінің әрекеттеріне қарата «Елімізде антропологиялық материалдарға (Абақ-Байтақ және басқа да) деген вандализмге қашан шек қойылар екен» деген сұрағына тиісті мемлекеттік мекемелер мен ғалымдардан жауап күтеді. Әсіресе, соңғы жылдардағы «Алтын адам» іздеу науқанға айналған кездегі қазба жұмыстарына көңілі толмайтыны басқаларды да ойландыра деп қараймыз.

Академик Оразақ Смағұлов не жазса да, не жұмыс істесе де тек өзінің туған халқының-қазағының 40 ғасырлық өмір кешулері мен материалдық һәм рухани этномәдениеті тарихын айқындауға арналған екен. Ал, соңғы 70-80 жылдардағы халқымыздың этномәдени тарихының шектен шыға саясиаланып кеткенін, оның бір көрінісі көп томдық «Қазақ СССР тарихы», «Қазақстан тарихы» деген атауларда жалаулап тұрғаны, ал қазақ халқының тарихы мен этномәдениеті аталмыш атаулардың аясына мүлде сай еместігін ғылыми, тарихи дұрыс атауы – қазақ халқының тарихы» немесе «Отан тарихы» болуы керек деген ұстанымға тоқтайды. Ол үшін бүгінгі қазақ елінде төрт мың жылдық этномәдени тарихы бар тек бір ғана халық бар, ол – қазақ халқы екенін өзіміз танып-білуіміз керек. Сонда ғана қазақтарға байланысты тарихи салаларды шартты түрде болса да жүйелеп, оның материалдық тарихы, мәдени тарихы, ата заң тарихы, діни тарихы, саяси тарихы, философиялық тарихын арнайы зерттеп жазуға жол ашылады. Мұндағы негізгі талап «Қазақстан» деген әкімшілік атаудың орнына «Қазақ халқының тарихы», «Қазақ елінің тарихы» немесе «Отан тарихы» деген атауды қолдануға негізделеді.

Академик Орекең өзінің ғалымдық әрі ақсақалдық тағылымдық байламын «Қазақстан» деген атауға ұлттық ұғымды берудің жөнсіз екенін, мұндайда ұлттық атаудың тиісті тарихи орны барлығы және оны әкімшілік терминмен алмастыруға болмайтындығы әбден белгілі» (Смағұлов, Смағұлова, 2020), - деп түйіндейді. Қазақ тарихшыларымен қоғам қайраткерлері ширек ғасырдан бері талмай талап етіп келген осы тектес ұлттық-мемлекеттік мәні бар үндеулерді ескерусіз қалдыруға болмайды демекшіміз.

Антрополог академиктің ұлт үшін, тәуелсіз мемлекет мүддесі үшін тындырған айтулы еңбегінің бірі – қазақ тарихынан өз орнын ала алмай, сан-саққа жүгірткен қасиетті ханымыз Абылайға қатысты барлық антропологиялық, археологиялық тарихи материалдарды кешенді зерттеу арқылы, Абылай ханның фено-бейнесіне, дене құрылымы мен сүйек өлшемдеріне ғылыми анықтама беруге антрополог Орекең басшылық жасаған ғалымдар орасан зор табысқа қол жеткізді. Соның арқасында тұңғыш рет антропологиялық қайта қалпына келтіру әдісімен ханның бас сүйегі бойынша оның дәлме-дәл бет әлпетінің көрінісі жасалып, халқымыздың ұлы перзенті Абылай хан туған халқымен қайта қауышты.

Осынау кешенді «Тарихи антропологиялық зерттеу» атты ұжымдық еңбек арқылы қазақ елі тарихының жарқын бір беті ашылып, рухани жаңғыруға төте жол салғандай болды (Смағұлұлы, Қожаев, Оразаққызы, 1999).

Академиктің 60 жылдық ғылыми ізденістері арқылы жарық көрген еңбектері әлемнің белгілі ғылым ордаларына, антрополог ғалымдарына кеңінен танылып жоғары бағаланғанын өз еліміздің азаматтары

онша біле де бермейтіні өкінішті-ақ. Осы жағдайды ескеріп мақаламыздың соңына Ресей ғылым академиясының мүше-корреспонденті әлемге танымал этнолог Сергей Арутюновтың «Долгий путь к себе» атты мақаласынан қысқа үзінді бере кетуді пайдалы көрдік:

«Қазақ халқы мен оның арғы ата-бабаларының этникалық тегі мен этномәдени бет-бейнесінің қалыптасу мәселелері оның егеменді даму шарт-жағдайында рухани, адамгершілік және патриоттық тәрбиені тереңдету, сондай-ақ Қазақстан Республикасы азаматтарын біртұтас әлеуметтік-мәдени қауымға жұмылдыру үшін аса өзекті болып көрінеді. Осыған байланысты О. Исмағұлов пен А. Исмағұлованың кітаптарының жарық көруі дәл уақытында болды, өйткені әлі де объективті және субъективті бірқатар себептерге орай қазақ халқының этногенез және этникалық тарихы проблемаларын зерттеуге аса көңіл бөліне қойған жоқ. Бүгінгі уақытта қазақ халқының тарихын танудағы осы ақтандықты жоюға ҚР ҰҒА академигі, Болонск Ғылым академиясының (Италия) корреспондент мүшесі, ҚР ғылым мен техника саласының құрметті қайраткері О. Смағұлов пен оның қызметкерлерінің Қазақстанның физикалық антропологиясы саласындағы жүйелі зерттеулерде алған қомақты нәтижелері елеулі үлес қосуға қабілетті. Олар көп жылғы тоталитарлық режимнің айтарлықтай қиыншылықтарына қарамастан Қазақстанның ежелгі және қазіргі халқының кешенді антропологиялық зерттеулерімен жемісті айналысып келеді».

Әдебиеттер тізімі

- Бердяев Н. Национальность и человечество // Қазақ әдебиеті. 11.03.2005.
 Даль В. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка. М. 2006. 352 с.
 Жауынбаев С. Горное дело и металлургия бронзового века Сарыарка. Караганда, 2000; Зайберт В.Ф. Ботайская культура // Маргулан оқулары. Алматы-Павлодар, 2014.
 Зия Гök-алып. Түрікшілдіктің негіздері. Фадил Али аудармасы // Ана тілі. 22. 08. 1991.
 Исмағұлов О., Исмағұлова А. Происхождение казахского народа. Алматы, 2017. 196 с.
 Президент және халық. 2013. № 38 (420). 20 қараша.
 Смағұлов О. Қазақ халқының антропологиялық тарихы. Алматы: Алдоңғар, 2011. 300 б.
 Смағұлов О. Смағұлова А. Қазақ халқы және ата тегі (кешенді физикалық антропология анықтамаларына негізделген (ж.с. XX ғ. – ж.с.д. XX ғ. дейін). Алматы: Арна, 2020. 472 б.
 Смағұлұлы О., Қожаев М., Оразакқызы А. Абылай хан. Антропологиялық зерттеу. Алматы: Атамұра, 1999. 176 бет, суреттері бар.
 Тоқтабай А. Оразак Смағұлов – қазақтың қаны // Қазақ әдебиеті. 2020. №38. 2 қазан.

References

- Berdyayev N. Nacional'nost' i chelovechestvo (Nationality and humanity) // Kazak adebieti. 11.03.2005 [In Russian].
 Dal' V. Bol'shoy illyustrirovannyj tolkovyj slovar' russkogo yazyka (Large illustrated explanatory dictionary of the Russian language). M., 2006. S. 352 [In Russian].
 Zhauynbaev S. Gornoe delo i metallurgiya bronzovogo veka Saryarka (Mining and metallurgy of the Bronze Age Saryarka). Karaganda, 2000; Zajbert V.F. Botajskaya kul'tura (Botai culture) // Margulan okulary. Almaty-Pavlodar, 2014 [In Russian].
 Ziya Gok-alyp. Turikshildikting negizderi. Fadil Ali audarmasy (Fundamentals of Pan-Turkism. translated by Fadil Ali) // Ana tili. 22.08.1991 [In Kazakh].
 Ismagulov O., Ismagulova A. Proiskhozhdenie kazahskogo naroda (The origin of the Kazakh people). Almaty, 2017. 196 s. [In Russian].
 Prezident zhane halyk (President and people). 2013. № 38(420). 20 karasha [In Kazakh].
 Smagulov O. Kazak halkynyng antropologiyalyk tarihy (Anthropological history of the Kazakh people). Almaty: Aldonggar, 2011. 300 b. [In Kazakh].
 Smagulov O. Smagulova A. Kazak halky zhane ata tegi (keshendi fizikalyq antropologiya anyktamalaryna negizdelgen (zh.s. XX c. – zh.s.d. XX c. dejin) (Kazakh people and ancestors (based on the definitions of complex physical anthropology (from the XX century BC to the XX century BC). Almaty: Arna, 2020. 472 b. [In Kazakh].
 Smagululy O., Kozhaev M., Orazakkyzy A. Abylai han. Antropologiyalyk zertteu (Abylai khan. Anthropological research). Almaty: Atamura, 1999. 176 bet, suretteri bar [In Kazakh].
 Toktabay A. Orazak Smagulov – kazaktyng kany (Orazak Smagulov – Kazakh blood) // Kazak adebieti. 2020. №38. 2 kazan [In Kazakh].

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

- Әбсадық А.А., Қабылдинов З.Е., Арықбаева Ж.
А. ВАСИЛЬЕВТИҢ «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК
ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МӘН-МАҢЫЗЫ (ОЧЕРКТИҢ І БӨЛІМІ БОЙЫНША).....5
- Нартбаев Ш.Ж., Қабыл А.Ә., Мамраймов С.Д.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ТАРИХЫН (XVIII-XIX ҒАСЫРЛАР)
ЗЕРТТЕУДІҢ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ, ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....16
- Мақсұтова А.Ә., Кумеков Б.Е., Апашева С.
М.Х. ДУЛАТИ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ»
ЕҢБЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ МЕН ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫНДА.....26

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

- Уткирбай Ағатай
КОПЬЯ И ПИКИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА КАЗАХОВ (НОГАЙЛИНСКИЙ ЦИКЛ).....36
- Маргулан А.С.
АНАЛИЗ ВОСТОЧНЫХ ЛЕТОПИСЕЙ XIV-XVI ВВ.
ПО ГЕНЕАЛОГИИ ЧИНГИСХАНА И ЭМИРА ТИМУРА.....45
- Кутулуков Ш.П.
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВА
КОЧЕВЫХ УЗБЕКОВ В КОНТЕКСТЕ КОНСТРУКТИВИЗМА.....56
- Лапин Н.С.
СУЛТАН УРАЗ-МУХАММЕД И КАЗАХСКО-РУССКИЕ ПОСОЛЬСКИЕ
СВЯЗИ В КОНЦЕ XVI В. (ПО МАТЕРИАЛАМ РГАДА).....65

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

- Torlanbayeva K.
COLONIAL RUSSIA'S POLICY TOWARDS ISLAM IN KAZAKHSTAN
(BASED ON THE MATERIALS OF THE ORENBURG STATE ARCHIVE).....76
- Ахмет А.К., Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М., Ермекбаев А.А.
ЖӨҢГІР ХАН: КҮНГЕЙ МЕН КӨЛЕҢКЕ БЕТТЕРІ.....81
- Әпендиев Т.Ә.
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ХАННЫҢ БАТЫРЛЫҚ ТҮЛҒАСЫ.....91
- Kaumen D.I., Sadykov T.S., Maxutova A.A.
NATIONAL HUMAN CAPITAL IN KAZAKHSTAN AT THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY: STUDY OF THE ACTIVITIES OF THE ALASH INTELLIGENCE.....99

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Кабульдинов З.Е., Оралова А.А., Тылахметова А.С. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ С. САДУАКАСОВА.....	107
Капаева А.Т. КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ «ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ» ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗЫҚ-ТҮЛІК САЯСАТЫ.....	117
Мусағалиева А.С. ЧИСТКА КОЛХОЗОВ ОТ «БАЙСКО-КУЛАЦКОГО ЭЛЕМЕНТА...»: РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТЕЛЬМАНОВСКОМ РАЙОНЕ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1932-1933 ГГ.....	125
Мұқтар Ә.Қ., Ахметова У., Жумабаев А. ПРОРВА-АСТРАХАНЬ ЛАГЕРЛЕРІ ТАРИХЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІНДЕ (1932-1950 ЖЖ.).....	136
Қозыбаева М.М., Құдайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	149
Хайдаров Е.Е. ОРАЛ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (1921-1922 жж.).....	157
Конкабаева А.Н., Мурзаходжаев К.М. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ГОЛОДА В КАЗАХСТАНЕ В 1921-1922 ГОДАХ: В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ И ПИСЬМЕННЫХ МАТЕРИАЛАХ.....	166
Мухамбетғалиева А.К. ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1946-1953).....	172
Аманбекова Н.Д., Бакирова Ж.С. 1925-1991 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗАЙСАН ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ, МӘДЕНИ ДАМУЫ: ТАРИХИ ТАЛДАУ.....	182

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

Борбасов С.М., Жүнісова Б.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ БАСЫМДЫҚТАРЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ МӘСЕЛелері.....	191
---	-----

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Ақымбек Е.Ш., Железняков Б.А. АНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОЙМЫШТЫ ТАС МӨРЛЕРІ.....	204
Тұяқбаев М.Қ., Түрсүн Х.М., Исаев М.С., Байболов Б.Қ., Шаметов С.Т. ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ МАҢЫНДАҒЫ ҮЛКЕН «ҚЫЛУЕТ» ЖЕРАСТЫ МЕШІТІНІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУІ.....	213
Утубаев Ж.Р. АНТИЧНЫЕ ПОСЕЛЕНИЕ БАЛАНДЫ.....	222

Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. ФЕНОМЕН ОСЕДЛОЙ КУЛЬТУРЫ В КОЧЕВОЙ СРЕДЕ (НА ПРИМЕРЕ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО ГОРОДИЩА АКТОБЕ).....	230
--	-----

Имярова З.С., Джон А.А. ВЛИЯНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ НА ТРАДИЦИОННУЮ КУЛЬТУРУ КИТАЙСКИХ МУСУЛЬМАН (ДУНГАН) В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	239
--	-----

**ЕСКЕ АЛУ
ПАМЯТЬ
MEMORY**

Мұқаметханұлы Н. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ - ТӘУЕЛСІЗДІК САНАНЫҢ ЖАРШЫСЫ (ҒАЛЫМНЫҢ 90 ЖЫЛДЫҒЫНА).....	248
---	-----

Алимгазинов К.Ш. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ВКЛАД Б.М. СУЖИКОВА В РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКИ (К 70-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ УЧЕНОГО).....	252
--	-----

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE**

ТОРЖЕСТВЕННОЕ МЕРОПРИЯТИЕ ПО ВРУЧЕНИЮ НАГРАД – ОСНОВОПОЛОЖНИКУ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В КАЗАХСТАНЕ ОРАЗАКУ ИСМАГУЛОВУ И ВИДНОМУ АНТРОПОЛОГУ АЙНАГУЛЬ ИСМАГУЛОВОЙ.....	256
---	-----

Әлімғазы Дәулетхан АКАДЕМИК ОРАЗАҚ СМАҒҰЛОВ ТАҒЫЛЫМЫ.....	258
--	-----

Басуға 23.12.2021 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды